سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ

مختيار احمد ملاح

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

kaptan abro

سنڌي ڊرامي
جي
مختصر تاريخ

مختيار احمد ملاح

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
2012

اداري جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو:	سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ
ليکڪ:	مختيار احمد ملاح
ڇاپو پهريون:	آگسٽ 2012ع
تعداد:	هڪ هزار ڪاپيون
ڪمپوزنگ:	سنگم پبليڪيشنس، ڪراچي
لي آئوٽ:	ظفر آفتاب ابڙو
ڇپيندڙ:	پيڪاڪ پرنٽرس ڪراچي، سنڌ
ڇپائيندڙ:	عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ
قيمت:	450/-

Title of Book:	Sindhi Drame ji Mukhtasir Tarikh (A Short History of Sindhi Drama)
Writer:	Mukhtiar Ahmed Mallah
Edition First:	August 2012
Quantity:	One Thousand Copies
Composing:	Sangam Publications, Karachi
Layout:	Zafar Aftab Abro
Printed by:	Peacock Printers, Karachi, Ph: 0300 2152634
Published by:	Abdul Aziz Uqaili Secretary, Culture Department, Government of Sindh
Price :	Rs. 450/-

ملڻ جو هنڌ:

ثقافت کاتو ڪتاب گهر

سامهون ايم. پي. اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ،

ڪراچي، سنڌ- 74400

فون: 021-99206073

انتساب

سنڌي ڊرامي جي

سرواڻ

مرزا قليچ بيگ

جي نالي

مختيار احمد

فهرست

I	پبلشر جو نوٽ	عبدالعزيز عقيلي	13
II	مهاڳ	قمر شهباز	15
III	تاثر	نصير مرزا	24
IV	پنهنجي پاران	مختيار احمد ملاح	28

1 **ڊرامو** 31

1. ڊرامو ڇا آهي؟ 31
2. ڊرامو ۽ ٿيئٽر 37
3. ڊرامو ۽ تماشائي 39
4. هڪ ڊرامانگار جون خوبيون ۽ ذميواريون 40
5. **ڊرامي جا خاص جزا** 43
   - آکاڻي 43
   - ڪردار نگاري 43
   - مڪالما 44
   - ڪشمڪش 44
   - عروج 45
   - ڊرامي جون هيڪڙايون 45
   - نظارا 46
   - پڄاڻي 47

2 **ڊرامي جي شروعات** 48

1. يوناني ڊراما 48
2. سنسڪرتي ڊراما 50
3. انگريزي ڊراما 52

3 ڊرامي جا قسم 55
1. غمگين/ الميہ ڊرامو 55
2. انتقام تي ٻڌل ٽريجڊي 56
3. الميہ ڊرامي جو سورمو 56
4. مزاحيہ / طربيہ ڊرامو 58
5. مزاحيہ ڊرامي جا قسم 59
6. الميہ ۽ مزاحيہ ۾ فرق 60
7. الميہ - مزاحيہ / ٽريجڊي ڪاميڊي 61
8. ميلو ڊراما 62
9. چسو ڊرامو 62
10. سنگيت ڊرامو 62
11. ايڪانڪي ڊراما 63
12. ائبسرڊ ناٽڪ 64
4 سنڌي ڊرامي جو قديم دور 65
1. پسمنظر 65
2. سانگ 66
3. ڀڳت 68
4. رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا 69
5. مناظرا 70
5 سنڌ ۾ جديد ڊراما نويسي جي اوسر 74
1. سنڌي ڊرامي جي اوسر 77
2. انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊرامو (مختصر جائزو) 93
3. انگريزن جي دور ۾ ڊرامي جو سماج ڪارج 100
4. انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊرامي جون خوبيون 104
5. ڊرئميٽڪ سوسائٽين جو سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ ۾ حصو 108

6. سنڌي اسٽيج ڊرامن جون ڪجهه دلچسپ حقيقتون 117
7. سنڌي ڊرامي تي انگريزي ڊرامي جو اثر 120
8. وليم شيڪسپيئر ۽ سنڌي ڊراما 122
9. انگريزن جي دور ۾ سنڌي ريڊيو ڊراما 126
10. انگريزن جي دور ۾ سنڌي فلم 127

6 **انگريزن جي دور جا ڪي مشهور ڊراما نگار** 126

- مرزا قليچ بيگ 128
- ديوان ڪوڙومل 140
- ليلارام وطنمل 141
- لوڪسنگ وطنمل 144
- چيناننـد ڪلٽنداس 144
- ديوان ٺاڪرداس 145
- گاگسنگ آڏواڻي 145
- ليلارام ماکيجاڻي 146
- آغا غلام نبي صوفي 147
- پيرومل مهرچند 150
- لعلچند امرڏنومل 152
- چيتمل پرسرام 156
- ڪشنچند بيوس 160
- احمد علي چاڳلا 163
- خانچند درياڻي 168
- نانڪرام ڌرمداس 172
- ڪشنچند عزيز 175
- اڌو جهانگياڻي 176
- چيناننـد نانگراڻي 176

- چاندومل کتري 177
- عثمان علي انصاري 178
- ڊاڪٽر ليلا رام سنگهه 179
- چيتمل ٽڏاڻي 180
- خوشيرام واسواڻي 181
- رام پنجواڻي 181
- منگهارام ملڪاڻي 182

7 آزادي کان پوءِ سنڌي ڊراما 187

1. آزادي کان پوءِ سنڌي ڊراما 188
2. رسالن ۽ ڪتابن ۾ شايع ٿيل ڊراما 195
3. آزادي کان پوءِ اسٽيج ڊراما 204
4. ريڊيو ڊراما 212
5. ٽي وي ڊراما 216
6. آزادي کان پوءِ سنڌي ڊرامن جون خوبيون 229

8 آزاديءَ کان پوءِ جا مشهور ڊرامانگار 235

- مرزا گل حسن 235
- لطف الله بدوي 235
- محمد عثمان ڏيپلائي 236
- محمد اسماعيل عرساڻي 238
- سيد منظور نقوي 241
- علي محمد مجروح 242
- شمشير الحيدري 242
- سراج ميمڻ 244
- آغا سليم 245
- امر جليل 249
- قمر شهباز 255

- ممتاز مرزا 258
- مراد علي مرزا 263
- علي بابا 264
- عبدالڪريم بلوچ 268
- غالب لطيف 269
- عبدالحق ابڙو 270
- امداد حسيني 271
- نثار حسيني 271
- چنا شبير ناز 272
- پروفيسر محمد يوسف پنهور 273
- ماهتاب محبوب 275
- زيب عاقلي 275
- اسماعيل بن واصف 276
- قاسم فاني 276
- قاضي خادم 276
- عبدالقادر جوڻيجو 278
- نور الهديٰ شاهه 281
- جي ايم ڪليم 284
- شوڪت حسين شورو 284
- رشيد صابر 286
- بادل جمالي 287
- نور گهلو 288
- ملڪ آگاڻي 288
- روشن علي تنيو 289
- آغا رفيق 289
- اياز عالم ابڙو 291

- کيھر شوڪت 292
- رزاق مھر 294
- رحمت الله ماجوٺي 296
- طارق عالم ابڙو 297
- عزيز ڪنگراڻي 298
- زيب سنڌي 299
- ماڪن شاھ رضوي 300
- محمود مغل 301
- حفيظ ڪنير 302
- منظور ڪوھيار 303
- حيات شاھ 304
- احمد علي چانڊيو 304
- فاروق سولنگي 305
- راز شر 305
- ايوب گاد 306
- اختر رند 307
- حق نواز سمون 307
- محمد عثمان ميمڻ 308
- انور ابڙو 308
- ايوب گل 309
- ماڪ ڪنگراڻي 309

9 **آزاديءَ کان پوءِ سنڌي فلم** 310

10 **آزاديءَ کان پوءِ هندستان ۾ سنڌي ڊراما** 322

11 **آزاديءَ کانپوءِ هندستان جا مشهور سنڌي ڊرامانگار** 327

• پروفيسر منگهارام ملڪاڻي	327
• گوبند مالهي	328
• سندري اتمچنداڻي	330
• هيمر راج ناگواڻي	330
• ڪيرت ٻاٻاڻي	331
• موتي پرڪاش	331
• ڊاڪٽر مرليڌر سکواڻي	332
• جيون گرسهاڻي	333
• لکمي کلاڻي	333
• واسديو نرمل	334
• ڄيٺو لالواڻي	335
• تيرٿ بسنت	336
• پريم پرڪاش	337
• لڇمڻ ڪومل	338
• سندر اگناڻي	338
• سوڀراج پرسرام مينگهاڻي	339
• مدن رامچند جماڻي	339
• رام ايسرداس	340
• رميش اتمچند مهتا	340
• موهن چاٻڙيا	340
• سندر ٻناڻي	341
• لڇمڻ ڀمڀاڻي	341
• ڀڳوانداس چنديراماڻي	341
• اتم ديارام هنگوراڻي	342
• اندر ڪيولراماڻي	342
• رام گيانچنداڻي	342

- رميش چاچاڻي 343
- هريڪانت جيٺواڻي 343
- ايم ڪمل 344
- راجن چاولا 345

◆ مددي ڪتاب 346

◆ مددي مقالا 348

پبلشر جو نوٽ

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ جي جيڪڏهن پوين چئن سالن جي ڪارڪردگي ڏٺي وڃي ته معلوم ٿيندو ته ان ۾ علمي، ادبي ۽ ثقافتي شعبن جي حوالي سان رڪارڊ اضافو ٿيو آهي: پوءِ پلي اهي ادبي محفلون هجن، نامور، اديبن ۽ اسڪالرن سان شامون ملهائڻ هجن، عالمن ۽ اديبن جي ياد ۾ تعزيتي ميڙاڪا ۽ ڪانفرنسون هجن، يا وري غريب ۽ بيمار اديبن، شاعرن ۽ اداڪارن جي مالي سهائتا هجي. مطلب ته ثقافت کاتي هر ميدان ۾ پاڻ پتوڙيو آهي. اشاعتي ڪم جي لحاظ کان ثقافت کاتي 150 کان مٿي ڪتاب شايع ڪري ڪيترن ئي ڏهاڪن جو رڪارڊ ٽوڙيو آهي.

ثقافت کاتي جي پبليڪيشن اسڪيم ۾ هونئن ته ڪلاسيڪل شاعرن جي شاعري، انهن بابت تحقيق ۽ ترتيب، سنڌ جي تاريخ، تهذيب، ثقافت، سياحت، قديم آثارن بابت تحقيق، نالي وارن عالمن جا ڪتاب شايع ٿيندا رهندا آهن. هن دور ۾ ان جو دائرو سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ڪهاڻي، ناول ۽ ڊرامي وغيره جي تاريخن ڪي شاندار نمونا شايع ڪيو پيو وڃي. هن ئي دور ۾ پهريون ڀيرو پبليڪيشن ڪاميٽي جوڙي وئي ۽ ان جي منظوري ڪانپوءِ ڪتاب شايع ڪرائڻ جو سلسلو شروع ٿيو. اهڙي ريت، باقاعده پبليڪشن پاليسي 2012ع جوڙي ان تي عمل در آمد شروع ڪيو ويو آهي.

هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ ڊرامي سان چاهه رکندڙ شاگردن، استادن

۽ تحقيق ڪندڙن لاءِ ڪارگر ثابت ٿيندو. هن ڪتاب ۾ پهريون دفعو سنڌي زبان جا وڏ ۾ وڌ ڊراما نگار متعارف ڪرايا ويا آهن. سنڌن مختصر سوانح ۽ ڊراما نگاري تي بهترين روشني وڌي ويئي آهي. اهڙي طرح اسٽيج ڊرامن، ٽي وي ڊرامن، ريڊيو ڊرامن ۽ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڊرامن بابت الڳ الڳ ورڇ ڪري مختيار ملاح پڙهندڙن لاءِ تمام گهڻي سولائي ڪري ڇڏي آهي. مستقبل ۾ ڊرامي تي تحقيق ڪندڙن لاءِ هي ڪتاب ريفرنس ڪتاب ثابت ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هن ۾ هر قسم جو مواد هڪ هنڌ تي موجود آهي.

ان سڄي ڏور رس نگاهه (Vision) جي پويان ڪاتي جي مانواري وزير محترم سسئي پليجو صاحبه جي رهنمائي ۽ سياسي بصيرت شامل آهي. جنهن جي هدايتن پٽاندڙ املهه ۽ اڻلڀ ڪتاب تيار ٿي پڙهندڙن وٽ پهتا آهن.

ڪتابن جي اشاعت واري ڪم جي نگراني ڪاتي جو ڊائريڪٽر جنرل ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڪري رهيو آهي. سندس محنت ساراهه جوڳي آهي.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

مهاڳ

آهل يا نقل ڪرڻ انساني فطرت ۾ شامل آهي. سچ پڇو ته ناٽڪ جي شروعات ان ڏينهن کان ٿي جڏهن پهرئين انسان ڌرتيءَ تي پير پاتو. پکين ۽ جانورن جا آواز ڪڍڻ، وڄ ۽ بارش جا اهڃاڻ ڀڌائڻ ۽ دريا يا سمنڊ جي لهرن جا ڪڙڪات سمجهائڻ لاءِ اوائلي انسان کي پنهنجي آواز ۽ جسماني جنبش جو سهارو وٺڻو پوندو هو. اڳتي هلي اهي ئي رويا سوانگ جي صورت اختيار ڪري ويا. ڌرمي ڏڻن يا خوشيءَ توڙي غميءَ جي موقعن تي ماڻهو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي ازلي جنگ کي ننڍڙن ناٽڪي ٽوٽن ۾ ادا ڪرڻ لڳا. ڪڏهن شيطان جو ورغلائڻ، ڪڏهن ديوتائن جو سهائتا پهچڻ، ڪڏهن سچائي ۾ آيل صعوبتون، ڪڏهن ڪوڙ جو لڙيل ڪنڌ. اهي هئا ان دور جي نصيحت آميز ناٽڪن جا موضوع. قديم يوناني پنهنجي شراب جي ديوتا ڊايونيسس (Dionysus) جي شان ۾ ملهائيندا مانداڻ مچائيندا هئا ۽ انسان خون جي قرباني ڏئي پاڻ کي ديوتائن آڏو سرخرو ڪندا هئا. اهڙن موقعن تي هو خوشيءَ جي اظهار خاطر ناٽڪ رچائيندا هئا ۽ عام ماڻهن کي اهو پيغام پهچائيندا هئا ته ڪنل جي قرباني رائگان نه ويندي. بهار جي مند ۾ هو ٻيهر جنم وٺندا ۽ ڏيهه تي آيل ڏوجهري کي پنهنجي پوتر رت سان ڌوئي پوئي نئين ۽ سهائي صبح جو آغاز ڪندا.

ان ڏس ۾ اها به روايت آهي ته ٽريجڊي ناٽڪ جي شروعات پڻ يونان مان ئي ٿي. ڪارڻ اهو ته يونانين جڏهن پنهنجي مطلب ڪاڻ هٿ ٺوڪيون عدالتون قائم ڪيون، تڏهن گهڻي ڀاڱي بي گناهن تي ڪوڙا مقدما هلائي ڪين مرضيءَ مطابق عذاب ڏيندڙ سزائون سڻايون.عدالتن ۾ هلندڙ دليل ۽ جوابي دليل ۽ بي گناهن تي ٿيندڙ ڪيس ٽريجڊي ناٽڪن جو بنياد بڻيا. ياد رهي ته ڊرامي جو اهم انگ آهي، ”تڪرار“ (Conflict)، ۽ ڪورٽن اندر ٿيندڙ

سوالن ۽ جوابن کان وڌيڪ "تڪرار" پلا ٻيو ڪٿي ملندو؟ قبل مسيح کان 500 سال اڳ رچايل اهي ناٽڪ ان وقت جي مذهبي توڙي سياسي پس منظر جو چٽو اولڙو ته آهي ئي پر انهن جي فنڪاراڻي پهلو کان به انڪار نه ٿو ڪري سگهجي.

وقت سان گڏ ناٽڪن جي موضوعن ۾ به نواڻ ايندي وئي. ڏند ڪٿائن جي جاءِ تي عام ماڻهن جي روزمره جا موضوع پهرين ڪل پوڳ ۽ پوءِ سنجيده نموني ناٽڪ جو عنوان ٿيندا رهيا. باقاعده اسٽيج ٺاهي مٿس سوچيل سمجهيل ترتيب تحت ڊرامو ڪرڻ جو مرحلو ته گهڻو پوءِ آيو، پر پوءِ به شروعاتي بي ترتيب ۽ بي ربط ڪوشش ۾ ٿورو گهڻو سڌارو ضرور آيو. سن 55 قبل مسيح ۾ روم ۾ سڀ کان پهرين مستقل ٿيئٽر پٿر سان جوڙيو ويو ۽ اداڪارن کي سندن ڪردار مطابق رنگن سان پينٽ ڪيل نقاب پهرائي ڏسندڙن کي نفسياتي طور کين ان روپ ۾ قبول ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ويو. تاريخدان سوئيٽونيس (Suetonius) مطابق المياتي ڊرامن ۾ موت جي سزا يافته ڏوهارين کي سچ پچ قتل ڪري ڊرامن ۾ حقيقت جو رنگ ڀريو ويندو هو.

رومي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ ابتدائي گرجا ان قسم جي ظالماڻن ۽ منحرفاڻن ڊرامن جي نه صرف نندا ڪئي، بلڪ انهن جي همت شڪنيءَ طور پنهنجا اصلاحي ۽ ڌرمي ناٽڪ متعارف ڪرايا. ان عمل ۾ گهڻو سارو عرصو لڳي ويو. راڻي ايلزبيٿ جي انگلينڊ ۽ ساڳي ئي دور واري اسپين، ڊرامي ۾ حيرت انگيز تبديلي آندي. 1576ع وارو سال انگلينڊ لاءِ خوشگوار تبديلين جو سال ثابت ٿيو. هيءُ سال گڏريل روايتن جي خاتمي ۾ نين جهتن جي شروعات طور ياد رکيو ويندو. هن سال هڪ خانگي ڪمپنيءَ جيمس برنيج اينڊ سنز (James Burnage and Sons) کي اجازت ڏني وئي ته هو ڊراما اسٽيج ڪرڻ لاءِ باقاعده ٿيئٽر جوڙائن. اها عمارت جنهن جو نالو ئي "ٿيئٽر" رکيو ويو، لنڊن شهر جي حدن کان ٻاهر ٺهي راس ٿي ۽ پوءِ ان ۾ باقاعده ڪاروباري طور تي ڊراما پيش ٿيڻ لڳا. جيتوڻيڪ اها تمام وڏي پيش رفت هئي، پر ان هوندي به ٽيڪنيڪي لحاظ کان اڳوڻن ناٽڪن جي ڀيٽ ۾ ڪا وڏي تبديلي ڪو نه آئي. شيڪسپيئر (1564-1616) جي آمد کان پوءِ مواد توڙي ٽيڪنيڪ ۾ ڪافي ڦيرو آيو. ڪيس گڏريل دور جا ڌرمي توڙي ڏند

ڪٿائي موضوع به ورثي ۾ مليا ته گڏوگڏ مارلو (Marlowe) جهڙي سڄاڻ ليکڪ جي روشن خيالي ۽ باغي طبعيت جو ساٿ پڻ نصيب ٿيو. نتيجو اهو نڪتو جو شيڪسپيئر پنهنجي بي انتها ذهانت ۽ محنت سان ڊرامي کي نه رڳو وقتي حالتن موجب نئون موڙ ڏنو، بلڪ ادبي دنيا ۾ پنهنجو نالو هميشه لاءِ امر پڻ ڪري ڇڏيو. هن انگلينڊ جي تواريخ توڙي رومانٽڪ ڪاميڊيءَ جا ڪامياب تجربا ڪيا، پر سندس سڄاڻ پنهنجين عظيم ٽريجڊين طور ٿيئٽر جي آسمان تي سورج جيان چمڪي اٿي. ساڳيءَ طرح اسپين ۾ لوپي ڊي ويگا (Lope de Vega)، جنهن شيڪسپيئر واري دور ۾ ناٽڪ لکيا، پنهنجي ملڪ ۾ ناٽڪ جي "سونهري دور" جو آغاز ڪيو. هن جا ڊراما گهڻو تڻو سماجي اڻ برابري، جاگيرداراڻي نظام ۽ وڏيرا شاهيءَ خلاف هڪ اڻ اعلانيل جنگ جي شڪل اختيار ڪري ويا.

1660ع ۾ بادشاهت جي ٻيهر بحاليءَ کان پوءِ جڏهن انگلينڊ جي ٿيئٽرن کي کوليو ويو، تڏهن انگلينڊ جي ڊرامن ۾ فرانس جي نئين ڪلاسيڪل (Neoclassical) سوچ جو اثر نمايان نظر اچڻ لڳو. فرانس جي تيز طنزيه ۽ نقاداتي لهجي جو اثر انگريزي ٿيئٽر تي پوڻو ئي هو پر اٽليءَ جي اوپيرا پڻ فيشن طور ٿيئٽر ۾ داخل ٿي وئي. جان ڊرائڊن (John Dryden) انگريزي المياتي ناٽڪ کي نظم ۾ عروج تي پهچايو پر سندس طبيعت ۾ فرينچن واري تشدد سان ڀرپور ۽ مارڌاڙ سان لبريز لاڙو هرگز ڪو نه هو. بحاليءَ (Restoration) بعد لکيل ڊرامن ۾ طنز، مزاح ۽ لفظن جا ماڙ عام جام ملندي.

18 صدي حقيقت نگاري سبب شهرت ماڻي ۽ اها ئي حقيقت پسندي 19 صديءَ ڏاري وڌي وڻ تي پئي. هن دور ۾ ٽن ايڪٽن جا ڊراما وڏيءَ محنت سان اسٽيج ڪيا ويا. يوجين اسڪرائيب (Eugene Scribe) 1791-1908، لڳ ڀڳ چار سؤ ڊراما لکيا، جيڪي گهڻو ڪري غلط فهمين يا قدرتي پل چڪ ۽ غلط ماڻهوءَ يا خط پٽ جي تبديليءَ سبب پيدا ٿيندڙ صورتحال تي ٻڌل هئا. ابسن (Ibsen) 1906 - 1828 کي نئين دور جي ڊرامي جو امام مڃيو ويندو آهي.

هن اسٽرينڊ برگ (Strindberg) ڊرامي جي ٽيڪنڪ ۽ طرز ۾ تبديليون آنديون. ابسن سماج خلاف پنهنجي ذاتي جدوجهد تي ٻڌل ناٽڪ لکيا ۽

اسٽرنڊ برگ فن جي نواڻ ۽ نکار تي وڌيڪ ڌيان ڏنو. ان مرحلي تي جارج برنارڊ شا George Bernard Shaw (1856 – 1950) ڊرامي جي دنيا ۾ وڏي آب ۽ تاب سان داخل ٿيو. هن اسٽيج تي جسماني وٺ پڪڙ، تيرن ۽ تلوارن جي ويڙهه ۽ جوشيلن ڊائلاگس جي جاءِ تي هڪ بلڪل نئين جدت ڏني ۽ پنهنجن ناٽڪن کي کل ڀوڳ توڙي نشتر جهڙي تيز ۽ وڍيندڙ جملن سان هڪ ”مسلسل بحث“ جي صورت اختيار ڪرائي. اهڙي طرح اسٽيج ڊرامي ۾ هڪ وڌيڪ ۽ نئين رخ جو اضافو ٿيو. سندس جڳ مشهور ناٽڪ Man and Superman ان سلسلي ۾ بهترين مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو.

ساڳي ئي دور ۾ يوجين اونيل (Eugene O'Neill) 1853 – 1888، پڻ عجيب ۽ غريب تجربن وسيلي ٿيئٽر کي اڃا به هڪ نئون موڙ ڏنو. هن خوابن، خيالن، سوچن ۽ اٽڪلن کي اسٽيج تي آڻڻ لاءِ سوجهري ۽ اونده جو ڀرپور سهارو ورتو. اندر جي اڌمن کي هن کان اڳ فقط لفظن وسيلي ادا ڪيو ويندو هو، پر اونيل اسٽيج تي اهڙو ماحول پيدا ڪيو جو لفظن جي ادائگي گهٽجو پنتي رهجي وئي. اونيل جي انهن تجربن جي روشنيءَ ۾ اڄ جو جديد ٿيئٽر پلجي جوان ٿيو آهي. منجهس بجليءَ جون مختلف روشنيون، ڦرندڙ اسٽيج، پس منظر (Back Drop)، موسيقي، صوتي اثرات ۽ ٻيون ڪيتريون ئي نيون تبديليون روشناس ڪرايون، اڄ جو ٿيئٽر هر طرح سان جديد دور جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ جي قابل ٿي ويو آهي.

ناٽڪ جي مختلف عالمي تواريخ تي هڪ اڏامندڙ نظر وجهڻ ان ڪري به ضروري هئي ته جيئن اسان سنڌي ڊرامي کي ان پس منظر ۾ ڏسي ۽ پرکي سگهون. هونءَ ته ڊرامي جي وصفن واريون ڪيتريون ئي فني شڪليون سنڌي سماج سان صدين کان وٺي واڳيل آهن: موهن جي دڙي ۾ ڪليل آسمان هيٺان گڏجي ويهي ڏسڻ وارو ايمفي ٿيئٽر پڻ ان جو شاهد آهي ته سنڌ ۾ پڻ ٻين تهذيبن جيان ناٽڪ جو قديمي رواج هو. ان کان سواءِ ڀڳت، سوانگ توڙي شادين مرادين ۾ گهوٽيتن ۽ ڪنواريتن جي چيڙ چاڙ طور ناهيل نندڙا کلائيندڙ ٽوٽڪا به گواه آهن ته داستان گو جي ڪهاڻي ٻڌائڻ سان گڏوگڏ انهن ڪردارن جو روپ ڌاري ساڻن ساٿ ڏئي، پنهنجي جسماني حرڪت سان

داستان ۾ ٿيندڙ عمل (Action) کي ٽيڪو ونائڻ وارا به شاهد آهن ته هيءُ فن سنڌي سماج لاءِ ڪو نئون ناهي. حاڪمن جي درٻارن ۾ دل وندارائڻ وارا مشڪرا پڻ طرح طرح جا ويس ڌاري، لذيذ جملن سان ناٽڪي ڪردار ادا ڪندا رهيا آهن، سا به ڪا نئين ڳالهه ناهي. پر موجوده گهرجن کي پورو ڪندڙ ڊرامو سنڌ ۾ انگريزن جي آمد کان پوءِ ئي آيو. بنان اسڪرپٽ جي پڳتي توڙي پنگتي ٽوٽڪا ته اڳ ئي مروج هئا. پر باقاعدي لکيل ۽ اسٽيج تي آڻڻ جهڙو ڊرامو 1880ع ۾ مرزا قليچ بيگ پنهنجي قلم سان لکيو ۽ نالو رکيائين "ليلا مجنون". اهو ناٽڪ ڪافي عرصي تائين اسٽيج جي زينت بنجي نه سگهيو جو ان وقت ڪا ناٽڪ منڊلي موجود نه هئي. ماستر چيتانند ڪلٽداس جو جوڙيل ڌرمي ڊرامو "نل دمينتي" پهريون ڊرامو هو جيڪو 1894ع ۾ ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ايميچوئر سوسائٽي جي طرفان ڪراچيءَ ۾ پيش ڪيو.

هاڻي جيڪڏهن يورپي ڊرامي سان پنهنجي ڊرامي جي ڀيٽ ڪنداسين ته زمين آسمان جو فرق محسوس ٿيندو. اسان جي ناٽڪ جي رسمي شروعات تڏهن کان ٿي ٿئي جڏهن يورپ جو ڊرامو سڀ ابتدائي مرحلا لتاڙيندو جديد دور ۾ شامل ٿي چڪو هو ۽ ادب، آرٽ توڙي سماجي روايتن ۾ پاڙون پختيون ڪري چڪو هو. ان هوندي به ننڍي ڪنڊ جي ٻين ٻولين جيان سنڌي ڊرامي تڪڙي اوسر ڪئي ۽ نئين صديءَ جي شروعات تائين مرزا قليچ بيگ کان سواءِ ديوان ڪوڙومل، ديوان ليلارام، لال چند امر ڏنو ۽ ٻيا ڪيترائي ليکڪ ان ڊوڙ ۾ شامل ٿي ويا. اڳتي هلي جن ڊرامي جي آبياري ڪئي تن ۾ ڪشنچند بيوس، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، چيتانند ناگراڻي، محمد عثمان ڏيپلائي، موٽو مل گڏواڻي، نانڪرام ڌرمداس، ڄيٺمل پرسرام ۽ خانچند درياڻي وغيره شامل آهن.

ورهاڱي وقت سنڌ ۾ ڪافي ناٽڪ منڊليون موجود هيون جن جا مرڪز ڪراچي ۽ حيدرآباد کان سواءِ شڪارپور، ڏيري، هالاڻي، موري، لاڙڪاڻي ۽ ٻين ڪيترن ئي شهرن ۾ هئا. هندن جي لڏي وڃڻ کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ منڊليون ته وڃي ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ بچيون، پر هنن پارن هندستان ۾ وڃي ناٽڪ کي خوب مچايو. اڄ به هندستان جي هر ان شهر ۾ جتي سنڌي رهن ٿا،

اتي باقاعدگيءَ سان منچ تي ڊراما ٿيندا رهن ٿا. نہ رڳو ايترو بلڪ دبئي، سينگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۾ پڻ اڪثر سنڌي پنهنجي دل وندرائڻ لاءِ ناٽڪ رچائيندا آهن. هن ڪتاب ۾ ليکڪ وڏيءَ محنت سان ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ جي لکيل ڊرامن جا تفصيل گڏ ڪري پڌرا ڪيا آهن جنهن لاءِ هن جس لهڻو. انگ اکر، سال سن، ليکڪن جي حياتيءَ جا مختصر خاڪا ۽ سندن ڪم تي ٽپڪاٽپڻي پڻ سندس پيار جو پورهيو ٿي معلوم ٿئي. ڏٺو اهو آهي تہ اسان جا اسٽيج ڊراما جيڪي سو سالن کان بہ هاڻي وڌيڪ ڄمار ماڻي هليا آهن تن پنهنجي ٽيڪنڪ ۾ توڙي فن ۾ يا وري تحرير ۾ ڪا ٿوري گھڻي اڳڀرائي بہ ڪئي آهي يا اتي جو اتي بيٺا آهن؟ منهنجي ذاتي راءِ ۾ اسان جي منچ ۾ چرپر ضرور ٿي آهي پر نہ جهڙي تحرير بهتر ٿي آهي ۽ ظاهر آهي تہ فنڪارن جون صلاحيتون پڻ ريڊيو، ٽي وي ۽ فلم جي تجربي کان پوءِ ڪي قدر چڱيرڙيون ٿيون آهن، پر اسٽيج سان واسطو رکندڙ اسمن ۾ ڪا خاطر خواه ترقي مون کي نظر نہ ٿي اچي.

ٿورو تفصيل سان لکجي تہ شروعات ۾ ڊرمي ۽ تاريخي ڊراما لکيا ويا ۽ اسٽيج ڪيا ويا. عورتن تي سماجي پابنديءَ سبب زائفائن جا رول مردئي ڪندا هئا. ان قسم جو ماحول هاڻي گھٽ ۾ گھٽ وڏن شهرن ۾ نہ رهيو آهي. ان کان پوءِ آهستي آهستي سماجي عنوان پڻ هٿ ۾ کنيا ويا جن جي وسيلي امير غريب جو تضاد، هندو مسلم ڀائيچارو، ٻي جوڙ شاديون، سس ۽ ننهن جو جهيڙو، وڏيري، پير ۽ پوليس جا ظلم وغيره ۽ آخري دور ۾ وطن پرستي، سنڌ دوستي، حقن لاءِ ويڙهاند جهڙا عنوان شامل آهن. اهو سڀ ڪجھہ چوڻ کان پوءِ مون کي اجازت ملي تہ دکيءَ دل سان چوان تہ سنڌي ماڻهو ۽ خاص طور سنڌ واسي ڪڏهن بہ اسٽيج جي فن سان ذهني طور ڪمٽمنٽ جي حد تائين واڳيل نہ رهيا آهن. ڏسندڙ کي هلڪا ڦلڪا، ٽينگ ٽپن وارا، کلائيندڙ ناٽڪ (Horse plays يا Farce) گھرجن ۽ ليکڪن کي ڄاڻ آهي تہ سندن سنجيده تحريرن کي اسٽيج تي اها موٽ ڪو نہ ملندي. سڀ کان وڏي ڳالھہ تہ اسان وٽ ڪي منظم ناٽڪ منڊليون بہ ڪونهن، جيڪي هن فن کي ترقي وٺائڻ ۾ مددگار ثابت ٿين. ڪي اڙيا ٽڙيا ناٽڪ ٿيندا رهندا آهن جن کي ٻي دليا ڏسندڙ ڏسندا

ضرور آهن پر فقط روشني خاطر.

ريڊيو ۽ ٽي ويءَ جي ڊرامن جي صورتحال اسٽيج ڊرامن کان مختلف آهي، حالانڪ انهن ٻنهي ماڌيمن ۾ اسان جي شروعات ۾ تمام گهٽي رستي روڪ ڪئي وئي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن ريڊيو پاڪستان تان باقاعده پروگرام نشر ٿيڻ لڳا، تڏهن سڄي ڏينهن ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ کي شروعات ۾ فقط ويهه منٽ ڏنا ويا. انهن مان ڏهه منٽ خبرن جي لاءِ باقي ڏهه منٽ ڪڏهن ڊرامي جي لاءِ، ڪڏهن ٻارن جي پروگرام لاءِ، ڪڏهن عورتن جي لاءِ ۽ ڪڏهن سنگيت لاءِ مقرر هوندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مان اسڪول ۾ پڙهندو هوس ۽ ريڊيو لاءِ ڏهن منٽن جا ڊراما ۽ ٻارن جون ڪهاڻيون لکندو هوس. ڊرامن مان ٻن جا نالا به ياد اٿم. هڪ هو ”حاجي صاحب“ ۽ ٻيو ”همسفر“. معاوضو پهريون پنج روپيه ۽ پوءِ اڳتي هلي ڏه روپيه ٿيو. اها ويهن منٽن جي خيرات سال ٻن کان پوءِ وڌائي ٽيهه منٽ ڪئي وئي ۽ آخر ۾ پنجيتاليهه منٽن تي اچي دنگ ڪيائين. ظاهر آهي ته ڏهن منٽن ۾ توهان ڪهڙو ڊرامو ڏئي سگهندو؟ ڪو خاڪو ئي پيش ڪري سگهو ٿا. ان هوندي به اسان اهي ڏهه منٽ به ڪڏهن خالي نه وڃڻ ڏنا.

يٽي صاحب جي اقتدار ۾ اچڻ وقت اسان وٽ فقط هڪ ڪلاڪ جو پروگرام روزانو هوندو هو. ڪجهه دوستن گڏجي همت ڪري يٽي صاحب کي ان ڳالهه تي قائل ڪيو ته هو صاحب چينل ون تي سنڌي پروگرام جو وقت گهٽ ۾ گهٽ 25 سيڪڙو وڌائي. بيورو ڪريسي ائين ته ڪرڻ ڪو نه ڏنو. البت چينل ٽو تي به ڪلاڪ ڪن اضافي ملي ويا. اسان ان کي به پنهنجي ڪاميابي ڄاڻي واڌو وقت کي چڱيءَ طرح ڪارج ۾ آڻڻ جو پڌ و پهه ڪيو. پروگرام مينيجر امر جليل، آغا سليم ۽ عنايت بلوچ جهڙا چوٽيءَ جا لکاري هڪ ٻئي پويان ٿيندا رهيا ۽ سندن ڏڍ تي خواجا امداد، ابراهيم شيخ ۽ نثار ميمڻ جهڙا جفاڪش پروڊيوسر ڏينهن رات هڪ ڪري، قومي فرض طور پروگرامن مٿان پروگرام پيش ڪندا رهيا. مهيني ۾ چار هڪ ڪلاڪ جا ڊراما، چار اڌ ڪلاڪ جا ڊراما، چار ڊرامائي رنگ ۾ ڳيتن پريون ڪهاڻيون ۽ چار هڪ ڪلاڪ جا مزاحيه خاڪن جا پروگرام ٿيندا هئا. مهيني ۾ ڪل سورنهن پروگرام ڊرامي جي حوالي سان، ٻارن، عورتن، آبادگارن، ڳائڪن وغيره لاءِ

وري ڏار پروگرام ۾ انهن سيني کان علاوه صبح جو هڪ ڪلاڪ جو ڊسڪ جاڪي "سورج شاخون ڪڍيون".

مان فقط رڪارڊ جي درستيءَ خاطر ۾ ان خيال کان ته ته هي حقيقتون معلوم ته گهٽن کي آهن، پر اڄ تائين ڪنهن کي توفيق نه ٿي آهي ته سچ لکي، هن مضمون وسيلي دستاويز طور بڌائڻ ٿو چاهيان ته جيئن آئنده ريڊيو ڊرامي جي تواريخ لکڻ وقت هي حقيقتون سامهون هجن. مهيني جا سورنهن ئي ڊراما پروگرام لکڻ منهنجي حصي ۾ آيا. ڪڏهن ڪڏهن علي محمد مجروح يا رشيد صابر جهڙا دوست هٿ ونڊائي بار هلڪو ڪندا هئا، ورنه مون اڪيلي سر ٻارنهن تيرنهن سال اهو بار پنهنجن ڪلهن تي ڪنيو. ڊسڪ جاڪي به ڪندو هوس، ڊرامن ۾ حصو به وٺندو هوس، هلڪا سلڪا ٻيا پروگرام به لکندو هوس، ٽي ويءَ لاءِ به ڊراما تحرير ڪندو هوس، ڊاڪيومينٽري فلمون به ٺاهيندو هوس، اشتهاري ڪمپنين لاءِ "اسپاٽ ۾ جنگل" به ڏيندو هوس ۾ ڪمرشل فلمون به لکندو هوس. سرڪاري نوڪري ان کان علاوه. ابراهيم شيخ مرحوم لاڏاڻو ڪري ويو آهي، باقي دوست حال حيات آهن، اهي ضرور شاهدي ڏيندا. مان ذاتي حوالو هرگز نه ڏيان ها پر مون هن موقعي تي بريءَ طرح محسوس ڪيو ته ماٺ ڪري ويهڻ سان نه رڳو مون سان پر ٻين ڪيترن ئي مستحق ماڻهن سان مستقل نا انصافيءَ جو رويو هميشه لاءِ تواريخ جو حصو بڻجي ويندو ۾ اسان کان پوءِ ايندڙ علم جا پانڌيئڙا حقيقتن کان بي خبر رهجي ويندا ۾ مستقبل جا محقق پاڻ کان اڳ ڇپيل ڪتابن جا حوالا ڏئي بار لاهيندا رهندا. اهو دور ڪراچي ريڊيو تان سنڌي ڊرامي جو سونهري دور مڃيو ويندو آهي. گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار ڊرامائي اسڪرپٽ ان عرصي ۾ فقط مون اڪيلي لکيا هوندا. ٻين دوستن جي محنت الڳ آهي.

حيدرآباد ريڊيو تي گهڻا ئي لکندڙ موجود هئا جن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ تفصيل سان ٿيل آهي. هونءَ به حيدرآباد سنڌ جي دل آهي ۾ سنڌي ادب جي جان آهي. تحريڪون سڀ حيدرآباد مان هليون، رسالا ۾ اخبارون پڻ گهڻي ڀاڱي اتان ئي ڇپجندا هئا. ڪراچي ٽي وي سينٽر کليو ته اتي به سنڌيءَ سان ماٽيلي ماءُ وارو سلوڪ شروع ٿي ويو. پهريون اڌ ڪلاڪ ۾ پوءِ هڪ ڪلاڪ.

ان هوندي بہ ان مختصر عرصي ڪي سنوارڻ ۽ سينگارڻ ۾ اسان جي اڻ ٽڪ ليکڪن ۽ ڏات ڏٽي فنڪارن وسان ڪين گهٽايو. نور الهديٰ شاهہ، عبدالقادر جوڻيجي، شوڪت ڪيهر، آغا رفيق، شوڪت شوري، امر جليل ۽ ٻين جون ڪوششون ۽ ڪاوشون وسارڻ جوڳيون ناهن. عبدالڪريم بلوچ، محمد بخش سميجو، منظور قريشي، ذوالفقار نقوي، هارون رند ۽ ڪيترائي ٻيا پروڊيوسر سنڌي ڊرامي ڪي حيرت انگيز حد تائين عروج تي پهچائڻ جا ذميدار آهن. گڏوگڏ انهن آرٽسٽن ڪي بہ نہ وسارڻ گهرجي جن پنهنجي ڀرپور فني صلاحيت سان نہ صرف ڏيهہ توڙي پرڏيهہ ۾ نالو ڪمايو، بلڪ سنڌيت جو شان بہ اوچو ڪيائون. انهن ۾ غزالہ رفيق، قربان جيلاني، منظور قريشي، سڪينا سمون، شفيع محمد شاهہ، منصور بلوچ، فريد نواز بلوچ، نور محمد لاشاري، محمد يوسف ۽ ڪيترائي ٻيا شامل آهن.

سنڌي ٽي وي ڊرامي جي مقبوليت جو اهو حال هو جو اردوءَ وارن ڪي لاچار ٿي ڪيترائي سنڌي ڊراما، سيريز ۽ سيريل اردوءَ ۾ ٻيهر ڪرائڻا پيا. اسٽيج جي مقابلي ۾ سنڌي ريڊيو توڙي ٽي وي ڊرامن جيڪا ترقي ڪئي آهي ۽ مقبوليت ماڻي آهي تنهن ڪي فقط مثالي ئي چئي سگهجي ٿو.

”سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ“ جي مصنف مختيار احمد ملاح جنهن پيار ۽ محبت سان محنت ڪري ۽ حوالا ڏئي سنڌي ڊرامي جو شروع ڪان وٺي تجربو ڪيو آهي، ان لاءِ هن ڪيرون لهڻيون. مون ڪي اميد آهي تہ هيءُ ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ وڏيڪ تحقيقي دستاويز جو اضافو ڪندو ۽ ڊرامي جي شاگردن جي جوڳي رهنمائي ڪندو. مان اها اميد رکان ٿو تہ مختيار احمد موجوده سنڌي اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن جي پستيءَ جا ڪارڻ پڻ ڳوليندو. حالانڪ اهي ادارا اڄ بہ ڪلهہ جيان پنهنجي جاءِ تي نہ رڳو ساڳيءَ ريت قائم آهن بلڪ مختلف ٽي وي چينلز اچڻ ڪان پوءِ وقت توڙي وسيلن جي ڪوٽ باقي نہ رهي آهي.

قمر شهباز

10th August 2008 Karachi

تاثر

اڇا! سنڌي ڊرامي جي 128 سالہ مختصر دؤر جي، ايتري وسيع تاريخ آهي؟ ۽ ان جو اتو پتو اڄهو مون کي هن عزيز دوست ۽ جاکوڙي ليکڪ مختيار احمد ملاح جي لکيل هن ڪتاب مان ئي پيو آهي. نہ تہ ان کان اڳ مون تہ سمجهو پئي تہ، 1880ع ڌاري، مرزا قليچ بيگ صاحب، پهريون اوپيرا ناٽڪ، ”ليليٰ مجنون“ سنڌيءَ ۾ متعارف ڪرايو هوندو ۽ ان کان پوءِ، هن کي روسي، يورپين ۽ اردوءَ مان کي ڊراما سنڌيءَ ۾ الٽو ڪيا هوندا ۽ بس اهي کي ٻين ناٽڪ نويسن بہ ٿورا کي گهٽا ناٽڪ مرزا صاحب جي لکيل ڊرامن کان Inspire ٿي لکي ورتا هوندا ۽ بس ايتري ئي هوندي سنڌي ناٽڪ جي تاريخ. ها! شاگرديءَ واري زماني ۾ منگهارام ملڪاڻي صاحب جي سنڌي نثر واري تاريخ مان، ايترو سو ضرور پتو پيو هوم تہ، ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ کي ناٽڪ منڊليون قائم هيون، جيڪي خاص ڪري ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ کي ناٽڪ اسٽيج پيون ڪرائينديون رهنديون هيون. سنڌ ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي ڊراما ۽ فلم تہ، اڃا بہ ٿي گهٽو پوءِ جي ڳالهہ. جو ريڊيو تہ سنڌ ۾ قائم ئي ورهاڱي کان پوءِ ٿيو هو. ۽ سنڌيءَ ۾ نشريات شروع ٿي 1951ع کان پوءِ وڃي ٿي هئي، ۽ سنڌيءَ ۾ باقاعده طبعزاد ريڊيو ڊرامي جي ابتدا بہ صحيح معنيٰ ۾ 1955ع کان پوءِ ان وقت وڃي ٿي هئي جڏهن حيدرآباد ۾ هو مستيڊ هال ۾ ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي ۽ جنهن لاءِ سيد منظور نقويءَ پهريان سنڌي ڊراما تحرير ڪيا هئا. ستر واري ڏهاڪي کان يعني، اڄهو چاليهہ کن ورهيہ اڳ، ڪراچي TV تان سنڌي ڊرامن ڪرڻ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ ان لاءِ پهريون ڊرامو ۽ مرزا قليچ بيگ جي جڳ مشهور ناول ’زينت‘ جي ڊرامائي تشڪيل تي مبني هو ۽ ٻن قسطن تي ٻڌل اهو ڊرامو، شمشير الحيدري ڪوشش وٺي ڊراما تائيز ڪيو هو.

1880ع کان 2008ع تائين. اها ڪيڏي نہ خوش آئنده ڳالهہ رهي، تہ هيڏانهن مختلف ميڊيمس لاءِ ڊراما نگار، ڊراما لکي رهيا هئا ۽ ٻئي پاسي منگهارام ملڪاڻي، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، آغا سليم، مراد علي مرزا، ممتاز مرزا، عبدالڪريم بلوچ، حيات علي شاهہ بخاري ۽ ٻيا بہ ڪيترائي مؤرخ، ويا پئي سنڌيءَ ناٽڪ جي تاريخ ڪي مرتب ڪندا. انهن سيني مانائتين شخصيتن کان پوءِ اڄهو ان ڏس ۾ پنهنجي هن نوجوان ۽ جوان همٿ ساٿيءَ، مختيار احمد ملاح جي نهايت جاکوڙ سان لکيل هي تاريخ جو وينو پڙهان، تہ پاسيم پيو، جڻ انهن سينئرس جي لکيل مضمونن مان ڪٺو ڪٺو، معلومات ڪڍي، مختيار هن ڪتاب ۾ گڏ ڪري جڻ ناٽڪ جي هڪ پوري دؤر جي تاريخ کي مربوط ڪري ڇڏيو آهي. (آفرين مختيار)

علاوه ازين ڏٺو وڃي تہ اصل ۾ هي ڪتاب، سنڌي ناٽڪ جي محض تاريخ ئي ڪونهي، ڏاڍي سليقي سان ڪيل ان بابت جڻ هڪ جامع تحقيق بہ آهي ۽ ائين ڪتاب جي پهرين حصي ۾ تہ هن جڻ ڊرامي ۽ ان جي جزيات جڻ تيسز اسٽائيل جو ورڪ ڪيو آهي. مثال طور ڊرامو ڇا آهي؟ ان جا فني لوازمات ڇا آهي يا سماج تي ان جو Impact ڪيئن ٿهندو آهي؟ ۽ اهڙن Issues جي پس منظر ۾ ڊرامي جي فن ۽ ان جي ڊفينيشن تي ڊسڪس ڪندي مختيار يورپ کان، هندستان جي مشهور دانشورن ۽ ناٽڪ نويس جا، ڊرامي جي فن بابت، ڏاڍا املهہ ويچارا سامهون آڻي، هڪڙو، ڇڱو چوکو مواد، هن ڪتاب ۾ يڪجا ڪري، آئينده جي محققن لاءِ جڻ وڏي آساني پيدا ڪري ڏني آهي.

اڇا! اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي ناٽڪ تہ ڇا، مختيار ناٽڪ جي ٻهاني، جڻ سنڌ ۾، سنڌي فلم جي مختصر تاريخ بہ، هن ڪتاب ذريعي اسان کي فراهم ڪري ڏني آهي. هو ان بابت، هن کان اڳ گهٽو ٽٺو عام خاص کي، سنڌي فلم بابت جي ڪا خبر آهي بہ تہ صرف ايتري تہ ورهاڱي کان پوءِ "سنڌ" ۾ پهرين سنڌي فلم تيار ٿي هئي: "عمر مارئي" پر هاڻي هن ڪتاب ذريعي اها ڳالهہ بہ رڪارڊ تي اچي ويئي آهي تہ، گڏيل هندستان ۾ 41 -1940ع ڌاري بہ، هڪ سنڌي فيچر فلم تيار ٿي هئي 'ايڪتا'. جيڪا هندو مسلم ايڪي تي

ٻڌل هئي ۽ ان فلم ۾ "هيرو" جو ڪردار ادا ڪيو هو. اسان جي ماتليءَ واري باباءِ ثقافت، رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ (وفات پهرين جنوري 1984) ۽ مختيار جي لکيل هن تاريخي ڪتاب ۾ اهو بہ پڙهي، منهنجي معلومات ۾ اضافو ٿي ٿيو آهي تہ ان پهرين سنڌي فلم جي ڪهاڻي، مشهور شاعر آغا عبدالغني لکي هئي ۽ اها بہ اسان سيني کي، مختيار جي ٿي هن ڪتاب مان خبر پئي آهي، تہ سندس فلم "چاندوڪي"، "سورٺ" ۽ "محبوب منا" جون ڪهاڻيون اسان جي برک ڪهاڻيڪار آغا سليم جون لکيل هيون، ۽ فلم "توري چام تماچي"، "گهونگهٽ لاهہ ڪنوار"، "بادل"، ۽ "منٺڙا شال ملن" جون ڪهاڻيون امر جليل جهڙي هاڪاري ڪهاڻيڪار لکيون هيون، ۽ هي فلم "ڌرتي لال ڪنوار" بہ ڪيڏي نہ سٺي سنڌي فلم هئي، جنهن جا گيت، امداد حسينيءَ لکيا ۽ عابده پروين ڳايا هئا ۽ مختيار ملاح جي هن ڪتاب مان اهو معلوم ڪري بہ، ڪيڏو نہ خوش پيو ٿيان، تہ ان فلم جي ڪهاڻي، جيڪب آباد واري مشهور اديب، "غالب لطيف" (مرحوم) تحرير ڪئي هئي، ۽ سرگواسي هري موٽواڻي (جنهن جون تازو هائيون ڪوٺڙي، سنڌ ۾، سنڌو درياهہ ۾ پرواهہ ڪيون ويون آهن) ان بابت اڄ اهو تہ هر ڪوئي ڄاڻي ٿو تہ. هو "ڪونج" مئگزين بمبئي جو سمپادڪ هئو، پر اها گهٽ ٿي ماڻهن کي خبر هوندي، تہ هن سنڌي پرست شخص، هڪ سنڌي فلم بہ پروڊيوس ڪئي هئي: هو جمالو! ۽ مختيار ملاح جي هن ڪتاب مان ٿي اها خبر پئي اٿم تہ ان فلم جي ڊائريڪٽر جو نالو هو: ارجن چاولا. ۽ انهيءَ، ارجن چاولا بابت، اڳ مون کي صرف ايتري خبر هئي، تہ هو عظيم شاعر شيخ اياز جو دوست هو ۽ هن ۽ سندس زال "گيتا راڄ" 1964ع ۾ شيخ اياز کي "تاج محل" جي زيارت ڪرائي هئي. بعد ۾ شيخ اياز ان احسان جي بدلي ۾ پنهنجو بهترين شعري مجموعو، "وڄون وسڻ آئيون" سڄي جو سڄو گيتا راڄ، کي ارپي ڇڏيو هو. ڪي ورهيہ اڳ، هري موٽواڻيءَ، مون کي حميد سنڌي صاحب جي گهر ٻڌايو پئي تہ. سندس ان فلم "هو جمالو" ۾ هيروئن جو پارٽ بہ گيتاراڄ ٿي ادا ڪيو هو ۽ زبردست ڪيو هو.

۽ دوست مختيار احمد ملاح جو نهايت محنت سان تيار ڪيل هي

ڪتاب پڙهي مون کي سچ پڇو تہ ايتري ئي خوشي ٿي آهي، جيتري ڪنهن سٺي فلم ڏسڻ کان پوءِ محسوس ٿيندي اٿم. ظاهر آهي، جهڙي تهڙي قلمڪار جي حيثيت ۾، هن ڪتاب کان اڳ ئي آئون ڪيترن ئي ناٽڪ نويسن جي نالن کان ٿورو گهڻو آگاهہ تہ هوس ئي، پر انهن، ڊرامانگارن، سنڌيءَ ۾ ناٽڪ جي ڦهلاءَ لاءِ" ايترو وسيع ڪم ڪيو آهي، ۽ ان جي تفصيل کان مختيار جي هن ڪتاب معرفت ئي آئون آگاهہ ٿي سگهيو آهيان. ان ڪري ههڙو ڪتاب تحرير ڪرڻ لاءِ، ڪيس تحسين صرف آئون ناچيز ئي نہ پيو ڏيان، پر پانئيان پيو تہ هو جيڪو سنڌيءَ ۾ ناٽڪ جو ابو آهي، منهنجو جد امجد . . . قليچ بيگ مرزا . . . اهو بہ چڙ، منهنجي وجود مان نڪري، مخصوص ادا سان، پنهنجي ٻانهن ڊگهيري، شفقت سان، مختيار احمد ملاح جي مٿي تي هٿ رکي، چئي رهيو آهي. آفرين مختيار پٽ . . . آفرين بابا !

نصير مرزا

پنهنجي پاران

سنڌي ڊرامي جي تاريخ سوا سؤ سالن کان به پراڻي آهي، پر ان جا اهڃاڻ ۽ روايتون ايتريون ئي قديم آهن، جيتري قديم سنڌ ۽ ان جو لوڪ ادب. سنڌي زبان ۾ جديد ڊراما نويسي انگريزن جي دؤر کان شروع ٿئي ٿي. آزاديءَ کان اڳ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي تنظيمون، سوسائٽيون ۽ ناٽڪ منڊليون هونديون هيون، جن جي ڪري سنڌي اسٽيج ڊرامو پنهنجي عروج تي پهتل هو. آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ جو محور ريڊيو ۽ ٽي وي رهيا آهن.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ لکڻ جو سڀ کان وڏو مسئلو اهو آهي ته انگريزن جي دؤر ۾ جيڪي ڊراما اسٽيج ٿيا يا ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا، اڄ اهي اڻ لڀ آهن. آزادي کانپوءِ جيڪي ڊراما مختلف صورتن ۾ سامهون آيا، اڄ اهي اسڪرپٽ ۾ موجود نه آهن. انهيءَ سبب ڪري سنڌي ڊرامي جي هڪ جامع تاريخ ۽ ان تي تنقيد ڪرڻ هڪ پيچيده مسئلو آهي. ان جي باوجود هيءَ هڪ ڪوشش آهي، ٽڙيل پکڙيل مواد کي سيهڙڻ جي. هن ڪتاب کان اڳ به ڊرامي جي تاريخ تي ڪيترائي ڪتاب ۽ مقالا شايع ٿي چڪا آهن. جن ۾ مير محمد نظاماڻي، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور ۽ پريم پرڪاش جا ڪتاب اهم جڳهه والارين ٿا. هنن جون ادبي تاريخون محنت، مواد جي لحاظ کان شاندار آهن. ضرورت صرف ان ڳالهه جي آهي ته انهن جي ڪيل ڪوششن کي اڳتي وڌائجي.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ لکڻ جي سلسلي ۾ مون وڌ ۾ وڌ ان ڳالهه جي ڪوشش ڪئي آهي ته ان کي قديم دور کان موجوده دور تائين ڪٺي اچجي. ان حساب سان مون ڪوشش ڪئي آهي ته ڪتاب ۾ گهٽي ۾ گهٽي جاڻ پڙهندڙن تائين پهچائي سگهان ۽ هن دؤر جديد جي حالتن جي تناظر ۾ اها جاڻ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. هن ڪتاب ۾ ڊرامي جي فن ۽ فڪر کي کولي بيان ڪيو ويو آهي. ڏيهي ۽ پرڏيهي اديبن ۽ محققن جا حوالا ڏيئي هڪ جامع اڀياس ڏنو ويو آهي. جيئن مختلف محققن جي حوالن سان ڊرامي جي معنيٰ،

ڪارج ۽ اوسر جي خبر پئجي سگهي. ڊرامي جا قسم ۽ مختصر مگر چڱي ريت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. ان کان علاوه ڊرامي جي سلسلي ۾ ان جي فني لوازمات تي بہ سٺي نموني بحث ڪيو ويو آهي. ڊرامي جي سماجي ڪارج کي سنڌي سماج جي حوالي سان پيش ڪيو ويو آهي تہ جيئن خبر پئجي سگهي تہ مختلف دورن ۾ سنڌي ڊراما نگارن سماج جي ڪهڙن مسئلن جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ ڪهڙا حل ہڏايا آهن. ڊرامي جي ارتقا، جيڪا يونان کان شروع ٿئي ٿي، ان سلسلي ۾ يوناني ڊرامي، سنسڪرتي ڊرامي ۽ انگريزي ڊرامي وغيره کي مختصر طور تاريخي حوالن سان ڏنو ويو آهي. ڊرامي جي ارتقا جي لحاظ کان سنڌي ڊرامي جي قديم دؤر کي جاچڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. اهڙي طرح يوناني، سنسڪرتي يا انگريزي ڊرامن سنڌي ڊرامن تي ڪهڙو اثر ڇڏيو آهي، ان تي بہ خاصو بحث ڪيو ويو آهي.

سنڌي ڊرامي جي شروعات انگريزن جي دؤر کان ٿي. ان سلسلي ۾ خود انگريزن سنڌي ۾ ڊراما نويسي جي فروغ ۾ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو آهي، ان جي پسمنظر کي بہ چٽيو ويو آهي. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ڊرامو پنهنجي عروج تي پهتل ٿو ڏسجي. ان سلسلي ۾ انگريزن جي دور ۾ هر لحاظ کان مختصر مگر جامع نموني سنڌي ڊرامي جي خوبين، خصوصيتن، موضوعن، ڊراميٽڪ سوسائٽين، مسئلن، اداڪارن، ڊرامانگارن جو جائزو پڻ ورتو ويو آهي، جنهن لاءِ مواد تمام گهڻيءَ محنت سان گڏ ڪيو ويو آهي. ان دؤر جي مڙني ڊرامن جي لسٽ ڏني وئي آهي ۽ مشهور ڊراما نگارن جي مشهور ڊرامن جو جائزو ورتو ويو آهي. آزاديءَ کانپوءِ سنڌي ڊرامو ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. هڪڙو سنڌي ڊرامو سنڌ ۾ لکيو وڃي ٿو ٻيو سنڌي ڊرامو هند ۾ لکيو وڃي ٿو. سنڌ ۾ اسٽيج ڊرامو پنهنجو جوڀن وڃائي ويٺو آهي. مگر ان جي باوجود ٽي وي، ريڊيو، فلم ۽ ڪتابي صورت ۾ سٺي ترقي ڪئي آهي، ان سلسلي ۾ آزادي کانپوءِ واري دور ۾ سنڌي اسٽيج ڊراما، ٽي وي ڊراما ۽ ڪتابن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندڙ ڊرامن جو الڳ جائزو ورتو ويو آهي. ان کان علاوه هندستان ۾ سنڌ ۾ لکجندڙ ڊرامي جو الڳ الڳ جائزو پڻ ورتو ويو آهي. هن دؤر ۾ سنڌي ڊرامي جون خوبيون، موضوع، ادبي رجحان وغيره خاص طور تي زير بحث آندا ويا آهن. ڪوشش اها ڪئي ويئي آهي تہ هن سلسلي ۾ وڏ ۾ وڏ ڊراما نگارن

کي متعارف ڪرايو ويو ته جيئن سنڌن خدمتن کي نروار ڪري سگهجي.

جيتوڻيڪ سنڌي فلم ڪا گهڻي ترقي نه ڪئي آهي، پر ان جي باوجود هڪ باب سنڌي فلم جي تاريخ تي پڻ ڏنو ويو آهي. جنهن ۾ سنڌي فلمن جي ناڪاميءَ جا سبب، ڪامياب ٿيڻ لاءِ سفارشون پڻ ڏنل آهن. هن پوري ادبي تاريخ ۾ جنهن شيءِ جي شايد ڪمي محسوس ڪري سگهجي ٿي اها هي آهي ته ڊرامن ۽ ڊراما نگارن جو تذڪرو ته ڪيو ويو آهي پر اداڪارن جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ عرض هي آهي ته ڊرامي جي فن کي صرف ادبي طور تي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. بهرحال اداڪارن جي خدمتن تي اهو ٿي لکي سگهي ٿو جيڪو ذاتي طور ان فيلڊ سان وابسته به هجي. ان کان علاوه هن پوري ڪتاب ۾ ڪوشش ڪئي آهي ته تنقيدي لحاظ کان نه پر معلوماتي ڇاڻ جي لحاظ کان سنڌي ڊرامي جي تاريخ پيش ڪريان. هيءَ ادبي تاريخ اڪيڊمڪ ڇاڻ ڏئي ٿي. اگر ڪنهن ڊرامي تي ڪا تنقيد پيش به ڪئي ويئي آهي ته اها ڪنهن نالي واري نقاد تان ريفرنس طور ڪنئي ويئي آهي.

هن ڊرامي جي تاريخ ۾ مون ڪوشش ڪئي آهي ته وڌ ۾ وڌ ڊراما نگار متعارف ڪرايان، پر ان جي باوجود ڪيترائي اديب اڃا به رهجي ويا هوندا. انهن کي انشاءِ الله ڪتاب جي ٻئي ايڊيشن ۾ شامل ڪيو ويندو. هن ڪتاب جي سهيڙڻ ۽ لکڻ جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي دوستن جو سهڪار شامل آهي، ڪن مواد ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، ڪن پروفن چيڪ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. قمر شهباز ۽ نصير مرزا جو به احسانمند آهيان. هي ڪتاب جڏهن لکي پورو ڪيو هئم ته قمر شهباز اڃان حال حيات هو. منهنجي گذارش تي هن ڪتاب تي پرپور مهاڳ لکي ڏنو. الله سائين کان دعا آهي، ته شل سندس درجات بلند ڪري. سائين شوڪت حسين شوري صاحب جي به وڏي مهرباني جنهن ڪتاب جي بهتري لاءِ مفيد مشورا ڏياري موڪليا. ڪرم الاهي چنا صاحب جي به مهرباني جنهن نهايت محنت سان هن ڪتاب کي ڪمپوز ڪيو. سائين عبدالعزيز عقيلي، سيڪريٽري، ڪلچر ڊپارٽمينٽ جو به شڪر گذار آهيان، جنهن ڪتاب شايع ڪرائي توهان تائين پهچايو.

مختيار احمد ملاح

ڊرامو ڇا آهي؟

علم ۽ ادب جي سيني صنفن ۾ ڊرامي جي صنف سڀ کان آڳاٽي ۽ سڀ کان اتم سمجهي وڃي ٿي. جنهن عقيدت سان ڊرامي جي شروعات ٿي، ان تقدس سان ئي ان کي ڏٺو وڃي ٿو ۽ ان کي لکيو وڃي ٿو. ڊرامي جي تقدس جو وڏو سبب ان جي مذهبي ۽ اخلاقي تقريبن ۾ شروعات جو هجڻ آهي. اصل ۾ ڊرامو فطرت جي مانداڻ ۾ پڻ موجود آهي. ڪڪر، گجگوڙ، ڪنوڻ، درياهه جا گهوگهات، سمنڊ جي مستي ۽ مائٽي، اونداهي ۽ چانڊوڪي، سڀ پاڻ ۾ مڪالمن ۾ گفتگو ڪن ٿا ۽ سڀ پاڻ ۾ ڊرامي جون خوبيون رکن ٿا. قديم ڏند ڪٿائي، توڙي هر قسم جي تخليقي شين ۾ ڊرامي جا عڪس موجود آهن. انسان ته وري عجب مخلوق آهي. هو فطرت جي سڄي وايومنڊل جو نهايت ڪامياب نقال آهي. مطلب ته ڊرامو ازل کان موجود حقيقت آهي. خود دنيا جي اهم مذهبن ۽ فرقن ۾ نقالي ۽ ڊرامي جون اڄ ڏينهن تائين جٽريون حقيقتون موجود آهن. اهي سڀ ڳالهيون انساني اظهار جي وسيلي طور ڊرامي جي اهميت جي تصديق ڪن ٿيون.

ڊرامو، ناول يا افسانو بيان ڪرڻ جي لحاظ کان مختلف آهي، ڇو جو ڊرامي جي آکاڻي بيان ڪرڻ بجاءِ تماشائين اڳيان اداڪارن وسيلي بيان ڪئي ويندي آهي. حقيقت ۾ هڪ ڊرامو ايستائين ڊرامو ڇئي نٿو سگهجي، جيستائين ان کي اسٽيج تي نه آڻجي يا موجوده دور ۾ ريڊيو، ٽي وي يا فلم وسيلي پيش ڪيو نه وڃي. پر هڪ سٺو ڊرامو ان کي چيو ويندو، جيڪو ٻنهي ذريعن سان زنده رهي. اسٽيج پيش ٿئي ته داد حاصل ڪري ۽ ڪتابي صورت ۾ اچي ته ادبي زندگي ماڻي. جيستائين مصنف، پروڊيوسر، اداڪار، صداڪار ۽ تماشائي گڏجي پنهنجو ڪردار ادا نه ڪن، تيستائين ڪو به ڊرامو فني نقطه نگاهه کان مڪمل نه سمجهيو ويندو.

عام طور تي اهو چيو وڃي ٿو ته لفظ ”ڊرامو“ يوناني لفظ ”ڊرائو“ يا ”ڊراءِ“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”عمل“ يا ”عمل ڪري ڏيکارڻ“. ڊرامي جي شروعات قديم يونان کان ٿي. يونان وارا ڊرامي کي ”اعليٰ شعر“ ”Great Poetry“ سڏيندا هئا. ڊرامو دنيا جي سمورين سڌريل، توڙي اڻ سڌريل ٻولين ۾ موجود آهي. اديب، ڊرامي جي ان بنيادي اهميت کان واقف هئڻ جي ناتي پنهنجي تخليقي ذميداري کي سمجهي ٿو. هو ڊرامي کي سماجي ڪارج لائق بنائڻ لاءِ، معاملن کي چٽو، واضح ڪري فوڪس ۾ آڻي پنهنجي موضوع ذريعي عام ماڻهو جو ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو زندگيءَ جي هر پهلوءَ کي ڊرامي جو موضوع بڻائي سگهجي ٿو. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته هڪ ڊرامو لفظن جي ميلاپ سان مڪمل نه ٿو ٿئي، بلڪ لفظن ۽ عملن جي ميلاپ جو نالو ئي ”ڊرامو“ آهي. موجوده دور ۾ ڊرامي جي اهميت اڃا به وڌي وئي آهي. اڄ ڊراما مذهبي، ڏرمي ۽ اخلاقي موضوعن کان اڳتي نڪري سائنسي، سماجي، مافوق الفطرت، فئنٽيسي، مستقبل بيني، ڪارٽونسٽ موضوعن وغيره تائين پکڙجي ويا آهن.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڊرامي جي صنف نه صرف انگريزي ادب جي اثر هيٺ آئي، بلڪ انگريزن جي آشيرواد سان انهن جي دور ۾ آئي. اهڙي طرح لفظ ڊرامو پنهنجي فن ۽ فڪر سميت سنڌي لغت ۾ هميشه لاءِ رائج ٿي ويو آهي. سنڌي ڊرامي کي قديم دور کان ”ناٽڪ“ سڏيو ويندو هو. سنڌي زبان ۾ ناٽڪ جو مطلب آهي ”نقل ڪرڻ“. ناٽڪ جي تاريخ سنڌ ۾ ايتري قديم آهي، جيترو سنڌ جو لوڪ ادب قديم آهي. دراصل لفظ ”ناٽڪ“ هندي ٻوليءَ جي ”نرتڪ وديا“ مان نڪتل آهي، جنهن جو مطلب آهي ته ڪنهن نه ڪنهن نموني پنهنجي فن جو مظاهرو ڪرڻ. اهو پوءِ ڀلي اداڪاري وسيلي هجي يا سنگيت ۽ رقص وسيلي.

ڪيترن ئي فيلسوفن، ”انسان“ جي ڪردار ۽ ڪائنات جي اسٽيج سان ڀيٽ ڪئي آهي. ان خيال کان ڊرامي جي شروعات ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ، مخلوقات جي پيدا ٿيڻ ۽ سندن هوش سنڀالڻ سان ٿئي ٿي. ان جو ثبوت پنج هزار سال آڳاٽي، سنڌو ماٿري جي تهذيب مان ملي ٿو. موهن جو دڙو جي

ڪوتائيءَ مان مليل نشانين ۾ ”ترتڪي“ جو هئڻ وڏي اهميت جو حامل آهي، جنهن مان اڳاٽي دور ۾ نرتيہ ناٽڪ جي وجود جي ڄاڻ پوي ٿي.

ڊرامي جي سڀ کان قديم تشريح ارسطو کان ملي ٿي. هن ڊرامي جي فن تي ”Poetics“ نالي ڪتاب لکيو. هي ڪتاب ان دور کان اڄ تائين ڊرامي جي تشريح جي سلسلي ۾ بنيادي حيثيت رکي ٿو. هن ڪتاب ۾ ارسطو خاص طور تي ٽريجڊي کي تفصيل سان بحث ڪيو آهي. ارسطو موجب ”ڊرامو عمل جي نقالي (Imitation of an action) آهي.“ **شيڪسپيئر** جي چوڻ موجب، ”ڊرامو انساني عملن جو عڪس آهي. سماج جي بدل سدل جو عڪس، ان آرسي ۾ بخوبي ڏسي سگهجي ٿو.“ **جان ڊرائيڊن** (1631 – 1700) پنهنجي مشهور مقالي ”An Essay on Dramatic Poetry“ ۾ لکيو تہ ”هڪ ڊرامو اهڙو هئڻ گهرجي جو انسان ذات جي فطرت جو وٽندڙ عڪس هجي، جنهن ۾ ان جي مذاح ۽ احساس جو وستار هجي، جنهن ۾ انسانن لاءِ سبق ۽ سرور بہ هجي.“ فرانسيسي ڊرامانگار **برانڊ ميٿيو** (Brand Matthew) مطابق ”ادب جي سيني صنفن ۾ ڊرامو ان ڪري مختلف آهي، جو ان جو تعلق انسان جي ارادي جي جهاد سان آهي. هڪ دلچسپ ڊرامي لاءِ ڪشمڪش جو هجڻ نهايت ضروري آهي. هڪ ڊرامي جي سورمي (Hero) کي گهرجي تہ ڪنهن ڳالهہ جي تقاضا ۾ رهي ۽ ان لاءِ ٽرٽلو برپا ڪري.“ مشهور فرانسيسي اديب **وڪٽر هيوگو** موجب ”ڊرامو هڪ آئينو آهي، جنهن ۾ قدرت جو عڪس ڏسجي ٿو.“ مشهور انگريز شاعر ۽ نقاد **سيموئل ڪولرج** مطابق ”ڊرامو قدرت جي نقالي هرگز نہ آهي، مگر تقليد آهي.“ ”ٿيٽري آف ڊراما“ جي ليکڪ **اي نڪول** جو چوڻ آهي تہ ”ڊرامو اصل ۾ ڪنهن بہ ڏسندڙن (Audience) کي ڪهاڻي ٻڌائڻ جو نالو نہ آهي، بلڪ اداڪارن ۽ اداڪارائن پاران ڏسندڙن جي سامهون ڪهاڻيءَ جي تعبير ڪرڻ آهي.“ **لدوگ ليوسن** مطابق ”ڊرامو ماڻهوءَ کي اداڪاري ڪندي يا ڏک ڏسندي ڏيکاري ٿو، هو اداڪاري ان لاءِ ڪري ٿو، يا ڏک ان لاءِ ڏسي ٿو، اخلاقي طرح ائين آهي. هو شين کي صحيح يا غلط ڪوني ٿو يا پشيماني ۽ شرمندگي سان منهن مقابل ٿئي ٿو.“

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي: نندي ناٽڪ جي اوسر واري باب ۾ لکيو

آهي، "... منهنجو متو آهي تہ ساهت کي وندر سان سات سات سکيا پڻ ڏيڻي آهي، ۽ منهنجو عقيدو آهي تہ زندگيءَ جون خاميون تڙي ڪڍڻ ۽ انسان ذات کي خوشحال بڻائڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪو ڪارائتو ذريعو ڪونهي، ڇو جو زندگيءَ جا منظر اسٽيج تي اکئين ڏسڻ سان جو تاثير پيدا ٿئي ٿو، سو ڪتب خاني ۾ ويهي ڪتاب پڙهڻ سان تي ڪين سگهندو." (سنڌي نثر جي تاريخ)

مير محمد نظاماڻيءَ پنهنجي ڪتاب "ڊراما، ان جو ارتقا، نظريو، فن ۽ تاريخ" ۾ بيان ڪري ٿو تہ "ڪهاڻي بيان ڪرڻ جا ڪيترائي طريقا آهن، ڊرامو بہ انهن مان هڪ طريقو آهي. آکاڻيءَ کي بيان ڪرڻ جا ٻيا سڀ طريقا حال کي ڪجهہ قدر ماضيءَ ۾ پيش ڪندا آهن. مگر ڊرامو پنهنجي رقيب ناول کان هن ڳالهہ ۾ مختلف آهي تہ، ناول ۾ مصنف پاڻ آکاڻي بيان ڪندو آهي، مگر ڊرامي کي اسٽيج تي اداڪار پيش ڪندا آهن."

پريم پرڪاش مطابق "ناٽڪ انساني انيڀؤ جو، ناٽڪ رچنا جو، منچ تي، اداڪارن جي اداڪاريءَ دئارا، درشڪن جي حاضريءَ ۾ پردرشن يا مظاهرو آهي. ناٽڪ جي فن جو منچ ڪافي وسيع آهي، ان ڪري ناٽڪ پر درشن ڪاري، ٻين فنن جو مرڪب فن بہ اچي سگهن ٿا، منچ جا ڪيترائي ٽيڪنڪي فن بہ لازمي طور جڙيل رهن ٿا. ناٽڪ جو پنهنجو مکيہ ۽ نج عنصر اداڪاري آهي." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

رام جوهراڻي لکي ٿو تہ "انسان پنهنجي جذبات ۽ احساسات جي اظهار لاءِ مخصوص رنگ ۽ ربط سان پنهنجا استو ملهائڻ لڳو، جنهن ۾ ناظرين اڳيان بهادري جي ڪارنامن ۽ مشاهدن کي بيان ڪري ڏيکاريو ويندو هئو. انسان طرفان ڪيل اهڙي ادائگي کي يوناني ٻولي ۾ "ڊومنن" ڪري سڏيو ويو. جيڪو پوءِ بدلجندي "ڊراوَ" ۽ آخر ۾ "ڊرامہ" (Drama) جي صورت تي پهتو، ڇو تہ ڊرامي جي معنيٰ آهي "ڪرڻ" يا "ڪري ڏيکارڻ". ڊراما نگاريءَ جي فن ۾ ڪردار ۽ سيرت نگاريءَ کي وڏي اهميت آهي. انهيءَ ڪري ڪردار نهايت پڪا ۽ پختا هئڻ کپن. ڊرامي جي ڪردار ۾ ٻن جذبن جو هئڻ تمام ضروري آهي. "تقليد" ۽ "تحريڪ". انهيءَ ڪري ڪردارن کي اهڙي نموني

پيش ڪرڻ ڪپي جو تماشائي ٿوري وقت لاءِ انهيءَ کي حقيقت تصور ڪن. چاڪاڻ جو اهو اداڪار جي تخليقي قوت ئي آهي جيڪا ڪردار کي جاندار بنائيندي آهي. بهترين اداڪار ڊرامي ۾ پنهنجي هستيءَ کي ڊرامي جي ڪردار ۾ گم ڪري ڇڏيندا آهن. انهيءَ ڪري تماشائي هن جي هر ادا/ عمل کي سچو تصور ڪندا آهن." (برطانوي دور ۾ سنڌي ڊراما نويسي)

پروفيسر محمد يوسف پنهور لکي ٿو تہ "ڊرامو انسان جي خصلت ۽ فطرت جو گهٽي حد تائين ترجمان آهي، تڏهن تہ هن جو اثر مڙني ڏسندڙ، پوءِ انهن ۾ ٻڍا هجن يا ٻار هجن، پڙهيل هجن يا اڻ پڙهيل سيني تي يڪسان ۽ گهوڙهو ٿئي ٿو." (سنڌي نثر جي تاريخ)

پروفيسر قاضي خادم مطابق "هڪ ڊرامانگار جو خاص مقصد ڏسندڙ (ٻڌندڙ) کي خوش ڪرڻ آهي. ڏسندڙ وري ڊرامو پنهنجي تجسس جي جذبي کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڏسندا آهن. هنن کي هڪ سهڻي ڪهاڻي ڏسڻ جي توقع هوندي آهي. هو ڪردارن طرفان ٿيندڙ دلچسپ واقعا ڏسڻ چاهيندا آهن. صرف ابسن يا جارج برنارڊشا يا سنڌ ۾ محمد اسماعيل عرساڻي ۽ محمد عثمان ڏيپلائي جهڙا ٻيا ڊرامانگار ٿي گذريا آهن، جن ڊرامي کي سڌاري جو ذريعو سمجهيو آهي. ليڪن هو بہ پنهنجي ڊرامن ۾ ڪردارن ۽ واقعات کي اهڙو تہ دلچسپ ۽ وڻندڙ ڪري پيش ڪن ٿا، جو عام ڏسندڙ بہ هنن کي پسند ڪري سگهي ٿو." (جديد ڊراما، ادب جي روايتون)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي تہ "ناٽڪ جو صحيح مقام اسٽيج آهي، ۽ نہ فقط ڪتاب. بلڪ هيئن چئجي تہ سٺو ناٽڪ اهو آهي، جيڪو ٻنهي ذريعن سان زنده رهي. اسٽيج ٿئي تہ داد حاصل ڪري ۽ ڪتاب ۾ هجي تہ ادبي زندگي ماڻي." (سنڌي ادب جي مختصر تاريخ)

شوڪت حسين شوري ساڳي ڳالهہ کي هيئن لکيو آهي تہ "ناٽڪ لکڻ يا ان کي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي ڇڏڻ ان حد تائين اڌوري ڪوشش آهي جيستائين اهو اسٽيج تي پيش نہ ٿو ڪيو وڃي."

(سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج)

مطلب تہ ڊرامو هڪ قوم جي زندگيءَ جو عڪس آهي. قومي زندگي ۾

تبديليون ايندڙيون رهنديون آهن ۽ ان جا مقصد به تبديل ٿيندا رهندا آهن. ان سان گڏ ڊرامو تفريح به مهيا ڪندو آهي. پر ڊرامي جو اصل مقصد قوم کي درپيش مسئلن کي اجاگر ڪري انهن جو حل ڳولهڻ ۽ قومي مفادن وٽان تبليغ ۽ تلقين جا فرائض بجا آڻڻ آهي.اڄ جڏهن کي پراڻيون هئيتون فنا ٿي رهيون آهن ۽ انهن جي جاءِ تي نوان رنگ ڍنگ رچي رهيا آهن، تڏهن به ڊرامو روز افروز ترقيءَ جي منزل طرف گامزن ٿيندو پيو وڃي ۽ ٽيڪنڪ ۾ وڌيڪ واڌارو ۽ چمڪ پيدا ٿيندي پئي وڃي. ڊرامي ۾ شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جو هڪ ئي وقت امتزاج آهي ۽ اهو ئي آهي جو ڊرامي جو فن هر دور ۾ نه صرف زنده آهي، بلڪ ملڪ اندر ترقي به ڪندو رهي ٿو.

ڊراما ۽ ٿيئٽر

ٿيئٽر يوناني ٻولي جو لفظ آهي، جنهن جي معني آهي 'ڏسڻ' يا 'نظارو پسڻ' ناٽڪ جي جاءِ، ناٽڪ گهر. ڊرامي ۽ ٿيئٽر جي اهميت بيان ڪندي محترم مير محمد نظاماڻي لکي ٿو ته "حقيقت ۾ ڊراما اسٽيج تي عملي طرح سان پيش ڪرڻ لاءِ لکيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري ظاهر آهي ته اها جاءِ يعني "ٿيئٽر" جتي اهو پيش ڪيو وڃي ٿو، انهيءَ تي ضرور اثر پوندو. انهي ڪري ڪيترائي نقاد هن راءِ جا آهن ته ڊرامي جو ادب سان ايترو تعلق نه آهي، جيترو فن اداڪاري سان آهي. جيڪڏهن هي ڳالهه مڃي وڃي ته "ڊرامو" نقالي آهن ته پوءِ هي ڳالهه به قبول ڪرڻي پوندي ته هڪ بهترين فنڪار جي حيثيت ۾ ڊراما نگار هڪ بهترين تمثيل نگار آهي، جنهن جو درجو عام شاعر يا اديب کان البت بلند آهي. اهو ئي سبب آهي جو ٿيئٽر کان سواءِ ڊرامو ڪڏهن به ترقي ڪري نه ٿو سگهي". (ڊراما ، ان جو ارتقا، نظريو، فن ۽ تاريخ)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "ياد رکڻ گهرجي ته ناٽڪي فن، ٻين فنن وانگر پاڻ ۾ ئي پورو نه آهي، جنهن کي صرف ڪتب خاني ۾ ويهي مطالعو ڪجي. ناٽڪ جو آخري مقصد تڏهن پورو ٿيل سمجهبو، جڏهن ناٽڪ گهر (Theater) ۾ اهو ڪري ڏيکاريو وڃي ۽ رنگ پومي (Stage) تي اداڪاري (Acting)، چترڪاري (Painting)، وسترڪاري (Consturning)، سنگيت (Music) ۽ ناچ (Dancing) جي ان کي پوري پوري واهر ونڻي تي پوي." (ادبي اصول)

ڊرامي جو تعلق صرف ادب سان نه آهي، بلڪ ان ۾ اداڪار، تماشائي اسٽيج، ڊراما نگار، اداڪار وغيره اچيو وڃن ٿا. ان حساب سان ٿيئٽر کي اهڙو هئڻ گهرجي جو هن سيني ڳالهين جي پورائي ڪري. سنڌ ۾ انگريزن جي زماني ۾ ڪيترائي ٿيئٽر قائم هئا، جتي باقاعدگيءَ سان ڊراما رچايا ويندا

هئا. ورهاڱي کان پوءِ ٿئيٽرن جي جاءِ تي سئنيما هال ٺهيا.

اڄ ڊرامي جي صنف ايتري قدر ترقي ڪري چڪي آهي، جو ٿيئٽر جي اداڪارن جي سڃاڻپ الڳ آهي. اڄ جتي سائنس ۽ ٽيڪنالاجي ترقي ڪئي آهي، اتي ڊرامي کي پيش ڪرڻ لاءِ مختلف ذريعا پيدا ٿي پيا آهن. ان حالتن ۾ ٿيئٽر ڊراما، فلم، ريڊيو ۽ ٽي وي جي اڳيان اهميت وڃائي ويٺا آهن. حقيقت ۾ اڄ ٿيئٽر جي اهميت وڌيڪ محسوس ٿئي ٿي. اڄ جڏهن اسان جي معاشري ۾ رشتا ناتا پنهنجي اهميت وڃائي ويٺا آهن. سماجي براين جهڙوڪ قبيلائي جهيڙا، ڪاروڪاري جا وڌندڙ واقعا، غير مساوي سلوڪ وغيره وڌي ويا آهن. اهڙين حالتن ۾ ٿيئٽر جي اهميت وڌيڪ محسوس ٿئي ٿي.

ٿيئٽر در حقيقت وهم گمان جو مقام هوندو آهي. جنهن وقت ڊرامو شروع ٿئي ٿو ته اسان ٿيئٽر کي وساري ڇڏيون ٿا ۽ جيڪڏهن ڊرامي جي منظر ۾ ڪنهن خوبصورت نديءَ جو ذڪر آهي ته اسان اتي پهچي ويندا آهيون. ٿيئٽر ۾ حقيقت پسندي جي نظري فريب کي مؤثر بنائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن ادب روح جو انڪشاف آهي ته ٿيئٽر وري ناظرين جي روح ۾ لهي اجتمائي انڪشاف برپا ڪري ٿو ۽ انهيءَ سان گڏ ٿيئٽر فردن جي زندگين جي لڪيل اسرارن جي ڳولا ڪري ٿو.

ڊراما ۽ تماشائي

استيج لاطيني ٻولي جو لفظ آهي جيڪو (سستيٽڪم، اسٽئٽس يا استيئر) لفظ مان اخذ ٿيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’ٻيهڻ‘. جيئن ٿيئٽر جي هن حصي تي فنڪار ٻيهي فن جو مظاهرو ڪن ٿا، سو انهي مناسبت سان مٿس استيج نالو رکيو ويو آهي. هڪ ڊرامي جو اصل مقام استيج آهي ۽ استيج تماشائين کان سواءِ ڪجهه به نه آهي. ڊراما هميشه تماشائين جي سوچ، فڪر ۽ پسند مطابق لکيا ۽ استيج ڪيا ويندا آهن. تماشائي هميشه هڪ جهڙا نه ٿيندا آهن. اهي پنهنجي پنهنجي خيالات، جذبات، سيرت ۽ سوچ ۾ مختلف هوندا آهن. اهڙي طرح شهري تماشائي ڳوٺ وارن تماشائين کان مختلف هوندا آهن. مثال طور ڪنهن جي سالگرهه جي موقعي تي اگر ڪو ڊرامو استيج ڪيو وڃي ته اتي اهي تماشائي نه هوندا، جيڪي انقلابي سوچن کي پسند ڪندا آهن.

وڪٽر هيوگو مطابق تماشائي ٽن قسمن جا هوندا آهن. هڪ اهي عام ماڻهو ۽ ٻار جيڪي ائڪشن ڏسڻ چاهيندا آهن. ٻيون عورتون جيڪي جذبات نگاري جون شوقين ٿينديون آهن. ٽيان، پڙهيل لکيل ماڻهو جيڪي ڪردار نگاريءَ ۾ دلچسپي وٺندا آهن. ٻين لفظن ۾ ڊرامي جا ڏسندڙ عام طرح ائڪشن ۽ جذبات نگاري ۾ دلچسپي ڏيکاريندا آهن ۽ ڪي صرف ڪردار نگاريءَ جا شوقين ٿيندا آهن.

تماشائي/ڏسندڙ هميشه پنهنجي جذبات، سيرت ۽ خواهش ۾ به مختلف هوندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪو مزاحيه ڊائلاگ ڪنهن کي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪيرو ڪري وجهندو آهي ته ڪڏهن ڪڏهن وري اهو ساڳيو مڪالمو ڪنهن کي سخت ناگوار لڳندو آهي. اهو تماشائي ئي آهي، جنهن جي بدولت ٿيئٽر آباد رهن ٿا. ٿيئٽر سان وابسته ماڻهن جي روزي انهن سان رهي ٿي. اداڪار، ليکڪ انهن جي ڪري رزق ڪمائين ٿا.

هڪ ڊراما نگار جون خوبيون ۽ ذميواريون

ڊرامو هڪ قوم جي زندگيءَ جو عڪس هوندو آهي. قومي زندگيءَ ۾ تبديليون ايندڍون رهنديون آهن. تنهن ڪري ڊرامو به انهن سان گڏ تبديل ٿيندو رهندو آهي. ان جا مقصد به تبديل ٿيندا رهندا آهن. ان حساب سان هڪ ڊراما نگار تي تمام گهڻيون ذميواريون عائد ٿين ٿيون. هو زندگيءَ جي عڪاس هجڻ سان گڏوگڏ سماج جو محافظ آهي. اچو ته ان سلسلي ۾ مختصر خوبيون ۽ ذميواريون جاچيون:

1. هڪ ڊراما نگار پنهنجي ڊرامن ۾ اهڙا رنگ ڀري ٿو، جنهن سان ڏسندڙ ۽ ٻڌندڙ پنهنجي تجسس جي جذبي کي مطمئن ڪن ٿا. هڪ ڊراما نگار پنهنجي گهري مطالعي سان عام ڏسندڙ جي پسند جو خيال رکي ٿو ۽ انهن جي جذبن جي ترجماني ڪري ٿو.

2. هڪ سٺي ڊراما نگار جي اها ڪوشش هوندي آهي ته هو زندگيءَ جي حقائق کي ايمانداريءَ سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري. اهڙي طرح هو زندگيءَ جي اهڙن واقعن کي چونڊي، جيڪي تمام گهڻا اثرائتا هجن ۽ اهڙي طرح پيش ڪيل هجن جو ڏسندڙ جا جذبا اڀري پون.

3. ڊاڪٽر پروفيسر قاضي خادم مطابق "ڊراما نگار جو مشاهدو ۽ انساني نفسيات متعلق ڄاڻ ئي هن جي فن جي پيشڪش ۾ مددگار ۽ معاون ٿيندا آهن. خاص ڪري به عنصر، موضوع جي چونڊ ۽ واقعي جي تاڃي پيٽي اڻڻ ۾ ڏاڍي مدد ڪندا آهن. هو مشاهدي جي زور تي اهڙن موضوعن کي چونڊي ٿو جيڪي نه رڳو عام پسند جا آهن، بلڪ گهڻن

جي پسند جا آهن ۽ اهڙن موضوعن کي ڇڏي ڏئي جن کي پيش نہ ڪرڻ ئي بهتر آهي.“ (جديد ڊراما، ادب ۽ روايتون)

4. هڪ ڊراما نگار جو اولين مقصد پنهنجي تماشائين کي خوش ڪرڻ گهرجي. ان کي گهرجي تہ اهڙي تخيلاتي شيءِ کي پيش نہ ڪري جنهن جو دنيا ۾ وجود ئي نہ هجي. صرف ان شيءِ کي پيش ڪري، جيڪا وجود سميت موجود هجي. البتہ ان ڏس ۾ ڊرامي جي دنيا تمام اڳتي نڪري چڪي آهي. اڄ جي ڊراما نگارن فلمي ۽ ٽي وي جي دنيا ۾ سائنس نڪشن (Science Fiction) ۾ نئين دنيا کي دريافت ڪري عوام تائين پهچايو آهي. قديم دور جي دنيا کان وٺي مستقبل بيني کي ڊرامن جي دنيا جو موضوع بڻائي ڇڏيو آهي.

5. هڪ ڊراما نگار جي اها بہ ذميواري آهي تہ ڊراما لکڻ دوران ڪردارن جي صحيح چونڊ ڪري. انهن کان چورايل مڪالمن ۾ انهن جي ذهني سطح ۽ سماجي حيثيت جو ذهن ۾ ضرور خيال رکي. اگر واقعا ۽ ڪردار مافوق الفطرت ٿي پيا تہ پوءِ اهو ڊرامو ڪامياب نہ ليکيو ويندو.

6. ڊرامو زندگيءَ جي سنئين سڌي ترجماني ڪري ٿو. ان ڪري هڪ ڊراما نگار جي اها اولين ڪوشش هئڻ گهرجي تہ زندگيءَ جي اهڙن مسئلن جي نشاندهي ڪري، جيڪي معاشرتي مسئلن کي اصلوڪي نموني پيش ڪري. اڄ جي زماني ۾ هڪ ڊراما نگار جون ذميواريون اڃا بہ وڌي ويون آهن. اڄ ملڪي ۽ بين الاقوامي سطح تي ڪيترن ئي مسئلن منهن ڪڍيو آهي. اڄ دهشتگردي، جمهوريت، بين الاقوامي ڀائيچاري جو فقدان، تهذيبن جو ٽڪراءُ، مذهبي ڇڪتاڻ جهڙا مثال درپيش آهن. اهڙي صورتحال ۾ اهڙا ڊراما پيش ٿيڻ گهرجن، جن سان اهڙن مسئلن جي نشاندهي بہ ٿئي تہ انهن کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ مستند حل بہ ڏنا وڃن.

7. هڪ ڊراما نگار جي شخصيت پر اثر هئڻ گهرجي، ڇو جو سنڌس ڊرامي هن جي پنهنجي عڪاسي به ڪري ٿو. هڪ ڊراما نگار جي حيثيت ۾ هو ڪيترن ئي ماڻهن جو آئيڊيل ٿي پوي ٿو، ان ڪري هو پنهنجي ڊرامي جي هر مڪالمي ۾ پنهنجو پاڻ ڪي محسوس ڪرائي. هڪ اديب جو روح سان وڌيڪ تعلق آهي، بنسبت دماغ يا ڪنهن ٻي شيءِ جي. ڊرامو، آهستي آهستي هڪ اديب جي روح ۾ تشڪيل وٺي ٿو. اها تشڪيل هڪ سادي سودي واقعي کان شروع ٿئي ٿي، جو هڪ دلفريب ڳالهه جي ڪري پيدا ٿئي ٿو.

8. هڪ ڊراما نگار کي ملڪي حالتن، سماجي قدرن ۽ تاريخي واقعن کان باخبر هئڻ ضروري آهي. هو هميشه اهڙن موضوعن تي ڊراما لکي جيڪي حال، ماضي ۽ مستقبل جي ترجماني ڪن. سماج ۾ تبديل ٿيندڙ قدرن جي ان ۾ اپٽار شامل هجي. هڪ ڊراما نگار ”ڇا ٿي رهيو آهي“ جي ڀيٽ ۾ ”ڇا ٿيڻ گهرجي“ کي ترجيح ڏئي.

ڊرامي جا خاص جزا

(1) آکاڻي/ سٽاءُ (Plot)

ارسطو مطابق آکاڻي (Plot) ڊرامي جو روح هوندو آهي. هڪ سٺي ۽ مضبوط آکاڻيءَ کان سواءِ ڊرامو ڪڏهن بہ ڪامياب ٿي نہ ٿو سگهي. آکاڻيءَ جو دارومدار ڪهاڻي ۽ ڪردارن تي هوندو آهي. ڪنهن بہ ناٽڪ ۾ سٽاءُ اهم ترين عنصر آهي. هر ناٽڪ نويس کي ترتيب ۾ ڏاڍي خبرداري وٺڻي پوندي آهي جو ناٽڪ جي ڪاميابي/ ناڪاميابي جو مدار ئي ان خبرداري تي آهي. هر ناٽڪ نويس ٻين ناٽڪ نويسن جي پيٽ ۾ توڙي سندس ئي لکيل ٻين ناٽڪ جي پيٽ ۾، پنهنجي ناٽڪ جي ترتيب الڳ يا نئين بڻائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، جيئن سندس ناٽڪ ۾ هڪ پاسي تازگي اچي تہ ٻئي پاسي نواڻ.

(2) ڪردار نگاري (Characterization)

ناول ۽ افسانيءَ وانگر هڪ ڊرامي جو عمل وَ دخل بہ ڪردار نگاريءَ تي هوندو آهي. اگر ڪنهن ڊرامي ۾ ڪردار "فطري" قسم جا نہ هوندا تہ اهو ڊرامو ڪامياب سمجهيو نہ ويندو. اگر ڪنهن ڊرامي جا ڪردار مافوق الفطرت هوندا تہ چئبو تہ ڊرامي جي ڪردار نگاري صحيح ٿيل نہ آهي. ان ڪري هڪ سٺو ڊراما نگار ڪردارن جي ذهني سطح ۽ انهن جي سماجي حيثيت کي هميشہ سامهون رکندو آهي.

ارسطو ٽريجڊي جي ڪردارن لاءِ وڏو تاڪيد ڪيو آهي. سندس خيال موجب ٽريجڊي جا ڪردار وڏا ماڻهو هجڻ گهرجن. هو طبيعت ۾ درويش صفت نہ پر سٺا انسان هجڻ گهرجن. مطلب تہ ڪردارن جو آکاڻيءَ تي وڏو اثر هوندو آهي. ڪردار نگاري جي اهميت ان ڪري بہ هوندي آهي تہ ڊرامي ۾ مرڪزي ڪردار هڪ اهڙو مثالي هجڻ گهرجي جو ان کي ڏسي دل ۾ يا تہ بزرگي، برتري

۽ عظمت جو احساس پيدا ٿئي يا وري نفرت ۽ ڌڪار پيدا ٿئي. قديم يوناني ۽ هندستاني ڊرامن جا مرڪزي ڪردار ان ڪري اهميت وارا هوندا هئا جو اهي مخالف ماحول ۽ پنهنجي عمل سان نا ممڪن ڳالهين کي ممڪن ڪري ڏيکاريندا هئا ۽ ڏسندڙن جي دلين تي پنهنجي حشمت ۽ عظمت جو ڌاڪو ويهاريندا هئا. پر انهن يوناني ۽ هندستاني ڊرامن کان پوءِ يورپي ڊرامن جو دائرو تمام وسيع ٿيو ۽ پکڙجي ويو. جنهن ڪري انهن ڊرامن ۾ ڀرپور ڪردار ممڪن ٿي پيا.

(3) ڊائلاگ/ مڪالما (Dialogues)

ڊرامي جي وڏي ۾ وڏي سجاڳ مڪالما آهن. ڇو جو ڊرامي ۾ آکاڻي بيان ڪرڻ جي بدران عملي طرح ڪري ڏيکاريل هوندي آهي. هڪ سٺي ڊراما نگار لاءِ ضروري آهي ته ڪردارن جي ذهني سطح ۽ انهن جي سماجي حيثيت کي سامهون رکي مڪالما لکي. اهي ڊائلاگ ئي انهن ڊرامن ۾ ڪردارن کي زندگي بخشيندا آهن. سٺن مڪالمن جي ذريعي ئي هڪ ڊرامي جي ڪهاڻي دلچسپ ٿئي ٿي.

پروفيسر قاضي خادم مطابق "جديد ڊرامي ۾ ڊائلاگ يا گفتگو بيحد مختصر هوندي آهي. ان ڪري جو فنڪارن کي اهي ياد ڪرڻا پوندا آهن ۽ هو باقي ڪم آوازن جي لاهه چاڙهه کان (ريڊيو ۾) ۽ ائڪٽنگ ۽ چهري کان (ٽي ويءَ) ۾ وٺندا آهن. پر جيڪڏهن هنن کي ڊگها ڊگها ڊائلاگ ڏنا ويندا ته هو پنهنجو ڌيان صرف ڊائلاگ ياد رکڻ تي ڏيندا نه ڪ ائڪٽنگ ۽ صداڪاريءَ تي". (جديد ڊراما)

(4) ڪشمڪش يا ڇڪتاڻ (Conflict)

ڊرامي جي ڪهاڻي جو اڳتي وڌڻ جو دارومدار ڊرامي ۾ ڪشمڪش (Conflict) تي هوندو آهي. ان ڪري هڪ ڊرامي ۾ ٻن متضاد شين يا جذبن جي وچ ۾ ڪشمڪش جو هجڻ ضروري آهي. اها ڇڪتاڻ اڪثر ڪري نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ڏيکاري ويندي آهي.

ڪشمڪش ڪنهن شيءِ، ڳالهه، خواهش يا ٻئي ڪنهن سبب جي ڪري پيدا ٿيندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن اها ٻن ڪردارن جي وچ ۾ ڪنهن سبب يا مقصد لاءِ ٿيندي آهي. يا هڪ ئي ڪردار جي ٻن مقصدن، خواهش جي وچ ۾ ٿيندي آهي.

پروفيسر قاضي خادم مطابق ”ڊرامي جي ماضي تي نظر وجهبي ته نظر ايندو ته هر ڊرامي جي شروعات ڪشمڪش (Conflict) سان نظر ايندي. ايتري قدر جو ڊرامي کي ڪشمڪش جو متبادل لفظ ڪري سمجهيو ويندو هو. شيڪسپيئر جي ڊرامن تي نظر وجهبي ته هن جو هر ڊرامو ڪشمڪش سان شروع ٿيندو نظر ايندو. مئڪبث، هئمليٽ، ڪنگ ليئر، اوٿيلو جيڪو به ڊرامو پڙهبو ته ان جي شروعات انهيءَ ڪشمڪش سان نظر ايندي. ليڪن هن دور ۾ ڪيترائي ڪامياب ڊراما ريڊيو ۽ ٽي وي تي پيش ٿي رهيا آهن، جن جي ڪهاڻي ڪشمڪش سان نه پر عام طرح شروع ٿئي ٿي ۽ زندگيءَ جي وڌڻ واري انداز سان وڌندي نظر ايندي، ۽ ان ۾ ايندڙ لاهه چاڙهه ان کي پنهنجي منطقي انتها ڏانهن وٺي ويندا نظر ايندا“. (جديد ڊراما)

ڇڪتاڻ/ ٽڪراءُ جا ٻه قسم ٿيندا آهن:

(i) **داخلي ڇڪتاڻ** (Inner Conflict) :اضطراب، مونجهارو، فيصلي نه ڪرڻ جي قوت وغيره اچي وڃي ٿو.

(ii) **بيروني ڇڪتاڻ** (Outer Conflict) هن ۾ ٻن ڌرين ۾ جهيڙو، بدلو، دشمنيون، رشتا ناتا، سماجي مسئلا وغيره.

(5) **عروج** (Climax)

عروج اها منزل آهي، جنهن تي هڪ ڊرامو ترقي ڪري منزلون طئي ڪري پهچي ٿو. هي منزل حد درجي جي پيچيده ۽ اهم هوندي آهي، جتان پوءِ ڊرامي جي پڄاڻي ٿيندي آهي. سولن لفظن ۾ ائين چئجي ته ڊرامو آهستي آهستي اهڙي منزل تي پهچندو آهي، جتي سڀ واقعا ۽ مسئلا منجهي پوندا آهن. اهو ئي ڊرامي جو عروج آهي.

(6) ڊرامي جون هيڪڙايون (Unities of Drama)

ارسطو مطابق هڪ ڊرامي ۾ ٽن قسمن جون هيڪڙايون (Unities) ضرور هئڻ گهرجن:

(1) **وقت جي هيڪڙائي** (Unity of Time) :وقت جي هيڪڙائي جو مطلب اهو آهي ته هڪ ڊرامو هڪ ئي وقت شروع ٿي ختم ٿئي. وڌ ۾ وڌ هڪ ڏينهن جيترو هئڻ گهرجي.

(2) **جاءِ جي هيڪڙائي**(Unity of Place) : جاءِ جي هيڪڙائي جو مطلب اهو آهي ته هڪ ڊرامو جنهن هنڌ شروع ٿيو هجي اهو ساڳي جاءِ تي ختم ٿئي.

(3) **عمل جي هيڪڙائي**(Unity of Action) :عمل جي هيڪڙائي جو مقصد اهو آهي ته هڪ ڊرامي ۾ هڪ وڏو يا خاص عمل هئڻ گهرجي، مطلب ته اگر ڊرامو مزاحيہ (Comedy) آهي ته هڪ خسيس عمل هئڻ گهرجي اگر سنجيده (Tragedy) هجي ته ان ۾ گنڀير عملن کي پيش ڪيو وڃي.

يوناني ڊرامن ۾ هنن هيڪڙاين تي سختي سان عمل ڪيو ويندو هو. پر انگريزي ادب ۾ ڊرامي جي وڌندڙ شهرت سبب انهن هيڪڙاين تي سختي سان عمل نہ ڪيو ويو. شيڪسپيئر هنن هيڪڙاين کي مڪمل نظر انداز ڪيو آهي.

سنڌي ڊرامو جيئن تہ انگريزي ڊرامي مان متاثر ٿيل آهي، ان حساب سان ان ۾ بہ هيڪڙاين تي پابندي سان عمل نہ ڪيو ويو آهي. مثال طور ٿي وي ڊراما سؤ سؤ قسطن تي بہ ٿي سگهن ٿا. جيستائين جاءِ جي هيڪڙائي جو تعلق آهي، ان جو عمل تہ سنڌي ڊرامي ۾ بلڪل نظر انداز ٿيل آهي، هڪ سين اگر ڪراچي ۾ آهي تہ ٻيو خيرپور ۾ ٿي سگهي ٿو يا وري ٻيو سين ملڪ کان ٻاهر ٿي سگهي ٿو.

(7) نظارا/ منظر (Act)

هرهڪ ايڪٽ ۾ هڪ يا وڌيڪ منظر ٿي سگهن ٿا. يوناني ڊراما

مسلسل هڪ مڪمل ايڪي طور ڪيا ويندا هئا. جنهن ۾ وچ وچ ۾ ڪورس ۾ ڪجهه چيو ويندو هو. سمجهيو وڃي ٿو تہ هوريس اهو پهريون ڊرما نگار هو جنهن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي تي زور ڏنو. نئين سجاڳيءَ واري دور ۾ ڪنهن مرحلي تي فرينچ ڊرامي نگارن انهيءَ کي عام اصول بڻائي ڇڏيو. شيڪسپيئر ۽ سندس همعصرن جي ڊرامن ۾ فطري وٿيون آهن، جن کي ايڪٽن واري ورهاست چئي سگهجي ٿو. انگلنڊ ۾ بين جانسن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي جو بنياد وڌو. ان کان پوءِ ايڪٽن کي ڏار ڏار ڏيکارڻ لاءِ پردي ڪيرائڻ جو رواج پيو. ابسن (1906- 1828ع) ايڪٽن کي گهٽائي چار ڪيو. چيخوف (1904- 1860ع) جهڙن ڊراما نگارن بہ چار ايڪٽ رکيا. پر ويهين صديءَ جي ابتدائي سالن ۾ ٽن ايڪٽن جي ڊرامن کي ترجيح ملڻ لڳي، تنهن هوندي بہ ٻن ايڪٽن وارا ڊراما بہ لکبا هئا. جديد دور ۾ ايڪٽ ڪيترا بہ هجن، پردو صرف انٽرويل ۽ آخر ۾ ڪيرايو ويندو آهي. جديد ڊراما منظرن جي تسلسل سان پيش ڪيا ويندا آهن.ادب جو هڪ مضبوط ڪردار بہ سمجهي سگهجي ٿو.

(8) پڄاڻي (End)

جڏهن ڊرامي جي آڪاڻي (Plot) پنهنجي عروج تي پهچندي آهي تہ ڊراما نويس منجهيل مسئلن جو حل آهستي آهستي پيش ڪندو آهي. تان جو وڃي سڄو ڊرامو پڄاڻي ڏانهن پهچندو. سڄي ڊرامي جو دارومدار پڄاڻي تي هوندو آهي. هڪ ڊراما نويس لاءِ اهو ڪم انتهائي مشڪل هوندو آهي تہ جهڙي ڪاميابي سان ڊرامو شروع ڪيو هئائين، اهو اهڙي ڪاميابي سان ان کي ختم ڪري.

ڊرامي جي شروعات

يوناني ڊراما (Greek Drama)

ڊرامي جي شروعات قديم يونان کان ٿي. قديم يونان جا ماڻهو اوائلي دور کان تهذيب ۽ تمدن جا باني‌ڪار سمجهيا وڃن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو علم وَ ادب جون اڪثر شاخون يونان وارن کان شروع ٿيون. سائنس، ادب، علم، آرٽ، فلڪيات، فلسفو، جاگرافي، منطق وغيره جون سيئي شاخون يونان وارن جي ذهني بصيرت جو ڪمال آهن.

يونان جا ماڻهو ڊرامي کي اعليٰ نظم (Great Poetry) سڏيندا هئا. ڊرامو سندن زندگيءَ ۾ مذهبي اهميت رکندو هو. انهن ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي سادي ۽ سادي هوندي هئي. سندن عام ڌنڌو رڍون ۽ ٻڪرين جا ڌڻ پالڻ ۽ چارڻ هوندا هئا. هو انتهائي مذهبي هوندا هئا ۽ زندگيءَ جي مختلف وهنوارن ۾ مختلف ديوتائن جي پوڄا ڪندا هئا. يونان جي ڊرامن جي شروعات انهن مارو ماڻهن ڪئي. اهي ماڻهو سڄي ڏينهن جي سخت محنت واري زندگي گذارڻ کان پوءِ شام ويلي پنهنجي مال کي واڙن ۾ واڙي هڪ ٻئي جي دل جوئي لاءِ بيت چوندا هئا. سندن هي آزاد معصوم تماشا بعد ۾ ڪن تبديلين سان ڊرامي جي روپ ۾ تبديل ٿي ويا.

جيئن ته قديم يونان جا ماڻهو فطرت جي عجيب وَ غريب شين جا پرستار هوندا هئا. تنهنڪري انهن هر هڪ عجيب شيءِ کي انساني روپ ڏيئي پنهنجو ديوتا بڻايو. مثال طور نيپچون (Neptune) پاڻي لاءِ، اپالو (Apallo) راڳ، سازَ ۽ قسمت لاءِ، ڊائيونيسس (Dionysus) آبادي، زرخيزي ۽ موسم وغيره وغيره لاءِ اهم ديوتا هئا.

جيئن ته يوناني مارو ماڻهو هوندا هئا ۽ مال چارڻ سندن اهم ڌنڌو هو. ان ڪري زرخيزي جو ديوتا هنن لاءِ وڏي اهميت رکندو هو. اهو ئي سبب آهي جو

يوناني ڊراما خاص طور تي الميہ ڊراما (Tragedy) جي شروعات مذهبي ميڙاڪن ۾ ٿي. ٽريجڊي کي انهن ماڻهن ايجاد ڪيو. جيڪي ڊٿي ريمب (Dithyramb) يعني ”ٻڪري جو شعر“ چوندا هئا ۽ ڪاميڊي کي انهن ايجاد ڪيو جيڪي فالڪ (Phallac) يعني (لنگ جا پچن) ڳائيندا هئا.

يوناني ٽريجڊي هڪ مذهبي ڊرامو هو ۽ ڪڏهن بہ مذهب کان آزاد ٿي نہ سگهيو. ان سلسلي ۾ يوناني ماڻهو پنهنجي ديوتا ”ڊائيونيسس“ جي احترام ۾ هڪ وڏي پنڊال جو اهتمام ڪندا هئا. انهن مذهبي رسمن ۾ دعائن سان گڏ هڪ گيت بہ ڳايو ويندو هو، جنهن کي ڊٿي ريمب (Dithyramb) يعني ٻڪري جو گيت چيو ويندو هو. اهو ئي سبب آهي تہ يونان ۾ ٽريجڊي جو مطلب آهي ”ٻڪريءَ جو گيت“. جيئن تہ هن رسم ۾ ٻڪري کي قربان ڪيو ويندو هو ۽ ان ڪري اها رسم عبادت ۽ عقيدت سان گڏوگڏ المناڪ بہ هوندي هئي، ان ڪري ان کي ٽريجڊي چيو ويندو هو.

ٻڪريءَ جي گيت ۾ ڪجهہ ماڻهن تي مبني هڪ ڪورس (Chorous) ڳاهيو ويندو هو، جن ۾ هڪ اڳواڻ يعني اداڪار (Actor) هوندو هو. هو ان ڪورس ۾ پنهنجي ديوتا جي تعريف ۽ ثنا ڪندو هو. ان کان پوءِ عوامي مسئلن جي اپٽار ڪئي ويندي هئي. اهڙي طرح مسئلن جي حل ۽ رعايتن لاءِ دعائون گهريون وينديون هيون. هيءَ مذهبي رسم هڪ ڊرامي جي صورت ۾ وڌندي رهي، جنهن ۾ اڳتي هلي سماجي ۽ معاشي مسئلن کي شامل ڪيو ويو. شروعات ۾ يوناني ڊرامي ۾ فقط هڪ اداڪار اڳتي ايندو هو. مگر ايڪسالس (Aecylus) پهريون ڊرامانگار هو، جنهن اداڪارن جو انگ هڪ مان وڌائي ٻن تائين ڪيو. مگر اڳتي هلي سوفوڪلس (Sophocles) اڃا بہ وڌيڪ ڪردارن ۾ اضافو ڪيو. هن ڊرامي ۾ نوان لاڙا، فڪر، موضوع ۽ رجحان آندا. سندس مشهور ڊرامو King Oedipus اڄ تائين شاهڪار ڊرامو تصور ڪيو ويندو آهي.

يوناني ڊرامي جي تاريخ ۾ يوريپڊس (Euripides) پهريون ڊراما نويس هو، جنهن يوناني ڊرامي ۽ اسٽيج جي تنظيم بندي ڪئي. ڊرامن کي ديوين ۽ ديوتائن مان ڪڍي معاشي ۽ سماجي مسئلن ۾ آندو. ڪردارن کي ضرورت

مطابق وڏائي ڇڏيو. اسٽيج کي رنگا رنگي بڻائي ڇڏيو. ان کان اڳ يوناني ڊرامي ۾ صرف ٽريجڊي جو رواج هو، مگر ڪجھ پين ڊراما نگارن ماسڪ (Masque) ايجاد ڪيو ۽ ڊرامي جو منڍ (Prologue) لکڻ جي شروعات ڪئي. سرڪار طرفان ڪاميڊي ڊيڪارڻ جو سرڪاري طور تي اعلان ٿيو. هاڻي تماشائين جي وڌندڙ اثر تحت سماجي برائين تي طنز ٿيڻ لڳي ۽ ڪاميڊي پڻ مشهور ٿي.

آهستي آهستي يوناني ڊرامو مذهبي رسمون لتاڙي، انساني رجحانن ۽ خيالن جو ترجمان ٿي پيو. يوناني ڊرامي ايتري ته مقبوليت حاصل ڪئي جو يونان جون سرحدون پار ڪري پري پري تائين پکڙجي ويو.

يوناني ڊرامي سڄي دنيا جي ادب تي پنهنجي ڇاپ ڇڏي آهي. يوناني ڊرامو، دنيا ۾ ڊرامائي شعور ڏنو. اهڙو ذوق شوق جيڪو صرف ڪتابي دنيا ۾ محفوظ نه هو، بلڪ منچ تي انساني مسرتن، تمنائن، خواهشن ۽ وقتي حالتن کي سڌو سنئون ڊيکاريو. ان جو اثر به بروقت ڏسجي سگهيو ٿي. ڊرامي جي ادبي تنقيد به يونان وارن شروع ڪئي. افلاطون کان ارسطو ۽ لنجائنس تائين بهترين نقادن ڊرامي جي صنف تي تنقيد ڪئي. اهي تنقيدي ڪتاب اڄ به تنقيد جي علم ۾ مشعل راھ سمجهيا وڃن ٿا.

سنسڪرتي ڊراما (Sanskriti Drama)

قديم دور کان برصغير جو خطو ڊرمي طور وڏو اهم رهيو آهي. ان ۾ ڏند ڪٿائون، لوڪ ڪهاڻيون، مذهبي ناٽڪن وغيره جو رواج عام هو. سنسڪرت جي صرف وَ نحو جي مؤجد پاڻيني (Panani) جيڪو 300 ق — م ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن "نٽ شاستر" يعني ناچ بابت قاعدا لکيا هئا. ان مان اندازو ٿئي ٿو ته ڊرامي جو فن هن خطي ۾ ڪيترو قديم هوندو. ڪن عالمن جي راءِ آهي ته هندستان هن فن جي ڄاڻ يونان وارن کان حاصل ڪئي. ڇو جو، سڪندر اعظم جي زماني ۾ يوناني جڏهن هندستان ۾ آيا تڏهن هو پنهنجي تفريح لاءِ اسٽيج ناهي ڊرامو ڪندا هئا. ڪن روايتن موجب سڪندر اعظم جي جنرل سيليوڪس پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مگده جي راجا چندر گپت کي

ڏنو هو. ان قسم جي ہين حوالن مان اهو چئي سگهجي ٿو تہ هندن کي يوناني ڊرامو ڏسڻ جو موقعو مليو هوندو، جن مان هنن بہ ڀرپور فائدو يا اثر ورتو هوندو. پر عجب جي ڳالهہ اها آهي تہ سنسڪرتي ڊرامو يوناني ڊرامي کان گهڻو مختلف آهي. سنسڪرتي ڊرامي جي ترتيب مختلف آهي، سنسڪرتي ڊرامي ۾ هيڪڙايون (Unities) نظر انداز هونديون آهن. سنسڪرتي ڊرامي ۾ خوشي ۽ غم جا موضوع هڪ ئي وقت موجود هوندا آهن. ڪورس، جيڪو يوناني ڊرامي جو روح آهي، اهو سنسڪرتي ڊرامي ۾ موجود نہ هوندو آهي.سنسڪرتي ڊرامي ۾ هنن ڳالهين جو هجڻ ضروري سمجهيو ويندو هو: قصو اهم ۽ مشهور هجي.

1. آکاڻي ديو مالائي يا تاريخي هجي، پوءِ ڀلي ان ۾ فرضي واقعا بہ شامل هجن.
2. ڊرامي جو سورمو (Hero) راجا يا ديوتا هجڻ گهرجي.
3. ڊرامي جو موضوع فقط هڪ هجڻ گهرجي يعني عشق، جرئت، همت يا جهيڙو وغيره وغيره.
4. واقعات ۽ عمل هڪ ٻئي مان ڦٽي نڪرن.
5. آکاڻي جو زمانو وڌ ۾ وڌ هڪ ڏينهن ۾ ختم ٿئي يا چند ڏينهن ۾، يا وڌ ۾ وڌ هڪ سال ۾ ختم ٿئي.
6. ڊرامي جي ٻولي پاڪ ۽ مقدس هجڻ گهرجي.

سنسڪرتي ڊرامي جي تاريخ ۾ ڪاليداس جو ڊرامو ”شڪنتلا“ شاهڪار ڊرامو آهي. سنسڪرتي ڊرامن جو هندي ۽ اردو ڊرامن تي ڀرپور اثر پيو، ان کان پوءِ سنڌي ڊرامي بہ سنسڪرتي ڊرامي مان اثر قبوليو آهي. خاص طور تي انگريزن جي دور ۾ ڪيترائي سنسڪرتي ڊرامن جا سنڌي ۾ ترجما ٿيا ۽ اسٽيج تي آندا ويا. ننڍي کنڊ ۾ سنسڪرتي ڊرامن جي زوال کان پوءِ هندي ڊرامن پوءِ اردو ڊرامن عروج ماڻيو. هڪ اندازي مطابق 15 صدي ۾ اردو ڊرامي جي شروعات ٿي چڪي هئي. پورچوگيزن جڏهن هندستان جي سامونڊي ڪناري واري شهر گوا کي فتح ڪرڻ کان پوءِ مذهب جي پرچار لاءِ اسٽيج ڊرامي جو سهارو ورتو. چيو وڃي ٿو تہ پهريون اردو ڊرامو ”اندر سڀا“ هو.

اردو ۽ هندي ڊرامن کي بہ عروج انگريزن جي دور ۾ مليو. جڏهن اسٽيج جو رواج عام وجهه ٿيو.

انگريزي ڊراما (English Drama)

انگلستان ۾ ڊرامو يوناني ۽ لاطيني اثر هيٺ آيو. پر اهو اثر تمام گهٽو پوءِ آيو. جنهن زماني ۾ روم وارن عيسائي مذهب اختيار ڪيو ۽ هنن ڏانهن پر چارڪ پادري موڪليائون. ان اثر تحت انگريزن کي ڊرامي جهڙي ادبي صنف جي خبر پئي. انگريزي ڊرامي 16 هين صدي عيسوي ۾ اوسر سان گڏ عروج حاصل ڪيو. ان کان اڳ مذهبي ڊرامو ۽ اخلاقي موضوعن وارا ڊراما انگريزن وٽ رائج هئا. جن جو مطلب عوام جي اخلاقيات ۽ مذهبي اقدار وڌائڻ هوندو هو. ان قسم جي ڊرامن جا قسم هيٺ ڏجن ٿا:

معجزاتي ڊراما (Miracle Plays)

انگريزي ڊرامي جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي تہ سڀ کان اول معجزاتي موضوع وارا ڊراما لکيا ويا. اهڙي قسم جا ڊراما هميشہ پادري ڏيکاريندا هئا. هنن پادرين وٽ مخصوص قسمن جا گاڏا هوندا هئا، جن جي مٿان اسٽيج ٺهيل هوندي هئي. هو انهن گاڏن کي هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڪاهي ويندا هئا ۽ ماڻهن کي کيل ڪري ڏيکاريندا هئا. هنن ڊرامن ۾ اداڪاري پادري خود ڪندا هئا ۽ سندن موضوع مذهبي قدرن تي ٻڌل هوندو هو. هنن ڊرامن ۾ حضرت عيسيٰ کان علاوه ٻين وڏن وڏن پادرين جا معجزا ڏيکاريندا هئا. ان جو وڏو سبب اهو هوندو هو تہ عام ماڻهن کي مذهبي طرح پابند ڪيو وڃي. انهن ڊرامن ۾ مذهبي پرچار کان علاوه ماڻهن کي چرچ جي ماتحت ڪرڻ بہ هوندو هو.

اخلاقياتي ڊراما (Morality Plays)

انگريزي ڊرامي جي اوسر ۾ معجزاتي ڊرامن کان پوءِ اخلاقياتي ڊراما وڏي اهميت رکن ٿا. هن قسم جا ڊراما مذهبي ۽ اخلاقي قدرن سان سرشار هوندا هئا. هن قسم جي ڊرامن 15 هين ۽ 16 هين صدي ۾ پوري يورپ ۾ وڏي مقبوليت حاصل ڪئي. هن قسم جي ڊرامن ۾ ازل کان انسان جي

پنهنجي نفس سان جنگ کي موضوع بڻايو ويندو هو. ان کان علاوه نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ جنگ بہ هن قسم جي ڊرامن جو خاص موضوع هوندا هئا. هي ڊراما جيتوڻيڪ مذهبي نوعيت جا هوندا هئا، پر انهن ۾ نصيحت، تعليمي خيالات، سياسي ۽ سماجي مسئلن ۽ بدعتن تي طنز پڻ شامل هوندي هئي. اخلاقي ڊرامن ان وقت انگلينڊ ۾ وڏيڪ شهرت حاصل ڪئي، جڏهن هنن ۾ مذهبي پرچار کان وڌيڪ اخلاقيات (Morality) تي زور ڏنو ويو.

مطلب تہ انگريزي ڊرامي جي اوسر پادرين جي هٿ ۾ ٿي، جنهن جو نمونو رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا جهڙي طرز وارا ڊراما/ تماشا هوندا هئا ۽ بائيبل تان اخذ ڪيل ڪهاڻين کي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي ڊراما جوڙيا ويندا هئا.

انگريزي ڊرامن جي ترقي ايلزبيٿ دور ۾ ٿي، جڏهن برطانيہ جي انگريزن Renaissance Movement کان پوري طرح اثر قبوليو. هن دور کي انگريزي ادب جو ايلزبيٿ دور (1500 – 1600) بہ چيو ويندو آهي. هي دور انگريزي ڊرامي جي عروج جو دور آهي. هن دور ۾ شيڪسپيئر جهڙو جڳ مشهور ڊراما نگار ٿي گذريو آهي. هن دور ۾ انگريزي ڊرامي لاطيني ڊرامي جو بہ خوب اثر قبول ڪيو. هن دور جي ڊرامي ۾ للي (1554 – 1606)، ٿامس ڪائيڊ 1595) (1558 –، ڪرسٽوفرمارلو (1564 – 1593)، وليم شيڪسپيئر – 1616) (1564 ۽ بين جانسن (1573 – 1637) جهڙا عظيم ڊراما نگار پيدا ٿيا.

اڳتي هلي انگريزي ڊرامو ڀرپور ترقي جون منزلون پار ڪندو ويو ۽ ان قافلي ۾ ڪيترائي نوان ڊراما نگار پيدا ٿيندا ويا جن ۾ جان ويبسٽر 1626) (1575_ جان فليچر (1597 – 1625)، جان ڊرائڊن (1660 – 1700) ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما نگار اچي وڃن ٿا. انگريزي ڊرامي کي وڌڻ ويجهڻ لاءِ ڀرپور ماحول مليو آهي. سرڪاري سرپرستي، ادارا، ناٽڪ منڊليون، اليڪٽرانڪ ۽ نان اليڪٽرانڪ ميڊيا، ريڊيو، ٽي وي، فلم ۽ اسٽيج وغيره وغيره اڻويهين صدي ڊرامي جي لاءِ هڪ دفعو ٻيهر عروج کڻي آئي. شيڪسپيئر جي دور وانگر هڪ دفعو ٻيهر اهڙا ڊراما نگار پيدا ٿيا جن جي شهرت پوري دنيا ۾ ڦهلجي ويئي. اهڙن ڊراما نگارن ۾ جارج برنارڊشا (1856 – 1950)، آسڪروائلڊ (1867 – 1933)، وليم بٽلرئيٽس (1865 – 1939)، ٽي – ايس

ايليٽ (1888 – 1970) ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

مطلب تہ انگريزي ڊرامو، جنهن جي شروعات يوناني ڊرامي جي اثر هيٺ شروع ٿي هئي ۽ لاطيني ڊرامي کان متاثر ٿي عروج حاصل ڪيو، اهو ڊرامو مذهبي ميڙاڪن مان نڪري انساني مسئلن ۽ ڪيفيتن تي اچي پهتو. انگريزي ٻولي اهڙا ڊراما نگار پيدا ڪيا، جن جي شهرت ملڪي نہ پر بين الاقوامي ٿي، جنهن سان انگريزي زبان کي پڻ ٻين ٻولين تي فوقيت ملي. انگريزي ڊرامن ۾ هر قسم جا موضوع شامل ٿيا. ڪيترائي نوان قسم ڊرامن ۾ نمودار ٿيا. نوان لاڙا، رجحان ۽ موضوع ۽ تحريڪون پيدا ٿيون. ٽيڪنالاجي جي ڦهلاءَ سبب انگريزي ڊرامي سڄي دنيا ۾ پنهنجو مقام حاصل ڪيو. سڄي دنيا ۾ شيڪسپيئر جي نالي سان ادارا قائم آهن. انگريزي ڊرامي جي تاريخ تي، لکين ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

ڊرامي جا قسم

قديم يونان ۾ ڊرامن جا ٻه قسم: يعني غمگين/الميه (Tragedy) ۽ مزاحيه/طربيه (Comedy) هوندا هئا. ان زماني ۾ هي ڊراما هڪ ٻئي کان بلڪل جدا هوندا هئا پر ڊرامي جي وڌندڙ شهرت سان ان ۾ ايترا تجربا ٿيا آهن جو ٻنهي کي جدا ڪرڻ مشڪل ٿي پيو آهي. ان کان علاوه ڊرامي جي وڌندڙ شهرت سبب ان جا نوان قسم پيدا ٿي پيا آهن. مگر غور ڪبو ته اهي ڊراما به انهن جون شاخون ٿي آهن. اچو ته ڊرامن جي مختلف قسمن جو مختصر جائزو وٺون.

(1) غمگين/ الميه ڊرامو (Tragedy)

ڊرامن جي سيني قسمن ۾ هي اتم سمجهيو ويندو آهي. هي سنجيده ماحول جي عڪاسي ڪندو آهي. هن جو سورمو (Hero) پوڳنائن جو شڪار ٿيندو آهي ۽ آخر ۾ سندس المناڪ پڄاڻي ٿيندي آهي. الميه ڊرامي جي وڏي خوبي اها هوندي آهي ته ان ۾ ڏک ڀريو داستان هوندو آهي، ڏسندڙ کي نهايت گنڀير ڪري ڇڏيندو آهي ۽ موت ۾ ٻئي جي ڏک کي پاڻ تي اوڍي ڇڏيندو آهي. اهڙي طرح ٻئي جي ڏکن کي پنهنجو سمجهي پنهنجي دل هلڪي ڪندو آهي.

ارسطو موجب، الميه ڊرامي جو وڏو ڪم اهو آهي ته اهو ٻين جي دلين ۾ رحم ۽ ڊپ پيدا ڪري ٿو. الميه ڊرامو دراصل مرڪزي ڪردار (سورمي) جي عملن جو نتيجو هوندو آهي. هن ڊرامي جي ٻولي گنڀير ۽ حڪمت ڀري رکي ويندي آهي. ارسطو موجب مٿئين خوبين کان علاوه الميه ڊرامن جا مرڪزي ڪردار وڏا ماڻهو، بادشاه، شهزادا، شهزاديون ۽ ٻيا اعليٰ مرتبي وارا ماڻهو هجڻ گهرجن.

انگريزي ادب جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته وليم

شيڪسپيئر جا اڪثر ڊراما ارسطو جي ٻڌايل اصولن تحت آهن ان ڪري هن جا الميہ ڊراما اڄ سوڌو ڪامياب آهن. اڳتي هلي الميہ ڊرامي جي وڌندڙ شهرت سبب اڪثر ڊراما نگارن پنهنجا مکيہ ڪردار عام ماڻهن مان کنيا پر ڊرامن جي آکاٽي گنڀير رکيائون.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان خبر پوندي تہ جن ڊراما نگارن شيڪسپيئر ۽ ٻين انگريز ڊراما نگارن جا الميہ ڊراما ترجمو ڪيا، انهن جا ڊراما ارسطو جي اصولن مطابق آهن. انگريزن جي دور ۾ احمد علي چاڳلا جو "خوني" هڪ شاهڪار الميہ ڊرامو آهي. هي ڊرامو جڏهن بہ اسٽيج ٿيو تڏهن تماشائين کي روئاري وڌائين.

انتقام تي ٻڌل ٽريجڊي (Revenge Tragedy)

الميہ ڊرامي جو هي هڪ اهڙو قسم آهي، جنهن جو مرڪزي خيال يا آکاٽي بدلي وٺڻ تي منحصر هوندي آهي. هن ڊرامي ۾ ڪنهن جو ناحق خون ٿيندو آهي، جنهن جي نتيجي ۾ ڊرامي جو هيرو بدلي وٺڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ڊرامي ۾ "بدلو" دراصل هڪ فريضو سمجهي ورتو ويندو آهي. اهڙي طرح خوف، هراس ۽ استحصال هن ڊرامي جي خاص خوبين مان هوندا آهن. آخر ۾ بدلي وٺندڙ هيري لاءِ خاص همدردي پيدا ٿي پوندي آهي. وليم شڪسپيئر جا مشهور ڊراما Revenge Tragedy آهن. جهڙوڪ Hamlet، King Lear، Macebcth ۽ Othello وغيره.ان کان علاوه انگريز ڊراما نگارن ۾ جان ويبسٽر ۽ ٿامس ڪائڊ پڻ هن قسم جي ڊرامن ڪري مشهور هئا.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ٺاڪرداس، چيتمل پرسرام وغيره. شيڪسپيئر جي Revenge Tragedies کي ترجمو ڪري سنڌي ڊرامن ۾ رائج ڪيو. جڏهن تہ ٽيلارام ماڪيجاڻي ڪيترائي هن قسم جا اصلوڪا ڊراما لکيا.

الميہ ڊرامي جو سورمو (Tragic Hero)

الميہ ڊرامي لاءِ ارسطو پنهنجي ڪتاب (Poetics) ۾ ڪي قائدا قانون ڏنا آهن. ڪيترين ئي صدين گذرڻ باوجود اڄ بہ انهن قاعدن جي هڪ

اهميت آهي. جن به انهن قاعدن تي عمل ڪيو انهن جي ڊرامن ابدي زندگي ماڻي آهي. پر وقت ۽ حالتن جي تبديلي سبب ارسطو جا ٻڌايل قاعدا ۽ قانون نظر انداز ٿيندا رهيا. ارسطو مطابق الميہ ڊرامي جي هيرو ۾ هيٺيون خوبيون هجڻ گهرجن:

(i) سورمو اعليٰ خاندان يا مرتبي وارو هئڻ گهرجي:

ارسطو مطابق الميہ ڊرامي جو سورمو وڏو ماڻهو، بادشاه، شهزادو، امير، جرنل يا اعليٰ مرتبي وارو هئڻ گهرجي. ان جو وڏو سبب اهو آهي تہ عام ماڻهو وڏن ماڻهن جي مسئلن، ڳالهين يا واقعن ۾ دلچسپي رکندو آهي. اعليٰ مرتبي واري جو هر عمل دلچسپي سان ڏٺو ۽ ٻڌو ويندو آهي. مثال طور عمر بادشاه جو قصو اڄ بہ مشهور آهي. اگر مارئي ڪي ڪو غريب ڪٺي وڃي ها تہ، ڪو بہ ان قصي ۾ دلچسپي نہ رکي ها. اهڙي طرح نوري ڄام تماچي، سسئي پنهون وغيره جا قصا بہ امير ماڻهن جي داستانن جي ڪري مشهور آهن. مطلب تہ امير گهراڻي سان تعلق رکندڙ سورمي جي المناڪ پڄاڻي سيني جي بحث جو مرڪز ٿيندي آهي.

شيڪسپيئر جي الميہ ڊرامن جا مرڪزي ڪردار وڏا ماڻهو آهن. مثال طور هيملٽ شهزادو آهي، ڪنگ ليئر هڪ بادشاه آهي، آٿيلو هڪ جنرل آهي. بهرحال اڳتي هلي ڊرامن ۾ نوان تجربا ٿيا ۽ هر طبقي جي ماڻهن کي مرڪزي ڪردار ۾ پيش ڪيو ويو. پر ان جي باوجود هر الميہ ڊرامي جو مرڪزي ڪردار اعليٰ مرتبي وارو هجڻ ضروري آهي.

(ii) سورمو سٺي اخلاق جو مالڪ هجي:

ارسطو مطابق الميہ ڊرامي جو هيرو نہ تہ درويش صفت هجي نہ بدڪردار هجي. ڇو جو الميہ ڊرامي جو اصل مقصد تماشائين ۾ خوف ۽ رحم پيدا ڪرڻ هوندو آهي. ان حساب سان اگر ڪو درويش صفت مارجي ويندو تہ ماڻهن وٽ صرف همدردي پيدا ٿيندي. اگر ڪنهن بدڪار شخص جو موت ٿيندو تہ، هر ڪو خوش ٿيندو. ان حساب سان، سورمو هڪ سٺو اخلاق رکندڙ هجي پر درويش صفت نہ هجي.

(iii) تزڪيہ نفس (Hamertia):

ارسطو مطابق الميہ ڊرامي جي هيرو جي المناڪ پڇاڙي سندس قسمت جو نتيجو نہ هجي، بلڪ سندس عملن جو نتيجو هجي. چو جو، هيرو هڪ انسان هئڻ گهرجي. جيئن تہ انسان غلطين جو پتلو هوندو آهي. ان حساب سان هو ڪا غلطي ڪري، مطلب تہ هيرو جي ٽريجڊي ۾ قسمت جو عمل دخل نہ هئڻ گهرجي.

شيڪسپيئر جا اڪثر هيرو پنهنجي غلطين سبب پنهنجي المناڪ پڇاڙي آڻن ٿا. ان حساب سان هو، ارسطو جو صحيح نموني پوئلڳ آهي. اڳتي هلي ڊرامن جي رجحان ۾ بہ تبديلي آئي. سنڌي ڊرامن تي روشني وجهڻ سان خبر پوندي تہ مرزا قليچ جا ڊراما متئين اصول مطابق آهن ۽ هن جا هيرو پنهنجي پڇاڙي پاڻ آڻن ٿا. خانچند درياڻي جو هيرو غريب ۽ بيوس آهي. امر جليل جا هيرو معاشري جي چال چلت سان ٺاهہ نہ ٿا ڪن. سندن اصول پرستي، اڏول پڻ هنن جي المناڪ پڇاڙي آڻي ٿو.مطلب تہ اڄ جي ڊرامي ۾ Hamertia جو بنيادي اصول ۽ متو ارسطو جي ٻڌايل وصف کان تبديل ٿي چڪو آهي.

(iv) خوف ۽ رحم جو جذبو (Pity & Fear) :

شيڪسپيئر جي الميہ ڊرامن جي خاص خوبي اها آهي تہ انهن ۾ هيرو آخر ۾ مارجي ويندو آهي. ارسطو مطابق، الميہ ڊرامو آخر ۾ پنهنجي ڏسندڙن ۾ خوف ۽ رحم جا جذبا پيدا ڪري. مطلب تہ هيرو جي منطقي انجام تي ان لاءِ همدردي ۽ رحم بہ اڃي تہ ان جي موت يا تباهي سان اندر ۾ خوف بہ پيدا ٿئي.

(2) مزاحيہ / طربيہ ڊراما (Comedy)

طربيہ ڊرامي جي پڇاڙي خوشي سان ٿيندي آهي ۽ ان جو وڏو مقصد تفريح مهيا ڪرڻ هوندو آهي. حقيقت ۾ طربيہ ڊرامو زندگيءَ جي تقليد ڪري ٿو ۽ رسم وَ رواج جي عڪاسي ڪري سچائي جو اولڙو اڇلي ٿو. طربيہ ڊرامي جي ظرافت جو دارومدار ڪنهن وقت، موقعي يا ڪنهن صورتحال تي يا ڪنهن مهل واري معنيٰ خيز مڪالمي تي هوندو آهي.

مزاحيہ ڊرامو دل کي خوش بہ ڪري ٿو تہ وري دل آزاري بہ ڪري ٿو. ڇو جو هڪ مزاحيہ ڊراما نگار نہ رڳو پنهنجي آس پاس جي انهي حقيقت کي قبولِ ڪري ٿو تہ ڇا ٿي رهيو آهي، بلڪہ اهو بہ ٻڌائي ٿو تہ ڇا نہ ٿيڻ گهرجي. ان حساب سان سنڌس ڊرامو زندگيءَ ۾ تنقيد واري رجحان جي عڪاسي ڪري ٿو. تنقيد سان گڏوگڏ هو محسوس ڪري ٿو تہ خوشي ءَ جي پيٺ ۾ ڏک وڏيڪ آهن، ان ڪري هو پنهنجي زندگيءَ جو مقصد اهو ٿو رکي تہ اداس چهرن کي پائدار خوشي ڏجي. مزاحيہ ڊرامن جي شروعات قديم يونان کان ٿي. مزاحيہ ڊرامي جي برعڪس هن ڊرامي جي پڇاڙي خوشگوار ۽ وٽندڙ ماحول ۽ فضا ۾ ٿيندي آهي. مزاحيہ ڊرامي ۾ وڏن ماڻهن جو هجڻ ضروري نہ هوندو آهي. بلڪہ ڪير بہ هن ڊرامي جو مرڪزي ڪردار ٿي سگهي ٿو. وليم شيڪسپيئر ڪيترائي مزاحيہ/ طربيہ ڊراما لکيا. جن مان مرزا قليچ بيگ ڪيترن ڊرامن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. امر جليل، سحر قريشي، يار محمد شاهہ، قمر شهباز، رحمت الله ماجوٺي، شمشير الحيدري، آغا نادر، حفيظ ڪنير ۽ ٻين طربيہ ڊراما لکيا آهن.

مزاحيہ ڊرامي جا قسم

(i) طنزيہ ـ مزاحيہ ڊرامو (Satiracal Comedy)

طنزيہ ڊرامي جو مقصد اهو آهي تہ انسان کي، سندس بيهودن خيالن، بدعتن، چالاڪين، غلط حرڪتن تي سخت چوٽون ڪيون وڃن. اهو تڏهن ٿيندو آهي، جڏهن ڪو انسان اخلاق يا عام سمجهہ جا قاعدا ٽوڙيندو آهي. هي ڊرامو سماج جا اهي عيب چڱي طرح سان ظاهر ڪري ٿو، جيڪي عوام جي تڪليفن جو باعث بڻجن ٿا.

(ii) ڪاميڊي آف مينرس (Comedy of Manners)

هن ڊرامي ۾ اڪثر ڊراما نگار معاشري جي ريتن رسمن تي طنز ڪندا آهن. هن ڊرامي جو وڏو دخل مڪالمن تي هوندو آهي. هي ڊراما اصل ۾ وڏن گهراڻن جي ريتن رسمن تي ٺٺولي هوندا آهن، جن ۾ اصول ۽ طرز زندگي جا ڪوڙا محل ٺهيل هوندا آهن. هنن ڊرامن کي سمجهڻ لاءِ سمجهدار ذهنن جو

هجڻ ضروري هوندو آهي. انگريزي ڊرامي جي تاريخ ۾ جان ڊرائڊن هن قسم جو وڏو ڊراما نگار هو. سنڌي ڊرامي ۾ پڻ هن قسم جا ڪيترائي مثال موجود آهن، جن ۾ امر جليل جو ”متيءَ جا ماڻهو“، عبدالقادر جوڻيجي جو ”خانصاحب“ وغيره اهم آهن.

(iii) **رومانوي طربيہ ڊرامو** (Romantic Comedy)

هن ڊرامي جو مقصد اهو آهي تہ ڊرامي جي آکاڻي ۾ محبت جو داستان هجي. ان ڪان علاوه کل، ڀوڳ، خوشي، ناچ گانو بہ ان ۾ شامل هجي. هن ۾ هڪ قسم جو رومانوي داستان هوندو آهي، جنهن جو انجام محبتي جوڙن جي شادي ۽ ميلاپ وغيره تي ختم ٿيندو آهي.

رومانوي طربيہ ڊرامي جو خالق وليم شيڪسپيئر آهي. اڄ ڪلهہ جا اڪثر سنڌي ٽي وي ڊراما رومانوي طربيہ آهن.

الميہ ۽ مزاحيہ ڊرامن ۾ فرق

الميہ ۽ طربيہ ڊراما پنهنجي پنهنجي ڪارج ۽ هيئيت جي لحاظ کان الڳ الڳ اهميت رکن ٿا. ٻئي زندگيءَ ڪي سڌو ۽ عملي طور (Action) ۾ پيش ڪن ٿا. اچو تہ ٻنهي جو الڳ الڳ فرق ڏسون:

1. هڪ الميہ ڊرامو سنجيده ماحول جي عڪاسي ڪري ٿو. جڏهن تہ طربيہ ڊرامو مزاحيہ ۽ خوشگوار ماحول جي.
2. الميہ ڊرامي جي ٻولي گنڀير ۽ حڪمت ڀري رکي ويندي آهي. ٻئي طرف طربيہ ڊرامي جي ٻولي کل، چرچي ۽ مزاح سان ڀريل هوندي آهي.
3. ارسطو جي ڏنل اصول مطابق الميہ جا سورما اعليٰ مرتبي وارا ماڻهو هوندا آهن. جڏهن تہ مزاحيہ ڊرامي جا ڪردار ڪير بہ ٿي سگهن ٿا.
4. طربيہ ڊرامو اهڙين ڳالهين متعلق لکيو ويندو آهي، جيڪي ٿي سگهن ٿيون مگر الميہ ڊرامي ۾ اهڙي ڪا بہ ڳالهہ ممڪن ڪري نہ ڏيکاري ويندي آهي جيڪا پڪ سان اهڙي نہ هجي.
5. هڪ الميہ ڊرامو، هڪ سچي، سربستي ۽ مڪمل عملن جي تقليد ڪري ٿو. اهڙي عمل جي خاص ڳالهين ۾ هي آهي تہ اهو هڪ سچو ۽ اعليٰ

عمل هجي ۽ ٻيو تہ اهو عظيم شخصيتن متعلق هجي. ان جي برعڪس ڪاميڊي جو عمل خسيس هوندو آهي ۽ ان جا ڪردار ضروري نہ آهي تہ اعليٰ هجن.

6. طربيہ ڊرامو زندگيءَ جي تنقيد وارو ڪردار ادا ڪري ٿو. براين ۽ بدعتن تي طنز ڏيکاري ٿو. جڏهن تہ الميہ ڊرامي ۾ ائين نہ آهي.

7. الميہ ڊرامو تجسس کي وڌائي ٿو. جڏهن تہ طربيہ ڊرامو گهٽائي ٿو.

8. ڪڏهن ڪڏهن ڊرامن جي هنن ٻنهي قسمن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪرڻ مشڪل ٿي پوندو آهي. مثال طور تي ڪجهہ مسئلا خيز ڊراما (Problem Plays) اهڙا هوندا آهن جن جو انجام سٺو ٿيندو آهي ۽ ڪجهہ اهڙا هوندا آهن جن جو انجام خراب ٿيندو آهي. پر ان ۾ سورمي جو انجام موت سان نہ ٿيندو آهي. ڪجهہ ڊراما قدرتي انصاف (Poetic Justice) تي مبني هوندا آهن. جن ۾ نيڪ ڪردار هيرو هر تڪليف برداشت ڪري بہ بچي ويندو آهي ۽ برو ڪردار پنهنجو موت پاڻ مري ويندو آهي.

(3) الميہ – مزاحيہ ڊراما (Tragic – Comedy)

ڊرامي جي وڌندڙ شهرت ۽ الميہ ۽ مزاحيہ ڊرامي جي تاثير ڏيڻ خاطر هن ڊرامي کي جنم ڏنو ويو. موجوده دور ۾ هن قسم جا ڊراما رائج آهن. هي ڊراما شروع ۾ اداس ۽ غمگين ماحول سان شروع ٿيندا آهن. جن ۾ مرڪزي ڪردار هر تڪليف ۽ عذاب مان گذرندو آهي، پر آخر ۾ هن ڊرامي جي پڄاڻي خوشي سان ٿيندي آهي.

هن ڊرامي جي شروع ٿيڻ جو ٻيو وڏو سبب اهو هو تہ ڏسندڙ طربيہ ۽ الميہ ڊرامن جي يڪسانيت کان بور ٿي چڪا هئا. قديم يونان ۾ هن قسم جي ڊرامي جي سخت مخالفت ڪئي ويندي هئي. البتہ انگريزي ۾ هن قسم جي ڊرامن تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي. انگريزي ڊرامي جي تاريخ ۾ مائونٽ ۽ فليچر هن قسم جي ڊرامي جا مؤجد آهن. جان ڊرائڊن پڻ هن قسم جا ڪافي ڊراما لکيا. موجوده سنڌي ٿي وي ڊراما Tragic – Comedy ٿين ٿا.

(4) ميلو ڊراما (Melodrama)

راڳي ڊرامو يا گيتن ڀري ڪهاڻي موجوده دور جو مشهور ڊرامو آهي. هن قسم جي ڊرامن ۾ ٻن مختلف حالتن يا قصن جي وچ ۾ ڪشمڪش ڏيکاري ويندي آهي. انهيءَ کي تفصيل سان پيش ڪرڻ سبب آڪاٽي ۾ گهٽي ڏيگهه تي ويندي آهي. هنن ڊرامن ۾ خود ڪلامي (Soliloquy) جو گهڻو استعمال هوندو آهي. ميلو ڊراما ۾ موسيقي جو وڏو دخل هوندو آهي. ڊرامي جي ڪهاڻي ۾ تجسس (Suspense) بہ گهڻو هوندو آهي. هنن ڊرامن جي پڇاڙي خوشگوار ماحول ۾ ٿيندي آهي.

(5) چسو ڊرامو / مذاقي نقل (Farce)

[illegible] فارس ڊراما، چرچ جي پيداوار آهن، جن ۾ ڪل جوڳن فرضي واقعن تي ٻڌل [illegible] خرابين تي نقل يا ويچارا ڪڍيا ويندا هئا. پر هاڻي هي ڊرامو مزاحيہ موضوعن لاءِ استعمال ٿيندو آهي. هنن ڊرامن ۾ مزاحيہ واقعا بيان ٿيل هوندا آهن.

فارس ڊرامو سنڌي ادب ۾ انتهائي آڳاٽو آهي. خاص طور تي سنڌي لوڪ ادب ۾ هي صنف گهٽي مشهور هئي. سنڌي لوڪ ادب ۾ جهيڙا يا مناظرا دراصل فارس آهن. سنڌ جا سگهڙ ميلن، ملاڪڙن، شادين مرادين تي، مولوين، ملن، موالن وغيره جي نقل ڪندا هئا ۽ تماشائين کي وندرائيندا هئا. ان ڏس ۾ هي مناظرا يا جهيڙا وڌيڪ مشهور هئا.

1. مناظرو دلي ۽ طالب جو
2. مناظرو سس ۽ ننهن جو
3. مناظرو ٽوپي ۽ پڳ جو
4. مناظرو فقير ۽ بخيل جو

(6) سنگيت / منظوم ڊرامو (Opera)

هن قسم جا ڊراما شاعري ۾ هوندا آهن. هنن جو پلاٽ الميہ يا مزاحيہ ٿي سگهي ٿو. هنن ۾ موسيقي جو وڏو دخل هوندو آهي. وقت سان گڏوگڏ هن ۾ نوان نوان تجربا ٿيا هن ۾ قومي، سياسي، رومانوي موضوع شامل ڪيا ويا

آهن. اڪثر ڪري هي ڊرامو ٽن ائڪٽن تي مبني هوندو آهي. مرزا قليچ بيگ جو ”ليليٰ مجنون“ سنڌي زبان جو پهريون اوپيرا آهي. شيخ اياز جا ”دودي سومري جو موت“ ۽ ”رني ڪوٽ جا ڌاڙيل“ ارجن شاد جو ”ڌاهيون ڏک ڏسن“ بهترين اوپيرا آهن. ان کان علاوه سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ٻيا بہ ڪيترائي اوپيرا جا مثال موجود آهن.

ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ مطابق ”سنگيت ڊراما جنهن کي انگريزي ۾ Opera چئبو آهي، سو ڊرامن جو اهو قسم آهي، جنهن ۾ مڪالمن کي نثر جي بدران نظم ۾ جوڙي سربستہ سرن سان ڳائڻ ۽ سازن سان رقص وَ موسيقي جي ذريعي اسٽيج تي پيش ڪيو ويندو آهي. سنڌي ۾ اهڙن ڊرامن کي اسين سنگيت ڊراما سڏيون ٿا“. (سنڌي سنگيت ڊراما، سنڌي ادب مئي 1988)

ايڪانڪي ڊراما (One Act Play)

هرهڪ ايڪٽ ۾ هڪ يا وڌيڪ منظر ٿي سگهن ٿا. يوناني ڊراما مسلسل هڪ مڪمل ايڪانڪي طور ڪيا ويندا هئا، جنهن ۾ وچ وچ ۾ ڪورس ۾ ڪجهہ چيو ويندو هو. سمجهيو وڃي ٿو تہ هوريس اهو پهريون ماڻهو هو جنهن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي تي زور ڏنو. نئين سجاڳيءَ واري دور ۾ ڪنهن مرحلي تي فرينچ ڊرامي نگارن انهيءَ کي عام اصول بڻائي ڇڏيو. شيڪسپيئر ۽ سندس همعصرن جي ڊرامن ۾ فطري وٿيون آهن، جن کي ايڪٽن واري ورهاست چئي سگهجي ٿو. انگلنڊ ۾ بين جانسن پنجن ايڪٽن واري ڊرامي جو بنياد وڌو. ان کان پوءِ ايڪٽن کي ڌار ڌار ڏيکارڻ لاءِ پردي ڪيرائڻ جو رواج پيو. ابسن (1906- 1828ع) ايڪٽن کي گهٽائي چار ڪيو. چيخوف (1904- 1860ع) جهڙن ڊراما نگارن بہ چار ايڪٽ رکيا. پر ويهين صديءَ جي ابتدائي سالن ۾ ٽن ايڪٽن جي ڊرامن کي ترجيح ملڻ لڳي، تنهن هوندي بہ ٻن ايڪٽن وارا ڊراما بہ لکبا هئا. جديد دور ۾ ايڪٽ ڪيترا بہ هجن، پردو صرف انٽرويل ۽ آخر ۾ ڪيرايو ويندو آهي. جديد ڊراما منظرن جي تسلسل سان پيش ڪيا ويندا آهن.

سنڌي ڊرامي ۾ انگريزن جي دؤر ۾ايڪانڪي ڊرامن جو رجحان

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي وڏو. جنهن کي ايڪانڪي ڊرامن جو ابو به چيو وڃي ٿو.

ائبسرڊ ناٽڪ (Theater of Absurd)

ناٽڪ نويسي ۾ ٻاهرين هوائن جي اثر بدولت نئين ناٽڪ، ائبسرڊ ناٽڪ جا تجربا پڻ سنڌي زبان ۾ڪيا ويا آهن. يورپ ۾ ان کي واهياتپڻي ۽ بي ڊنگيءَ جو ٿيٽر (Theater of Absurd) چوندا آهن. يورپ ۾ صنعتي انقلاب ڪانپوءِ واري صنعتي معاشري ۾ ماڻهوءَ جي جيڪا صورتحال وڃي بيٺي، ان کي واهياتپڻي ۽ بي ڊنگيءَ واري صورتحال چيو ويو.

ائبسرڊ ڊرامي جو هر ڪردار ڪنهن نه ڪنهن خوف ۾ ورتل هوندو آهي. ڪنهن وڏي طاقت جو خوف، جيڪو حقيقي يا خيالي ٿي سگهي ٿو. اهو خوف، انديشي ۽ ڊپ ۾ ورتل انسان عجيب حرڪتون ٿو ڪري، ۽ هن جي واهيات حرڪتن کي ڏسي کل ٿي اچي، جيڪا پڻ اجائي ۽ مهمل ۽ بي معنيٰ آهي. ڪنهن ڪنهن مهل ان کل جو آواز روئڻ جهڙو لڳندو آهي. سنڌي ڊرامي ۾ ڊاڪٽر پريم پرڪاش جا ”مورچابندي“ ۽ ”باهه، موتي پرڪاش جو“، ”رات هڪ طوفان جي“ ۽ ايم ڪمل جو ”ماچس ڪٿي آهي؟“ ائبسرڊ ڊرامن جا بهترين مثال آهن.

قديم سنڌي ڊراما

پسمنظر: سنہ 1843ع ۾ انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي هئي تہ ان وقت تائين اسان کي ڪو بہ سنڌي ڊرامو نہ ٿو ملي ۽ نہ وري ڊراما نويس. ان کان علاوه اهو بہ چئي نہ ٿو سگهجي تہ سنڌ ۾ ڪا اسٽيج ٿاهي باقاعده ڪو ڊرامو بہ پيش ڪيو ويندو هو يا نہ. سنڌي لفظن ۾ بہ ڪو اهڙو لفظ ڪو نہ ٿو ملي، جو ٿيئٽر جي مترادف هجي. سنڌي ڊرامي کي قديم دور کان "ناٽڪ" سڏيو ويندو هو. سنڌي ۾ باقاعدي اسٽيج ٺاهي ڊرامو پيش ڪرڻ جو رواج 1843ع کان پوءِ پيو. البت انگريزن جي حڪومت کان گهڻو اڳ ڊرامي جهڙي هڪ صنف اسان وٽ موجود هئي، ان کي ڊرامي جو پيش رو سڏي سگهجي ٿو. جن ماڻهن، پڳت ٻڌي هوندي يا سانگ ڏٺو هوندو، اهي ضرور چوندا تہ ڊراما پڳت يا سانگ جي ارتقا آهي.

اگر قديم سنڌ جي آڳاٽي تاريخ جو جائزو وٺبو تہ خبر پوندي تہ سنڌ سميت پوري ننڍي کنڊ ۾ سنسڪرت زبان جو اثر هو. اهو سمورو دور ڏرمي ۽ ڏند ڪٿائن ۽ لوڪ ڪهاڻين جي ڪري مشهور هو. سنسڪرت زبان ۾ ناٽڪ جي تاريخ قديم آهي. فطري طور تي هن خطي جا اديب ۽ فنڪار پنهنجي جذبن جو اظهار ادب جي هن صنف ۾ ضرور ڪندا هوندا. ڊرامي ۽ موسيقي جو پاڻ ۾ قديم ۽ اڻٽٽ رشتو آهي. يوناني ڊرامن ۾ ڪورس گيت ڊرامن جو روح هوندا هئا.

"ناٽڪ پهريون دفعو "ٻڌ" جي دور ۾ تصنيف ٿيا. شاعر اسوا گهوشا جا ناٽڪ عيسوي ٻين صديءَ ۾ شايع ٿيا. ٽين صدي ڌاري ڀرت جو نيتا شاستر ناٽڪ شايع ٿيو... سنڌ ۾ هندو پنهنجي ڏڻن تي راس مالا ۽ راس ليلا جا کيل ڪندا هئا ۽ ڪرڻ لڳا." (تاريخ تمدن سنڌ ، صفحو 303- مولائي شيدائي)

موهن جي دڙي ۾ لڌل ناچڻي ڇوڪري (Dancing Girl) جو مجسمو

ظاهر ڪري ٿو ته ناٽڪ، ناچ ۽ موسيقي جي تاريخ سنڌ ۾ قديم دور کان موجود آهي. موهن جي دڙي جي انهن نشانين مان اندازو ٿئي ٿو ته ڊرامو سنڌ ۾ موجود هو. ان کان پوءِ دراوڙن ۽ آرين جي اچڻ سان هڪ نئين تهذيب جنم ورتو ۽ درياءِ سنڌ جي ڪناري تي ويد لکيا ويا. ان دور ۾ به ڪنهن نه ڪنهن روپ ۾ سنڌي ڊرامو موجود هوندو.

ڊراما نگار اياز عالم ابڙو لکي ٿو ته "سنڌ ڌرتي جي پوتر سيني تي کوهيرا ڪري وهندڙ وشال "سنڌو" جي سائي ستابي ڪپر تي "پنجين ويد" جي رچنا ٿي ۽ اهو "پنجو ويد"، "نٽ ويد" جي نالي "ناٽڪ" بڻيو ۽ اهو ناٽڪ يُڳن کان هلندو پيو اچي، دک، ناٽڪ، سک، ناٽڪ يا ٽريجڊي/ڪاميڊي جي بنياد تي." ناٽڪ تاريخي حوالن جي روشني ۾ روزانه هلال پاڪستان 13 مارچ 1982ع

ان ڳالهه کان ڪو به انڪار ڪري نه ٿو سگهي ته سنسڪرت جو سنڌي زبان تي ڪيترو اثر موجود آهي. ته پوءِ سنڌي ڊرامي جو نه هجڻ هڪ اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي. تاريخ جي اٿل پٿل، جنگين، ٻوڏين ۽ تباهين سبب سنڌ جو ادبي ذخيرو ختم ٿي ويو.

سنڌ جا ڳوٺ ۽ ٻهراڙيون سنڌ جي ثقافت جو مرڪز ليکيا وڃن ٿا. اوائلي حڪمرانن جا ڪيترائي درباري شاعر هوندا هئا. جيڪي بزرگن، بهادرن ۽ سخي مردن جا ڪارناما عوام آڏو اداڪاري ڪري ٻڌائيندا ۽ ڏيکاريندا هئا. هو حڪمرانن کان انعام اڪرام به حاصل ڪندا هئا ۽ سندن مشهوري به ڪندا هئا. اوطاقن ۾ ڪچهريون، راڳ، گانا، سک، باس، سانگ، هولي وغيره سڀ سنڌي ناٽڪ جي وجود جي هجڻ جي نشاندهي ڪن ٿا. اچو ته هتي سيني جو مختصر جائزو وٺون.

(1) سانگ

سانگ جي معنيٰ آهي " نقل ڪرڻ". ارسطو مطابق به ڊرامو اصل جي تقليد آهي. رواجي طرح سانگ هر هڪ ماڻهو ڄاڻي ٿو. هي اهڙو ته مقبول ۽ مانوس آهي جو جڏهن انسان سمجهه لائق ٿئي ٿو، تڏهن کان سانگ شروع

ڪري ٿو. دراصل انسان جي سچي سڪيا سانگ سان شروع ٿئي ٿي.

سانگ دراصل هندن جي هوليءَ جي تقريب جو اهم حصو هوندو آهي، پر خوشي جي موقعن جهڙوڪ شادين وغيره جي خاص تقريبن ۾ سانگ کي اوليت ڏيندا هئا. انهيءَ رواج ايتري قدر تہ مقبوليت ورتي جو هندن جي انهيءَ رواج کي مسلمان بہ پاڻ وٽ اپنائڻ لڳا. سانگ جي ڊرامي واري حيثيت لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب ”مناظرا“ جي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ”سانگ سنڌ جو ڊرامو آهي، جنهن جي شروعات آڳاٽي وقت کان ٿي. مڱڻهار، پيٽ، شيدي ۽ ٻيا خاص حرفتي ۽ هنرمند گروهہ شادين ۽ محفلن جي موقعن تي سانگ وجهندا هئا. جنهن ۾ مختلف ڪردارن جا روپ اختيار ڪري، واقعي يا سماجي منظر جي جيئري جاڳندي تصوير پيش ڪندا هئا. هنرمند عورتون وري عورتن جي مجلس ۾ سانگ وجهنديون هيون. اڄا تائين اهي سانگ رچايا وڃن ٿا.“ (مناظرا)

سانگ ۾ سماجي منظرن کان سواءِ سنڌ جي رومانوي داستانن، قصن ۽ ڪهاڻين جهڙوڪ سهڻي ميهار، سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي، ليلا چنيسر، عمر مارئي ۽ مومل راڻو وغيره مان بہ عجيب وَ غريب منظر پيش ڪيا ويندا هئا. انهن سانگن جي پيش ڪرڻ سان ڪنهن حد تائين زندگيءَ جي عڪاسي پيش ڪرڻ سان سماجي برائين جي پاڙ پٽي ويندي هئي. انهيءَ لحاظ کان سانگ کي زندگيءَ جو بهترين نقاد چيو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ جو طنز وَ مزاح جي واٽ ۾ سٺا سماجي سڌارا ايندا آهن.

رشيد ڀٽي، شيخ اياز جي ڪتاب ”ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي تہ ”اهي آهن منظوم داستان يا وير گاٿا ڪال جا قصا، يعني جنگيون ۽ انهن جا جوڙا انهن منظوم داستانن جو موضوع آهن. انهن لوڪ ادب جي شعرن جي ساخت اهڙي آهي، جو انهن کي پيچي، ڊائلاگ يا گفتا ڪري آسانيءَ سان ڊرامائي تشڪيل ڏئي سگهجي ٿي. ٻي هڪ صنف اوپيرا کي ويجهي آهي سا آهي ”سانگ“. هئيت جي لحاظ کان اها بلڪل اوپيرا جهڙي آهي، پر مواد جي لحاظ کان فرق آهي. اوپيرا ۾ موضوع گهڻو ڪري الميہ (Tragedy) هوندو آهي، پر سانگ ۾ اهو طربيہ (Comedy) هوندو آهي.

ان فرق مان سانگ کي سنڌي اوپيرا جي اوائلي صورت چئي سگھجي ٿو." (ڀڳت سنگھ کي قاسي)

سانگ جي تاريخي اهميت کي محترم قريشي حامد علي خانائي هئين بيان ڪيو آهي "سانگ جو درجو برصغير هند ۾ دراصل اهو ئي هو جهڙو يورپ وارن ۾ پنجيٺ جو. هندو پنهنجي خاص ڏڻن جي موقعي تي سانگ جلوس جي صورت ۾ بين – باجن سان ڪڍندا هئا. هيءُ رواج سنڌ ۾ به مروج هو ۽ اجا تائين پارت ۾ پڻ اهو رواج جاري آهي". (سنڌي ادب ۾ ڊراما. روزانہ مهراڻ 15 جنوري 1962ع)

(2) ڀڳت

ڀڳت دراصل سنڌي ڊرامي جو ابتدائي روپ آهي. ڀڳت ڪرڻ وارا ڀڳتي مرد هوندا هئا. جيڪي عورتن جو ويس ويڙهي، ساڙهي پائي ۽ پيرن ۾ گهنگهرو ٻڌي، متل محفلن ۾ "ڀڳت" وجهي حاضرين کي خوش ڪندا هئا. ڀڳت وجهندڙ کي ڀڳت (Actor) چيو ويندو هو. ڀڳت پنهنجي ڀڳت وجهڻ کان اڳ "سر ڪلياڻ" مان هڪ پرارٿنا وجهندا هئا. جهڙي نموني قديم يونان ۾ ٽريجدي کان اڳ ڪورس ۾ دعا پڙهي ويندي هئي ۽ ڏٽي جي واکاڻ ڪندا هئا. اهڙي طرح ناچ به ڀڳت جو روح هوندو هو.

ڀڳت ۾ ڪا ڪهاڻي، ڪو منظر، سوال، جواب وغيره جي صورت ۾ پيش ڪئي ويندي هئي. اهڙي نموني ڀڳت ڪندڙ اداڪار، اداڪاريءَ سان نچندو به هو. ڀڳت وجهندڙ اداڪارن جو انگ هميشہ ٻه يا ٽي هوندو هو. اهي ڀڳت سنا ڳائڻا به هوندا هئا. ڀڳت کي وڌيڪ بيان ڪندي شوڪت حسين شورو لکي ٿو تہ "جيڪڏهن ناٽڪ جي اتهاس ۾ پوئتي نظر ڪجي تہ سنڌ ۾ پراڻي زماني کان ميلن ملاکڙن ۾ مسخرا مختلف ڪردار ادا ڪري ماڻهن کي وندرائيندا هئا. اهڙن مسخري وجهندڙن کي Comedian ۽ Street Player انهيءَ مسخريءَ کي Street Play چئي سگهجي ٿو جيڪو Folk Theatre جي ويجهو آهي. هڪڙو ٻئي قسم جو عوامي تماشو جنهن کي ڀڳت ڪري چوندا آهن، اهو به سنڌ ۾ گهڻو مقبول هوندو هو. ڀڳت کي ناٽڪ جي

شروعاتي صورت چئي سگھجي ٿو. ڀڳت ۾ ڊائلاگ ۽ موسيقيءَ جو امتزاج هوندو آهي. ڀڳت صاحب پيرن ۾ گھنگھرو ٻڌي ڇم ڇم ڪندو آهي ته ان سان گڏ ڳائيندو به آهي. وري جڏهن ڳائڻ ختم ڪندو آهي تڏهن پا ڻ يا پنهنجي ساٿي نندي ڀڳت سان گفتگو (مڪالمو) ڪندو آهي يا پاڻ "ڳالهه" ڪي اڳتي ڪٽندو آهي. ڳالهه يا ڪهاڻي هڪ ڀڳت جو موضوع هوندو آهي. افسوس جي ڳالهه آهي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ جو اهو نج سنڌي نمونو ختم ٿي ويو. منهنجي خيال ۾ ڀڳت پڻ Folk theatre جو هڪ نمونو آهي". (سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج)

پريم پرڪاش مطابق "ڀڳت ۽ قديم يوناني ڊرامي ۾ ڪجهه قدر هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي، ليڪن ائين اتفاقيه ٿيو آهي، نه ته ٻنهي جي ترتيب يا ساخت هڪ ٻئي کان مختلف آهي. ٻنهي قسمن جي تماشن ۾ کليو ميدان منتخب ڪيو ويندو آهي. ٻنهي قسمن جي تماشن ۾ هڪ يا ٻه ڄڻا حاضرين جي اڳيان بيهي، هڪ انداز سان، اظهار بيان ڪندا آهن. البت ڀڳت صاحب (ڀڳت چوڻ وارو) ٻئي ماڻهو عموماً ڪنهن بادشاه يا شهزادي جي تجربن جو بيان ڪندا آهن ۽ يوناني ريدار نوجوان پنهنجن تجربن جو وستار ڪندو آهي. تاهم هن ٻنهي ۾ هڪجهڙائي ضرور هوندي آهي." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

(3) رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا

رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا جي مکين رچنائڻ جو رواج سنڌ جي هندن ۾ قديم دور کان رائج هيو. هنن کيلن کي هو ڏاڍي احترام سان اسٽيج تي پيش ڪندا هئا. هنن تماشن ۾ رنگا رنگي ويس کان سواءِ بهترين ڪوتا، موسيقي رقص جو ميلاپ هوندو آهي.

"رام ليلا" جي ويجهي ۾ ويجهي معنىٰ "معجزه" وٺي سگھجي ٿي. هن ۾ هندو سري رامچندر ۽ سيتا ماتا جي ڪٿا کي ماڻهن اڳيان پيش ڪندا آهن. جڏهن ته "ڪرشن ليلا" يا "راس" ۾ شري ڪرشن مهراج جي جمنا ڪناري تي گوپيچن سان راس رچائڻ جو منظر هوندو آهي.

قديم سنڌ ۽ قديم يونان جي قصن ۾ ڪيتريون ئي هڪ جهڙايون به

ڏنيون ويون آهن. مثال طور رام ليلا جي تماشي ۾ سري رامچندر جو قصو اسٽيج مٿان ڏيکاريو ويندو آهي. جهڙوڪ سندس بنواس ٿيڻ، سيتا جو ڪجهي وڃڻ ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سمنڊ پار ڪري لنڪا جي راجا راوڻ سان جنگ ڪرڻ ۽ آخرڪار فتح پائڻ ۽ سيتا ماتا کي حاصل ڪرڻ. هي قصو اسان کي قديم يونان جي مشهور جنگي آکاڻي The Dragon War جي ياد ڏياري ٿو، جنهن ۾ اسپارٽا جي هيلن کي پنهنجي وطن مان ڪڍي سمنڊ پار ٽراءِ جي شهر ۾ آندو ويجي ٿو ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ وڏي خونخوار جنگ لڙي وڃي ٿي. خواه هي ٻہ مختلف آکاڻيون آهن، تاهم منجهن ڪي هڪجهڙايون بہ آهن. نيڪي ۽ بدي جي ڪشمڪش اڄ جي ڊراما نويسن جو اهم موضوع آهي. اها ڪشمڪش قديم دور کان موجود آهي. رام ليلا جي کيل ۾ سري رامچندر جي راوڻ سان جنگ ۽ فتح ۽ ڪرشن ليلا ۾ شري ڪرشن مهراج جي ڪنس پاپيءَ سان جنگ ۽ آخر فتح نيڪي جي ٿئي ٿي.

بهرحال، هنن شين کي نہ اسين ڊرامو ڪوٺينداسين ۽ نہ هي ڊراما آهن. هن جي نسبت انگريزي چيز ماسڪ (Masque) سان آهي. ماسڪ ۾ بہ موسيقي، شاعري ۽ رقص اڇيو پاڻ ۾ گڏجن. هي تماشا ۽ کيل، هندن ۾ ايامن کان هلندا اچن هي انهن جون مذهبي شيون آهن. جن کي حد درجي جي عزت ۽ احترام سان پيش ڪيو ويندو آهي. رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا سڄي ڀارت کنڊ ۾ عام جام ڏيکاريون وينديون آهن ۽ فن جي لحاظ کان بهترين چيزون آهن.

(4) مناظرا

مناظرو لوڪ ادب جي شاعري جي هڪ مقبول صنف آهي، جنهن ۾ ٻن ڌرين، شخصن، شين جي وچ ۾ مڪالمو، بحث يا جهيڙو ڏيکاريو ويندو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق ”مناظرن جي سٽاءَ ساڳي سانگ واري، يعني ڊرامائي آهي. ڪي مناظرا اِڪ ”هڪ منظرا“ سانگ آهن، جن ۾ ٻہ ڪردار هڪ ٻئي سان مخاطب ٿين ٿا ۽ آخر ٽيون ڪردار (امين، چڱو مڙس يا قاضي) داخل ٿي فيصلو ڪري ٿو. ڪي مناظرا ”ٻہ منظرا“ سانگ آهن، جن جي پهرين منظر ۾ ٻہ ڌريون هڪ ٻئي جي منهن مقابل ٿين ٿيون، ۽ آخرڪار امين وارين

ٽيون، جو موجود ڪونهي، ان بعد ٻئي منظر ۾، ڏريون ۽ امين ڳڌجن ٿا ۽ نبيرو ٿئي ٿو.“

مناظري ۾ ٻه بي جان شيون انساني روپ ۾ ڏيکاري هڪ ٻئي جي سامهون ٻھاريون ويندڻيون آهن. اهي هڪ ٻئي جي خوبين ۽ خامين کي ظاهر ڪرڻ هڪ ٻئي تي برتري ڏيکارڻ جون ڪوشش ڪنديون آهن. سنڌي لوڪ ادب ۾ هيٺيان مناظرا مشهور آهن:

1. مناظرو دلي ۽ طالب جو
2. مناظرو سس ۽ ننهن جو
3. مناظرو ٽوپي ۽ پڳ جو
4. مناظرو فقير ۽ بخيل جو

خير شاهه جي مناظري پڳ ۽ ٽوپيءَ جو هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

پڳ چي: ڪيئن پچي پڳ پري، جا جڙي منجهه جهان
پڳ بنا پرڙو ڪنهن کي ڪين سري
تو منجهه رکن اڳڙيون، منجهان پاڻ پري
ڪچ ڪنهين سان ڪينڪي وچ تون ماٺ ڪري
نه ته ظاهر منجهه ذري، پڙدو ڪندو سانءِ پڌرو.

ٽوپي چي: پڙدو ڪنديءَ پڌرو، سو ته مڙني ۾ آهي
سجهي اسان کي ڪا نه ڪا، سينو جا ساهي
ڳالهه ته تنهنجي ڳوٺ ۾، ڪو راج نه ٿو راهي
رسم اسان جي ڳوٺ ۾ نڪرن ڪئي ٿاهي
پوءِ لس وڏائون لاهي، تو کي آندن جهڙي اڄلي.

اهڙي طرح سنڌ جي لوڪ داستانن کي لوڪ سگهڙن ڪمال سان ڳائيو آهي. انهن جي گفتگوءَ کي مڪالمن جي صورت ۾ پيش ڪري ڊرامائي روپ ڏئي ڇڏيو آهي. اهو ئي سبب آهي ته جڏهن انگريزن جي دور ۾ ڊرامو جديد روپ ۾ آيو ته لوڪ شاعري جي بنياد تي ليڪڪن لوڪ داستانن تي دراما لکيا، جن ۾ ڊائلاگ شاعري واري انداز ۾ ڍنل هوندا هئا. هيٺ سگهڙ الهڏنو

ڀانهاڻي جو مثال ڏجي ٿو:

سرتيون:

سسئي صلاح اسان جي ياد ڪري چڙيڪي.
اڄ مان ڏئين چو انهن لئه،
جن نينهن نپايو نڪي.
پاڻهي ور وساري واپس ٿيندينءَ،
جڏهن ترَ ۾ پئينءَ تڪي
ڪيچ ڪشالو پڌندي سپ جا،
ڏوهه وجن تا ڏڪي.
ميار متي توتي ڪانهي،
پاڻ پنهل دل ڪري ويو ٿي پڪي.
متان پوءِ چوين ته حقي،
اديون اوهان نه چيو الهڏنو چئي.

سسئي:

سرتيون انهيءَ صلاح سان پيم ڪين پڄاءُ،
عشق وارن جو اديون،
اوهان تڪ نه ڏنو آ تاءُ،
هو ڪائن ڪڻ ڪين ڪي،
ته بس سڪ پڇن ساءُ.
توڙي واڪا ڪري واءُ.
ته به اهي نه مڙن الهڏنو چئي.

سنڌ جو مشهور لوڪ رزمائي داستان دودو چنيسر سچو ڊرامائي آهي، هن ڪهاڻي جي هر هڪ حصي ۾ ڊرامائي عنصر موجود آهن. هن داستان کي جنهن به ڳاتو، ان کي ڊرامائي انداز ۾ پيش ڪيو. دودي چنيسر جي گفتگو، گهر وارن سان ڳالهه ٻولهه، سردارن جا فيصلا، جنگ جي ميدان جو ذڪر، دودي جي شهادت وغيره کي ڊرامائي انداز ۾ ڳايو ۽ پيش ڪيو ويو آهي.

مٿئين مختصر بحث مان اهو ثابت ٿيو ته ڊرامي سان ملندڙ جلندڙ هي فن سنڌي سماج ۾ موجود هئا. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته ڊرامي جو فن سنڌين لاءِ اوپرو نه هئو. ادبي طور ۽ غير ادبي طور تي مذهبي طور ۽ غير مذهبي طور تي هي کيل تماشا سنڌي ڊرامي جا اهڃاڻ پيش ڪن ٿا. اهو ئي سبب آهي ته جڏهن ڊرامي جي فن کي سنڌي سماج ۾ پيش ڪيو ويو ته ان کي مقبول ٿيڻ ۾ گهڻو وقت نه لڳو. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته ڊرامي جو ذوق، شوق ۽ شعور سنڌي سماج ۾ اڳ ئي موجود هو. صرف ان کي ادبي ۽ جديد نموني پيش ڪرڻ جي دير هئي.

اهوئي سبب آهي ته سنڌي ڊراما نگارن انهن ساڳين لوڪ قصن، رام ليلائن، ڪرشن ليلائن ۽ مناظرن کي جديد انداز ۾ پيش ڪيو. سنڌ جا لوڪ رومانوي داستان جهڙوڪ مومل راڻو، ليليٰ چنيسر، عمر مارئي، نوري ڄام تماچي ۽ رزمي داستان جهڙوڪ دودو چنيسر، دولهه دريا خان، مورڙو ميربحر وغيره سنڌي ڊرامن جا خاص موضوع ٿي پيا. اڄ به انهن قصن کي بهتر کان بهترين نموني ٽي وي ۽ فلم ذريعي پيش ڪيو وڃي ٿو. اڳ پٽ ۽ پان انهن کي عام ماڻهن ۾ اداڪاري ڪري پيش ڪندا هئا. هاڻي انهن کي ڊرامائي انداز ۾ ٽي وي ۽ فلم وسيلي ڏيکاريو وڃي ٿو.

سنڌ ۾ جديد ڊراما نويسي جي اوسر

سنڌ ۾ انگريزي ڊراما: سنڌ ۾ ڊرامي جي باقاعده شروعات 1854ع ۾ ٿي پائنجي، جڏهن رائل ٿيئٽر ڪراچي، ڊرامي جي ميدان ۾ پهريون قدم رکيو. 6 ۽ 8 جون 1854ع تي جان ٿامس هئير جو مڪمل ميلو ڊراما The Austerlizor –Soldier's Bride پيش ڪيو ويو هو، جنهن ۾ انگلينڊ جي مهاراڻي جي 83 ريجمينٽ جي شوقيه فنڪارن حصو ورتو هو. 21مئي 1884ع تي ڪراچيءَ جي "ڊراماٽڪ ڪلب آف دي گلوسٽر ريجمينٽ" طرفان انگريزيءَ ۾ پيش ڪيو ويو. جنهن جو عنوان هو "وليج ورچو" اهو ٻئي ڏينهن تي ٻه پيش ڪيو ويو. هيءَ ناٽڪ منڊلي فوجين جي هوندي هئي ۽ تماشبين ٻه فوجي ئي هوندا هئا.

بيشڪ سنڌي ڊرامي جا اهڃاڻ قديم دور کان موجود هئا. پر سنڌي ڊرامي جو موجوده روپ انگريزن جي دور کان شروع ٿئي ٿو .ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور مطابق "رائل ٿيئٽر برپا ٿيڻ کان پوءِ جيئن جيئن ناٽڪ ڏسڻ جو رجحان وڌيو، تہ پوءِ چاهہ پٺاندڙ آهستي آهستي ڊرئميٽڪ سوسائيٽيون پڻ قائم ٿيڻ لڳيون هيون. جهڙوڪ: "دي ڪراچي فرينڊز ان نيڊ سوسائٽي،" (1882) پيني ريڊنگس اينڊ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، (1884) ڊرئيمٽڪ ڪلب آف گولسٽر ريجمينٽ، (1884) ۽ فرسٽ بٽالين ڊبليو آر ڊرئميٽڪ ڪلب (1885). ڊراما هنن ناٽڪ منڊلين جا لکيل هوندا هئا ۽ انهن جا اداڪار گهڻو ڪري انگريز فوجي آفيسر هوندا هئا." (سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع) مطلب تہ سنڌ ۾ ڊرامي جي فن کي انگريزن رائج ڪيو.

گجراتي ڪمپنيون سنڌ ۾ : اهڙي طرح سنڌ ۾ ڪي ناٽڪ ڪمپنيون پنهنجا مشهور ڊراما پيش ڪرڻ اينديون هيون. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر موتي

پرڪاش مطابق ”ممبئي مان ڪيتريون پيشي واريون پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون سنڌ ۾ ناٽڪ پيش ڪرڻ اينديون هيون. جن سنڌين ۾ ناٽڪ لاءِ شوق پيدا ڪيو. سنڌ ۾ پوني مان رام ليلا پيش ڪرڻ واريون ٽوليون به اينديون هيون. گجراتي گربو جڏهن پيش ڪيو ويندو هو تڏهن به ان موقعي تي ننڍا ناٽڪ ۽ ڇهچتا به پيش ڪيا ويندا هئا.“

(ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۽ پوءِ هند ۾ سنڌي ناٽڪ)

سنڌ ۾ جيڪي پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون پنهنجا ناٽڪ کڻي اينديون هيون. انهن ۾ ”پارسي اوريجنل اوپيرا ڪمپني“ ۽ ”روز ٽاورز ڪاميڊي ڪمپني“ مشهور هيون. الله بخش عقيلي ”سرشار“ لکي ٿو ته ”سنڌ ۾ جيڪي ٻاهر کان ايندڙ ڪمپنيون ناٽڪ اسٽيج ڪرڻ اينديون هيون. سي پاڻ سان گڏ عارضي اسٽيج ۽ ٻيو ناٽڪن جو سامان پڻ کڻي اچي، ناٽڪ رچائينديون هيون. ٻاهر کان ايندڙ انهن ناٽڪ ڪمپنين مان پهرين ڊرئميٽڪ ڪمپني هڪ پارسي سيٺ پٽن جي فرامڪي 1877ع ڌاري بمبئي قائم ڪئي. هن جي مرڻ کان پوءِ اها ڪمپني ٽٽي ٻه ڪمپنيون ٿيون. اصلي ڪمپني جو نالو ”اوريجنل ٿئيٽريڪل ناٽڪ ڪمپني“ هو. جنهن جي ٽٽڻ تي ”خورشيد جي بالي والا وڪتوريا ناٽڪ ڪمپني“ ۽ ”ڪائوسجي کٽائو ان جي مقابلي ۾ الفريڊ ٿئيٽريڪل ڪمپني کڏي. ڪراچي ۾ انهن ڪمپنين جون شاخون جمعدار جي ڪمپني، رازل جي ڪمپني ۽ جميلا جي ڪمپني ڊراما پيش ڪنديون هيون.“ (سنڌي ادب ۾ ناٽڪ نويسي، نيئن زندگي، اپريل 1954ع) ان سلسلي کي وڌائيندي ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکيو آهي ته ”انهن ڏنڌوڙي ناٽڪ ڪمپنين مان جميلا ۽ رازل ڪمپنين ڪراچي ۾ نيپئر روڊ تي پنهنجا ٿيئٽر قائم ڪيا هئا. اهي ٻئي ڪمپنيون به عورتون هلائينديون هيون ۽ ناٽڪن ۾ زنانا پارٽ به پاڻ ڪنديون هيون.“

(سنڌي ناٽڪ جي تاريخ)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو: ”19 صديءَ جي آخر ۾ ”ڏيتي ليتي“ منڊلي برپا ٿي. حيدرآباد سنڌ جي گادي هوندي هئي ۽ اُن جي سڏي شاهي بازار مشهور هئي. تختن واري اِسٽيج جو اجا رواجُ ڪونه پيو هو، سو

ڏيتي ليتي منڊليءَ جيڪو ناٽڪ کيو سو بازار ۾ مشهور ڪڪڙ ڪمپني جي دُڪانن جي ڪُڏ تي. اُن روڳ جي برخلاف وندرائيندڙ ڇهچٽا ڪري ڏيکاريندا هئا، جي انبوهہ ماڻهن جي وچان هيٺان بازار مان ڏسندا هئاسون.[۲] ساڳيو ليکڪ لکي ٿو: ”شروع ۾ پاهران ايندڙ ناٽڪ منڊليون، اڪثر پسگردائيءَ ۾ ڪنهن کليل ميدان جي هڪ حصي کي ڪوٺي، منچ لاءِ ڪڏ ٺاهينديون هيون ۽ نڪتل مِٽيءَ کي گڏي سامهون وجهي لاهين ٺاهيندا هئا. اِئين منچ هيٺائينءَ تي ۽ ڏسندڙن لاءِ جڳهہ مٿيرو هوندي هئي.“

(سنڌي نثر جي تاريخ)

هندي ۽ اردو ناٽڪ :هنن ناٽڪ منڊلين ۾ رومانوي داستانن ۽ ڌرمي موضوعن تي ڊراما ڏيکاريا ويندا هئا. هنن ڊرامن ۾ آغا حشر ۽ ماسٽر رحمت جا اوپيرا ناٽڪ مشهور هوندا هئا. اهڙن ڊرامن ۾ ”اندر سڀا“، ”راجا اندر“، ”خدا دوست“، ”خوبصورت بلا“، ”هرشچندر“، ”ليلا مجنون“، ”شيرين فرهاد“ ۽ ”شڪنتلا“ اهم هئا. هنن ڪمپنين جي پيش ڪيل ڊرامن تي تنقيدي نظر وجهڻ سان خبر پوندي تہ اهي اڪثر ناٽڪ ڌرمي ۽ ديو مالائي ڪهاڻين يا سنسڪرت ناٽڪ ۾ آيل مضمونن جي آڌار تي جوڙيل هئا. البتہ رومانوي قصن وارا ناٽڪ وڌيڪ پسند ڪيا ويندا هئا. ڌرمي ناٽڪن جي ڪري سنڌي ڊرامي جو گهڻو شوق پيدا ٿي نہ سگهيو، ڇو جو اهي هڪ مذهب جي عڪاسي ڪندڙ ناٽڪ هئا. اڳتي هلي جڏهن سنڌ ۾ ناٽڪ لکجڻ ۽ کيڏجڻ جو رواج پيو، تہ ناٽڪن ايسٽائين ترقي نہ ڪئي جيسٽائين انهن کي ڌرمي موضوعن کان آزاد ڪري سماجي موضوعن تي آندو ويو.

هتي اها ڳالهہ پڻ ڌيان جوڳي آهي تہ انهن پيشور ناٽڪ ڪمپنين جي ناٽڪن کي ڏسي، هئڻ تہ ائين گهربو هو تہ سنڌ واسي بہ اهڙي طرز تي ناٽڪ ڪمپنيون قائم ڪري، اسٽيج تي سنڌي ناٽڪ رچائين ها. پر نتيجو ان جي برعڪس نڪتو، ڇاڪاڻ تہ سنڌي ڊرامي شروعات کان ئي تعليمي ماحول ۾ اوسر ماڻي ۽ پڙهيل لکيل طبقي جي هٿن ۾ پروان چڙهيو.

سنڌي ڊرامي جو اوسر

سنڌ ۾ جديد ڊرامو ڪڏهن ۽ ڪير سان چو شروع ٿيو؟

1. مير محمد نظاماڻي مطابق "ديوي ۽ ديوتائن جي قصن ۾ يوناني ۽ هندو سڀ کان اڳ هئا. انهيءَ ڪري يونان ۽ هندستان ۾ مذهبي پوڄائن سان ڊرامي جي شروعات ٿي. سنڌ جا جيتوڻيڪ قديم زماني کان وٺي هندستان سان تمام گهرا تعلقات هئا، مگر انهيءَ هوندي به جيئن ته هتي جي باشندن جي اڪثريت مسلمان هئي، انهيءَ ڪري سنڌ ۾ ڊرامي جي فن جا آثار گهٽ نظر آيا." (سنڌي ڊراما، ان جي ارتقا، فن ۽ تاريخ) ساڳي ڳالهه قريشي حامد علي خانائي هيئن ڪئي آهي: "اسلام بت تراشي، تصوير ڪشي، رقص ۽ موسيقي ۽ ڊرامي کي ممنوع قرار ڏنو آهي. انهيءَ ڪري هن فن اسلامي ملڪن ۾ ڪا ايتري خاص نمايان ترقي نه ڪئي." (سنڌي ادب ۾ ڊراما، مهراڻ 15 جنوري 1962ع)
2. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "ناٽڪ نويسيءَ جو فن ساهت جي ٻين شاخن کان لکڻ ۾ اهنجو آهي ڇو جو اهو رنگ ڀومي (Stage) تي ناٽڪ پيش ڪرڻ جي فن سان ڳنڍيو پيو آهي." (ادبي اصول)
3. موهن گيهاڻي مطابق هندستان ۾ ناٽڪ جي روايت جهوني آهي. عيسوي صديءَ کان ٽي سؤ سال اڳ سيتا بيگا نالي هڪ غفا ۾ ناٽڪ ڪيا ويندا هئا. تنهن بعد سنسڪرت ساهت ۾ ڀرت جي ناٽيه شاستر ۾ منچ ۽ ناٽڪ گهر جا ذري پُرزي تفصيل ڏنل آهن. منچ جون ماپون، ڊيگهه، ويڪر، مرڪز ۽ اَنن ڊِزائن ۾ اُن منچ جي ورڇ جا بيان ڪيل آهن ۽ اِستيج پُٺيان جي جاءِ جا پڻ تفصيل ڏنل آهن. ڏکڻ هِندستان ۾ مندرن ۾ ناچ گهر جي جاءِ لازم سمجهي ويندي هئي. اُها مندر جي معماريءَ جو حصو هوندي هئي ۽ راجائن ۾ سمرات پنهنجي محلاتن ۾ رنگ شالائن

جي تعمير ڪرائيندا هئا. وقت پئي اِهو ناٽڪ جو سلسلو ٽُٽي پيو ۽ عوام لاءِ ناٽڪ ۽ رام ليلائون کيل ميدانن ۾ ٿينديون هيون. جتي ڪنهن نموني ڪن تختن ۽ بانس جي لڪڙين ذريعي اسٽيج ٺاهيندا هئا ۽ اهو رواج اڄ پڻ ڪيترين جاين تي هلي رهيو آهي. (ڪونج، مئي 1996ع)

4. جيئن ته انگريزن جي دور کان اڳ سنڌي زبان ۾ نثر نويسي باقاعده رائج نه هئي. ان ڪري شاعري کي ڇڏي ڪري نثري ادب جهڙوڪ افسانه، ناول، ڊراما وغيره جو رواج اڃا نه پيو هو. پهريون دفعو انگريزن سنڌ ۾ اهڙين ادبي صنفن جو رجحان وڌو. ٻئي طرف سنڌ جي مڪتب گهرن ۾ پڻ اهڙي علم کي شايد سٺو نه سمجهيو ويندو هو.

سنڌي ڊرامي جي اوسر:

ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ ”ڪليات خادم“ جي حوالي سان لکيو آهي ته ”خادم صاحب هي ڪتاب حيدرآباد ۾ غالباً 1879ع ۾ لکيو هو. جيڪڏهن اهو سن درست سمجهيو وڃي ته پوءِ سنڌي ادب ۾ پهريون ڊرامو امام بخش ”خادم“ جو ”هير رانجهو“ ئي ٿي سگهي ٿو، ۽ نه مرزا قليچ بيگ وارو ”ليليٰ مجنون“ جو 1880ع ۾ لکيو ويو هو.“ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي مطابق ”شڪارپور جي بدوي خاندان مان محترم جناب امام بخش بدوي (1861 - 1918) سال 1879ع ۾ ”هير رانجهو“ نالي هڪ ڊرامو به لکيو جيڪو اڄ تائين اسٽيج تي نه اچي سگهيو آهي.“ (ڊراما نويسيءَ جو فن، ماهوار پيغام)

مير محمد نظاماڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ڊراما ۽ ان جي ارتقا جو نظريو، فن ۽ تاريخ“ ۾ لکيو آهي ته ”ٻئي طرف شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ جا اوائلي ڊراما ”ليليٰ مجنون“ ۽ ”خورشيد“ اٽڪل هڪ سؤ سال اڳ شايع ٿيا ۽ ان وقت کان وٺي سنڌي ڊرامي جي تاريخ بلڪ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ نهايت اهم مقام حاصل ڪري چڪا آهن. انهيءَ ڪري هي حقيقت آهي ته مرزا قليچ بيگ مرحوم سنڌي ڊرامي جو باني آهي ۽ سندس لکيل ڊراما ”ليليٰ مجنون“ ۽ ”خورشيد“ سنڌي زبان جا اوائلي ڊراما آهن.“

اي جي اتم پنهنجي راءِ ڏيندي لکي ٿو تہ ”ناٽڪ جي صدي جي موقعي تي سنڌ توڙي هند ۾ پهرين سنڌي ناٽڪ مرزا قليچ بيگ جي ”ليلا مجنون“ تي رواد ٿيو آهي تہ ان کان اڳ پهريون ناٽڪ ”هير رانجهو“ هو جيڪو شاعر امام بخش خادم 1879ع ۾ لکيو هو. ان هوندي بہ سنڌي ناٽڪ جو ابو تہ مرزا قليچ بيگ ئي سڏبو، جنهن جي هڪ ٻئي پٺيان 30 ننڍا وڏا ناٽڪ لکي ان جي پيڙهہ پختي ڪئي.“ (سنڌي ڪهاڻي، ناٽڪ ۽ تنقيد)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي تہ ”1894ع کان 1947ع تائين يعني 53 سالن جي عرصي ۾ ڪل 112 طويل (وڏا) ناٽڪ ۽ 88 ايڪانڪي (One Act plays) اسٽيج تي پيش ٿيا.“ (سنڌي نثر جي تاريخ) ناٽڪ لکندڙن ۾ هندو ۽ مسلمان سنڌي اديبن جو گڏيل سهڪار هو، پر هندو اديبن جو ڪردار اڳ کان اڳرو هو. مسلم ڊراما نويسن ۾ شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ گهٽي ۾ گهٽا ڊراما لکيا، جنهن کان پوءِ احمد علي چاڳلا، عثمان علي انصاري، آغا غلام نبي، محمد اسماعيل عرساڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ڊراما لکيا. باقي ڊراما نويس هندو هئا، انهن ۾ ماستر چيناند ڪلنداس پرياڻي، ليلارام وطڻمل، ڪوڙومل ڪلناڻي، پيرومل مهر چند، ليلارام ماکيجاڻي، ڪشنچند بيوس، خانچند درياڻي، جيٺمل پرسرام، پرنسپال تيجومل شهاڻي، پرنسپال موتومل گدواڻي، ليکراج عزيز، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ڊاڪٽر ليلارام ڦيرواڻي، پروفيسر رام پنجواڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، لعلچند امر ڏنو مل ، آسانند مامتورا، پروفيسر خوشيرام واسواڻي، هوندراج دکايل ۽ چيناند ناگراڻي سنڌي ٻوليءَ جا مشهور معروف اديب، شاعر ۽ ڊراما نويس هئا. انهن سيني ڊراما نويسن، مسلمان توڙي هندو، مذهب، معاشرتي تعليم، سياست، ڏيتي ليتي، گهرو مسئلن مطلب تہ پنهنجي زماني جي هر اهم مسئلي تي سنڌي ۾ ڊرامن لکڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش، جنهن سنڌي ناٽڪ تي مقالو لکي ممبئي يونيورسٽي مان پي-ايچ-ڊي جي سند ورتي آهي، تنهن جي گڏ ڪيل تفصيلن موجب اٽڪل 145 ناٽڪ لکيا ويا، جن مان 77 ناٽڪ خود ساختہ يا

لوڪ ڪهاڻين تي رچيل هئا، 33 انگريزي تان، 3 سنسڪرت تان، 4 گجراتي تان، 8 اردوءَ تان، 6 هندي تان، 8 مهاڀارت تان، 2 رامايڻ تان، 1 مرائي تان ترجمو ڪيل هئا. اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اصلوڪا ناٽڪ گهٽ ۽ ترجمو ڪيل وڌيڪ هئا. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ناٽڪ جي تاريخ“ ۾ 228 ڊرامن جو شاندار تفصيل ڏنو آهي، جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1880	ليليٰ مجنون	مرزا قليچ بيگ	هندستاني ”ليليٰ مجنون“ تان ورتل	ماستر هريسنگ پبلشرز، سکر
1885	خورشيد	مرزا قليچ بيگ	گجراتي ناٽڪ ”سونا نا مول ني خورشيد“ تان ورتل	سرڪاري ٻڪ ڊيپو، ڪراچي
1888	رتنا ولي	ڪوڙو مل چندن مل	سنسڪرتي ناٽڪ جو ترجمو	رتن ساهتيه منڊل، ڪراچي
1894	نل دمينتي	جيٺانند ڪلڏاس پرياڻي	سنسڪرت ”هرشچندر“ جو ترجمو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1894	بڪاولي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماستر هريسنگ پبلشرز، سکر
1895	هرشچندر	ليلا رامسنگ وطڻ مل	مهاڀارت تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1895	لوڀي ۽ ٺوڳي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	موهن تارڪا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو ڀهريون سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	شڪنتلا	مرزا قليچ بيگ	ڪاليداس جي ناٽڪ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	انڪوائري آفيسر	مرزا قليچ بيگ	گوگول جو ”انسپيڪٽر جنرل“	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1896	نورجهان ۽ جهانگير	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماستر هريسنگ پبلشرز، سکر
1897	حسنا دلدار	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Merchant of Venice	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	نيم طبيب خطره جان	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	سورجن راڏا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1897	رام بنواس	ڏيئو مل گاگنمل	راماين تان ورتل (قافيه دار نثر ۾)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1897	شڪنتلا دشينت	گاگنسنگ آڏواڻي	هندي ناٽڪ تان ورتل	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1897	نادر شاهه	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ماسترهريسنگ پبلشرز، سکر
1898	راماين	ليلا رامسنگ وطڻ مل	راماين تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1899	شيخ چلي ۽ اگڙ مسخرو	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1900	شاهه ايليا	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو King Lear	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1901	چندرا ولي	ديوان ٺاڪرداس	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1902	ڪشينت	شيواسنگ اجواڻي	شيريڊن جو Pizzaro	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1903	نشائن کي نصحيت	لوڪسنگ وطڻ مل	اصلوڪو نصيحت آميز ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1904	مها انڌير	گاگنسنگ آڏواڻي	اصلوڪو ڌرمي ناٽڪ	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1905	فيروز دل افروز	مرزا قليچ بيگ	لارڊلٽن جو Night and Morning تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1905	دروپدي	ليلا رامسنگ وطڻ مل	مهاڀارت تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1905	سنگ جو پرسنگ	ڪوڙو مل چندن مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1905	پارت جاوا اُت اُتي جاڳ	لعل چند امر ڏنو مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	بندي ماترم ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1906	ڪرشن جي گوپي	موتو مل گدواڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1906	سيٺ کي ويڻ	لعل چند امر ڏنو مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1907	خوبصورت بلا	ڪشنچند بيوس	آغا حشر جي اردو ناٽڪ تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1908	شمشاد مرجانه	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Cymbeline	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1908	گشت کي ڪشت	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1908	شاهه عادل خان	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1908	لوپي لاڪيٽا	ليلا رامسنگ وطڻ مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1908	بلوا منگل	ڪشنچند بيوس	آغا حشر جي اڙدو ناٽڪ تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1909	راجا هرشچندر	ڪشنچند بيوس	مهاڀارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1909	گلزارِ گلناز	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جي Romeo and Juliet تان	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1909	عزيزِ شريف	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Two Gentlemen of Verona	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1910	لڪ ڏيڊ کي لت	لعلچند امرڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1911	نيڪي ۽ بدي	مرزا قليچ بيگ	آغا حشر جو "خوبصورت بلا"	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1911	حرڪت مان برڪت	لعلچند امرڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1911	نقد ڌرم	لعلچند امرڏنو	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1912	سوديش	ڪوڙو مل چندن مل	سوديشي هلچل تي ننڍو ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1912	حرص جو شڪار	پيرومل مهرچند	شيڪسپيئر جو King John	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1912	ڪملا	جهمٽ مل ٽڏاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	عامل يونين ڊرئميٽڪ انسٽيٽيوٽ، ڪراچي
1913	تريا چلتر	ديوان ناڪرداس	شيڪسپيئر جو Hamlet	ڌرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1914	شهزادو بهرام	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو Hamlet	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1914	فريبي فتنو	نانڪرام ڌرمداس	ميري ڪاريلي جو Vendetta	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1915	پرهيزجي تولي	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1915	ڊاڪٽر شام نارائڻ	گاگنسنگ آڏواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1916	نيڪ	نانڪرام ڌرمداس	اردو ناٽڪ "خواب هستي" ترجمو	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1917	چندر	چاندومل کتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1917	مهجور	چاندومل کتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ڌرم اُپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1917	مسوھرموھني	چاندومل کتري	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	شهريار شهر بانو	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1918	شيرين فرهاد	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1918	بدرمنير ۽ بينظير	مرزا قليچ بيگ	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1918	نول لڪمشي	هرومل پريمچند	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	وهمي وڪار	چاندومل کتري	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1918	جمشيد حميده	مرزا قليچ بيگ	شيڪسپيئر جو As you like it	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1918	سورداس	ٿهلرام چاندواڻي	آغا حشر جو "بلوا منگل"	ٿهلرام چاندواڻي پبلشرز ڪراچي
1918	نل دمينتي	چاندومل کتري	"هرشچندر" تان ورتل	سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1919	گلاب جو گل	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڊيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1920	پتي شيوا	نانڪرام ڌرمداس	انگريزي Silver King	ڊيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1920	ڦهري مان ڦهر	آوترام ٺاڪرداس	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	دورنگي دنيا	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	پريمي پتنگ	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1920	بي وفا قاتل	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائينڊڙ يا ڇپائينڊڙ
1921	ڪشور موهني	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1921	بزازين جو ناٽڪ	پيرومل مهرچند	اصلوڪو مزاحيه ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1921	عملدار ڪي رعيت آزار	لعلچند امرڏنو مل	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	بندي ماترم ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1921	ستي ساوتري	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1921	وئيشيا	تيجورام روچيرام شرما	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	سناتن ڌرم سڀا پبلشرز، ڪراچي
1922	ڪلجڳ جا ڪال	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1922	ليلاوتي	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1922	پريم جي پتلي	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	ليلاوتي	نانڪرام ڏرمداس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نانڪرام ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	موتئي جي مکڙي	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1923	پريم پڳتي	نانڪرام ڏرمداس	آغا حشر ”بلوا منگل“	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1923	ملڪ جا مدبر	خانچند درياڻي	ابسن جو Pillars of Society	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1923	پدمڻي	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌ سوشل لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1923	هئمليٽ	جيٺمل پرسرام	شيڪسپيئر جو Hamlet	جيٺمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
1923	طوفان	جيٺمل پرسرام	شيڪسپيئر جو Tempest	جيٺمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
1923	فاسٽ	جيٺمل پرسرام	گوئٽي جو Faust	جيٺمل نئين سنڌ لائبريري، حيدرآباد
1923	پريم پريکشا	خانچند درياڻي	”پول نہ پوڳ“	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1924	غلط فهمي	خانچند درياڻي	مسز هينري ورڊ، East Lyane	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1924	رتنا	خانچند درياڻي	اصلوڪو گهريلو ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	ڇپائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1924	بليدان	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سچي سڪ	خانچند درياڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1925	مڙس جي مڙسي	پيرومل مهرچند	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1925	منوهر نانگڻ	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو وڏو ناٽڪ	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	دروپدي	ڪشنچند بيوس	مهاڀارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	پرت پوڄارڻ	ڪشنچند بيوس	مهاڀارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	هار جيت	ڪشنچند بيوس	مهاڀارت تان ورتل	چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1925	پرتري	ياڳسنگ آڏواڻي	مهاڀارت تان ورتل	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1925	گماني گهمسان	ياڳسنگ آڏواڻي	شيڪسپيئر جو Othelo	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1925	عجيب انصاب	خانچند درياڻي	گجراتي "مت هيڻ ناري" تان ورتل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	عمر مارئي	لعلچند امر ڏنو مل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سسئي پنهون	لعلچند امر ڏنو مل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	سهڻي ميهار	لعلچند ۽ ڊنگو مل	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1925	تيلي ۽ مان ٿنپ	روپچند ڪرپلاڻي	انگريزي Treasure Chest	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1926	جيئري تي جيئري	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1926	راٺو پرتابسنگ	تيجومل شاهاڻي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1926	مڪر	جهمٽ مل ٿڏاڻي	موليئر جو Love is the Best Doctor	اين ايچ پنجابي پبلشرز، ڊ ڪراچي
1926	رڃ	چينمل پرسرام	چيخوف جي ناٽڪ تان ورتل	چينمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1926	موهڻي وينا	چينمل پرسرام	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	چينمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1926	رستم زليخا	چترومل بنيجا	ايراني محبت ڪهاڻي تي ٻڌل	چيتمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1926	رت ياترا	آسودومل گدواڻي	ٽئگور جو Car of Time	چيتمل نئين سنڌ لائبرري، حيدرآباد
1927	وسنت لڪشمي	موتو مل گدواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1927	ديش صدقي	خانچند درياڻي	مئٽرلنڪ جو Monna Vanna	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1927	قسمت	منگهارام ملڪاڻي	نابلاڪ جي ناٽڪ تان ورتل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1927	پنگتي مقدمو	پيرومل مهرچند	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	شاهاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1928	مومل مينرڙو	خانچند درياڻي	"مومل راڻو" داستان تي ٻڌل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1928	زميداري ظلم	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1929	زماني جي لهر	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1929	ايڪتا جو الاپ	منگهارام ملڪاڻي	زئنگول جو Melting Pot	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	ڪن جي خطا	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	مايا جو انڌ	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	امانت ۾ خيانت	خانچند درياڻي	بئنڪ ڏيوالي موضوع تي ٻڌل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1930	اُما ۽ ونايڪ	آسانند مامتورا	ٽئگور جو ننڍو ناٽڪ	ڦلواڙي مخزن، حيدرآباد
1930	پاپ جو ڪيتو	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	ڦلواڙي مخزن، حيدرآباد
1930	سئبريڪا جو پيش پوڻ	محمد حنيف صديقي	سڪندر اعظم جي سنڌ ۾ ناڪاميءَ تي ٻڌل ناٽڪ	ڦلواڙي مخزن، حيدرآباد
1931	شڪ جو شڪار	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	چاندڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو
1931	قاتل مسافر	ليلارام ماڪيجاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1931	ڪمار اجيت سنگ	ليکراج عزيز	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1931	غريبان مار	ليکراج عزيز	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1931	انسان کي شيطان	خانچند درياڻي	ميري ڪارلي جي ناول Sorrow of Satan تان ورتل	ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1931	ناخلف	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1931	پاپ کي پڇ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1932	بک جو شڪار	خانچند درياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	اولاد	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو گهريلو ننڍو ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1932	سسئي پنهون	منگلسنگ رامچنداڻي	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	ينگ مين ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	هارجيت	ليکراج عزيز	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1932	قرباني	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	واندو وڪيل	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1932	ٻه ٻاهيون	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو گهريلو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1933	چٽ نه چمات وڃائين ٻي وات	نانڪرام ڌرمداس	اصلوڪو مزاحيه ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1933	مسٽر مجنون	ليکراج عزيز ۽ جڳو آڏواڻي	اصلوڪو مزاحيه ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1933	انصاف	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1933	منهنجي نوُرني	ڏيارام سياڻي	هريندر ناٿ جو Evening Lamp	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1933	فسادي ڦوڪٽو	جيٺانند ناگراڻي	اصلوڪو مزاحيه ناٽڪ	ڪوڙومل ساهت منڊل، حيدرآباد
1933	سمنڊ جي گجڪار	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو گهريلو ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1934	خوني	احمد علي چاڳلا	رچرڊ روس جي ناٽڪ تان ورتل	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1934	دنيا دورنگي	آغا غلام نبي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	ڇپائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1934	ميلاپ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	شنڪر اميچوئرس ڊرميٽڪ سنستا، سکر
1934	انڌيري دنيا	اڌو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1934	ضعيف انسان	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1935	ٽي پارٽي	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	شاهاڻي اسڪول ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1935	بي بها موتي	نانڪرام ميرچنداڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	تلٽي ايمچوئرس ڊرميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي
1935	ڪاليج	اڌو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1935	جهانگير	اڌو جهانگياڻي	تاريخي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1935	دل ۽ دماغ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1935	سيتا بنواءِ	پارومل ڪيولراماڻي	رامايڻ تان ورتل	رتن ساهتيہ منڊل، ڪراچي
1936	پريم	اڌو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1936	افلاطون	جڳتراءِ آڏواڻي	موليئر جو Impostures of Escapin	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1936	هڪڙي رات	ليلارام ڦيرواڻي	ليلاچنيسر داستان تي ٻڌل	ڦيرواڻي پبلشر، برنس روڊ، ڪراچي
1936	راڻين جو راڄ	اي ايس ميرچنداڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سندر ساهتيہ رسالو، حيدرآباد
1936	مهاراجا ڏاهرسين	ٺاڪرداس ورما	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ	ٺاڪرداس پبلڪيشن، حيدرآباد
1936	وڪيل	ايل ايل ڏوڙيجا	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	رتن رسالو، ڪراچي
1936	جوانيءَ جو انڌ	موتي منسڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	موتي پبلشرز، حيدرآباد
1937	نئين سڄاڳي	ليلارام ماکيجاڻي	اصلوڪو سنجيده ناٽڪ	ينگ سٽيزنس ڊرميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1937	انارڪلي	منگهارام ملڪاڻي	تاريخي ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1937	اميد	اڌو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرميٽڪ ڪلب، حيدرآباد

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	ڇپائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1937	ديش ڀڳتي	رمڻ لعل شرما ۽ رامچندر	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪوڙومل ساهيته منڊل، حيدرآباد
1937	پريت جي ريت	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	اين جي وي هاءِ اسڪول مخزن، ڪراچي
1937	ٻئي	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1938	سچي	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1938	اڪيلي دل	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگتي پردا" مجموعو، رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1938	ٻي زال	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگتي پردا" مجموعو، رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1938	ٻه ڀينر	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	"پنگتي پردا" مجموعو، رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1938	ماتا جي مامتا	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1938	ڏوهي ڪير؟	خوشيرام واسواڻي	ڏيتي ليتي بابت ننڍو ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1938	آزادي جي ڪوڏي	پيرومل مهرچند	ٽنگور جو "ٽپال گهر"	رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	دلسوز داستان	منگهارام ملڪاڻي	شيڪسپيئر جو Midsummer Night's Dream ترجمو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي
1939	ليڊيز ڪلب	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، ڪراچي
1939	ديوداس	اڏو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1939	بدنصيب ٽري	محمد اسماعيل عرساڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	اسڪول ناٽڪ منڊلي، ميرپورخاص
1939	ڪرشن سڏامو	نانڪرام ڌرمداس	مهاڀارت تان ورتل	انڊلٽ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	دروپدي	نانڪرام ڌرمداس	مهاڀارت تان ورتل	انڊلٽ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	جهانگير ۽ نورجهان	ساوتري جهانگياڻي	تاريخي ننڍو ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1939	ٻڪ هڙتال	جڳت آڏواڻي	ناڪاره حيدرآباد جو ناٽڪ (ترجمو)	کهاڻي ماهوار رسالو حيدرآباد
1939	جگري قرباني	ڪشنچند بيوس	"پنا دائي" واري قصي تي ٻڌل	انڊلٽ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	ڇپائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1939	پوڙهي جو پرڻو	ڪشنچند بيوس	اصلوڪو سماجي ننڍو ناٽڪ	انڊلٺ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	آنرري مئجسٽريٽ	ميلارام واسواڻي	پنڊت سدرشن جو تاريخي ناٽڪ (ترجمو)	انڊلٺ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	راجپوت جي شڪست	ميلارام واسواڻي	پنڊت سدرشن جو تاريخي ناٽڪ (ترجمو)	انڊلٺ سندر ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	ڇايا	مولوي دلدار حسين	پنڊت سدرشن جو ناٽڪ (ترجمو)	رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1939	پتا جو پاپ	منگهارام ملڪاڻي	پيءُ جي پاپ سبب پيڻ پاءُ جو پيار	سنڌو مخزن، شڪارپور
1940	اڄ ڪلهه	اڌو جهانگياڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1940	گمراهه دوست	عثمان علي انصاري	شيڪسپيئر جو Two Gentlemen of Verona ترجمو	ساهتي اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، نوشهروفيروز
1940	ڪوڙي ڪلينڪ	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌ ڪاليج مسلني مخزن، ڪراچي
1940	ٻئراج	منگهارام ملڪاڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1940	نل دمينتي	ڪشنچند بيوس	سنسڪرت "هرشچندر" تان ورتل	"رنگ برنگي ڪيل" — سندر ساهتيہ منڊل، ڪراچي
1940	پڳت نرسو	هوندراج دکايل	ڌرمي ننڍو ناٽڪ	"رنگ برنگي ڪيل" — سندر ساهتيہ منڊل، ڪراچي
1940	چترا	تيرٿ وسنت	ٽئگور جو "چترا" ترجمو	سنڌو مخزن، شڪارپور
1942	جرم وفا	عثمان علي انصاري	شيڪسپيئر جو Cymbelime	ساهتي اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور
1942	مومل راڻو	رام پنجواڻي	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1942	ماءُ جو فخر	ڌرمداس ماڻڪ	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	"بہ پردا" ڪتاب، آشا ساهت منڊل، ڪراچي
1942	آڏيءَ جو انصاف	ايچ سي بلي	منظوم مزاحيہ ناٽڪ	ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد
1943	گامتو ايڊيٽر	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيہ ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	رچائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1943	گامتو بيريسٽر	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1943	مڪت ڌارا	چوهڙمل هندوجا	ٽئگور جو Water fall	رتن ماهوار، ڪراچي
1943	پڪي ۽ پدمڻي	رام پنجواڻي	رام پنجواڻي	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1944	گامتو ڊاڪٽر	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1944	گامتو فلم ڪمپني	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1944	شانتا	منگهارام ملڪاڻي	مئٽرلنڪ جو Pelleas and Milesande	رتن ساهيته منڊل، ڪراچي
1944	نورجهان جو پٽ	م. ع. ڏيپلائي	انقلابي ننڍو ناٽڪ	رتن ساهتيه منڊل، ڪراچي
1944	گامتو ايم ايل اي	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1945	گامتو گهوٽ	جيٺانند ناگراڻي	سماجي مزاحيه ننڍو ناٽڪ	ڊي جي ڪاليج سرسوتي منڊل، ڪراچي
1945	استري آزادي	خوشيرام واسواڻي	اصلوڪو سماجي ناٽڪ	سنڌو مخزن، شڪارپور
1945	نئين دنيا	حبيب الله پيتو	ڪولمبس جو آمريڪا ليڀ بابت ننڍو ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1946	سچائي موڙي	م. ع. ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	ڪانگريس	م. ع. ڏيپلائي	سياسي ننڍو ناٽڪ	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	شادي ۽ جون بيڙيون	ايل ايل ڏوڏيجا	آتري جي مرهٽي ناٽڪ تان ورتل	حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد
1946	بسنتي ديوي	لعلچند امرڏنو مل	سماجي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1946	سهڻي ميهار	نانڪرام ڌرمداس	نانڪرام ڌرمداس	ماهوار "پارت جيون" حيدرآباد
1946	پوت	احمد غلام علي چاڳلا	ابسن جو Ghosts	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1946	سبحان جي سڪ	لعلچند امرڏنو مل	سسئي بابت اڻ ڇپيل آڪاڻي ننڍو ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي

سال	ناٽڪ	ناٽڪ نويس	مختصر جائزو	ڇپائيندڙ يا ڇپائيندڙ
1947	سسئي رل مُئي	لعلچند امرڏنو مل	شاھ جي ڪلام تي ٻڌل ناٽڪ	مهراڻ مخزن، ڪراچي
1947	ميران	تيرٿ وسنت	اڪبر بادشاھ ۽ ميران ٻائي بابت ٻڌل ناٽڪ	"قليلي" ڪاليج مخزن، حيدرآباد
1947	شڪنتلا	ڪلياڻ آڏواڻي	ڪاليداس جو هندي ناٽڪ	
1947	گانڌي	لعلچند امرڏنو مل	انقلابي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1947	وچن	لعلچند امرڏنو مل	انقلابي ننڍو ناٽڪ	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1947	خورشيد	م. ع. ڏيپلائي	گجراتي ناٽڪ تان ورتل	اسلاميه دارالاشاعت، حيدرآباد
1947	ماءُ جي محبت	مرزا گل حسن ڪربلائي	"مارئي ۽ ملير" جي موضوع تي ناٽڪ	مهراڻ مخزن ڪراچي
1947	وير ابيمنو	دوارڪا پرساد شرما	مهاڀارت تي ٻڌل ناٽڪ	وير ساهتيه مندر، ڪراچي
1947	پنا جو پيار	ٽيڪم داس پگهتاڻي	پنادائي جي ڪهاڻي تي ٻڌل ناٽڪ	چرچ مشن پبلشرز، ڪراچي
1947	ٻارهن هزار روپيا	جيوت چاولا	هر موهن جها جو ناٽڪ (ترجمو)	ماهوار نئين دنيا

انگريز دور ۾ سنڌي ڊراما
(مختصر جائزو)

سنڌي ناٽڪ 19 صدي جي آخر ۾ وجود ۾ آيو. ان کان اڳ بمبئي مان ڪيتريون ئي ناٽڪ پيشي واريون پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون سنڌ ۾ اينديون هيون. جن ۾ وڪٽوريا، آلفريڊ، گيٽي ۽ ڊيهي ڪمپنيون وغيره شامل هونديون هيون. هي ناٽڪ ڪمپنيون مذهبي، اخلاقي ۽ تاريخي قسم جا ناٽڪ ڏيکارينديون هيون. اهڙي طرح ڪي سنڌ ۾ به ڪمپنيون کليون جن ۾ "حيدرآباد جي ڪاساين جي ڪمپني" ۽ "جميلا ۽ رازل جون ڪمپنيون" شامل آهن. اهي ڪمپنيون آغا حشر ۽ ماسٽر رحمت جا راڳن وارا ناٽڪ (Opera) ڏيکارينديون هيون. اهڙي طرح ان بيروني اثر هيٺ سنڌين ۾ به ناٽڪ ڏسڻ ۽ لکڻ جو شوق پيدا ٿيو. سنڌي ناٽڪ جي شروعات ان دور جي شاعر **امام بخش خادم** (1861 – 1918) "هير رانجهو" 1879ع ۾ لکي ڪئي. هن ڊرامي جو سڄو موضوع هير رانجهي واري رومانوي داستان تي ٻڌل آهي.لطف الله بدوي صاحب 'خادم' جي هن تصنيف بابت وڏيڪ لکيو آهي تہ. مڪالمن کي ڪافي دلڪش بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، پر هن هڪ نئين فن کي روشناس ڪندي، ڊرامي ۾ داستان گوئيءَ جي جهلڪ اچي ويئي آهي. مگر ان هوندي بہ ڊراما نويس سندس تصنيف مان هڪ داستان (سين) ڏجي ٿو، جنهن مان سندس اسلوب بيان ۽ طرز تحرير جي خبر پئجي ويندي:

داستان نائون
جهنگ سيال جو ڳوٺ
(هير ۽ دائي)

هير: منهنجي ليکي تہ سڄي مجلس ڪيڙي جي هٽڻ ڪري ڇڻ گره ۾ هئي، پر رانجهن سائين ان کي وري روشن ڪيو ويٺو هو. سو ويو ٻاهر تہ ساڳي اونداهي ڇانئجي وئي. پوءِ تاريڪيءَ ۾ وهڻ جو ڪهڙو ضرور؟

دائي! مجلس برخواست ٿي يا نہ؟

دائي:گهڻو ڪري سڀ هليا ويا آهن، باقي ڪي اڃا ويٺا آهن، پر بي بي، تون ڇو غمگين پئي نظر اچين؟

هير: دائي! موت ۾ ملاقات اوچتي ٿيندي آهي، پر اتر واري ڪنڊ ۾ ڇوڪر ويٺو هو، سو تو سڃاتو تہ ڪير هو؟

دائي: نہ بي بي ، مون تہ ڪو نہ سڃاتو.

هير: توکي هڪڙي ڳالهہ ٻڌايان، پر سا رکج دل ۾. هيترا ڏينهن پنهنجي دل جو راز پنهنجي اندر سانديو اٿم، پر ڪنيز جي نهائين ڇو نہ ڪيتري ٻہ ڏيکيل هجي، پر ان جي ڄر ضرور ايندي آهي. اهو اڄ توکي لاچار سلڻ پيو اٿم. اهو نوجوان هزارا جو ويٺل آهي، سندس نالو رانجهو آهي ۽ اسان وٽ ميهار ٿي ويٺو آهي. ان نينگر منهنجي دل ڪسي پاڻ وٽ سوگهي ڪري رکي آهي.
(حوالو: ڪليات خادم، مرتب لطف الله بدوي)

پر سنڌي ناٽڪن جو علمبردار مرزا قليچ ڪي ٿي ڇٽبو جنهن لڳ ڀڳ ٿيهہ ڊراما لکي سنڌي ڊرامي جي پيڙهہ پڪي ڪئي. سندس پهريون ڊرامو 1880ع ۾ ”ليلا مجنون“ نالي هڪ راڳ ناٽڪ (Opera) شايع ٿيو ۽ تنهن کان پوءِ 1885ع ۾ ”خورشيد“ ناٽڪ لکيائين، جيڪو هڪ گجراتي ناٽڪ”خورشيد“ جو ترجمو هو. سنڌي ناٽڪ نويسي ۾ ٽيون نالو ڪوڙومل چندن مل جو آهي، جنهن 1888ع ۾ سنسڪرت جي راجا هريش جي ڊرامي جو ترجمو ”رتنا ولي“ جي نالي سان ڪيو.

انهي کان پوءِ 1894ع ۾ مرزا قليچ جو ٽيون ناٽڪ ” گل بڪاولي“ ڇپيو. سنڌي ڊرامي جي ترقيءَ ۾ سنڌي تعليمي ادارن جو وڏو هٿ هو. جيئن جيئن اسڪول کلندا ويا، تيئن تيئن اتي تعليمي سکيا لاءِ ننڍا ننڍا مڪالما (Dialogue) لکڻ ۽ انهن کي اسٽيج تي آڻڻ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور لکيو آهي تہ ”1894ع تائين سنڌي ناٽڪ رڳو

چڪيل صورت ۾ پڌرا ٿيا، پر ترت ئي سنڌي ناٽڪ کي اسٽيج جي زينت بڻايو ويو ۽ اها ابتدا بہ ناٽڪي پيشي وارن جي هٿان نہ، پر سنڌ جي پڙهيل طبقي ۽ سلجهيل ذهنن جي ڪوشش سان ٿي. سنڌي ناٽڪ زياده طور تعليمي ادارن جي احاطن ۾ يا وري پڙهيل طبقي جي سماجي تنظيمن جي پروگرامن ۾ ٿيندا رهيا، جن جو اسٽيج تي پيش ٿيڻ جو مقصد گهڻو ڪري تعليمي مقصد جي ترقي خاطر رهيو آهي.“ (سنڌي ناٽڪ جي اوسر) 1894ع ۾ سڀ کان پهرين ناٽڪ منڊلي ڏيارام جيٺمل ڪاليج ڪراچي ۾ 'Immature Dramatic Society' جي نالي سان وجود ۾ آئي. هن منڊلي پهريون ناٽڪ جيٺانند ڪلٽنداس پرياڻيءَ جو ٿيل ترجمو ”تل دمينتي“ پيش ڪيو. پوءِ منڊليءَ ٻيا بہ ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا ”جيڪي اڪثر مذهبي نوعيت جا هئا. ناٽڪن جي وڌندڙ دلچسپيءَ جي ڪري سنڌ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون ڪلنديون ويون جن ۾ ”ڌرم اپڪار ڊراميٽڪ سوسائٽي شڪارپور“ (1897ع)، ”بندي ماترم ناٽڪ منڊلي حيدرآباد“ (1905)، ”چاندڪا اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي لاڙڪاڻو“ (1907ع) ۽ ”اميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي حيدرآباد“ (1912ع) ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شامل آهن.

هن دور جي ناٽڪن جي فلسفي تي پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي تہ ”هندستان ۽ ايران ۾ شهيدن جا ناٽڪ، اسان جي پاڳ پري سنڌڙيءَ ۾ تہ 19 صدي جي آخر ڏاري جڏهن هندو مت ويساهہ ۽ اعتقاد جي جاءِ تي عقل ۽ سمجهہ جو راڄ جاري ٿي ويو، تڏهن ڌرمي ناٽڪن سان آرنڀ ٿيو. انهن ڌرمي ناٽڪن کي باريڪ نظر سان جاچجي ٿو تہ هي ڳالهہ پڌري ٿئي ٿي تہ مکيہ مسئلي جي اپٽار ٿيل آهي تہ ”انسان هڪ بيوس ضعيف وٿ آهي ۽ زبردست بيترس تقدير سدائين مٿس غالب پئجي ٿي وڃي ۽ ڪيس عذاب ٿي سهرائي.“ (سنڌي نثر جي تاريخ)

1910ع کان پوءِ سنڌي ڊرامي ۾ نون رجحانن ۽ لاڙن جنم ورتو. سنڌي ناٽڪ مذهبي موضوعن ۽ فلسفن مان نڪري سماجي مسئلن جي عڪاسي ڪرڻ لڳو. منجهس معاشرتي حماقتن تي سخت طنز ڪري اصلاحي پهلو رکيو ويو. ٻيو تہ سٺي ڊرامي ۽ خراب ڊرامي ۾ تميز ٿيڻ لڳي. اهڙي طرح

رسالن ذريعن ڊرامن تي ادبي تنقيد (Literary Criticism) جو رواج پيو. 30 آگسٽ 1933ع تي هوپ فل انگلش اسڪول(Hopefull English School) رام باغ ۾ ”سينٽرل لٽرري گروپ“ جي اهتمام سان ليڪچر پروگرام ٿيو. اي ايم عباسيءَ ” سنڌي ڊراما “ جي موضوع تي ليڪچر ڏنو. هن ليڪچر ۾ ڪيترن ئي شاگردن، استادن ۽ ڊرامانگارن حصو ورتوهو. ٿيون ته، انگريزي ڊرامن جا ترجما ٿيا جن ۾ اڪثر شيڪسپيئر جا شامل هوندا هئا. ترجمو ٿيل ڊرامن کي سنڌي ماحول جو ويس پهرايو ويندو هو. جيئن اهي سنڌي معاشري جي عڪاسي ڪن. چوٿون ته، سنڌ جي لوڪ ڪهاڻين کي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي اسٽيج تي پيش ڪري دلڪش بڻايو ويندو هو.

هن دور جي سماجي مسئلن جي موضوعن ۾ خود غرضي، بيروزگاري، ججن، ڪورٽن ۽ وڪيلن جا مسئلا، ڪامورن جون بدڪاريون، تقدير جو فلسفو، ويساهه گهاتي، شراب خوري، ڌارين جي شين جي استعمال کان انڪار وغيره اهم موضوع هئا. ان سلسلي ۾ لعلچند امر ڏني مل جا ”سيٺ ڪي ويڻ“ ۽ ”عملدار ڪين رعيت جا آزار“، ليلارام ماکيجاڻيءَ جا ”ڪشور موهني“ ۽ ”ليلاوتي“، تيجورام جو ”وئيشيا“، لعلچند جو ”لک ڏيڊ ڪي لت“، ديوان ڪوڙومل جو ”سنگ جو پرسنگ“، ديوان ليلارام جو ”لوپي لاڪيٽا“ ۾ وڪالت جي ڌنڌي ۾ نا انصافيءَ کي پيش ڪيو. موٽومل گدواڻيءَ جي ”ڪرشن گوپي“ وغيره اهم آهن. اهڙي طرح، ڪاڪي ڀيرومل جو ” پنگتي مقدمو“ وغيره. ان وقت جي ڪامورن جي ڏاڍ ۽ عوام آزاري ۽ سماجي براين خلاف ماڻهن ۾ پيدا ٿيل نفرت جي جهلڪ ڏيکاري ويئي آهي. سويو گيانچنداڻي پهريون ڊرامو ”نيپولين انسينٽ هيلين“ 1938ع ۾ لکيو جيڪو سنسار سماچار ۾ ڇپيو.

هن دور ۾ ڪيترائي ڊراما يورپي ٻولين مان ترجما ٿيا جن ۾ ڪيترن ئي شيڪسپيئر جا ڊراما پنهنجي پنهنجي حساب سان ترجما ڪيا. انهن ۾ مرزا قليچ بيگ King Lear مان ”شاهه ايليا“، Hamlet مان ”شهزادو بهرام“ Merchant of Venice مان ”حسنا دلدار“ وغيره ترجما ڪيا ۽ ٻين ۾ عثمان علي انصاريءَ Two Gentlemen of Verona مان ”گمراهه دوست“ ۽

Cymbeline مان ”جرم وفا“ ترجمو ڪيا. ڪاڪي پيرومل King John جو ”حرص جو شڪار“ جي نالي سان ترجمو ڪيو. چيتمل پرسرام Hamlet جو ”هئملٽ“ جي نالي سان ترجمو ڪيو. ياڳچند آڏواڻي ”آٿيلو“ جو انهيءَ نالي سان ترجمو ڪيو. هنن ترجمن ۾ مرزا صاحب جا ترجما اهم آهن. هن انهن کي سنڌي ماحول ۾ پيش ڪيو. سندس ڊرامي ”حسنا دلدار“ ۾ هندو مسلم اتحاد ڏيکاريو ويو آهي، جو اصل ڊرامي يهودي ۽ عيسائي نفاق تي ٻڌل هو. جنهن کي مرزا صاحب ڦيرائي پنهنجي ماحول ۾ آندو. انهن ترجمن ۾ چيتمل ۽ ياڳنچند جا اهڙا به ڊراما آهن جي اصل کان به مشڪل آهن.

اهڙي طرح سنڌ ۾ ناٽڪ منڊليون ايتري ته ترقي ڪري چڪيون هيون جو هال پريل هوندا هئا ۽ ماڻهو اڳواٽ ٽڪيٽون حاصل ڪندا هئا. ان جو اصل ڪارڻ اهو هو ته سماجي ناٽڪن کي ماڻهو پسند ڪندا هئا. سنڌي ڊرامن ۾ مزاحيه ناٽڪن اسٽيج کي وڌيڪ دلچسپ بڻائي ڇڏيو. اهڙن ڊرامن ۾ مرزا قليچ جا ”لوڀي ۽ ٺوڳي“، ”انڪوائري آفيسر“، ”نيم حڪيم خطره جان، نيم ملان خطره ايمان“، لعلچند امرڏني مل جو ”ولائتي جوءِ“ وغيره شامل آهن. هنن ڊرامن ۾ مزاح ۽ طنز سان سماجي براين جي نشاندهي به ڪئي ويندي هئي ۽ انهن جا حل به ٻڌايا ويندا هئا.

سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ليلا رام ماکيجاڻي ۽ چانڊومل کتري نئين نوعيت جا ڊراما لکيا. هن ڊرامن ۾ پرتشدد موضوع آندا ۽ اسٽيج تي گولين ۽ چاقن جي چمڪ کي متعارف ڪرايو.

ملڪ جي نين حالتن، وڌندڙ سياسي ڪشمڪش، سوشلزم، ڪميونزم، مارڪسزم، مذهبي لاڙن ۽ تحريڪن جي ڪري سنڌي ناٽڪ ۾ حقيقت نگاري (Social Realism) جو رجحان وڌندو ويو. جن ۾ پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ڊراما نگاريءَ جي دنيا ۾ داخل ٿيا. هي سڀ ملڪي ۽ غير ملڪي حالتن ۽ واقعن کان آگاهه هئا. اهڙن ۾ خانچند دريائي، منگهارام ملڪاڻي، ڪشنچند بيوس، احمد علي چاڳلا، ليکراج عزيز، ليلارام ڦرواڻي، رام پنجواڻي جهڙا ڊراما نگار شامل هئا. هن دور جي ڊرامن لاءِ اي- جي- اتم لکيو آهي ته ”هن دور ۾ سنڌي سماج ۽ زندگيءَ جي مسئلن جو چٽر پيش ڪيو ويو. انهن ۾

رومانيت جي بدران حقيقت نگاري جي ڏارا پيش ڪئي ويئي جنهن جو جنم داتا هو خانچند درياڻي". (سنڌي ڪهاڻي ناٽڪ ۽ تنقيد)

هن دور جي ڊرامن ۾ سماجي مسئلن جهڙوڪ ڏيتي ليتي، هندن ۾ جيٺري تي جيٺري شاديءَ جو مسئلو، زميندراي ظلم جو مسئلو، مسلمان زميندارن ۾ هارين جي نوجوان ڌيئر سان شاديءَ جو مسئلو، نئين زماني جي آزادي پسند جوانن جو مسئلو، پيار جي شاديءَ جو مسئلو، قومي آزادي، هندو – مسلم اتحاد، ڪلبن ۾ ويندڙ عورتن جا مسئلا وغيره اهم موضوع آهن.ان کان علاوه پهرين دور جي ناٽڪن ۾ جيئن ڏيکاريو ويو ته تقدير انسان جي قسمت تي غالب آهي، پر هن پوئين دور جي ڊرامن ۾ ڏيکاريو ويو ته "انساني پوڻنا سندس ئي اعمالن جو نتيجو آهي". خانچند درياڻي ڊرامن ۾ سماجي براين تي نهايتِ بيباڪي سان لکيو. شاديءَ جي مسئلن، ڏي وٺ جي بري رسم، جيٺري تي جيٺري جهڙن موضوعن تي لکندو رهيو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ الميه ۽ مزاحيه ڊراما لکيا جن ۾ "اڪيلي دل"، "ٻٽئي"، "ٻه پينر ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

هن دور جي ناٽڪن جي ٻي اهم ڳالهه هئي "ايڪانڪي ڊراما" (One Act Plays) . هن قسم جي ڊرامن جو ابو پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ کي چيو وڃي ٿو.

ناڪرداس آسواڻي جي سنڌ جي اوائلي تاريخ تي "راجا ڏهرسين" (1923ع) تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي. اهڙي طرح ليکراج عزيز جو مزاحيه ڊرامو "غريبان مار" هارين جي مسئلن جي خوب عڪاسي ڪئي. محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو ٿر جي زندگيءَ تي لازوال ڊرامو "بدنصيب ٿري" پهريون دفعو ورهاڱي کان اڳ منظر عام تي آيو. پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي هونئن ته گهڻي سجاڳ ناولن جي ڪري آهي پر هن ڪيترائي طويل ناٽڪ لکيا جن ۾ "پکي ۾ پدمڻي" (1943ع)، "ياد ڪندا"، "تياڳ ۽ مڪتي" ۽ "آيو نئون زمانو" قابل ذڪر آهن. ڪشنچند بيوس جا اڪثر ڊراما مهاڀارت تان ترجمو آهن پر هن سماجڪ سڌارڪ ۽ مزاحيه ڊراما به لکيا جن ۾ "پوڙهي جو پرڻو" ۽ "شڪ جو شڪار" اهم آهن. هنن کان علاوه چيتنا نندناگراڻي،

محمد عثمان ڏيپلائي ۽ چيتانند رگهومل به هن دور ۾ ننڍن ۽ وڏن ڊرامن کي اوج ڏنو.

حقيقت هي آهي ته ورهاڱي کان اڳ ڪيترائي ناٽڪ ڪتابي صورت ۾ ۽ اسٽيج تي آندا ويا پر انهن ۾ ڪي ٿورا ادبي شاهڪار آهن. باقي سب وقتي ثابت ٿيا. انهن جي سبب تي محترم محمد اسماعيل عرساڻي لکي ٿو ته "انهن ڊرامن مان طبعزاد بلڪل ٿورا يا قطعي ڪو نه هئا. اڪثر ڪري سيئي ٻين ملڪن تان حرف بحرف ترجمو ٿيل هئا، جن ۾ تهذيب، رسم رواج پڻ ڌاريو هو، تنهنڪري سنڌين جي دلچسپيءَ جو باعث هرگز ڪين بڻيا." (چار مقالا) ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ جو به ساڳيو خيال آهي ته "سنڌي ڊراما نگارن جيتوڻيڪ سياسي، سماجي ۽ تاريخي مضمون پٺي آندو آهي ۽ ان ۾ گهڻي ڀاڱي ڪامياب ويا آهن. ان هوندي به ڪو به شيڪسپيئر يا برنارڊشا پيدا ڪري ڪو نه سگهيا." (سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس)

انگريزن جي دور ۾
ڊرامي جو سماجي ڪارج

هر ملڪ جو ادب پنهنجي ملڪ جي تهذيب ۽ تمدن، ريتن ۽ رسمن، رهڻي ڪهڻي، تاريخ ۽ جاگرافي، نفسيات ۽ فلسفي، مطلب ته زندگيءَ جي هر پهلوءَ جي عڪاسي ڪندو آهي، جنهن مان ان ملڪ جي اهميت جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. سنڌي ڊرامو/ ناٽڪ ڪي اوائل ڪان ڏسبو ته ان ۾ سنڌي معاشري جي تصوير ڏسڻ ۾ ايندي. خاص طور تي همعصر زندگي ۽ معاشرتي حالتون ڊرامن جو موضوع هوندا آهن. هر ڊراما نگار ان شيءِ جي عڪسبندي ڪندو آهي، جيڪو هو پنهنجي آس پاس ڏسندو آهي. ڊراما نگار پنهنجي معاشري ۽ تماشائي ڪي نظر ۾ رکي پنهنجي ڊرامي جي تخليق ڪندو آهي.

قديم ڊرامي/ ناٽڪ تي نظر وجهبي ته "سانگ" جي روپ ۾ اسان ڪي ان دور جي سماجي عڪاسي ملندي. ان دور جا مڱڻهار، پٽ، پان، شيدي ۽ ٻيا خاص حرفتي شادين، مرادين ۽ محفلن جي موقعن تي سانگ وجهندا هئا، جنهن ۾ مختلف ڪردارن جا روپ اختيار ڪري سماج جي جيئري جاڳندي تصوير پيش ڪندا هئا. اهڙي طرح "ڀڳت" ۾ پڻ معاشي ۽ معاشرتي ڪردارن ڪي چٽيو ويندو هو. رام ليلا ۽ ڪرشن ليلا ۾ مذهبي ۽ ڌرمي حالتن ڪي سهڻي نموني پيش ڪيو ويندو هو.

هر دور ۾ ڊرامو پنهنجي همعصرن حالتن ڪي پيش ڪندو آهي. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته: "... اڄوڪي زماني ۾ عام جنتا جي ڪشمڪش ايتري قدر وڌي ويئي آهي، جو جيوت ۾ سنائي سهڻائي خير ڪا وڃي رهي آهي. اسان جي گهرو، پنگتي ۽ قومي زندگي اوٿاين سان تمتار آهي. شيڪسپيئر جي مشهور گفتي موجب جيڪڏهن ناٽڪ زندگيءَ جي آرسي آهي ته اڄوڪن ناٽڪن ۾ انهن اوٿاين آڻڻ کان سواءِ

رهي نہ ٿو سگهجي. ڪن اخلاق تي زور ڏيندڙ صاحبن جو اعتراض آهي تہ روڳ برابر اسان جي جيوت ۾ آهي، پر اهي شب ۾ رکڻ کپن. انهن جي اوگهڙ ڪرڻ بي شرمائي آهي. پر منهنجي سمجهہ ۾ روڳ لڪائڻ تيندو ان کي اندر رجهائڻ. جڏهن روڳ کي هوا ۽ روشنيءَ ۾ کولي ظاهر ڪبو تڏهن ئي ان جو علاج ڪري سگهبو. ساڳيءَ طرح پنگتي اوڻاين تي ڪک وجهڻ، انهن کي همٿائڻ آهي؛ پر انهن کي پڌرو ڪري لوڪن جي ڌيان تي آڻبو تہ هو انهن کان گوشو ڪندا ۽ اهو ئي پنگتي سڌاري جو عملي طريقو آهي." (سنڌي نثرجي تاريخ)

ڊاڪٽر غلام علي الانا مطابق "سنڌي ڊرامي ۾ ڪو نہ ڪو مقصد رکيل آهي. ڊراما نويس انهن ۾ روزانہ زندگيءَ جي مسئلن کي بيان ڪيو آهي. سنڌي ڊراما نگار پنهنجي ڊرامن کي اسٽيج، ريڊيو يا ٽي وي تي تفريح لاءِ يا وقت ڪاٽڻ لاءِ نہ ٿو لکي، پر هن جي آڏو ڪو مقصد آهي. هن جو مقصد پيسو ڪمائڻ نہ آهي، پر هو سماج ۾ اصلاح آڻڻ ٿو چاهي، هو پنهنجي اندر جو آواز ٻين تائين پهچائڻ ٿو چاهي. بهرحال سنڌي ڊرامن جي مطالعي کان پوءِ انهن ۾ سنڌي سماج متعلق جيڪي مسئلا نظر آيا آهن يا جيڪي مسئلا ڊراما نگارن بيان ڪيا آهن يا انهن نشاندهي ڪئي آهي، اهي هي آهن: تقدير جو فلسفو، سماجڪ ڪشمڪش جو فلسفو، ڏيتي ليتي جو مسئلو، هندن ۾ جيٺري تي جيٺري شادي جو مسئلو، دولت جي انڌ جو مسئلو، خود غرضي ۽ ويساهہ گهاتيءَ جو مسئلو، ڪٽنبي جيوت جو مسئلو، تنگدل مائٽن ۽ نئين زماني جي آزادي پسند جوانن جو مسئلو، بک ۽ بيروزگاري جو مسئلو، پيار جي شاديءَ جو مسئلو، وٺشيائن ۽ سندن عاشقن جو مسئلو، ججن، وڪيلن ۽ ڪورٽن جا مسئلا، شراب نوشيءَ مان خرابين جو مسئلو، رشوت، رسائي ۽ لاڀي جا مسئلا، ڪامورن جا ڦهر، قومي آزادي، هندو مسلم ايڪتا، بنا شادي ڪرڻ مان اگرا نتيجا، پوڙهن جو ننڍين نينگرين سان پرڻجڻ، ماٽيجي ماءُ جي رويي جا مسئلا، سکڻو هٺ ۽ نمائش، زميندارن جا ظلم، ڪلبن ۾ ويندڙ عورتن جا مسئلا ۽ اهڙا ڪئين مسئلا آهن جن جي ڊراما نگارن نشاندهي ڪئي آهي." (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، مهراڻ4 ـ 1987ع)

ڊاڪٽر پريم پرڪاش مطابق "سماج ۾ ڪيترا اهڙا دائمي مسئلا هوندا

آهن جيڪي سماج خلاف ٿي بي ۽ ڪينسر جو ڪم ڪندا آهن. ادب ۾ اهي ور ور موضوع طور ڪنيا ويندا آهن. پل جن لاءِ لڳندو هجي ته بيماري جي نگري آهي، نه لٿي آهي ۽ نه لهڻ جا آثار آهن، تڏهن به دوا ڪندو رهڻ لازمي هوندو آهي. اهڙن مسئلن وارن موضوعن تي سنڌي ناٽڪن جو اندازو چڱو آهي."ڊاڪٽر پريم پرڪاش سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ ڊرامن جي موضوعن کي ٽن قسمن ۾ ورهايو آهي. (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

پهريون قسم

- انگريزن جو ظلم ۽ غير انساني سختيون
- انگريزن خلاف تمام تحريڪون
- آزاديءَ جي هلچل
- سوديش - پٽيءَ جي طلب
- مديرن جون غلط ڪاريون
- زميندارن جا روز نوان ظلم
- سرڪار شاهي جي عام ماڻهن سان روش
- پهرين ۽ ٻي مهاڀاري لڙائي
- رشين انقلاب جو پڙاڏو
- جاتيءَ جي جدا جدا ڪيترن ۽ غير ماڻهپي طرف بيداري
- جيون جا آرٿڪ، سماجي، سياسي مسئلا، وقت به وقت ٿيندڙ گهٽنائون وغيره

ٻيو قسم

- انگريزي تهذيب جو وڌندڙ دخل ۽ مرض
- نئين زماني جا فيشن ۽ برايون
- وڏي عمر وارن ٻڍن جون ننڍي عمر جي ڇوڪرين سان شاديون
- زميندار جي حوس
- ڏيتي ليتي جا نتيجا ۽ جدا جدا ٿيندڙ قصا
- مذهبي ڪٽرپڻي جا روز سامهون ايندڙ نتيجا

- مذهبي زور دستيون
- قومي تنگدليون
- غير سماجڪ عناصرن جون ڪار گذاريون وغيره

ٽيون قسم

- ڌرم جو پاکنڊ
- مذهبي ڪٽرپڻو
- عام ماڻهن ۾ درمياني طبقي جي بنيادي ضرورتن لاءِ ڪشمڪش
- مزدور، هارين ۽ ٻين محنت ڪش مزدورن جون پيڙيل زندگيون
- سماج ۾ استرين جو درجو ۽ سماج جو ان طرف رخ
- ڏيتي ليتي ۽ ٻيون ڪيتريون— رسمون
- طاقتور طبقي جو ڪمزور طبقي تي ظلم
- آرٿڪ نا برابري، تعليمي ۽ سياسي پيٽ
- اٽي لٽي اجهي لاءِ ڪشمڪش
- شهر ۽ ڳوٺن وچ ۾ ڪاهي
- غلام سنڌ

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊرامي جون خوبيون

1. سنڌي ناٽڪ ۾ جديديت جي حساب سان سندر اگناڻي لکي ٿو ته ”پارت ۾ خواه ورهاڱي کان اڳ سنڌي ناٽڪ ۾ وقت به وقت نوان تجربا ٿيندا رهيا آهن. پنهنجي وقت ۾ مرزا قليچ بيگ، خانچند درياڻي، ڪشنچند بيوس، لعلچند امر ڏنو مل ۽ منگهارام ملڪاڻيءَ نوان نوان موضوع کڻي ناٽڪ لکيا هئا پر پيشڪش جي لحاظ کان انهن ۾ نواڻ گهٽ هئي. ڇاڪاڻ ته انهن تي پارسي ٿيئٽر يا شيڪسپيئر جي ٿيئٽر جو اثر ڇانئيل هئو. پر ان کان هٽي ڪري لعلچند امر ڏني شاهه لطيف جي شعر جو استعمال ڪري ”عمر - مارئي“ ناٽڪ جوڙيو، جيڪو هڪ ڪامياب تجربو هو. ساڳي طرح ليلارام ڦيرواڻي ”هڪ رات“ ناٽڪ ۾ پريم کي عشق جي مزاج جي سطح کان مٿي کڻي نفيس پيار ڪري ڪو نه ڏيکاريو هئو پر ان ۾ شاهه صاحب جو شعر خوبصورتيءَ سان اٽيو هئو، جنهن ڪري نئون تجربو چيو وڃي ٿو. منگهارام ملڪاڻي جي ”پاپ ڪين پڇ“ (1931)، ”ٻه ٻاهيون“ (1932)، سمنڊ جي گجگار، ليڊيز ڪلب، ٻي زال (1938) وغيره ناٽڪ رچنائن کي ان زماني جا جديد ناٽڪ سڏيو وڃي ٿو.“ (هند ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي اوسر_ نوان تجربا)

2. رام جوهراڻي مطابق ”برطانوي دور ۾ جيڪي ڊراما ڏيکاريا ويا، انهن ۾ اهم مقصد تعليم، تهذيب ۽ ثقافت جو ڦهلاءُ ئي هيو. تعليمي ادارا پنهنجي ساليانه جشن ۽ اهم ڏينهن تي يا ناتال جي موڪلن ۾ پڻ سنڌي ڊرامن کي منچ تي آڻيندا هئا. عام ماڻهن ۾ شرڌا ۽ سندن ڌرم ۽ تقدير ۾ وشواس هئڻ خاطر ڊرامن ۾ به ڌرم، مذهب جو گهڻو اثر رهيو. اڃا تائين سنڌي سماج ۾ ايتري سڄاڳي ڪو نه آئي هئي، جنهن سبب سنڌي عورت، گهر جي چار ديواريءَ مان نڪري سنڌي ناٽڪ کي صحيح

روپ ڏيڻ کان ڪوهين ڏور هئي. ان شروعاتي دور ۾ سنڌي ناٽڪن ۾ عورتن جا ڪردار مجبور تي، مرد ئي ميڪ اپ ڪندي ادا ڪندا هئا." (برطانوي دور ۾ سنڌي ڊراما نويسي: برطانوي دور ۾ سنڌي نثر)

3. هن دور جي ڊرامن ۾ ڪردارن جي زباني ڪرايل گفتگو لاءِ ٻولي جو خاص خيال رکيو ويندو هئو. جيئن اداڪار اهڙي نموني استعمال ڪن، جيڪا اصل ۾ روزمره جي زندگيءَ ۾ ڪتب آندي ويندي آهي.

4. انگريز دور جي ڊرامن جي عنوانن ۾ انفراديت آهي. هن دور جي عنوانن کي چئن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا. هڪڙا اهي نالا، جيڪي لوڪ داستانن تي مبني آهن. مثال طور مومل راڻو، سهڻي ميهار، عمر مارئي وغيره. هي ڊراما عشقيه موضوعن تي هئا، جن ۾ قديم دورن جا قصا شامل هوندا هئا. انهن ڊرامن جي اهم ڪردارن جا نالا انهن عاشقن جي نالن جا اصلي نالا هوندا هئا ۽ سچن قصن کي ڦيرڦار سان پيش ڪيو ويندو هو.

ٻئي قسم جي نالن ۾ جيڪي ان دور جي حالتن مطابق رکيا ويندا هئا. مثال طور "دنيا دورنگي"، "گماني گهمسان"، "فسادي ڦوڪٽو" وغيره هوندا هئا. انهن ڊرامن جي نالن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان دور جا ليکڪ زماني جي بي ڍنگي رفتار، ملڪي حالتن وغيره کي مد نظر رکندا هئا. هنن ڊرامن ۾ اڪثر طنز ۽ مزاح شامل هوندي هئي، جنهن جو خاص مقصد اصلاح هوندو هو. ٽئين قسم ۾ اهي نالا آهن، جيڪي سسپينس، سنسني خيز ۽ قتل وغيره تي مبني هوندا هئا. مثال طور "بي وفا قاتل"، "مايا جو انڌ"، "پاپ جو ڪيتو"، "قاتل مسافر" وغيره آهن. چوٿين قسم ۾ اهي ڊراما هئا، جيڪي مهاڀارت ۽ ٻين ڌرمي موضوعن تي مبني هوندا هئا. مثال طور "هرشچندر"، "شڪنتلا"، "منوهر نانگڻ" وغيره.

5. انگريزن جو دور دراصل سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ ترجمي جو دور هو. هن دور ۾ ڪيترائي اهڙا ڊراما لکيا ويا يا ترجمو ڪيا ويا، جيڪي سنڌي سماج جي ترجماني نہ ڪندا هئا. مثال طور "ليلا مجنون"، "خورشيد"، "نادر شاهہ"، "شيرين فرهاد جهانگير" ۽ "نورجهان" وغيره وغيره. اهڙن

ڊرامن ۾ داستان گوئي جو دخل وڌيڪ هوندو هو. اهي ڊراما سنڌي معاشري جي عڪاسي کان ڪي قدر دور هئا.

6. عشقيہ داستان ڊرامي جو روح هوندا آهن. سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي ڏسبو تہ اهو عشقيہ موضوعن سان ڀرپور آهي. هر ڊرامي ۾ پلي اهو کهڙي بہ موضوع تي هجي ان ۾ عشقيہ قصو، واقعو ضرور سمايل هوندو. هن دور ۾ هڪ طرف سنڌ جا قديم لوڪ داستان ڊرامن تي حاوي هئا تہ ٻئي طرف دور جديد جي حساب سان بہ عشقيہ ڊراما لکيا ويا. ان حالتن ۾ ڪتي ڪتي ڊراما وڌيڪ دلڪش تہ ڪتي بلڪل بي چسا تي پوندا هئا.

7. هن دور ۾ ڪيترائي اهڙا ڊراما ملن ٿا، جن تي ڪيترن ئي ڊراما نگارن طبع آزمائي ڪئي. هن قسم جي ڊرامن ۾ لوڪ داستان ۽ شيڪسپيئر جا ترجما سر فهرست آهن.

ساڳين موضوعن ۽ ڊرامن کي مختلف ليکڪن پيش ڪري ان جي اصليت ئي بگاڙي ڇڏي. مثال طور شيڪسپيئر جي ڊرامن کي جڏهن مرزا قليچ بيگ ترجمو ڪندو هو تہ ان کي سنڌي ماحول مطابق پيش ڪندو هو. اگر ساڳئي ڊرامي کي چينمل پرسرام ترجمو ڪندو هو، ان کي اصل کان بہ وڌيڪ مشڪل بڻائي ڇڏيندو هو. اهڙي طرح هڪ لوڪ داستانن کي ڪيترن ئي ليکڪن مختلف رنگن ۾ پيش ڪيو.

8. هن دور ۾ ڊرامن جي خاص ڳالهہ اها هوندي هئي تہ انهن ۾ وڏ ۾ وڏ گيت رکيا ويندا هئا. بدلجندڙ منظر جي حساب سان گيت هوندو. ڪي ڊراما ڇهہ ڇهہ ڪلاڪن جا هوندا هئا، جن ۾ 40 تائين گيت رکيا ويندا هئا. ڪيترن ڊرامن جي شروعات حمد سان ٿيندي هئي يا شاهہ جي ڪلام سان. ان کان پوءِ موضوع جي حساب سان پڻ گيت شامل ڪيا ويندا هئا.

9. هن دور جي ڊرامن جي هڪ خصوصيت اها بہ هوندي هئي تہ انهن ۾ مزاحيہ ڪردار ۽ مزاحيہ موضوع ضرور شامل ڪيا ويندا هئا. عوام جي پسند کي سامهون رکي، سماجي برائين کي طنزيہ انداز ۾ پيش ڪيو ويندو هو، جيئن عام ماڻهو ان مان سبق بہ حاصل ڪري تہ وندر بہ حاصل

ڪري. گهڻي ۾ گهڻي هڪ اهڙو ڪردار ضرور هوندو هو، جيڪو سڄي ڊرامي ۾ تماشائين جي دل وندرائيندو هو.

هتي هڪڙي ڳالهه ڌيان ڇڪرائي ٿي ته هن دور جي ڊرامن ۾ سنجيده ڪردار مزاحيه ڊائلاگ ڪو نه چوندا هئا. سندن رويو شروع کان آخر تائين سنجيده هوندو هو.

10. هن دور جي خصوصيت ۾ اها ڳالهه آهي ته اڪثر ڊرامن جو انداز ناصحانه آهي. مثال طور مرزا قليچ بيگ جيترا به ڊراما لکيا يا ترجمو ڪيا، انهن جي ديباچي ۾ لکندو هو ته سندس اصل مقصد اخلاقي درس ڏيڻ آهي. ان رجحان مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي ليکڪ يوناني ڊرامي جي پيروي ڪندا هئا. ڊرامن ۾ نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ازلي جنگ ڏيکاري ويندي هئي. آخر ۾ نيڪي جي فتح ۽ بدي جي شڪست ٿيندي هئي. اهڙي طرح سماج جا اهڙا ڪردار مثال طور شرابي، رشوت خور، ظالم وغيره آخر ۾ پڇتاءَ سان نيڪ ٿيو پون. سيرت جي لحاظ کان ڊراما ٻن حصن ۾ ورهايل هوندا هئا. ڊرامي ۾ هڪ سورمو (Hero)، ٻيو شودو (Villian). ٻنهي جي ڪردار ۽ سيرت ۾ واضح فرق هوندو هو. انهن مان هڪ حق ۽ سچ جي تبليغ ڪندڙ نظر ايندو هو ته ٻيو وري ان ۾ رڪاوٽون وجهندڙ هوندو هو.

ڊرئميٽڪ سوسائٽين جو سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ حصو

مشهور شاعر ۽ ڊراما نويس واسديو نرمل مطابق ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ 11 ناٽڪ منڊليون هيون. ڪراچي، حيدرآباد ۽ لاڙڪاڻو ناٽڪ جا مرڪز هئا. ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور اهو تعداد 21 لکيو آهي.

1885ع کان 1894ع تائين جيڪي به ڊراما لکيا ويا، تن مان ڪو به اسٽيج تي اچي نه سگهيو. ڇو جو 1894ع تائين سنڌ ۾ ڪا به ناٽڪ منڊلي ڪا نه هئي. جيستائين سنڌ ۾ ناٽڪ منڊليون نه هيون. تيستائين سنڌي ڊرامي به ترقي ڪا نه ڪئي هئي. سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ تعليمي ادارن ۽ تعليمي ماهرن ۽ اسٽيج جو وڏو هٿ هئو. جيئن جيئن اسڪول کلندا ويا، تيئن تيئن اتي تعليمي سکيا لاءِ ننڍا ننڍا مڪالما (Dialogue) لکڻ ۽ انهن کي اسٽيج تي آڻڻ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر پروفيسر محمد يوسف پنهور لکيو آهي ته "1894ع تائين سنڌي ناٽڪ رڳو ڇپيل صورت ۾ پڌرا ٿيا. پر ترت ئي سنڌي ناٽڪ کي اسٽيج جي زينت بڻايو ويو ۽ اها ابتدا به ناٽڪ پيشي وارن جي هٿان نه پر سنڌ جي پڙهيل طبقي ۽ سلجهيل ذهنن جي ڪوشش سان ٿي. سنڌي ناٽڪ زياده طور تعليمي ادارن جي احاطن ۾ يا وري پڙهيل طبقي جي سماجي تنظيمن جي پروگرامن ۾ ٿيندا رهيا، جن ۾ اسٽيج تي پيش ٿيڻ جو مقصد گهڻو ڪري تعليمي مقصد جي ترقي خاطر رهيو آهي". (سنڌي ناٽڪ جي تاريخ)

جيئن ته سنڌي ناٽڪ جي شروعات تعليمي ادارن مان ٿي ۽ ان جو وڏو سبب اهو هو ته تعليمي سڌارن لاءِ فنڊز گڏ ڪجن. 1894ع ۾ جڏهن پهريون اسٽيج ڊرامي "نل دمينتي" پيش ڪيو ويو ته ان مان حاصل ٿيل رقم مان "مٺارام هاسٽل" جوڙائي وئي. اهڙيءَ طرح 1930ع واري ڏهاڪي ۾

منگھارام ملڪاڻي جي ڊرامي "ڪن جي خطا" مان حاصل ٿيل رقم "اپٽ انڊين گرلس هاءِ اسڪول" جي تعليم لاءِ ڏني وئي. اهڙي طرح ناٽڪ منڊلين سماجي سڌارن سان گڏ تعليمي سڌارن ۽ صحت گهرن جي سڌارن ۾ پڻ وڏو ڪردار ادا ڪيو.

• ڪراچي شهر جو حصو:

ڪراچي شهر جو سنڌي ڊراما جي ترقي ۾ وڏو ڪردار آهي. ڪراچي هڪ ته تجارتي لحاظ کان سنڌ جو وڏو شهر هو ته ٻئي طرف ڪيترائي وڏا تعليمي ادارا هن شهر ۾ هئا. شروعاتي دور ۾ بمبئي کان ڪيترين ئي ڊرامي جون پيشور پارسي ۽ گجراتي ڪمپنيون هن شهر ۾ ايندڙيون هيون ۽ مذهبي ۽ اخلاقي موضوعن تي ڊراما ڏيکاريندڙيون هيون.

اهڙي طرح سڀ کان پهرين "رائل ٿئيٽر" جو بنياد 1854ع ۾ انگريزن خود ڪراچي ۾ وڌو. هن ناٽڪ منڊلي جا بانيڪار انگريزي فوجي هئا. اهڙي طرح 1894ع ۾ سڀ کان پهرين سنڌين طرفان ناٽڪ منڊلي "سنڌ ناٽڪ منڊلي، ڪراچي" جو بنياد 1894ع ۾ ڊي. جي. سائنس ڪاليج ڪراچي ۾ وڌو ويو.

مطلب ته ڪراچي شهر سنڌي ڊرامي جي اوسر ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو. ان سلسلي ۾ ڪيترن ئي ڊرئميٽڪ سوسائٽين جو بنياد پيو. ان ڏس ۾ پروفيسر ڊاڪٽر جيڪسن، چاندومل کتري، لعلچند امر ڏنومل، ڪاڪو پيرومل، پرمانند واسواڻي، پروفيسر رام پنجواڻي ۽ ٻين جون خدمتون وساري نه ٿيون سگھجن.

ڪراچي شهر ۾ برپا ٿيل ناٽڪ منڊلين ڌرمي ناٽڪن کان ڊرامي جو آغاز ڪيو. اڳتي هلي سنڌ جي تعليمي، سياسي ۽ معاشي موضوعن تائين پهتو. هن شهر ۾ ڊرامي جي ترقي جو سهرو هندو اديبن ڏانهن وڃي ٿو. ڇو جو اڪثر ناٽڪ منڊلين جا مالڪ به اهي هئا، ڊراما لکندڙ به اهي هئا، اداڪار به اهي هئا، ڏسندڙ به اهي هئا. ڪراچي شهر جي ناٽڪ منڊلين جو سڀ کان وڏو ڪردار اهو آهي ته: انهن سان ٻين شهرن ۾ پڻ ڊرامي بابت شعور ۾ اضافو ٿيو. ڪراچي شهر جي منڊلين کي ڏسي ننڍن وڏن شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون

ڪلڻ شروع ٿي ويون. ان جو سڀ کان وڏو اثر حيدرآباد تي ٿيو، جتي ڊرامي بابت شعور انتها تي پهتل هو. 2 جولاءِ 1920ع ۾ ڪراچيءَ جي سب ڊويزنل ماجسٽريٽ ڊبليو اين رچرڊسن "شيوارام ٿيئٽر" جو افتتاح ڪيو. لڊبٽر روڊ تي قائم ڪيل هن ٿيئٽر جي عمارت تي ٻہ لک رپيا خرچ آيو. هي ٿيئٽر هندستان جي ڪنڊڪٽڃ مان ايندڙ ناٽڪ منڊلين کي ٺيڪي تي ڏنو ويندو هو، جنهن ۾ اسٽيج ڊراما ڪيا ويندا هئا.ڪراچيءَ ۾ فرالي ڪاميڊي ڪمپني (Frawley Comedy Co) نالي ناٽڪ منڊلي ڪلي جنهن ڪيترا ڏينهن مزاحيہ انگريزي اسٽيج ڪيا.

آزاديءَ کان پوءِ جيتوڻيڪ سنڌي اسٽيج ڊرامي ڪنهن نہ ڪنهن نموني ڪراچي شهر ۾ هجڻ جو احساس ڏياريو آهي پر پنهنجو عروج وڃائي وينو آهي. البتہ ڪراچي شهر ۾ اردو اسٽيج ڊرامو پنهنجي جوش وَخروش سان اڄ بہ موجود آهي. ڪيترن ئي سنڌي ڊرامانگارن ۽ اداڪارن اردو ۾ سنڌي ماحول مطابق ڊراما لکي مڃتا ماڻي آهي.

1. سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي:

1894ع ۾ سڀ کان پهرين ۽ جهوني سنڌي ناٽڪ منڊلي "ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج ايمچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي قائم ڪئي وئي ، جيڪا پوءِ "سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي، ڪراچي"، جي نالي سان مشهور ٿي، سا لڳ ڀڳ پنجويهن سالن تائين ناٽڪ پيش ڪندي رهي. هيءَ منڊلي تنهن وقت جي پرنسپال ڊاڪٽر جيڪسن ۽ پارسي وائيس پرنسپال پادشاهہ جي اُدم جي جفاڪشي جو نتيجو هئي. هيءَ منڊلي ويهن سالن تائين حيدرآباد ۾ بہ هر سال ناتال جي موڪلن ۾ ٽي ناٽڪ رچائيندي هئي، جتي ٻن راتين ۾ نئون ناٽڪ ۽ وچين رات جو گذريل سال وارو ناٽڪ پيش ڪندي هئي. هن منڊليءَ پهريون ناٽڪ ڇيتانند ڪلٽنداس پرياڻيءَ جو "نل دمينتي" پيش ڪيو هو.

2. عامل يونين ڊرئميٽڪ انسٽيٽيوٽ، ڪراچي:

1912ع ڌاري ڪراچيءَ جي سيوهاڻي عاملن پنهنجي ايسوسيئيشن

قائم ڪري، هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي برپا ڪئي، جنهن طرفان هر سال پنهنجي جشن – سالگره ملهائڻ دوران ڊراما پيش ڪيا ويندا هئا. انهن ڊرامن مان ٿيندڙ آمدنيءَ کي عامل جاتيءَ جي سماجي ۽ تعليمي ڪمن تي صرف ڪيو ويندو هو. هن سوسائٽيءَ جي قائم ٿيڻ واري پهرئين سال ۾ ”ڪملا“ ڊرامو پيش ڪيو ويو جيڪو سوسائٽي لاءِ جهمٽ مل ٽڏاڻي لکيو هو.

3. پريم ناٽڪ منڊلي، ڪراچي:

1912ع ۾ هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي. هيءَ منڊلي گهڻو ڪري ساليانن جلسن تي ڌرمي رنگ وارا ناٽڪ پيش ڪندي هئي.

4. ينگ سنڌيز ايسوسيئيشن ڊراما ڪلب، ڪراچي:

1912ع ۾ قائم ٿيل ڪراچيءَ جي سنڌي نوجوانن جي علمي ۽ ادبي جماعت ”ينگ سنڌيز ايسوسيئيشن“ پنهنجن ساليانن جلسن تي سماجي ۽ قومي جاڳرتا وارا ناٽڪ هن ڊراما ڪلب طرفان پيش ڪندي هئي.

5. پريتم ڌرم سيا ناٽڪ منڊلي، ڪراچي:

1917ع ڌاري هندن جي ڌرمي جماعت ”پريتم ڌرم سيا“ طرفان هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي، جيڪا مختلف وقتن تي ڊراما پيش ڪندي هئي. انهن ناٽڪن ۾ گهڻو ڪري ڌرمي رنگ ڀريل هوندو هو.

6. سارسوت براهمڻ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:

1917ع ڌاري ڪراچيءَ جي نصرپوري هندن هيءَ ڊراما منڊلي برپا ڪئي، جنهن جي هڪڙي شاخ پوءِ حيدرآباد ۾ بہ قائم ٿي. گمٽ مل پوهومل هن سوسائٽيءَ جي آنرري سيڪريٽري ۽ چاندومل کتري ۽ هرومل پريمچند هن جا مکيہ ناٽڪ نويس هئا.

7. نيو هاءِ اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:

1919ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي سنڌ جي برک عالم ۽ اديب لعلچند امرڏنو مل جي ڪوشش سان قائم ٿي، جڏهن پاڻ نيو هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو.

8. هندو اڪيڊمي ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:

1925ع ڌاري هندو اڪيڊمي پاران برپا ٿيل هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ پنهنجي ساليانى جلسي واري موقعي تي هڪ مشهور ڊرامو پيش ڪيو.

9. پيرومل ناڪرداس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:

1926ع ۾ ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچيءَ جي "پيرومل ناڪرداس ڪنياشالا" جي منتظمين طرفان قائم ڪئي ويئي هئي. هن ڊراما منڊليءَ طرفان وقت بہ وقت مشهور ڊراما پيش ٿيندا رهندا هئا.

10. ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ڪراچي:

1932ع ۾ هيءَ ڊراما منڊلي ٽيڪمداس واڌومل ۽ پرمانند واسواڻي جي سرپرستيءَ هيٺ برپا ٿي. هيءَ واحد سنڌي ڊراما منڊلي هئي جنهن سنڌ کان سواءِ بمبئي ۾ بہ سنڌي ڊراما اسٽيج تي پيش ڪيا. 1933ع ۾ ڪرسمس جي موقعي تي هن سوسائٽيءَ بمبئي ۾ "مسٽر مجنون" ڊرامو پيش ڪيو.

11. ڊي. جي. ڪاليج سنڌي سرڪل، ڪراچي:

شاگردن جي قائم ڪيل سنڌي سرڪل هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو پايو وڌو. هن سرڪل ۾ خاص طرح سوپو گيانچنداڻي، شيخ اياز، ارجن شاد، شيخ عبد الرزاق راز ۽ رام پنجواڻي سرگرم هوندا هئا. هن سرڪل طرفان ٻين ادبي سرگرمين کان سواءِ سنڌي ڊراما بہ اسٽيج ڪيا ويندا هئا.

- **حيدرآباد شهر جو حصو**

سنڌي ڊرامي جي اوسر ڪراچي شهر کان ٿي پر ان جو عروج حيدرآباد کان ٿيو. اگر انگريز دور ۾ ڊرامي جي تاريخ ڏسبي تہ اڪثر مشهور ڊراما نگار، اداڪار، ناٽڪ منڊليون حيدرآباد ۾ نظر اينديون. خاص طور تي حيدرآباد جي وچولي هندو طبقي ڊرامي جي ترقي ۾ ڀرپور حصو ورتو. حيدرآباد ۾ ڊرامي جو شوق ايترو وڌيو جو زندگي جي هر طبقي سان واسطو رکندڙ ماڻهو شوقيہ طور تي ڊرامي ۾ حصو وٺندا هئا.

سنڌ جون اڪثر وڏيون ناٽڪ منڊليون حيدرآباد ۾ هيون. هرناٽڪ

منڊلي، ناٽڪ نگار سان جڙيل هوندي هئي، جيڪو گهڻو ڪري ليکڪ، اداڪار ۽ ڪلاڪار به پاڻ هوندو هو. هتي هڪ ڳالهه ڌيان ڇڪرائي ٿي ته انگريزن جي دور ۾ جيڪي ڊراما گهڻو مشهور ٿيا، اهي حيدرآباد ۾ اسٽيج ٿيا هئا. حيدرآباد شهر جي خاص ڳالهه اها هئي ته ان ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻي ٻئي جهلڪيون هيون. مشهور ڊرامانگارن جو تعلق گهڻو ڪري حيدرآباد سان هو. هن شهر ۾ ڊرامي جو شعور پنهنجي عروج تي پهتل هو. ان ڳالهه جو وڏو ثبوت اهو آهي ته رابندر ناٿ ٽئگور جهڙو مهان ڪوي حيدرآباد پنهنجي سر ڪهي آيو. حيدرآباد ۾ ڊراما ڏسندڙن جو هڪ وڏو حلقو موجود هوندو هو. تماشائي سٺن ڊرامن ڏسڻ لاءِ انتظار ڪندا هئا ۽ اڳواٽ سيٽون بڪ ڪرائيندا هئا.

هندستان جي آزاديءَ کان پوءِ جيتوڻيڪ سنڌي اسٽيج ڊرامي جو زوال ٿيو، پر حيدرآباد شهر ۾ ڪنهن نه ڪنهن نموني ناٽڪ منڊليون ڪلنديون رهيون آهن ۽ اسٽيج ٿيندا رهيا آهن. آزادي کان پوءِ اگر سنڌي اسٽيج ڊرامن جو ڳڙهه رهيو آهي ته اهو حيدرآباد شهر آهي. هاڻي اچو ته انگريزن جي دور ۾ ناٽڪ منڊلين جو حيدرآباد شهر ۾ مختصر جائزو وٺون:

1. بندي ماترم ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد:

1905ع ڌاري لعلچند امر ڏنومل جي اڳواڻيءَ هيٺ هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي. هيءَ منڊلي قومي توڙي سماجي جاڳرتا تي ناٽڪ پيش ڪندي هئي. انهن ڊرامن ۾ خود لعلچند امر ڏنو مل جا لکيل ”يارت ڄاوا اُت اُتي جاڳ“ ۽ ”عملدار ڪي رعيت آزار“ مشهور ناٽڪ پيش ڪيل هئا.

2. پليبرس ڪلب، حيدرآباد:

1905ع ۾ حيدرآباد جي وڪيلن هيءَ ڪلب قائم ڪئي، جنهن پنهنجي شروعاتي سال کان ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ايمچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي جي معيار جيترو پنهنجو ڌاڪو ڄمائڻ خاطر انهي ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جا گهڻا مشهور ڊراما حيدرآباد توڙي ڪراچيءَ ۾ ڪري ڏيکاريا.

3. ڏيتي ليتي ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد:

1906ع ڌاري جڏهن حيدرآباد ۾ اڃا تختن واري اسٽيج جو رواج ڪو نه

پيو هو. تڏهن هيءَ ناٽڪ منڊلي شاهي بازار ۾ مشهور ”ڪڪڙ ڪمپني“ جي دڪان جي ڪڏ تي ڏيتي ليتي جي، روڳ خلاف وندرائيندڙ ڇهچتا ڪري ڏيکاريندي هئي، جن کي بازار مان ويندڙ انبوهه ماڻهن جا پيا ڏسندا هئا.

4. ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد:

1912ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو روح روان هيمنداس چنديرام هو. هيءَ منڊلي حيدرآباد توڙي ڪراچيءَ ۾ پنهنجا ڪامياب ناٽڪ پيش ڪندي هئي.

5. ينگ سٽيزنس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد:

1920ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي، جنهن جو باني ليلارام ماکيجاڻي هو. هن منڊليءَ ليکڪ ليلارام ماکيجاڻي جا ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا.

6. رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد:

مشهور ليکڪ ۽ نوبل انعام کٽندڙ شاعر ۽ ڊرامانگار رابندر ناٿ ٽئگور حيدرآباد ۾ 1923ع ۾ سندس ئي نالي سان ٺهندڙ Rabendarnath Literary and Dramaic Club جي رونمائي ڪرڻ حيدرآباد آيو. ساڳي شام تي سندس مشهور ڊرامو ”چترا“ انگريزي ۾ حيدرآباد ۾ پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي ۾ ڊي جي ڪاليج جو پرنسپال ڊاڪٽر جئڪسن، هيرانند مهجوراج، سرهينري ,خانچند درياڻي, منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين حصو ورتو. 1923ع ۾ هيءَ ڊراما منڊلي خانچند درياڻيءَ جي بانيڪاريءَ هيٺ ۽ هيرآنند آڏواڻي، لعلچند امر ڏنومل، جيٺمل پرسرام، ڏيئلمل لعلواڻي ۽ منگهارام ملڪاڻيءَ جي ڪوشش سان وجود ۾ آئي.

7. حيدرآباد ناٽڪ منڊلي، حيدرآباد:

1931ع ڌاري هيءَ منڊلي ناٽڪ جي فن سان چاهه رکندڙ حيدرآباد سنڌ جي شهرين ٺاهي، جيڪا عام طور ”حيدرآباد ناٽڪ منڊلي“ جي نالي سان مشهور ٿي.

8. ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد:

1932ع ڌاري هيءَ ڊرئميٽڪ ڪلب حيدرآباد سنڌ جي ڪاليجي شاگردن قائم ڪيو، جيڪا پوءِ حيدرآباد ڪاليج ناٽڪ منڊلي جي نالي سان مشهور ٿي.

• ڪجھ ٻين شهرن جو ڊرامن ۾ حصو:

ڪراچي ۽ حيدرآباد کان علاوه سنڌ جي ٻين بہ ڪيترن ئي شهرن ۾ ڊرئميٽڪ سوسائٽين جو شعور ۽ شوق انتها تي پهتل هو. ننڍن وڏن شهرن ۾ سنڌي سڀاجهڙا ڊرامي جا ديوانہ ٿي پيا هئا. ڊرامي جو فن بلنڊين تي پهتل هو. لاڙڪاڻو، شڪارپور، جيڪب آباد، دادو، خيرپور، نوابشاھ، ماتلي، سکر، ميرپور خاص، ٺٽو، نوشهروفيروز، مورو، بدين وغيره سنڌي اسٽيج ڊرامن ۾ نمايان هئا. هيٺ ڪجھ ڊرئميٽڪ سوسائٽن جو مختصر جائزو ڏجي ٿو.

1. ڌرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور:

1897ع ۾ برپا ٿيل هن ناٽڪ منڊليءَ جو روح روان ديوان ناڪرداس هو. هن منڊليءَ جي ناٽڪن ۾ شڪارپور جا معزز شهري جهڙوڪ وڪيل، ڊاڪٽر، جج ۽ وڏا واپاري سيئي پارٽ ڪندا هئا. هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي پنهنجا ڪيترائي مشهور ڊراما شڪارپور اسٽيج تي پيش ڪرڻ کان پوءِ سکر، حيدرآباد، ڪراچي، چمن ۽ ڪوئيٽا ۾ بہ پيش ڪندي هئي.

2. الهلال ڊرئميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور:

شڪارپور ۾ ناٽڪ منڊلين جي کوٽ محسوس ڪندي، هتان جي شاعر، اديب آغا غلام النبي صوفي سن 1924ع ۾ الهلال ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو بنياد وڌو. هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي جيتوڻيڪ 28 - 1929ع ۾ ئي بند ٿي وئي، مگر ان ٿوري عرصي اندر نهايت ڪاميابيءَ سان سنڌي ۽ اردو ڊراما اسٽيج تي آندا. جن ۾ آغا صوفي صاحب جو ’دنيا دورنگي‘، ’شان اسلام‘ آغا حشر جو ’صيد هوس‘ ۽ ماسٽر رحمت علي جو ’تصوير رحمت‘ نهايت محنت سان ڪري ڏيکاريا ويا، جيڪي گهڻو پسند ڪيا ويندا هئا.

انهن ڊرامن ۾ جيڪي اداڪار حصو وٺندا هئا تن ۾ پيرل خان پٺاڻ (ولين جو پارٽ ڪندڙ) غلام حسين جهلڻ، عبدالغفار سومري ڪان علاوه پير محمد عرف جن جا نالا قابل ذڪر آهن.

3. چانڊڪا ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سوسائٽي، لاڙڪاڻو:

1907ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي جنهن جو روح روان ڪشنچند بيوس هو. پنهنجي دور ۾ هن منڊليءَ جي تمام گهڻي مشهوري انهيءَ ڪري به هئي ته هيءَ پنهنجا لوڪ پسند ناٽڪ لاڙڪاڻي ۾ اسٽيج تي پيش ڪرڻ ڪان پوءِ جيڪب آباد، شڪارپور، سکر، حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ به وقت به وقت ڪري ڏيکاريندي هئي.

4. شنڪر ايميچوئرس ڊرئميٽڪ سنستا، سکر:

1930ع ۾ برپا ٿيل هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو سرپرست خوشي مولاڻي هو جيڪو پاڻ هن منڊليءَ جو هدايتڪار به هو.

5. اسڪول ناٽڪ منڊلي، ميرپور خاص:

1939ع ڌاري ميرپور خاص مدرسي ۾ هيءَ ناٽڪ منڊلي قائم ٿي، جنهن سڀ ڪان پهرين محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو مشهور ناٽڪ "بدنصيب ٽري" پيش ڪيو. هي ڊرامو تعليم پکيڙيو واري تحريڪ جي روشنيءَ ۾ لکيل هو. هن ناٽڪ ۾ ٽري زندگيءَ جو چٽ مڪاني تلفظ ۽ محاوري ۾ چٽيل هو.

6. ساهتي ڊرئميٽڪ سوسائٽي، نوشهروفيروز:

1940ع ڌاري عثمان علي انصاري جڏهن ساهتي هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو، تڏهن سندس سرپرستيءَ هيٺ هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي قائم ٿي. هن سوسائٽيءَ انصاري صاحب جا ترجمو ڪيل شيڪسپيئر جا ٻه ڊراما "جرم وفا" ۽ "گمراهه دوست" اسٽيج تي پيش ڪيا هئا جن ۾ حصو وٺندڙ اداڪار اسڪول جا شاگرد هئا.

سنڌي اسٽيج ڊرامن جون
ڪجهه دلچسپ حقيقتون

سنڌي ڊرامي جي شروعات سنڌي اديبن انگريزن کان متاثر ٿي ڪئي. ان کان اڳ سنڌ ۾ اسٽيج جو ڪو اهتمام ڪو نه هوندو هو. جڏهن انگريزن سنڌ ۾ ڊراما رچايا ۽ ڪي ناٽڪ منڊليون سنڌ ۾ وجود ۾ آيون، تڏهن سنڌي اديبن ۽ ڊرامي جي شوقينن کي اسٽيج ۽ ناٽڪ منڊلين قائم ڪرڻ جو شوق ٿيو. جن سنڌي ڊرامي کي شروع ڪيو، انهن ۾ اڪثر اهي شخص هئا، جيڪي انگريزي علم و ادب سان سرشار هئا. هن دور ۾ اسٽيج اجان گهڻي ترقي ڪا نه ڪئي هئي نه وري سنڌي سماجهڙا جديد ٽيڪنالاجي سان سرشار هئا. اهو ئي سبب آهي جو اسٽيج دوران ڪيتريون خاميون رهجي وينديون هيون.

1. سنڌي ڊرامي جي شروعات تعليمي اداري سنڌ ڪاليج، ڪراچي کان ٿي. ان آغاز کان پوءِ جيڪي ڊراما اسٽيج ڪيا ويا سي ان وقت جي ڍنڍوڙي ناٽڪ منڊلين جي عام بازاري طرز تي نه پر اهي تعليمي ادارن جي احاطي ۾ استادن ۽ شاگردن پاڻ ۾ گڏجي خاص اهتمام سان ڪيا ويا
2. ٿوري وقت ۾ سنڌي اسٽيج ايتري نه ترقي ڪئي جو هر ننڍي وڏي شهر ۾ ناٽڪ منڊليون قائم ٿي ويون. ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻو اسٽيج ڊرامن جو مرڪز هئا.
3. ناٽڪ منڊليون ايتري نه ترقي ڪري ويون جو هال پرپل هوندا هئا ۽ ماڻهو اڳواٽ ٽڪيٽون حاصل ڪندا هئا. مزاحيه ڊراما اسٽيج کي وڌيڪ دلچسپ بڻائي ڇڏيندا هئا.
4. اسٽيج ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته انهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ مزاحيه ڪردار هوندو هئو، جيڪو تماشائين کي وندرائيندو هئو.
5. اڪثر ڊراما شعرن، مذهبي گفتن، حمد، نعت وغيره سان شروع ٿيندا هئا.

6. زنانا رول ادا ڪرڻ لاءِ زائفائون ڪو نه هيون. ان ڪري اهي لسڙات ڇوڪرن کي ادا ڪرڻا پوندا هئا. پهرين نوجوان ڇوڪري جنهن ناٽڪ ۾ رول ڪيو. سا هئي نئن مير چنداڻي، جنهن منگهارام ملڪاڻيءَ جي ”انارڪلي“ ناٽڪ ۾ انارڪلي جو پارٽ ادا ڪري ڏسندڙن کي منڊي ڇڏيو. ان بعد ٻيون ڇوڪريون اسٽيج تي آيون. جن ۾ مکيه هيون گوپي ملڪاڻي، چندرا منسڪاڻي، چاندني آڏواڻي وغيره.

7. وڏن ناٽڪن ۾ نه فقط گانا پيش ڪيا ويندا هئا پر منجهن ناچ به پيش ڪيا ويندا هئا. جيڪي به زنانا پارٽ ڪندڙ ڇوڪرا ڏاڍي ناز انداز سان پيش ڪندا هئا. ناٽڪ پيش ٿيڻ بعد اهڙن ڇوڪرن جو بازار يا گهٽيءَ مان لنگهڻ وڏو رونشو هوندو هو. واه واه جاني، وڄائي ڇڏيئه. يار توسان عشق ٿي ويو آهي . . . معشوق، خميسون مون کان سبائجان ۽ بلڪل مفت . . . تو لاءِ ائين توڪري رکي آهي . . . واه جي ايڪٽنگ ڪيئي.

8. ناٽڪن ۾ ڪلائڻ لاءِ هڪ ٻاءِ پلاٽ به رکيو ويندو هو. جنهن جو لاڳاپو ناٽڪ جي مکيه ڪردارن يا مرڪزي خيال سان يا ته ڪو نه هوندو هو يا ته دور جو هوندو هو.

9. اسٽيج تي ڪي به سيٽ وغيره نه رکيا ويندا هئا. رنگين، چٽيل پردا هوندا هئا. جن جو ناٽڪ سان ڪو لاڳاپو ڪو نه هوندو هو. مثال طور نظاري ۾ ديوان يا زميندار وينو هاري ناري سان گفتگو ڪندو يا ڪيس چنڊ ڪيندو ته پٺيان پردي تي نانگ بلائون ڇپيا پيا هوندا هئا. نظارا، پردي جي لاهڻ چاڙهڻ سان بدلجندا رهندا هئا.

10. تن ڏينهن ۾ وڏن شهرن کي ڇڏي ڳوٺن ۾ بجلي به ڪا نه هئي. مائيڪ جو ته ڪنهن نالو ئي ڪو نه ٻڌو هو. اداڪارن جي آواز کي اوچو ڪرڻ لاءِ اڳيان خالي دلا ۽ متڪا رکيا ويندا هئا. جيئن آواز پڙاڏو بنجي ٻڌندڙن تائين پهچي. ائڪٽرن جو آواز گهگو نه ٿي پوي ان لاءِ ناٽڪ پيش ٿيڻ کان هفتو کن اڳ کين کاڌي جي پرهيز ڪرڻ جون سخت هدايتون هونديون هيون ڏڌ ۽ کٽاڻ کائڻ تي بندش هئي.

انگريز دور جي سنڌي اسٽيج ڊرامي لاءِ پروفيسر محمد يوسف پنهور

لکي ٿو تہ ”سنڌي ناٽڪ جو ماضي نهايت شاندار ليکجي ٿو. سو انهي ڪري تہ هنن ڊرامن جا ليکڪ توڙي هدايتڪار ۽ اداڪار ڌنڌوڙي (Professionals) نہ هئا. بلڪ هنن معاشري ۾ پنهنجو خاص مرتبو رکندي بہ سنڌي ناٽڪ کي وڏي ترقي ڏياري. انهيءَ ڪري ماضيءَ جي ناٽڪن ۾ گهڻو ڪري تعليمي ماهر، وڪيل، بئرسٽر، دانشور ۽ وڏا واپاري حصو وٺندا هئا ۽ سندن بي لوث ڪوششن سان ماضيءَ ۾ سنڌي ناٽڪ عروج تي پهتل هو.“

(سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع)

سنڌي ڊرامي تي انگريزي ڊرامي جو اثر

1843ع ۾ انگريزن جڏهن سنڌ فتح ڪئي ته ان وقت تائين اسان ڪي ان روپ ۾ ڪو به سنڌي ڊرامو نه ٿو ملي، نه ڊراما نويس ۽ نه وري اسٽيج يا ٿيٽر. انگريزن جي دور ۾ علمي ادبي ڦهلاءَ سبب سنڌي اديب مغربي تهذيب ۽ ترقي پسند خيالن کان واقف ٿيا. اهڙن خيالن سنڌ ۾ جديد ڊرامي کي جنم ڏنو. شروع ۾ خود انگريز حڪمرانن هتي ڊراما اسٽيج ڪرايا.

ڊرامي جي صنف انگريزي ادب ۾ پراڻي ۽ وڏي حيثيت واري رهي آهي. انگريزي ڊرامي جي دنيا ۾ وليم شيڪسپيئر، ڪرسٽوفر مارلو، جانسن، جان ڊرائڊن، جان ويبسٽر، برنارڊ شا ۽ آسڪر وائلڊ وغيره اهم مقام رکن ٿا. سندن سڄاڻپ ادبي دنيا ۾ آفاقي آهي. 1880ع ۾ جڏهن مرزا قليچ بيگ سنڌي زبان ۾ پهريون ڊرامو لکيو، تڏهن انگريزي زبان جا مشهور ڊراما نگار جارج برنارڊشا، آسڪر وائلڊ، جان گالسوردي ۽ ٽي ايس ايليٽ ۽ ٻيا اجا زنده هئا. سندن فن فڪر دنيا جي ٻين خطن سميت سنڌ ۾ به مشهور هو.

هڪ اندازي مطابق اٽڪل 33 ڊراما انگريزن جي دور ۾ انگريزي زبان جا سنڌي ۾ ترجمو ڪيا ويا، جن مان گهڻا شيڪسپيئر جا هئا. ڊاڪٽر حبيب الله مرزا لکي ٿو ته "موجوده سنڌي ڊرامو انگريزي ڊرامو آڏو رکي لکيو ويو آهي ۽ انگريزي ڊرامي جي ساخت (جوڙجڪ) ساڳي يوناني ڊرامي واري رکي ويئي آهي، جو ارسطو جي مقرر ڪيل قواعد جو پابند سڏجي ٿو. اهڙي طرح ايئن چئجي ته سنڌي ڊرامي جو بنياد قديم رواج ۽ ان جي شروعات انگريزن واري دور ۾ ٿي هئي، ته پڪ سان ان جو بنياد قديم يوناني ڊرامي ۾ پختو پيل آهي، يا ايئن چئجي ته بنياد اهو ئي آهي، ليڪن اوساري انگريزي ڊرامي واري آهي." جيتوڻيڪ مرزا قليچ بيگ، ڪشنچند بيوس، خانچند درياڻي ۽ ٻيا سنڌي ڊرامي ۾ نوان نوان موضوع ڪٺي آيا پر پيشڪش جي لحاظ کان اهي

سڀ انگريزي ڊرامي جي اسٽائيل تي آڌاريل هئا.

يوناني ڊرامي ۾ ريڍارن يا پنوهارن واري ماحول کي رکيو ويندو هو. انگريزي ڊرامي ۾ به اڪثر هڪ يا ٻه سين اهڙا ضرور هوندا آهن، جن ۾ ماحول ريڍارڪو هوندو آهي. سنڌي ماحول ته آهي ئي مارون ماڻهن جو. هتي ريڍارڪو يا پنهوارڪو ماحول (Pastoral) قديم هوندو آهي. ان حساب سان سنڌي ڊرامن ۾ ريڍارڪو عنصر (Pastoral element) ضرور هوندو آهي.

انگريزي ڊراما ائڪٽس (Acts) ۽ منظرن (Scenes) ۾ ورهايل هوندا آهن. ساڳي نموني سنڌي ڊرامي جي جوڙجڪ به ساڳي رکي ويندي آهي. سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ پروفيسر منگھارام ملڪاڻي هڪ ائڪٽ وارا ڊراما متعارف ڪرايا. انگريزي ڊرامن جي تاريخ کي خاص طور تي شيڪسپيئر جي ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته اهي ان زماني جي بادشاهن، اميرن، جرنلن، شاهدن، وڏن ماڻهن جي ڪهاڻين تي مبني آهن. ساڳي نموني سنڌي ڊرامن ۾ به اڪثر ڪردار وڏن ماڻهن، وڏيرن، سرمائيدارن جا آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهن وڏن ماڻهن جي کهڙي روپ کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو آهي.

قديم يونان جا ڊراما مڪمل مذهبي موضوعن تي هوندا هئا، بلڪ يوناني ڊرامي جي شروعات پڻ مذهبي ماحول ۾ ٿي. انگريزي ڊرامن جي شروعات چرچ ۾ پادرين سان ٿئي ٿي. ساڳي نموني سنڌ جا قديم ڊراما، ليلا، ڪرشن ليلا، ڀڳت وغيره سڀ ڌرمي هئا. جڏهن انگريزن جي دور ۾ سنڌي ڊراما شروع ٿيا ته هندو اديبن جي هڪ وڏي اڪثريت ڌرمي موضوعن تي ڊراما لکيا. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگھارام ملڪاڻي لکي ٿو ته ”اسان جي پاڳن پيري سنڌڙيءَ ۾ ته 19 صديءَ جي آخر ڌاري جڏهن هندو مت ويساهه ۽ اعتقاد جي جاءِ تي عقل ۽ سمجهه جو راڄ حاوي ٿيو ٿي ويو، تڏهن ڌرمي ناٽڪن سان آرنڀ ٿيو.“ (سنڌي نثر جي تاريخ)

انگريزن جي دور ۾ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي ناٽڪ منڊليون برپا ٿيون. ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻو، هنن ناٽڪ منڊلين سان آباد هئا. اهڙو رجحان سنڌي اديبن انگريزن کان سکيو. ڇو جو پوري ننڍ کنڊ ۾ اهڙو رجحان اڳ موجود ڪو نه هو. انگريزن سنڌ ۾ ڊراما ڪرايا ۽ اسٽيج جو تصور ڏنو.

وليم شيڪسپيئر ۽ سنڌي ڊرامو

وليم شيڪسپيئر نہ صرف انگريزي زبان ۾، پر سڄي دنيا جي ادب ۾ اوچو مقام رکي ٿو. وليم شيڪسپيئر انگريزي زبان ۾ 37 شاهڪار ڊراما لکي پنهنجو پاڻ کي هميشہ هميشہ لاءِ امر ڪري ڇڏيو. وليم شيڪسپيئر 23 اپريل 1564ع ۾ اسٽارٽ فورڊ ايوان ۾ پيدا ٿيو. وليم شيڪسپيئر جي ننڍپڻ جي باري ۾ ڪا گهڻي خبر نہ ٿي پوي. اهو بہ هڪ راز آهي تہ هن ڪيتري تعليم حاصل ڪئي هئي، ڪهڙن حالتن ۾ هو لنڊن پهتو ۽ اسٽيج جي پهريائين نوڪري پوءِ اداڪاري شروع ڪيائين.

وليم شيڪسپيئر کي ڊرامي لکڻ جي قدرتي ذات مليل هئي. هن جي هٿن ۾ رومانوي، تاريخي ڊراما پروان چڙهيا. هن بہ وڏا شعري شاهڪار ڇپيا، انهن ۾ The Rape of Lucree ۽ Venice and Adonis ۽ 154 سانيٽ بہ لکيائين. هن 37 ڊراما لکيا، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

(1)Henry VI and Titus Andronicus (2) Love's Labor Lost (3) The two Gentlemen of Verona (4) The Comedy of Errors (5) A Mid Summer Night's Dream (6) Richard (7) Ro_meo Juliet (8) Richard –II (9) King John (10) The Merchant of Venice (11) Henry (Four Parts) (12) The Taming of the Shrew (13) The Merry Wives of Windsor (14) Much Ado About Nothing (15) As you like it (16) Twelfth Night (17) Hamlet (18) Julius Caesar (19) All's well that ends well (20) Measure for Measure (21) Troilus and Cressida (22) Othello (23) King Lear (24) Macbeth (25) Antony and Cleopatra (26) Coriolanus (27) Timmons of Attends (28) Cymbeline (29) The Tempest (30) The Winter's Tale (31) Henry VIII (31) Pericles

سنڌي ڊرامي تي وليم شيڪسپيئر جي ڊرامن جو وڏو اثر آهي. جنهن زماني ۾ سنڌي ڊرامن جو رواج پيو، تڏهن سنڌي اديبن شيڪسپيئر جي ڊرامن کي وڏي پيماني ترجمو ڪيو. انهن ۾ نوان نوان تجربا ڪيا. ڪيترن ئي سنڌي ليکڪن سندس ساڳين ڊرامن جو مختلف نموني ترجمو ڪيو.

محترم اي جي اتم لکي ٿو ته "سنڌي ناٽڪن جي ٻئي دور کي شيڪسپيئر جي ناٽڪن جو دور چوڻ ئي ٺيڪ ٿيندو. هي دور 22 سال هليو. شيڪسپيئر جا ناٽڪ اڳئين دور جي ڪرامتي ۽ ڌرمي واقعن جي ڀيٽ ۾ ڪردار نگاري وارا ناٽڪ هئا. انهن ۾ سماجڪ مسئلن ۽ قدرن جي ڪشمڪش ڏيکاريل هئي. پر ٻنهي دؤرن جي ڊارا رومانيت واري هئي، جنهن ۾ حقيقي زندگيءَ بدران ڪلپنا ۽ جذبات تي زور ڏنل هو. انهن ناٽڪن جون اڪثر ڪهاڻيون ديوتائن، راجائن، پرين، شهزادن ۽ نوجوانن بابت هيون." (سنڌي ڪهاڻي ناٽڪ ۽ تنقيد)

شيڪسپيئر جي ڊرامن جي ترجمن سان سنڌي ڊرامو ڌرمي ۽ فلسفي ڊرامن مان بہ آزاد ٿيو. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته " شيڪسپيئر زندگيءَ جي ان نموني فلسفي جي برخلاف هو تہ انسان تقدير جو ٻڌو ٻانهو آهي ۽ سندس ڪا بہ ڪوشش نرڙ جي لکٽي کي ميٽي نہ ٿي سگهي. شيڪسپيئر هڙئي ناٽڪ هن نئين اصول تي ٻڌا تہ انسان جي قسمت سندس سيرت ۾ سمايل آهي ۽ هو پنهنجي ڪرتوتن جي برڪت سان گهڻي قدر پنهنجي قسمت بڻائي سگهي ٿو. توڙي ڪن حالتن ۾ سيرت مٿان تقدير غالب پئجيو وڃي ۽ آخر نتيجو مقدر جي وس ٿيو پوي." (شيڪسپيئر۔ سنڌ ۾ سنڌي ۾، نئين زندگي، سيپٽمبر 1964ع)

شيڪسپيئر جي ڊرامن جا جن اديبن سنڌي ۾ ترجما ڪيا، انهن ۾ مرزا قليچ بيگ سر فهرست آهي، هن ڪي سنڌي ڊرامي جو شيڪسپيئر بہ چيو ويندو آهي، ٻين ۾ جيٺمل پرسرام، ڀيرومل مهرچند، نانڪرام ميرچنداڻي، تيرٿ بسنت، ديوان ٺاڪرداس، ڀاڳسنگ آڏواڻي، منگهارام ملڪاڻي، عثمان علي انصاري، حبيب الله مرزا ۽ ٻيا شامل آهن. مطلب تہ شيڪسپيئر جو شايد ئي ڪو اهڙو ڊرامو هجي، جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو نہ ڪيو ويو هجي.

مرزا صاحب، جيڪي ڊراما سنڌي ۾ ترجمو ڪيا، انهن جا ڪردار ۽ ماحول ئي تبديل ڪري سنڌي ۾ آندو. ڪي ڊراما پنهنجي اصليت وڃائي ويٺا ۽ ڪي ڇڙ اصلوڪا ، سنڌي ٿي پيا.

ڪن صاحبن جا ڊراما اهڙا هئا، جو اصل ڪان بہ مشڪل. اهو ئي سبب آهي جو اسٽيج تي اچي نہ سگهيا. درحقيقت مرزا قليچ بيگ شيڪسپيئر کي سنڌي ۾ متعارف ڪرايو. ڪن اديبن شيڪسپيئر جي ڊرامن کي بگاڙي ناول جي روپ ۾ آڻي ڇڏيو. نتيجاً اهي نہ ڊراما رهيا نہ وري ناول. اهڙي طرح ڪن اديبن ترجمي دوران ڊرامن جا ڪافي حصا ڪيدي ڇڏيا. جنهن جو سبب اهو ڄاڻايو تہ هنن ڊرامن جا غير ضروري حصا خارج ڪري ڇڏيا ۽ صرف مطلب جي ڳالهہ رکي.

مطلب تہ شيڪسپيئر جي ڊرامن جو سنڌي ڊرامي تي تمام گهڻو اثر آهي. هن جي ڊرامن سان سنڌي ڊرامي ۾ موضوع جي وسعت آئي، ڊرامي ۾ گهرائي آئي، لکڻ جو طريقو مليو ۽ وڏي ڳالهہ ترغيب (Inspiration) ملي.شيڪسپيئر جا هيٺيان ڊراما سنڌي ۾ ترجمو ٿيا آهن:

1. مرچنٽ آف وينس (Merchant of Venice)

حسنا دلدار: مرزا قليچ بيگ 1898ع

2. ڪنگ ليئر (King Lear)

شاهہ ايليا: مرزا قليچ بيگ 1900ع

3. سمبلائين (Cymbeline)

شمشاد مرجانہ: مرزا قليچ بيگ 1908ع

جرمِ وفا: عثمان علي انصاري 1940ع

4. ٽو جينٽل مين آف ورونا (Two Gentle men of Verona)

عزيز ۽ شريف: مرزا قليچ بيگ 1909ع

گمراهہ دوست: عثمان علي انصاري 1940ع

5. روميو جوليٽ (Romeo and Julliet)

گلزار ۽ گلناز: مرزا قليچ بيگ 1909ع

6. هئملٽ (Hamlet)

شهزاد و بهرام: مرزا قليچ بيگ 1914ع
تريا چلتر: ديوان ٺاڪرداس 1913ع
هئملٽ: جيٺمل پرسرام 1913ع
هئملٽ: تيرٿ بسنت 1980ع

7. ڪنگ جان (King John)

حرص جو شڪار: پيرومل مهرچند 1912ع

8. ايزيو لائيڪ اٽ (As you like it)

جمشيد حميده: مرزا قليچ بيگ 1918ع
جيڪا تنهنجي مرضي (مقبول شاهه موسوي) 1955ع

9. مئڪبٿ (Mecbeth)

مئڪبٿ: حبيب الله مرزا 1966ع

10. آٿيلو (Othello)

گماني گهمسان: ڀاڳسنگ آڏواڻي 1925ع
آٿيلو: تيرٿ بسنت 1977ع

11. ٽيمپيسٽ (Tempest)

طوفان: جيٺمل پرسرام 1923ع

12. (A Midsummer Night's Dream)

دلسوز داستان: منگهارام ملڪاڻي 1939ع

13. (Measure for Measure)

حسابي حساب: جيٺمل پرسرام

14. (Taming of the Shrew)

چٽ چماٽ، وچان ٺي ٻي وات: نانڪرام ڌرمداس (1992)

شيڪسپيئر جي ڊرامن کي نہ رڳو سنڌي ۾ ترجمو ڪيو ويو بلڪ اسٽيج تي آڻي عوام اڳيان پيش ڪيو ويو. شيڪسپيئر جي ڊرامن کي جيتوڻيڪ سنڌي ڊرامانگارن پنهنجي پنهنجي انداز سان پيش ڪيو پر سيني جي پيشڪش سان شيڪسپيئر پڻ سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۾ اهم حصو ٿي پيو.

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ريڊيو ڊراما

برصغير ۾ ريڊيو 1935ع ۾ قائم ٿيو ۽ دهلي مان نشريات جو سلسلو شروع ٿيو. 1939ع ۾ ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ لاهور، پشاور، بمبئي، مدراس، ڪلڪتي ۽ ڍاڪا ۾ به ريڊيو اسٽيشنون برپا ٿيون. ان زماني ۾ انهن اسٽيشنن تان انگريزي ۽ اردو ۾ ڊراما نشر ٿيندا هئا.

سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊرامن جي شروعات 1950ع ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچي تان ٿي پر پهريون سنڌي ڊرامو جيڪو ريڊيو تان نشر ٿيو هو، ان جو عنوان هو "ٽي پارٽي". اهو ننڍڙو ڊرامو 1942ع ۾ اردو جي مشهور شاعر ۽ اديب پروفيسر ايم - ڊي تاثير سنڌي مان ترجمو ڪري آل انڊيا ريڊيو دهليءَ تان نشر ڪيو. ساڳئي وقت اهو ڊرامو ٻين ريڊيو اسٽيشنن پڻ نشر ڪيو هو. "ٽي پارٽي" جو مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو. "ٽي پارٽي" 1935ع ۾ لکيو ويو هو ۽ شاهاڻي هاءِ اسڪول جي ساليانې جلسي جي موقعي تي فريئر هال ڪراچي ۾ ڏيکاريو ويو هو. ان ڊرامي ۾ ٿورا ڪردار، تز مڪالما هئا. ان ڊرامي ۾ اهي سڀ خوبيون هيون، جيڪي هڪ ريڊيو ڊرامي ۾ هجڻ گهرجن.

"ٽي پارٽي" بابت پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پاڻ لکيو آهي ته "جهوني زماني جا افسانا، جن ۾ جنگ ۽ عشق جي بازار گرم هوندي هئي ۽ ملڪ ۾ کير ۽ ماکي جون نديون وهنديون هيون، سي اڄ ناٽڪ ۾ آڻجن ته ناممڪن پيا لڳن. اسان جو گهرو، پنگتي ۽ قومي جيوت اوڻاين سان ٽمٽار آهي. اڄوڪن ناٽڪن ۾ انهن اوڻاين کي آڻڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. "ٽي پارٽي" ۾ به اهڙي ئي هڪ گهرو جيوت تي سٽ (Satire) ڪيل آهي." (سنڌي نثر جي تاريخ)

مطلب ته هن دور ۾ سنڌي ڊراما نگار جي هڪ ڊرامي کي ڪنهن به نموني ريڊئي تي نشر ٿيڻ جي سعادت نصيب ٿي.

انگريزن جي دور ۾ سنڌي فلم

سنڌي فلمن جي شروعات ورهاڱي کان اڳ انگريزن جي دور ۾ ٿي. سنڌ جي مشهور زميندار رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ ننڍي ڪنڊ جي پهرين سنڌي فلم ”ايڪتا“ ٺاهي. هيءَ فلم 1942ع ۾ ٺاهي ويئي. مطلب ته سنڌي فلمن ٺاهڻ جو سهرو ڪريم بخش نظاماڻي تي آهي. هن پنهنجو فلمي سفر بمبئي ۾ سن 1931ع کان شروع ڪيو، جڏهن آواز واريون فلمون ٺهڻ شروع ٿيون. هن پنهنجي پهرين فلم ”ايڪتا“ جي ڪاميابي کان پوءِ بمبئي ۾ ”سنڌ ساگر موويون“ جي نالي هڪ فلمي ڪمپني قائم ڪئي، جنهن جون ٻه فلمون مڪمل ٿيڻ واريون ئي هيون ته برصغير جو ورهاڱو ٿيو. جنهن جي ڪري اهي فلمون رليز نه ٿي سگهيون. گڏيل هندستان ۾ هڪ سنڌي فيچر فلم تيار ٿي هئي 'ايڪتا'. جيڪا هندو مسلم ايڪي تي ٻڌل هئي ۽ ان فلم ۾ ”هيرو“ جو ڪردار ادا ڪيو هو ماتليءَ واري باباءِ ثقافت، رئيس ڪريم بخش نظاماڻيءَ (وفات پهرين جنوري 1984) پاڻ ڪيو. ان پهرين سنڌي فلم جي ڪهاڻي، مشهور شاعر آغا عبدالغني لکي.

ايڪتا فلم تي تبصرو ڪندي گلاب چانڊيو لکي ٿو ته ”پهرين سنڌي فلم ”ايڪتا“، جيڪا اندازن 1942ع ۾ ٺهي تيار ٿي. هن فلم ٺهڻ ۾ وڏي Contribution رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جي هئي. هي فلم صرف ستن ريلن تي مشتمل هئي. هن فلم ۾ ايڏي ته جان نه هئي، پر شهيد ڀڳت ڪنوارام جي ڪلام ”نالي ڏٺي جي ٻيڙو تار منهنجو“، جي ڪري فلم ڪامياب ٿي ويئي.“ (سنڌي فلم انڊسٽريءَ جا 50 سال، ماهوار بادل 1997ع) رئيس ڪريم بخش نظاماڻي ماتلي ضلعي بدين جو رهاڪو هو. بنيادي طور تي زميندار هو. کيس فلمن جي فن سان بي انتها محبت هئي. هن پنهنجي فلم ”ايڪتا“ کان علاوه ڪيترن ئي خاموش ۽ گونگي فلمن ۾ ڪم ڪيو. هن پنهنجي آتم ڪهاڻي ”ڪيئي ڪتاب“ ۾ فلمن جي دنيا ۾ اچڻ بابت دلچسپ قصا قلمبند ڪيا آهن.

انگريزن جي دور جا ڪي مشهور ڊراما نگار

مرزا قليچ بيگ (1853ع – 1929ع)

سنڌي ادب ۾ جديد نثر جي ابي مرزا قليچ بيگ جو جنم ٽنڊي ٺوڙهي ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس مائٽن جو نالو قليچ خان هو. جيڪو وڏو ٿي قليچ بيگ جي نالي سان مشهور ٿيو. مرزا صاحب کي سنڌي ادب سان بي انتها محبت هئي. هن هر طرح سان سنڌي ادب کي مالا مال ڪيو. شايد ئي ڪا ادب جي صنف هجي، جنهن ۾ مرزا صاحب نہ لکيو هجي. مرزا قليچ عربي، فارسي، ترڪي ۽ انگريزي زبانن جو ماهر هو. هن مختلف زبانن ۾ 457 ڪتاب لکيا. سندس ادبي خدمتن جو قدر ڪندي سرڪار کيس "قيصر هند" جو تمغو ڏنو ۽ کيس "شمس العلماءُ" جو لقب ڏنو. بعد ۾ کيس "خان بهادر" جو لقب بہ مليو. مرزا صاحب پنهنجي دور ۾ غزل جو بہ بهترين شاعر هو. سنڌي ادب ۾ اڪثر نثري صنفون مرزا صاحب کان شروع ٿين ٿيون، جن ۾ سندس ترجما تمام وڏي اهميت رکن ٿا.

مرزا قليچ بيگ کي سنڌي ناٽڪ جو علمبردار ۽ سنڌي ناٽڪ جو شيڪسپيئر چيو وڃي ٿو. جڏهن مرزا صاحب 1880ع ۾ پهريون ڊرامو "ليلا مجنون" لکيو هو تہ ان وقت سنڌ ۾ ڪا بہ ناٽڪ منڊلي موجود ڪا نہ هئي، پر اها مرزا صاحب جي تخليقي عمل جي قوت هئي، جو ان شروعات سان سنڌي ناٽڪ بي انتها ترقي ڪئي. مرزا صاحب هڪ طرف طبعزاد ڊراما لکيا. ٻئي طرف دنيا جي شاهڪارن، خاص طور وليم شيڪسپيئر (1564ع_1616ع) جي ڊرامن جا ترجما ڪيا تہ ٽئين طرف هن نون اڀرندڙ ڊراما نگارن جي ڀرپور همت افزائي ڪئي.

شيڪسپيئر ڊرامن جي دنيا ۾ اداڪار ۽ اسٽيج جي ملازم جي حيثيت سان آيو هو. پر پنهنجي خداداد صلاحيتن سان هن وڏو نالو ڪڍيو ۽ انگريزي

ڊرامي کي بين الاقوامي شهرت ڏني. مرزا قليچ بہ ان وقت سنڌي ڊرامي جي تخليقي قوت هئي، جنهن ڪٽي مان ڪيچ ڪري سنڌي ڊرامي جو پختو بنياد وڌو ۽ سنڌي ڊرامي لاءِ هن شيڪسپيئر واروئي ڪردار ادا ڪيو.

سال	ناٽڪ	مختصر جائزو	رچائيندڙ/ ڇپائيندڙ
1880ع	ليليٰ مجنون	هندستاني ”ليلا مجنون“ تان ورتل	ماستر هريسنگھ سکر
1885ع	خورشيد	گجراتي ناٽڪ تان ورتل	سرڪاري بڪ ڊيپو ڪراچي
1894ع	گل بڪاولي	اصلوڪو	ماستر هريسنگھ سکر
1894ع	لوبي ۽ نوڳي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	شڪنتلا	ڪاليداس جي هندي ناٽڪ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	انڪوائري آفيسر	گوگول جي ”انسپيڪٽر جنرل“ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1896ع	نورجهان ۽ جهانگير	اصلوڪو	ماستر هريسنگھ سکر
1897ع	نادرشاھ	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	حسنا دلدار	شيڪسپيئر جي Merchant of Venice تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1897ع	نيم حڪيم خطره جان، نيم ملا خطره ايمان	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1899ع	شيخ چلي ۽ اگڙ مسخرو	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1900ع	شاھ ايليا	شيڪسپيئر جي King Lear تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1905ع	فيروز دل افروز	لارڊلٽن جي Night & Morning تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1908ع	شمشاد مرجانہ	شيڪسپيئر جي Cymbeline تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1908ع	گشت ڪي ڪشت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	گلزار ۽ گلناز	شيڪسپيئر جي Romeo & Juliet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1909ع	عزيز ۽ شريف	شيڪسپيئر جي Two Gentlemen of Verona تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	نيڪي ۽ بدي	آغا حشر جي ”خوبصورت بلا“ تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1911ع	حرڪت مان برڪت	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي

1914ع	شهزادو بهرام	شيڪسپيئر جي Hamlet تان ورتل	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1915ع	پرهيزجي ٽولي	اصلوڪو (ننڍو ناٽڪ)	حيدرآباد نيشنل ڪاليج ڊراميٽڪ
1918ع	جمشيد حميده	شيڪسپيئر جي As you like it تان ورتل	نيشنل ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد
1918ع	شهربانو	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	شيرين فرهاد	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1918ع	بدرمنير ۽ بينظير	اصلوڪو	سنڌ ڪاليج ناٽڪ منڊلي ڪراچي
1924ع	موهني	اڙدو ڊرامي ”شريميتي منجري“ تان ورتل	حيدرآباد نيشنل ڪاليج ڊراميٽڪ

مرزا صاحب جا سيئي ڊراما اصلاحي، تدريسي ۽ سماجي آهن. هن ڊرامي وسيلي معاشري جي براين تي سخت چوٽون ڪيون آهن. ان ڪري کيس حقيقت نگار ڊراما نويس به چيو ويندو آهي. مرزا صاحب جي ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي ته هن ترجمو ڪري ڊرامن کي سنڌي ماحول ۾ پيش ڪيو. ان سلسلي ۾ شيڪسپيئر جا ڊراما وڏي اهميت رکن ٿا. اهو ئي سبب آهي جو کيس ”سنڌي ڊرامن جو شيڪسپيئر“ چيو وڃي ٿو. مرزا صاحب جي ڊرامن جو خوبين تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي ته ”سنڌي ڊرامانگارن ۾ شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ جو نالو انهن بزرگن جي صف ۾ شمار ڪيو ويندو آهي، جن سنڌي زبان ۾ گهٽي ۾ گهٽ ڊرامَا لکيا. اهي هن گهڻو ڪري ترجمو ڪيا. مرزا صاحب سيرت جي مسئلي تي، هندو — مسلم ايڪتا جي مسئلي تي، رشوت جي مسئلي ۽ ٻين سچن اصلوڪن مسئلن تي گهڻو لکيو. حالانڪ مرزا صاحب گهڻو ڪري سڀ ڊراما ترجمو ڪيا، پر انهن ترجمو ٿيل ڊرامن کي اهڙي نموني، اهڙي رنگ ۽ ڊنگ ۾ پيش ڪيائين جو اهي ڊراما ترجمو ٿيل گهٽ ۽ اصلوڪا وڌيڪ لڳن.“ (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، مهراڻ 4 ـ 1987ع)

ليليٰ مجنون: مرزا صاحب سڀ کان پهريائين هڪ منظوم (اوپيرا) ڊرامو ”ليليٰ مجنون“ لکيو جو هندستاني زبان ۾ هو. جيئن مرزا صاحب پنهنجي ڊرامو جي ديباچي ۾ لکي ٿو ته ”گهڻن ڏينهن کان مون کي هئي ته سنڌي زبان ۾ ڪو ناٽڪ جو ڪتاب لکجي جو سنڌ جي ڪنهن به ڏيهي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪتاب ڪو نه ڏسڻ ۾ آيو آهي. اگرچ ٿورا ڏينهن ٿيندا، جو

”ليليٰ مجنون“ جو قصو انهيءَ ڊول تي جوڙيو هو، ۽ دوستن کي پيش ڪيو هو، پر اهو سچو ئي شعر ۽ راڳ بدل آهي، تنهن ڪري جن ماڻهن کي راڳ جي خبر هئي انهن کي وڻندو، ٻين کي مزو نہ ڏيندو. انهيءَ سبب اهو پور دل ۾ پيم تہ نثر ۾ ڪو اهڙو ڪتاب لکجي...“

مرزا قليچ بيگ صاحب جو هي ڊرامو سنڌي زبان جو پهريون منظوم (اوپيرا) ڊرامي آهي، جيڪو سال 1880ع ۾ لکيو ويو. هن منظوم ڊرامي کي مرزا صاحب ائڪٽ ۽ سين جي بجاءِ، بابن ۽ پردن ۾ ورهايو آهي. پوري ڊرامي جو مضمون نهايت ئي وڻندڙ ۽ دل لڀائيندڙ آهي. مثال طور هيءَ ٽڪرو پيش ڪجي ٿو:

مجنون: لب سين لب اي لال رو مون کي ملائڻ ڏي ذرو،
داغ حسرت جو ڪپي دل تان ڪڍائڻ ڏي ذرو،
شمع روجي آهين تون، تان پڻ آهيان پروانو آءٌ
پنهنجي محفل ۾ جلاين کي جلائڻ ڏي ذرو.

ليليٰ: آءٌ بہ مجنون جان و دل سان تو تي قربان آهيان،
پر امان جي ظلم کان لاچار اي جان آهيان،
تين جدا جنهن ڏينهن مر کان حال ٿيو منهنجو تباه،
چشم گريان سر بہ عريان سينہ بريان آهيان.

مرزا قليچ بيگ صاحب جو هيءُ ڊرامي ”ليلا مجنون“، منظوم هجڻ سبب فني نقطئہ نظر کان البت اسٽيج تي پيش ڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو، انهيءَ ڪري، ڪنهن بہ ڊراميٽڪ سوسائٽي هن ڊرامي کي اسٽيج تي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي. پوري هڪ سؤ سال گذرڻ کان پوءِ پهريون ڀيرو سنہ 1980ع ۾، ”سنڌي ڊرامي جي سؤ سالہ جشن“ جي سلسلي ۾ تن ڪلاڪن جي هن ”فل لينٿ“ ڊرامي جا چند منظر اڌ ڪلاڪ جي وقت اندر اسٽيج تي اهڙيءَ طرح سان پيش ڪيا ويا جو ڪهاڻيءَ جي تسلسل ۾ ڪجھ فرق نہ آيو جنهن ۾ ياسمين ليليٰ جو ڪردار ادا ڪيو ۽ ثاقب انور نظاماڻي مجنونءَ جو ڪردار نهايت ئي شاندار نموني ۾ ادا ڪيو.

خورشيد: مرزا قليچ بيگ صاحب جو سنڌي نثر ۾ پهرين ڊرامو "خورشيد" آهي، جيڪو مرزا صاحب سنه 1880ع ۾ لکيو ۽ ساڳي سال ليٿو ۾ ڇپيو، مگر جيتوڻيڪ "ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج ايمچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي ڪراچي" سال 1894ع ۾ وجود ۾ اچي چڪي هئي، تنهن هوندي به هن اوائلي ڊرامي کي پهريون ڀيرو سال 1905ع ۾ حيدرآباد پليڊرس ڪلب طرفان اسٽيج تي ڪاميابيءَ سان پيش ڪيو ويو. مرزا صاحب پنهنجي هن ڊرامي کي به "ائڪٽ" ۽ "سين" جي بجاءِ بابن ۽ پردن ۾ تقسيم ڪيو آهي. هن ڊرامي ۾ ڪل پنج باب آهن ۽ هر هڪ باب ۾ اٽڪل پنج پردا آهن. ڊرامي جي ٻولي نهايت وڻندڙ آهي ۽ مڪالما پڻ موزون آهن. مثال طور "خورشيد" جو خود ڪلاميءَ وارو هي مڪالمو پيش ڪجي ٿو:

خورشيد: اي آسمان جا خوفناڪ چرخ: دنيا جي زالن مان رلائي خراب ڪرڻ لاءِ توکي مون کان سواءِ ٻي نه ٿي ملي ڇا؛ جو تون مون کي ورائي ورائي پيو ستائين ۽ عذاب ڏين؟ جبل جهڙو پهلوان مڙس به تنهنجي هنن حادثن جي آفتن جي سٽ نه جهلي سگهي ٿو، تڏهين آءٌ نازڪ بدن شهزادي، حرمخانن ۾ پليل ڪهڙي طرح هي ڏکن جو بار سر تي کڻي سگهندي، منهنجي عجب قسمت آهي، جڏهن مٿا مونا هٽي اچا ڪنهن خوشيءَ کي وجهي ٿي اچان، ته قسمت جو سخت واءُ مون کي ڌڪيو وري وجهيو عذابن ۾ وجهي. خدا کي خبر، ته نيٺ منهنجي نصيب ۾ ڇا لکيل آهي. (اتي آسمان تي گوڙ ۽ ڪنوڻ ٿئي ٿي) اڄ آئون رلندي رلندي ڪٿي اچي بيٺي آهيان. ساوڻ جي جهڙ به مٿان چڱي اچي ڇانو ڪئي آهي، هاڻي ڪيڏانهن وڃان؟ چوڌاري اونده ٿي ويئي آهي. رستي جي به ته خبر ڪا نه ٿي پوي، (گوڙ ۽ ڪنوڻ ذري ذري پيئي ٿئي).

موهني: 1924ع ۾ مرزا صاحب منشي رياض الدين احمد دهلوي جي ڊرامي جو ترجمو "موهني" جي نالي سان ڪيو. هن ڊرامي لاءِ مرزا صاحب پاڻ لکيو ته "مضمون جي نظر تي هن زماني ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ اتفاق ۽ اتحاد بابت جيڪا ڪوشش ڪرڻ ۾ پئي اچي، تنهن ۾ اميد آهي ته هي ناٽڪ گهڻي مدد ڪندو.

گل بڪاولي: هي مرزا صاحب جو سنگيت ڊراما آهي، جيڪو هن مولوي

الاهي بخش جي لکيل هندي ڊرامي تان ترجمو ڪيو. هن ڊرامي کي بہ مرزا صاحب سنڌي ماحول ۾ آڻي پيش ڪيو. هن ڪتاب ۾ مرزا صاحب ماحول مطابق تصويرون بہ ڏنيون. هن ڊرامي جي ڪردارن ۾ آدمزاد سان گڏ پريزادن يعني پرين، ديون توڙي طلسماتي معجزن کي آڻي سنڌي ۾ معجزاتي ۽ پراسرار ڊرامن جي ابتدا پڻ ڪئي.

شڪنتلا: هيءُ ڊرامو ڪاليداس جي مشهور ڊرامي "شڪنتلا" تان سال 1896ع ۾ مرزا صاحب ترجمو ڪيو. "شڪنتلا" جا دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجما ڪيا ويا آهن. سنڌي ۾ قليچ بيگ صاحب جو هيءُ ترجمو سيني کان اعليٰ آهي.

حسنا دلدار: هيءُ ڊرامو شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامو "Merchant of Venice" جو ترجمو آهي، جنهن کي مرزا صاحب سال 1897ع ۾ لکيو. جنهن کي سنڌ ڪاليج ڊراميٽڪ سوسائٽي طرفان ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو.

هي ڊرامو بہ سيرت جي موضوع تي آهي. ڊرامي ۾ سنڌي ماحول کي آندو ويو آهي ۽ ڪردار، مقصديت پڻ سنڌي ماحول جي جهلڪ کي ظاهر ڪن ٿا. هن ڊرامي ۾ سيرت جو مسئلو اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ وياج خور جي پيسي جي پوڃا سندس تباهي تي آڻي ۽ عاشق دلدار جي ادار دلي ڪيس سياڻي ۽ بردبار معشوقہ حسنا سان ميلاپ تي ڪرائي.

مرزا صاحب جي هن ڊرامي جي باري ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پنهنجي ڪتاب سنڌي نثر جي تاريخ ۾ لکي ٿو: "قليچ بيگ هن ناٽڪ جو ڏيهي زندگيءَ ۾، التو اهڙي تہ ڪاريگريءَ سان ڪيو هو جو بنهہ اصلي پي لڳو. هيءُ ناٽڪ جڏهن پهريون ڀيرو اسٽيج تي آيو هو، تڏهن ڪيترن هندو بزرگن کي ڏاڍي ڏاڍي لڳي هئي انهيءَ جو ڪارڻ هو تہ Shylock وياج خور کي مرزا صاحب يهوديءَ مان ڦيرائي هرداس مارواڙي بنائي ڇڏيو هو ۽ ڪرستان واپاريءَ Antonio کي لالا منسک لعل بنائي اهڙيءَ ريت پيش ڪيو هئائين جو هو هندو رڳو نالي ۾ تي لڳو. سندس دوستي مسلمان دلدار (Bassanio) سان هئي، ۽ هن جو اٿڻ ويهڻ مسلمان سان ٿي ٿيو. انهيءَ سمي

جي ڪٽر هندن واري چوٽ چاٽ منجهس هئي ڪا نہ. اهڙيءَ طرح سان مرزا صاحب هن رومانوي ناٽڪ مان هندو - مسلم ميلاپ جو ترقي پسند مطلب ڪڍي ورتو، ۽ يهودي — عيسائي نفاق وارو اصلوڪو مطلب ڪڍي ڇڏيائين."

نيم حڪيم خطره جان، نيم ملان خطره ايمان: مرزا صاحب پنهنجي هن اصلوڪي ننڍي ناٽڪ کي سال 1897ع ۾ لکيو. هيءُ هڪ مزاحيہ ناٽڪ آهي، جنهن کي ڪيترائي ڀيرا ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو.

هن ڊرامي هڪ هنڌ اچي ٿو تہ "بيمار جي نبض ڏسي ٿو ۽ وات پٽائي ڏسيس ٿو. ٻاهران ڳوڙهي کي هٿ لائي ڏسي ٿو ۽ پڇي ٿو ڪاڏو چا اٿس؟

ٻڍو- سائين ويچارو چا ٿو کائي. اسين هاري ماڻهو پلا چا کائيندا سين. جوار جي ماني جو هيترو ڳيو ۽ لسيءَ چڪو.

طبيب- اٿين نائي، هن وليون چريون آهن، سو نڙيءَ ۾ ڪو پٽو اٽڪي پيو اٿس."

شيخ چلي اگڻ مسخرو: هيءُ مرزا صاحب جو اصلوڪو مزاحيہ ننڍو ناٽڪ آهي، جنهن کي مرزا صاحب سال 1899ع ۾ لکيو. هيءُ ننڍو ڊراما ڪيترائي ڀيرا ڪاميابيءَ سان اسٽيج تي پيش ڪيو ويو.

گلزار ۽ گلناز: مرزا صاحب شيڪسپيئر جي رومانوي ڊرامي Romeo & Juliet جو ترجمو وري نئين انداز ۾ ڪيو. اصل ڊرامي ۾ نوجوانن جوشيلن عاشقن جو ڪردار انت ڏيکاريل آهي، پر ان ناٽڪ جي "گلزار ۽ گلنار" 1909ع جي نالي سنڌي صورت ۾، ان جي موتمار پڇاڙي کي مرزا صاحب عام ماڻهن جي دلپسنديءَ لاءِ ڦيرائي، پريمن جو ميلاپ ڪرايو هو. جنهن ڪري ابهرن بي تحمل عاشقن کي سزاياب ڪرڻ جو ناٽڪي مطلب دفع ٿي ويو. هن ڊرامي ۾ بهترين نظارا ۽ عاشقن جون آهون شامل آهن.

ششاد مرجانہ: مرزا صاحب جو "ششماد مرجانہ" 1908ع شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Cymbeline جو ترجمو هو ۽ نهايت ڪامياب ٿيو هو. هن ناٽڪ ۾ ڪردار جي ڪچائي اها ڏيکاريل آهي تہ پورڙو هيرو هيروئن (Heroine) جي ٻڌل بيوفائيءَ ۾ ستروئي ويساهہ ڪري ٿو وڃي ۽ بنا تحقيق جي ڪڍي ٿو ڇڏيس، جنهن جي سزا اها ٿو پائي جو پڇتاءَ ۽ بعد ۾ وڇوڙي جا

عذاب سهڻا ٿا پونس.

فيروز دل افروز: مرزا صاحب لارڊلٽن جي ڪتاب Night and Morning تان ورتل اردو ناٽڪ ”ليل و نهار“ جو سنڌي زبان ۾ ”فيروز دل افروز“ (1905ع) جي نالي ترجمو ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي سماجي زندگيءَ جا جيڪي منظر چٽيا آهن، تن هن ڊرامي کي حقيقت نگاريءَ واري يا سچي زندگيءَ وارين خوبين سان پري ڇڏيو. مرزا صاحب هوندئن بہ هڪ حقيقت نگار هو. مختلف پلاٽن ۽ پردن کي روزانہ زندگيءَ جو روپ ڏيئي، وڏيڪ عوام پسند بنائي ڇڏيو آهي. مرزا صاحب جي هن ڊرامي جي باري ۾ پروفيسر ملڪاڻي صاحب لکي ٿو تہ: ”هن ناٽڪ ۾ رومانيت سان گڏوگڏ حقيقي زندگيءَ جا ڪارناما پڻ چٽيل هئا، جنهن ڪري ان کي حسنا دلدار کان پوءِ مرزا صاحب جو بيو حقيقت نگاريءَ وارو ڊرامو چئي سگهجي ٿو.“ (سنڌي نثر جي تاريخ)

شاهہ ايليا: وليم شيڪسپيئر جي ڊرامي King Lear (ڪنگ ليئر) جو ترجمو مرزا قليچ بيگ شاهہ ايليا جي عنوان سان 1900ع ۾ ڪيو. هن ڊرامي ۾ سيرت جي هيٺائي جي موضوع کي کنيو ويو آهي. هن ڊرامي جو مضمون ڏکن ڏاکڙن سان ڀريل آهي. شاهہ ايليا جي خوشامد پسند طبيعت سندس زوال آڻي ٿي. اهڙي دردناڪ ڊرامي کي مرزا صاحب سنڌي ماحول ۾ آڻي سندس سونهن کي ٻيڻو ڪري ڇڏيو آهي.

بدنصيب بادشاهہ شاهہ ايليا وڏي عمر ۾ پهچڻ جي باوجود هڪ صحتمند زندگي گذاري ٿو. هو بنيادي طرح خوشامد پسند سوچ جو مالڪ آهي. هو پوڙهي ٿيڻ کان پوءِ چاهي ٿو تہ پنهنجي سڄي حڪومت پنهنجي ڌيئرن ۾ ورهائي ڇڏي. هو پنهنجو راڄ ڌيئرن ۾ اهڙي طرح ورهائڻ چاهي ٿو تہ جيترو پيار سندس ڌيئر هن سان ڪن ٿيون. ان حساب سان هو حڪومت جو حصو انهن ۾ سندس مڙسن کي ورهائي ڏيندو.

سندس سڀ ڌيئر هن جي بي انتها خوشامد ڪن ٿيون ۽ هن لاءِ وڏي محبت ڏيکارين ٿيون. سندس ننڍي ڌيءُ شهزادي صوفيہ جيڪا ڀين جي ڀيٽ ۾ خوبصورت ۽ ذهين آهي، اها روايتي خوشامدپسند نہ ٿي ڏيکاري. اهڙي طرح عاليشان، پر ضعيف طبيعت بادشاهہ پنهنجي ٻن چاپڙين ڌيئرن جي

خوشامد تي پلجي پنهنجي سموري ملڪيت سندن لوپي مڙسن کي ڏئي ڇڏي ٿو پر اندر جي سچار ۽ سچ چٽي ڏيندڙ ڌيءُ صوفيہ کي ڪاري ڪوڏي بہ نہ ڏني ۽ کيس فرانس جي بادشاهہ سان شادي ڪرائي ڪڍي ڇڏي ٿو. جيڪو صوفيہ جي سندس اخلاق ۽ ڪردار جي ڪري گهڻي عزت ڪري ٿو. سندس وڏيون ڌيئريون اهو فيصلو ڪنديون آهن تہ هو والد کي واري سان هڪ مهينو پوري شان سان رهائينديون. مگر اڳتي هلي پيءُ کي گهران ڪڍي ڇڏين ٿيون، جنهن تي بادشاهہ کي صوفيہ جي سچي محبت جو قدر ٿئي ٿو. آخر ڪار صوفيہ جو مڙس سندس پيءُ جي ملڪ تي ڪاهہ ڪري ٿو ۽ دغا باز ڌيئرن کان نجات ڏياري ٿو. سندس ننڍي ڌيءُ صوفيہ کيس سهارو ڏئي ٿي. هو پيءُ جي خدمت ڪندي تڪليفون سهي گذاري وڃي ٿي ۽ بادشاهہ پڻ بري حالت ۾ مري وڃي ٿو.

هي ڊرامو انساني طبيعت جي ڪمزوري جي موضوع تي ٻڌل آهي. هي ڊرامو شيڪسپيئر جي بهترين ڊرامن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. هن ڊرامي جو ترجمو مرزا صاحب اهڙو تہ اکري پابندي وارو ڪيو آهي جو ڪردار ۽ شهرن جا نالا ڦيرائي مڪاني رکيا آهن. بادشاهہ جون دردناڪ زباڻيون، چريائپ جي حالت ۽ وفادار ڌيءُ جي لاش واري منظر کي اصلوڪو ڪري ڏيکاريو آهي. مرزا صاحب سليس ٻولي استعمال ڪري ان ڊرامي ۾ اهڙيون خوبيون بيان ڪيون آهن جڻ اهو اصلي معلوم ٿئي ٿو. ڪردار نگاري توڙي مڪالمن جي لحاظ کان هي ڊرامو سنڌي ادب ۾ اهم جڳهہ والاري ٿو.

شهزادو بهرام: مرزا قليچ بيگ هي ڊرامو وليم شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Hamlet جو ترجمو ڪيو. هي ڊرامو زندگي جي فلسفي، انساني ڪردار، انساني چالاڪين ۽ حماقتن جي پيشڪش جي لحاظ کان شيڪسپيئر جي مڙني ڊرامن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. مرزا صاحب هن ڊرامي کي سنڌي ماحول ۽ مسلم زندگي ۾ ” شهزادو بهرام“ جي عنوان سان 1914ع ۾ ترجمو ڪيو. هن ڊرامي جي مرڪزي ڪردار ۾ بيحد سوچڻ ۽ ٻڌتر ۽ عمل نہ ڪرڻ جي عادت ڪري خونخوار نتيجا ڏيکاريا ويا آهن.

هي ڊرامو بادشاهن جي روايتي دشمني، قتل ۽ تخت جي قبضي سان

شروع ٿئي ٿو ۽ خون جي بدلي تي ڪهاڻي ٻڌل آهي. ڊرامي جي آڪاٽي مقتول بادشاهه جي روح جو روز رات جي وقت نمودار ٿيڻ سان اڳتي وڌي ٿي. مرحوم بادشاهه جو روح پنهنجي پٽ يعني شهزادي بهرام کي موت جو راز ٻڌائي ٿو ۽ ڪهڙي نموني ڪيس زهر ڏئي ماريو ويو هو.

شهزادو بهرام جيڪو پنهنجي والد جي موت جي صدمي سبب بي حال ۽ پاڻ اڪيلو محسوس ڪري رهيو هو، ڇو جو سندس چاچي فتح شاهه تخت تي ناجائز قبضو ڪيو هو ۽ سندس والده راڻي قمرالنساءِ فتح شاهه سان شادي ڪري ڇڏي هئي. اهو ئي سبب آهي جو هو عورت ذات کي بي وفا سمجهي ٿو. هو دنيا جي ان دوکي بازي تي اچان حيران ۽ پريشان ٿي هو ته چاچي جي هٿان پيءُ جي موت جي حقيقتن ڪيس برداشت کان ٻاهر ڪري ڇڏيو. هو بدلي جي آگ ۾ جلندو رهيو ۽ چرئي هجڻ جو روپ ڌاري بدلي وٺڻ لاءِ منصوبا ٺاهڻ لڳو. پر سندس طبيعت ۾ ارادي جي غير پختگي جي ڪري بدلي وٺڻ ۾ دير ٿي ويئي. "ٿيڻ گهرجي يا نه ٿيڻ گهرجي" جي وچ ۾ هو اهڙي طرح ڦاسي ويو جو حالتون سندس قابو مان نڪري ويون. نتيجي طور تي پنهنجي جان جي بازي تي ڪيس بدلو وٺڻو پيو. شهزادو بهرام ان جنگ ۾ آخر خود به مارجي ويو.

ترجمي جي لحاظ کان هي ڊرامو مرزا قليچ بيگ جو بهترين ڊرامو آهي. هن ترجمي ۾ مرزا صاحب اصلي انگريزي بادشاهي ماحول کي سنڌي ويس پهرايو آهي. اصلي انگريزي شعرن جي جاءِ تي سنڌي شعر استعمال ڪيا اٿس، جنهن سان ترجمي ۾ اچان به خوبصورتي اچي ويئي آهي. وڻندڙ ۽ آسان ٻولي، ٺهڪندڙ پهاڪا ڊرامي جي حسن کي اچان به وڌائين ٿا.

انڪوائري آفيسر: مرزا قليچ صاحب هي ڊرامو روسي زبان جي مشهور ڊراما نگار گوگول (1809 – 1852) جي مزاحيه ڊرامي The Government Inspector جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هي ڊرامو پهريان انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪيو ويو هو جتان مرزا صاحب ان کي سنڌي زبان ۾ آندو. مرزا صاحب پنهنجي روايتي ترڪيب مطابق هن ڊرامي کي مقامي رنگ ڏنو آهي. روسي نالن، ماڳن ۽ مسئلن کي سنڌي سماج مطابق پيش ڪيو آهي. ڪردارن کان مڪالما ائين چورايا اٿس جڻ اهي سنڌي ماڻهن لاءِ گوگول لکيا هئا. هي

ڊرامو اڳتي هلي پي ٽي وي تان پيش ڪيو ويو ۽ تمام گهڻو پسند ڪيو ويو.

هن ڊرامي ۾ ”غلط فهمي“ جي بنياد تي ڀهراڙي جي سرڪاري ڪامورن ۽ هڪ اخباري خاطي جي وچ ۾ تي گذريل واقعات، جيڪي هونئن غير متوقع آهن، ڏيکاريل آهن. ڪامورا اخباري خاطي کي سرڪار جو مخفي ”انڪوائري آفيسر“ سمجهي هراسجي وڃن ٿا ۽ پريشاني جي حالت ۾ پنهنجي پنهنجي ظلمن ۽ غلط ڪمن ڪارين جو اقرار ڪن ٿا ۽ ڪوشش ڪن ٿا ته ”انڪوائري آفيسر“ کي ڏيکاريو وڃي ته سڀ ٺيڪ ٺاڪ آهي ۽ انتظام ۾ ڪٿي ڪا به خرابي نه آهي. ”انڪوائري آفيسر“ کي خوش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ پاڻ ڦرائي وهن ٿا. آخر ۾ ه ٿن صحيح حقيقت ظاهر ٿئي ٿي، تڏهين کين پيشماني حاصل ٿئي ٿي.

”انڪوائري آفيسر“ ۾ ڏيکاريل آهي ته سماج ۾ اهڙن فردن جي ڪمي ڪونهي، جيڪي پاڻ کان هيٺن کي طاقت جي زور ۽ مڪاري ذريعي هيسائي پنهنجا ذاتي مطلب پورا ڪندا رهن ٿا. انصاف کي رد ڪري، ظلم جي بازار گرم رکن ٿا. ڊرامي ۾ چٽي طرح ڏيکاريل آهي ته بالا آفيسر فقط وڏن وڏن شهرن جو گشت ڪري موٽي وڃن ٿا پر ڏورانهن ۽ ننڍڙن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ڪڏهن پير به نه ٿا پائين. انهيءَ ڪري انهن ننڍڙن شهرن ۽ ڳوٺن جا ڪامورا پاڻ ۾ سمجهوتو ڪري عوام کي آزارين ٿا. هو پنهنجي فرضن جي ادا ڪرڻ ۾ لاپرواهي کان ڪم وٺن ٿا ۽ هر جائز توڙي ناجائز ڪم لاءِ نقد توڙي جنسن جي صورت ۾ رشوت وٺن ٿا ۽ انهي ڪري ڏوهه وڌي وڃن ٿا پر ان جو ڪو تدارڪ نه ٿو ٿئي.

هي ڊرامو تنقيدي ۽ مزاحيه آهي، جنهن ۾ معاشرتي برائن کي ڏيکاريو ويو آهي. هن ڊرامي رستي آفيسرن طرفان ڪيل ڪلور، اقربا پروري، رشوت خوري واري ماحول کي ڀرپور نمونے پيش ڪيو ويو آهي. هي ڊرامو ڪيترائي دفعا اسٽيج ڪيو ويو آهي. پر هر دفعي هن ڊرامي کي وڏيڪ پسند ڪيو ويو. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته مرزا صاحب هڪ سماجي نبض شناس اديب آهي، جيڪو مذاق مذاق ۾ ڪڙو سچ پياري حقيقتن تان پردو کڻي ٿو.

بدر منير ۽ بينظير: 1918ع ۾ ”بدر منير ۽ بي نظير“ نالي اصلوڪو ڊرامو

لکيائين. هي ڊرامو رومانوي هجڻ سان گڏ و گڏ سماجي بہ هو.

نيڪي بدي: ”نيڪي بدي“ جي عنوان سان مرزا صاحب 1911ع ۾ ڊرامو ترجمو ڪيو. هن ڊرامي لاءِ خيال آهي تہ شيڪسپيئر جي ڪنهن ڊرامي جو ترجمو آهي، جو ڪتاب ۾ ڄاڻايل نہ آهي. ملڪاڻي صاحب، مرزا قليچ بيگ جي نهايت دلچسپ ڊرامن ۾ هن کي تسليم ڪري ٿو. هن ڊرامي ۾ بہ ڪردار نيڪي ۽ بدي نالي جوڙيا ريا آهن، جن جي پوري ڪردار نگاري پڻ ڪيل آهي تہ مڪالمہ بازي بہ.

نادر شاهہ: هيءُ اصلوڪو تاريخي ڊرامو، مرزا صاحب 1897ع ۾ لکيو جنهن کي هريسنگ سکر طرفان ساڳي سال شايع ڪيو ويو.

مرزا صاحب جي ڊرامن جي ٻي اهم خوبي هي آهي تہ سندس مزاحيہ ۽ طنزيہ ڊراما سماجي تنقيد سان ڀرپور آهن ۽ عام ماڻهوءَ جي زندگي جي عڪاسي ڪن ٿا. هو ڪل ۽ ڀوڳ ۾ ماڻهن کي ڪڙو سچ پياري ٿو. ان سلسلي ۾ سندس ڊراما ”انڪوائري آفيسر“، ”لوڀي ۽ ٺوڳي“، ”شيخ چلي ۽ اگهڻ مشخرو“ وڏي اهميت رکن ٿا.

مرزا صاحب جي اسلوب ۽ لفظن جي چونڊ بہ شاندار هوندي هئي. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سندس ڊرامي ”ڪاليداس“ تي تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ ”هن هندي ناٽڪ ۾ هن مسلم عالم اهڙا تہ سولا هندي لفظ ۽ اصطلاح استعمال ڪيا آهن جو ناٽڪ نويسي جو اهم اصول ثابت ڪري ڏيکاريائين تہ ناٽڪ پا ترن واتان ٻولي اها ڳالهائڻ تي هريل هجن“.

مرزا صاحب جي سنگيت ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ لکي ٿو تہ ”مرزا صاحب جي منظوم ڊرامن تي مجموعي طرح تنقيدي نگاهہ وجهڻ سان چئي سگهجي ٿو تہ سندس اٺوهين صديءَ جي پڇاڙي وارن سنگيت ڊرامن ۾ هڪ واضح تبديلي موجود آهي. سندس شاعراڻي مزاج جو موجن پريو مهراڻ هنن ٻوين ڊرامن ۾ مست ڇوليون هڻندو نظر اچي ٿو. سندس شعر وڏيڪ پختو، شيرين ۽ سنہ لڳي ٿو. منجهنس نہ صرف تشبيهن استعارن جو سهڻو استعمال نظر اچي ٿو پر معنوي خوبيون بہ خوب سميٽيل آهن.“ (سنڌي سنگيت ڊراما سنڌي ادب مئي 1988ع)

ان کان علاوه مرزا قليچ بيگ جيڪي ناول لکيا ۽ ترجمو ڪيا، انهن مان اڳتي هلي PTV لاءِ ڊراما سيريل جي صورت ۾ نشر ٿيا. انهن ۾ ”زينت“، ”گلن جي ٽوڪري“، ”ايرڪ“،”انڪوائري آفيسر“ وغيره شامل آهن.

ديوان ڪوڙومل (1844–1916)

راءِ بهادر ديوان ڪوڙومل چندن مل کلناڻي جو جنم تعلقي پريا ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. سندس اصل نالو پريتم هو. هو مثالي استاد هو، ادبي ۽ علمي خدمتن ۾ سيني کان اڳتي هو. تمام وسيع مطالعو رکندڙ هو. سرڪاري ادارن ۾ ترجمان (Translator) جي حيثيت سان به ڪم ڪيائين. سندس وڏي ۾ وڏو ڪارنامو اهو آهي ته هن ”سامي جا سلوڪ“ گمنامي مان ڪڍي شايع ڪرايا.هڪ اندازي مطابق سندس ڪتابن جو تعداد 31 آهي.

رتناولي :ديوان ڪوڙيمل چندن مل سنه 1888ع ۾ سنسڪرت زبان جي مشهور ڊراما نويس راجا هرش ديو جي مشهور ڊرامي ”رتناولي“ جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي هريسنگ سکر طرفان ساڳي سال ليٿو ۾ شايع ڪيو ويو. هي ڊرامو سنڌي زبان جو ٽيون نمبر اوائلي ڊرامو آهي. هن ڊرامي کي ٻيو ڀيرو سنه 1938ع ۾ ”رتن ساهتيه منڊل ڪراچي“ طرفان شايع ڪيو ويو. ديوان ڪوڙومل هن ڊراما جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته ”ناٽڪ جو ڪتاب اڳي سنڌيءَ ۾ ڪونهي، ۽ انهيءَ قسم جا ڪتاب اڳي جنهن نه پڙهيا هوندا، تنهن کي ان جي سمجهڻ ۾ البت اوکائي ٿيندي، تنهن لاءِ هن ناٽڪ جو مختصر مطلب پڙهندڙ جي سولائيءَ ڪارڻ هيٺ لکجي ٿو...“

”رتناولي“ ۾لنڪا جي راجمڪاريءَ ۽ ڀارت جي هڪ راجا جي پريم ڪهاڻيءَ جو رمانوي ڊنگ ۾ ورنن ڪيل هو. هيءُ هڪ بهترين ترجمو آهي جنهن جي ٻولي پڪي ۽ پختي ۽ مڪالما نهايت ئي اثرائتا آهن مگر منجهس سنسڪرت جا ثقيل لفظ ڪثرت سان استعمال ٿيل آهن، اهو ئي سبب آهي جو هن ڊراما کي ڪڏهن به اسٽيج تي پيش نه ڪيو ويو. مثال طور يوگنڌرايڻ جي هڪ مڪالمي مان هيءُ ٽڪرو پيش ڪجي ٿو:

”ٻڌڻ ۾ ٿو اچي، سو آئون ڄاڻان ٿو ته ڪامديو جي اتشب ڪري، پرجا

جو آنند ۽ خوشي ٿي ڪري، تن جي ڏسڻ ڪاڻ مهاراجا به پنهنجي راج مندر مان پڌرايو آهي. اڙي هائوا مها راجا ڪچهريءَ ۾ به اچي سهڙيو آهي. جڏ جي ورتائن ڪان ڪڪ ٿي ۽ پرجا جي دل وٺڻ ۾ پنهنجو جس ڄاڻي، پنهنجي پريتم بسنتڪ سان آنند ڏسڻ ڪاڻ، ڪامديو وانگيان، اچي ويٺو آهي. هيءَ ڪارج يليءَ پانت سڌ ٿئي، تنهن جي اپاءَ جو آءٌ گهروجي تو ويچار ڪريان."

سنگ جو پرسنگ :هن صاحب سنڌي ڊرامي جي هن دوَر ۾ هڪ نندو اصلوڪو ڊرامو "سنگ جو پرسنگ" جي نالي سن سال 1899ع ۾ لکيو. جنهن کي ساڳي سال ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ايميچوئر ڊراميٽڪ سوسائٽي طرفان شايع ڪيو ويو. هي ڊرامو اسڪولي شاگردن لاءِ نصيحت آميز سٺي سنگت رکڻ لاءِ لکيو ويو هو.

هن ناٽڪ ۾ قرض جي مرض ۽ ڪسنگ جي خرابين تي مزاحيہ انداز ۾ طنز ڪيل آهي: "ڪاڪو پرسرام اوطاق ۾ ويٺو آهي ۽ ٿڏا شوڪارا پيو ڇوي ٿو: "سمو ڏاڏو پاري لڳو آهي، نندوڏائي جو سنڌو سيڙهو رهيو ئي ڪونهي. سيڪو آپي خان آهي. ڇوڪرا جي هاٽي آٽي مان ڦٽا آهن تن جي آڪڙ ڪنهن جي ڪٽڻ جي نه آهي. گهر ۾ غرقي نه ٿهي، دم ٺوڙهيءَ جو، مائٽ ويچارا مٽا مونا هٽي جئين تيئن پيا پن پرين، چورن کي نه اڏيءَ جي نه ڪتيءَ جي."

ديوان ڪوڙومل ان دور ۾ سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ حصو ورتو جڏهن هي فن سنڌي ادب ۾ اڃان نئون نئون پنهنجو وجود قائم ڪري رهيو هو. سندس ڊراما پنهنجي دور جا ڪامياب ڊراما هئا.

ليلارام وطڻمل "خاڪي" (1867 – 1941)

ديوان ليلارام ولد وطڻمل ٽيڪواڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. اڳتي هلي هن سک مذهب اختيار ڪيو ۽ ليلارام سنگ سڏائڻ لڳو. هو بهترين شاعر نقاد ۽ ڊراما نويس هو. ليلارام حيدرآباد مان ميٽرڪ ڪرڻ کان پوءِ 1886ع ۾ بمبئي مان بي-اي ۽ ايم-اي جون ڊگريون حاصل ڪيون. پر وڪالت جي شوق سبب وڪالت جو پيشو اختيار ڪيائين ۽ بعد ۾ جج به مقرر ٿيو. هن کي سنڌيءَ سان گڏوگڏ انگريزي ۽ فارسي ٻولين تي به عبور

حاصل هو. هو اعليٰ قسم جو شاعر پڻ هو. شاعري ۾ ”خاڪي“ تخلص ڪتب آڻيندو هو. شاعري جو ڪتاب ”ديوان خاڪي“ جي عنوان سان 1921ع ۾ شايع ٿيو. سندس وڏي سڃاڻپ اها آهي ته هو شاهه جو شارح هو. 1890ع شاهه رح تي شاعري، حياتي ۽ فڪر تي سندس انگريزي ۾ ڪتاب Life, Religion and Poetry of Shah Latif ۾ شايع ٿيو.

هرشچندر: مير محمد نظاماڻي لکي ٿو ته ”هن صاحب سنڌي ادب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. سندس ڪيترائي انگريزي ۽ سنڌي ڪتاب مشهور آهن. هن صاحب ڪيترا سنڌي ڊراما پڻ لکيا. انهن ڊرامن ۾ اڪثر مقفيٰ نثر ٿيل آهي، ۽ سندس لکڻي نهايت ئي وڻندڙ ۽ اثرائتي سندس پهريون ڊرامو مهاڀارت تان ورتل ڊرامو ”هرشچندر“ جيڪو سال 1895ع ۾ لکيائين. هن ڊرامي ۾ جيتوڻيڪ سنسڪرت الفاظ استعمال ٿيل آهن، انهيءَ هوندي به مقفيٰ وڻندڙ لکڻي هئڻ سبب هيءُ هڪ سٺو ڊرامو آهي. هيءَ ناٽڪ تنهن ڪانپورءِ 1900 ۾ ڇپايو ويو“. (سنڌي ڊراما... ۽ تاريخ)

رامائڻ: هن صاحب رامائڻ جا ٻه ڀاڱا سال 1898ع ۾ ناٽڪ ۾ لکيا. جن پڻ ڪافي ڪاميابي حاصل ڪئي. ”راما“ ۾ سريلي راڳيندڙ ۽ شمتراءِ لوڪسنگ (ديوان جي ڀائٽي) رام جو پارٽ ڪيو هو. ٻنهي ۾ اڻ ڇاتل وچن ڪي پاڻي ڏيڻ ڪري ڏرين ڪي تقدير رولا تي ڪارائي: هرشچندر رشي واشوامتر ڪي، ۽ دسرٿ راڻي ڪيڪئيءَ ڪي، انڌا وچن تا ڏين ۽ نتيجو اهو نڪتو نڪري جو هرشچندر راجا وڃائي دربدر ٿو ٿئي، ۽ رام چوڏهن ورهيه بنواس ٿو ڀوڳي.

سندس ڊرامن هرشچندر ۽ رامائڻ لاءِ پريم پرڪاش لکي ٿو ته ”پهرين ناٽڪ ۾ هرشچندر، رشي وشوامتر جو ناٽڪ ۾ دسرٿ، راڻي ڪيڪئيءَ کي اهڙا وچن تا ڏيئي وڃن تا جو ڪين بعد ۾ ڪافي تباهي تي ڏسڻي پوي.“ (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

مهن تارڪا: هي اصلوڪو ڊرامو سال 1896ع ۾ لکيو هيءُ هڪ سٺو سماجي ناٽڪ آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ بيوه جي مکيه مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي.

سورجن راڏا: هي اصلوڪو ڊرامو 1897ع ۾ لکيو ويو. هن ۾ مذهب متاثڻ

يعني هندو مان مسلمان ٿيڻ جي مسئلي کي کنيو ويو آهي. هي ناٽڪ ڇهه ڇهڇٽن ۽ 106 صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ مڪالما راڳڻ ۽ ڪافين ۾ ڏنل آهن. ڪٿي هجويہ انداز بہ ملي ٿو.

”قاضي- خاوند: بيشڪ صد لعنت آهي اهڙي خبيث تي. هي پليت اسان مومنن تي داغ آهي.(اتو سنگ جو نوڪر اچي ٿو)“

”.... نواب: ڏوڙ پيئي ڏٽي پرتي تي! ڇائي پيئي هن شيطان الهہ پرتي تي! هن بدمعاش لاءِ رڳو قاسي بس ناهي قاضي صاحب قاسيءَ تي چاڙهڻ کان اڳي هن احمق کي سنگسار ڪرائيندا وڃجو.“

دروپدي : ليلارام جو ”دروپدي“ 1905ع ۾ شايع ٿيو. هي مهاڀارت تان ورتل هو. هن ڊرامي کي ڏيارام ڄيٺمل ايميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي طرفان پيش ڪيو ويو. هن ڊرمي ناٽڪ ۾ ڀڏشٽرجي ڏاري جي راند ۾ پنهنجو راڄ ڀاڳ ۽ گهر ٻار جوئا ۾ هارائي وهي ٿو. بعد ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن جو منهن ڏسڻو پويس ٿو.

شاهہ عادل خان : هي اصلوڪو ڊرامو 1908ع ۾ شايع ٿيو. ”شاهہ عادل خان“ مزاحيہ ڊراما هو.

لوڀي لاڪيٽا:”لوڀي لاڪيٽا“ هڪ ننڍو اصلوڪو ڊرامو هو. جيڪو ساڳئي سوسائٽي طرفان 1908ع ۾ شايع ٿيو.”لوڀي لاڪيٽا“ مزاحيہ ڊرامو هو. لوڀي لاڪيٽا ۾ وڪيلن جي ڪارنامن جا پول پڌرا ڪيل هئا. تہ بہ وڪيل اندرئين خاني ۾ پاڻ ملي ڀڳت ڪن ٿا ۽ ٻنهي ڌرين کان ناهہ ڪرائڻ خاطر پئسا وصول ڪن ٿا ۽ پاڻ ۾ ورهائي کڻن ٿا. هي ناٽڪ 24 صفحن تي مشتمل آهي ۽ ٽن ڇهڇٽن تي مبني آهي. تحرير مزاح سان ڀرپور آهي. مثال طور:

”هري پرشاد-ادا! وڪالت ڪجي تہ سچ ۽ ايمان سان. قابليت ۽ محنت جو ڦل کائجي، نہ ڪوڙ ۽ ڪپٽ جو. ٻڌو ڪين اٿئي تہ ڪوڙي جي ڊوڙ ڪڏ تائين. ايمان نيٺ ايمان آهي.

وشنو پرشاد- سو آءٌ وري بي ايمان آهيان ڇا؟ لعنت آهي بي ايمان کي.آءٌ ڀائي جيڪو ڪم ڪريان سو ظاهر ظهور ۽ ٺڪي ٺوڪي اصيلن جي ميڄتا وٺي پوءِ پير کڻان. پوءِ بہ چوندين بي ايمان؟“

سنڌس باري ۾ پريم پرڪاش لکي ٿو تہ "ديوان وطڻمل پھريون هندو ليکڪ هو، جنهن ناٽڪ کي، پنهنجي وقت جي عوامي زندگيءَ سان جوڙيو ۽ اهو ثابت ڪيو تہ صحيح ناٽڪ پنهنجي سمي جي مڪاني اسٽيتن جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پنهنجي زمين جي پاڙن تي بيهي ٿو. ليلارام وطڻمل جي ڊرامن ۾ جا خاص ڳالھ هوندي هئي تہ موجوده دور جي فلمن وانگر پنهنجي ڊرامن ۾ گيت وجھرائيندو هو. هن جي ڊرامن جا گيت سندس وڏي ڀاءُ لوڪسنگ جا جوڙيل هوندا هئا ۽ ڊرامن جي ڇپيل ڪتابن ۾ گفتگو سان گڏ ڇپيل هوندا هئا." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

لوڪسنگ وطڻمل (1864_1933)

ديوان لوڪسنگ ولد وطڻمل ٽيڪواڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو ليلارام وطڻمل جو وڏو ڀاءُ هو. هو خود بہ سٺو شاعر ۽ ڊراما نويس هو. هن هڪ طرف ڊراما لکيا تہ ٻئي طرف انهن ۾ اداڪاري ڪئي ۽ ٽئين طرف ڊرامن لاءِ گيت بہ لکيا. سندس بہ ڊراما "مذر ڪوي" (1902ع) ۽ "نشائين کي نصيحت" (1903ع) ڏاڍا مقبول ٿيا.

نشائين کي نصيحت : هڪ نصيحت آميز ڊرامو هو، جنهن ۾ نشي ڪري پيدا ٿيندڙ خرابين ۽ معاشري تي پوندڙ اثرن جو چٽ چٽيل هو.

مذر ڪوي : هي شاعر جي زندگي ۽ فن بابت ننڍو ناٽڪ هو. لوڪسنگ وطڻمل سنڌي طرح سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ حصو ورتو. هو اسٽيج جي فن سان وابستہ رهيو. ان اوائلي دور ۾ سندس خدمتون قابل تعريف آهن.

ڄيٺانند ڪلٽداس

ماسٽر ڄيٺانند ڪلٽداس، پريا، ضلعي نوشهروفيروز جو رهاڪو هو. هو سٺو شاعر ۽ ڊراما نويس هو. هو درس و تدريس جي پيشي سان وابستہ هو.

نل دمينتي: سال 1814ع ۾ "هرشچندر" جي سنسڪرت ناٽڪ "نل دمينتي" (جو پنهنجي بزرگ ڳوٺاڻي ديوان ڪوڙيمل ڪان درست ڪرايو هئائين) کي پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي کي "ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج اميچوئر ڊرميٽڪ سوسائٽي" اسٽيج تي پيش ڪيو، اها سنڌ جي پھرين

ڊرميٽڪ سوسائٽي هئي، جنهن پوءِ ڪيترائي سنڌي ڊراما اسٽيج تي پيش ڪيا. هن ڊرميٽڪ سوسائٽيءَ جو "بادشاهه هال". جنهن ۾ ڊراما ڏيکاريا ويندا هئا، سو حيدرآباد ۾ موجوده سيلاٽن جي پاڙي وٽ هوندو هو.

ڇيٽانند جو هيءُ ڊرامو عبارت ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان هڪ سٺو ڊرامو آهي ۽ اسٽيج تي ڪافي ڪامياب ويو. عجب آهي ته سنڌي ناٽڪ جي تاريخ ۾ هيءُ هڪڙو ئي ڊرامو هو جنهن ۾ فقط هڪڙو رواجي راڳ وڌل هو، جو درگداس آڏواڻيءَ دميننتيءَ جو پارٽ ڪندي ڳايو هو. هن ناٽڪ ۾ راجا نل جو پارٽ هيرانند سنتوڪرام وڪيل ڪيو هو، ستجڳ جو سجانسنگ جڳتياڻيءَ ۽ ڪلجڳ جو ڪنولسنگ ملڪاڻيءَ ادا ڪيا.

ديوان ٺاڪرداس ناگراڻي

ديوان ٺاڪرداس ناگراڻي جو تعلق شڪارپور سان هو.هن صاحب جي ڪوشش سان سنه 1897ع ۾ شڪارپور ۾ "ڌرم اپڪار ايميچوئر ڊرميٽڪ سوسائٽي" وجود ۾ آئي، جنهن لاءِ پاڻ به ڪيترائي ڊراما لکيا. هو جج جي پيشي سان وابسته هو.

چندراولي: هن صاحب 1901ع ۾ "چندراولي" نالي ڊرامو لکيو، جنهن کي انهيءَ سوسائٽيءَ جي طرفان پيش ڪيو ويو. چندراولي ۾ تاريخي موضوع هئڻ باوجود ان جو ماحول سنڌي ماحول مطابق آندل هو. هن ڊرامي جي ٻولي نج سنڌي به ڪو نه هئي.

ترِيا چلتر: هن 1914ع ۾ "تريا چلتر" ناٽڪ لکيو، جيڪو شيڪسپيئر جي هئلميٽ جو ترجمو آهي. "تريا چلتر"سندس ترجمو اصل کان به ڏکيو هو، جنهن جي ڪري مرزا قليچ بيگ جي ترجمي شهزادي بهرام جيتري شهرت حاصل ڪري نه سگهيو. هي ڊرامو بادشاهن جي روايتي دشمني، قتل ۽ تخت جي قبضي سان شروع ٿئي ٿو ۽ خون جي بدلي تي کهاڻي ٻڌل آهي.

گاگسنگ آڏواڻي (1863_1913)

گاگسنگ ولد آتما سنگ آڏواڻي جو تعلق شڪارپور سان هو. هو بنيادي طور تي مذهبي تعصب سان ڀرپور هو.

شڪنتلا دشنت: 1897ع ۾ هندي ناٽڪ تان ترجمو ڪيائين، هي ناٽڪ ڌرم اپڪار اميچوئر ڊرميٽڪ سوسائٽي، شڪارپور پيش ڪيو هو.

مها انڌير: هي ڊرامو آگسٽ 1904ع ۾ لکيو ويو. هن صاحب جي ڊرامن تي مذهبي رنگ گهڻو نظر اچي ٿو. ڊرامي **"مها انڌير"** ۾ هڪ خيالي ڌرمي ڪهاڻي ڏيکاري وئي آهي، جنهن ۾ مسلمانن ۽ هندن ۾ هڪ ٻئي لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ جو ٻج سمايل آهي، ۽ پوري ڪهاڻي، هندو ڌرمي پرچار سان ڀرپور آهي.

ڊاڪٽر شام نارائڻ: 1915ع ۾ هن هي نالي ڊرامو لکيو. هن ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکيو آهي ته "هن ناٽڪ ۾ سنڌي جي مذاقي ڇهچٽن کي ٻن مسخريءَ جا پارٽ ادا ڪندڙ تيجا نداس ۽ تليداس نند پيش ڪيو هو." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

ليلارام ماڪيجاڻي (مرتيو 1937ع)

ليلارام ولد ٽارو مل ماڪيجاڻي جو تعلق حيدرآباد سان هو. هن جي ڊرامن غير معمولي شهرت حاصل ڪئي. هن جي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها آهي ته اهي اصلوڪا ۽ تشدد سان ڀرپور هوندا هئا. سندس "ڊرامن ۾ دورنگي دنيا" (1920)، "پريمي پتنگ" (1920)، "بي وفا قاتل" (1921)، "ڪشور موهني" (1921)، "ڪلجڳ جا ڪلور" (1922) "ليلا وتي" (1922)، "قاتل مسافر" (1931)، "نئين سجاڳي" (1937) ۽ "وطني وفائي" اهم آهن.

ليلا رام سنڌي ڊرامي ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو جيڪو انگريزي ڊرامن ۾ جان ويبسٽر (1580 — 1625) ادا ڪيو هو. هن پُر تشدد موضوع اسٽيج تي پيش ڪيا. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو ته "سندس ناٽڪ اگرچه مڙئي چالو زماني بابت هئا، پر ٽڪاٽوڪي منجهن حد کان ٻاهر هئي. اهڙا ڪي ورلي ناٽڪ هوندا. جن ۾ خنجريا پستول کان ڪم ورتو نه هوندو. ليلارام هڪڙو ئي ناٽڪ "نئين سجاڳي" لکيو هو جو سنجيده ۽ گنڀير سماجي ناٽڪ هو." (سنڌي نثر جي تاريخ)

وطني وفائي: هي ڊرامو هندي ناٽڪ سمراٽ اشوڪ تان اخذ ڪيائين. هي ڊرامو ٽن بابن تي مشتمل آهي. انتهائي سنسني خيز آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ويرو- مگر سائين، انهيءَ مان مون کي ڇا ملندو؟

ڏنو- جيڪي منهنجي نصيب ۾ ايندو تنهنجو اڻون حصو توکي به پيو ملندو. مگر ها، انهيءَ جي عيوض توکي سچو ڪم خبرداريءَ سان ڪرڻو پوندو!

ويرو- مگر سائين چوندا آهن ته سچ سير، ڪاريءَ ٻڪري جو ڪير.....

ڏنو- چُپ ڪر ڪير جا سڪا. اڄ ڪلهه ڪير به سواءِ ملاوٽ جي مشڪل تو ملي. مطلب ته خوشامد جي هر هنڌ ياري آهي. بلڪ خوشامد تي خود خدا به راضي آهي."

ليلارام ماکيجاڻيءَ جا اڪثر ڊراما "ينگ سينٽر ڊراميٽڪ سوسائٽي" حيدرآباد طرفان پيش ٿيا. سندس ڊرامن جي پهرين خوبي اها آهي ته اهي سپ اصلوڪا هئا. ٻي خوبي اها هئي ته انهن ماڻهن جي پسند مطابق نواڻ هئي. اهي ڊرامي ۾ هڪ داستانن جي موضوعن کان آجا هئا. عام ڏسندڙ پڻ نواڻ چاهيندا هئا. سندس ڊرامن ۾ تفريح جو سامان مهيا ٿيل هوندو هو. سندس ڊرامن جو موضوع پرتشدد، جاسوسي، مڪاري، بيوفائي، سازش وغيره تي مبني هوندا هئا. هن جا ڊرامي وڏي شوق سان ڏٺا ويندا هئا، ڇو جو ان زماني ۾ جاسوسي ناول پڻ پنهنجي عروج تي هئا. "بي وفا قاتل"، قاتل مسافر وغيره جهڙا جاسوسي ڊراما وڏا مقبول هئا.

آغا غلام نبي صوفي (1889 – 1938)

آغا غلام نبي گل حسن "صوفي" جو تعلق شڪارپور جي مشهور قبيلي دراني پٺاڻن سان هو. آغا صاحب نه صرف مشهور شاعر هو پر هڪ ڪامياب ڊرامانگار به هو. ڊرامن سان ڪيس بي حد لڳاءُ هو. ڊرامن جي تاريخ جي سلسلي ۾ "هندستان ۾ ڊرامي جي تاريخ" نالي ڪتاب به لکيائين. سندس ڊرامن ۾ "ڪرشن ڪرپا"، "دنيا دورنگي"، "شان اسلام"، "انقلاب يورپ عرف جرمن سازش"، ۽ "ڪاليج جو زمانو" اهم آهن. سندس ڪجهه ڊراما اسٽيج به ٿيا پر "دنيا دورنگي" کي غير معمولي اهميت حاصل آهي. آغا صاحب بنيادي طور تي شاعر هو، انهي ڪري سندس ڊرامن ۾ به شاعرانه رنگ نظر اچي ٿو. هر هنڌ شعر ڏنا اٿس، جيڪي ڪردارن جي واتان چورايا اٿس.

دنيا دورنگي: سندس ڊرامي ”دنيا دورنگي“ ۾ نيڪي ۽ بدي جي وچ ۾ ابدي ڪشمڪش ڏيکاريل آهي. انسان جي ان ٻن ذهني لاڙن جي سلسلي ۾ مک ڪردار ملهقا جو پاڻ جميل خود غرض ۽ زرپرست طور ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن ته سندس پيءُ جو ڪردار بي غرض ڏيکاريل آهي.

هن ڊرامي جي شروعات هڪ باغ جي منظر سان ٿئي ٿي. بلڪل شروع ۾ هڪ گيت آهي، جنهن جي منڊ ۾ الله تعاليٰ جي حمد ۽ ثنا بيان ڪيل آهي ۽ ان کان پوءِ گيت ۾ منظر چٽيل آهي، جيڪو مک ڪردار ”ملهقا“ جي زباني چورايل آهي. پراڻن ڊرامن جي اها خصوصيت هوندي هئي، ته ان ۾ هڪ يا ٻه مزاحيہ ڪردار ضرور هوندا هئا. جيڪي مک ڪردارن سان گڏ هوندا هئا. سندس ڊرامي ۾ پيش ايندڙ ڪردارن ۽ واقعن جي لحاظ کان آغا صاحب ڏکي موضوع لاءِ شعر جي سنگلاخ زمين ۾ نهايت رواني ۽ آساني سان طبع آزمائي ڪئي آهي، آغا صوفي نهايت فصاحت ۽ بلاغت سان قافيہ پيمائي ڪئي آهي. هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ممتاز: آهيان مان اهو گل، جو گلستان کان جدا آ،
پروان جيئن شمع فروزان کان جدا آ،
ساغر جي آه و نالان کي تون سمجهہ ساقيا،
هي جام رهيو جو لبِ جانان کان جدا آ.

آغا صوفي دنيا دورنگي ۾ مزاح جو بہ نهايت نفيس ۽ دلڪش عنصر آندو آهي. هن ڊرامي ۾ بہ ”تمبڪتو“ اهڙو ئي ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي هلت چلت گفتن جي ذريعي محفل وندرائيندو رهي ٿو. تمبڪتو:

آءُ خنجر زهري پالو هان، آءُ مرد صفا متوالو هان،
رڳڙي جهڳڙي جي هنبي جو، آءُ گرما گرم مصالحو هان،
رمزن جي آءُ ريل گاڏيءَ جو، انٽرميجيٽ گاڏو هان،
حرڪت شرڪت حڪمت ۾، آءُ شيطان پي ڏاڏو هان،
اوهان مون کي مار سمجهو لچن جو سردار سمجهيو،
دنيا جو آزار سمجهيو، شيطان جو يار سمجهيو.

هن ڊرامي جي خاص خوبي هيءَ بہ آهي تہ ان ۾ نيڪي ۽ بدي جي ڪشمڪش ڏيکاريل آهي، جيڪا انساني زندگيءَ جي بنيادي ڳالهہ آهي. عام زندگيءَ ۾ اسان کي اهڙا ڪردار بہ نظر ايندا. جيڪي نيڪي جا مجسما هوندا آهن ۽ انسان ذات سان چڱائي ڪري روح جي راحت حاصل ڪندا آهن. ڪي انسان وري اهڙا هوندا آهن. جيڪي خود غرض ۽ حوس پرست هوندا آهن ۽ پنهنجي فائدي لاءِ هر ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. هن ڊرامي ۾ اهڙن ٻنهي قسمن جي ڪردارن جي عڪاسي سندن مڪالمن ذريعي ظاهر ڪئي ويئي آهي. مک ڪردار "ملهقا" جو پاءُ "جميل" خود غرض ۽ زرپرست انسان ڏيکاريو ويو آهي. ڊراما نويس جميل جي ڪردار جي عڪاسي سندس مڪالمن ذريعي چٽيءَ طرح ڏيکاري آهي. سندس ڀيڻ ملهقا جڏهن کيس چوي ٿي تہ:

"آءُ پاڪباز آهيان، تڏهن کيس مخاطب ٿي چوي ٿو. "خير، منهنجو تنهنجي پاڪائي سان ڇا؟ آءُ آهيان زر جو طالب، نيڪ ۽ بد جي پڇاڻ رهي، يا نہ رهي، دين ويندو رهي، ايمان رهي، يا نہ رهي."

آغا صوفي جي ڊرامي ۾ جتي بي شمار خوبيون ۽ خاصيتون نظر اچن ٿيون، اتي ڪي اوڻايون بہ اپري بيهن ٿيون. پلاٽ، ڪردار توڙي بيان ۾ ڪي سڪتا ۽ سقم موجود آهن. مزاح ۽ ظرافت ۾ ڪٿي ڪٿي غير شائستہ لفظن جو استعمال بہ ملي ٿو، جن ۾ 'پڙوو'، 'پڙوت' ۽ رنڌي جهڙا لفظ ٿمبڪتو ۽ سندس زال جي واتان مسخري وجهندي ڳالهرايا ويا آهن.

هن ڊرامي جي خوبين ۽ خامين تي تبصرو ڪندي محترم بشير مورياڻي ۾ لکي ٿو تہ "هن ڊرامي ۾ اسان جي پراڻن، روايتي ڊرامن جون سڀ وصفون موجود آهن. منجهس محبت، مزاج ۽ شاعريءَ جو پورو پورو دخل آهي. گيت ۽ غزل وغيره ڊرامانگار جي ئي زور قلم جو نتيجو آهن، انهن مان ڪي ٿورا معياري چئي سگهبا. پائنجي ٿو تہ انهن جي لکڻ وقت مصنف کي تماشائين جي تفريح ۽ طبع جو خيال هو. جي انهن جي افادي پهلو تي نظر وجهجي ٿي تہ مايوس ٿيڻو پوي ٿو. ڪردارنگاري بہ خاص ڪا نہ آهي. رڳو مسخري ٿمبڪتو جو ڪردار اپري سگهيو آهي. هن ڊرامي جي وڏي خوبي اُن

جو نثر آهي. دنيا دورنگي، اهڙي وزندار نثر ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ تمام ٿورا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکيل نظر اچن ٿا. تنهن ڪري اهڙي ڪتاب جو قدر ڪرڻ انتهائي لازمي آهي. ”دنيا دورنگيءَ“ جي ٻي خوبي ان جا ڊائلاگ آهن جي ڪٿي تمام زوردار آهن. ڪٿي وري شعر جو مزو پيا ڏين! مصنف، مختصر مڪالما لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.“(مهراڻ 14/ 1962)

شان اسلام: آغا غلام نبي صاحب جو هي ڊرامو اسلام جي شان ۽ تاريخي پسمنظر بابت هو.

اهڙي طرح هن ٻيا بہ ڪيترائي ڊراما لکيا، جيڪي ان دور ۾ مشهور ۽ مقبول ٿيا. پر سندس ڊرامو ”دنيا دورنگي“ هر لحاظ کان بهترين آهي.

ڪاڪو پيرومل آڏواڻي (1875 – 1950)

ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. ننڍي هوندي کان ئي کيس علم ۽ ادب سان چاهہ هوندو هو.ڪاڪي پيرومل کي انگريزي توڙي هندستان جي ڪيترن ئي ٻولين تي دسترس حاصل هئي، اهو ئي سبب آهي تہ هن ڪيترائي ڪتاب ترجمو پڻ ڪيا. سندس ڪتابن جو تعداد ستر (70) کان مٿي آهي.

هن صاحب سنڌ جي هندو توڙي مسلمانن جي سماجي، معاشي ۽ سياسي مسئلن کي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو ۽ معاشرتي براين تي سخت چوٽون پڻ ڪيون. جنهن زماني ۾ پيرومل مهرچند ڊراما لکڻ شروع ڪيا، ان زماني ۾ هندو اديبن خاص طور تي رامائڻ، مهاڀارت، رام ليلا ۽ ڪرشن ليلائن جي آڌار تي ڌرمي ڊراما لکيا ۽ اسٽيج بہ ڪرايا. ان ئي لوڪ پسند کي خيال ۾ رکندي ڪاڪي پيرومل ”درو ڀڳت“ (1919) ۽ ”گوپچند“ (1940) جهڙا ڌرمي ڊراما لکيا. انهن ڊرامن جو مرڪزي خيال بہ ان زماني جي عوام جي دلين کي ڇهندڙ ان فلسفي جي پٺاڀرائي ڪندڙ هو تہ انسان هڪ بيوس جيوت آهي ۽ قدرت مٿس هميشہ غالب آهي. اها ئي کيس سختيون سهائي ٿي. پر جيت هميشہ انهن جي ٿيندي جيڪي صبر ڪندا. اهو ئي سبب آهي جو پيرومل سماج سڌارڪ (Social Reformer) وارو مقصد سامهون رکي

پنهنجا ڊراما لکيا. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي تہ سنڌس ڊراما معاشرتي سٽ (Social Satire) وارا ڊراما آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح بہ سهڻي، اثرائتي ۽ ڪارائتي انداز ۾ آندي وئي آهي.

ٻارين جو ناٽڪ :سنڌس ڊرامو "ٻارين جو ناٽڪ "حيدرآباد جي پرڳٽي شيو منڊلي طرفان شايع ٿيو. بقول هيري ٺڪر جي "هي ناٽڪ گهر جي ڇيدي سنڌي ۾ تمام روچڪ ڍنگ سان لکيل آهي ۽ اهڙو تہ وندرائيندڙ آهي جو پنهنجي زماني ۾ ڏاڍو لوڪپريہ ٿيو ۽ گهڻين ئي ناٽڪ منڊلين پاران اهو اسٽيج تي پڻ پيش ڪيو."(پيرو مل مهرچند_ هير ٺڪر)

ڏيتي ليتي ائڪٽ :پيرومل صاحب جو هڪڙو ٻيو سماجي موضوع تي ڊرامو "ڏيتي ليتي ائڪٽ" ڏاڍو مشهور ٿيو. هن ڊرامي ۾ سماج جي وڏي برائي ڏاج ۽ ڏيتي ليتي جهڙي هٺرادو ناهيل رسم تي تنقيد ٿيل هئي. هيءَ اها رسم آهي، جنهن ۾ معاشري جو غريب فرد پنهنجي نياڻي پرڻائڻ لاءِ بليڪ ميل ٿئي ٿو. ڪاڪي هن رسم کي نہ صرف ننديو آهي، بلڪ معاشرتي ٺيڪيدارن کي اپيل ڪئي آهي، اها رسم ختم ٿيڻ گهرجي. هي ڊرامو جڏهن بہ اسٽيج تي آيو، تڏهن عام توڙي خاص ۾ مقبول ٿيو.

پنگتي مقدمو: هڪ فارس (Frace) آهي، جنهنجي منڍ ۾ هڪ نقلي (Mock) ڏيتي ليتي ائڪٽ ڏيئي ۽ پڇاڙيءَ ۾ ان ائڪٽ جي بنياد تي ناٽڪي مقدمو هلايو ويو آهي."پنگتي مقدمو" مختلف ناٽڪ منڊلين جدا جدا هنڌن تي اسٽيج تي آندو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڻ هي ناٽڪ ڪراچيءَ جي شاهاڻي اسڪول جي ساليانى جلسي ۾ پيش ڪيو هو، جنهن ۾ رامن ماءُ مائٽن واريءَ جو پارٽ چترو اتمسنگهہ تمام مزيدار نموني ڪيو هو.

مڙس جي مڙسي: پيرومل مهرچند جو ٻيو هڪ ننڍو پنگتي ناٽڪ "مڙس جي مڙسي" (1925) پڻ چڱو مشهور ٿيو هو. اينتري قدر جو پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جهڙي شخص، ڪراچي ڪاليج جي 1925ع واري ساليانى جلسي ۾ اهو پنهنجي هدايتڪاريءَ هيٺ پيش ڪيو هو، جنهن ۾ زنانا پارٽ بہ مرد اداڪارن ادا ڪيا هئا. پنگتي ڊرامن لاءِ پيرومل جو نظريو سماجي براين تي تنقيد ڪرڻ تي ٻڌل هو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ان سلسلي ۾ لکي ٿو تہ

"منهنجي دوست ۽ همڪار ناٽڪ نويسي جي اصولن جي تعريف جوڳي پيروي ڪئي آهي. مضمون به عمدا آهن. ڪنهن ناٽڪ ۾ گهرو حالتن جو نقشو چٽيل آهي. پنگتي ڪيلن جي مراد اها آهي ته پنگت ۾ جيڪي اوٽايون هجن، سي ڏيکاري، سڌاري جي واٽ ٻتائجي." (سنڌي نثر جي تاريخ)

علي بابا چاليهه چور: ڪاڪي ڀيرومل جو هڪ ٻيو ڊرامو "علي بابا چاليهه چور" (1903) به ڪافي اهم هو. هي ڊرامو علي بابا واري واقعي تي مبني هو. جنهن ۾ مزاحيه عنصر به غالب هو.

آزاديءَ جي ڪوڏي: ڪاڪي ڀيرومل جي زماني ۾ سياسي شعور پنهنجي عروج تي پهتل هو. هر ڊراما نگار ملڪي حالتن تي ڊراما لکيا. ان ڏس ۾ سندس ڊرامو "آزاديءَ جي ڪوڏي" ڏاڍو مقبول ٿيو. هن ۾ همعصر هند ۽ سنڌ جون سياسي حالتون چٽيون ڏيون.

حرص جو شڪار: ڪاڪي ڀيرومل ڪيترائي ڪتاب ترجمو به ڪيا هئا. ان زماني ۾ ڪيترن ئي ڊراما نگارن شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ترجما ڪيا. ان ڏس ۾ ڪاڪي ڀيرومل سال 1912ع ۾ شيڪسپيئر جي ڊرامي ڪنگ جان (King John) جو ترجمو "حرص جو شڪار" جي نالي سان ڪيو. هن تاريخي ڊرامي کي ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ڊرميٽڪ سوسائٽي طرفان شايع ڪيو ويو.

مطلب ته ڪاڪي ڀيرومل ڪيترائي ڊراما لکي سنڌي ڊرامي جا جهول ڀريا هن جا ڊراما هر پليٽ فارم تي مقبول ٿيا، ڇو جو انهن ۾ سماج جي دلين کي ڇهندڙ موضوع هئا.

لعلچند امر ڏنو مل ڄڳتياڻي (1885 – 1954)

لعلچند امر ڏني مل ڄڳتياڻي جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو ۽ سندس دهانت بمبئي ۾ ٿيو. وصيت مطابق، هن جي جسم خاڪ سنڌو درياهه ۾ وهائي وئي هئي. مرڻ گهڙي تائين سنڌي ادب لاءِ پتوڙيندو رهيو. سندس باري ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "ديوان لعلچند هڪ ماستر جي حيثيت ۾ پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات ڪئي ۽ هڪ بلند پايه اديب ۽ مصنف جي حيثيت ۾ هن جهان کي ڇڏيائين. ادب جي هر صنف ۾ ڪتاب لکيائين. سنڌي زبان،

شاهہ لطيف، تصوف، گهرو زندگي، سماجي معاملات کان سواءِ ناول، ڊراما، ڪهاڻيون ۽ مضمون بہ لکيائين. پاڻ هڪ پختو فنڪار سليس ۽ سهڻي زبان لکندڙ ۽ ظرافت آميز عبارت جو صاحب هو. لعلچند جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن". (سنڌي نثر جي تاريخ)

لعلچند امرڏني مل جون سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ بيشمار خدمتون آهن. هن هڪ طرف ڪيترائي ڊراما لکيا، ڊرامن جي موضوعن کي نوان موڙ ڏنا. ٻئي طرف هن ٻين اديبن کي ڊرامن لکڻ لاءِ اڪسايو ۽ ڊرامن جي ڪتابن جا مهاڳ لکيا. ٽئين طرف هن جي رهبري ۾ ناٽڪ منڊليون قائم ٿيون.

ناٽڪ منڊلي: 1905ع ۾ لعلچند "بندي ماترم ناٽڪ منڊلي" حيدرآباد ۾ قائم ڪئي. هن منڊليءَ قومي توڙي سماجي جاڳرتائي ناٽڪ پيش ڪيا. 1919ع ۾ هن صاحب "نيو هاءِ اسڪول ڊرئميٽڪ سوسائٽي"، ڪراچي ۾ قائم ڪئي. ان اسڪول ۾ هو هيڊ ماستر هو. 1923ع ۾ لعلچند صاحب، خانچند درياڻي ۽ منگهارام ملڪاڻي سان گڏجي حيدرآباد ۾ "رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب" قائم ڪيو. هن جي اداري جي مهورت خود رابندر ناٿ ٽئگور ڪرڻ آيو هو.

لعلچند امرڏني مل جي ڊرامن ۾ "ٻارت ڇاوا اٿي جاڳ" (1905)، "سيٺ کي ويڻ" (1906)، "لک ڏيڍ کي لت" (1910)، "نقد ڌرم" (1911) "سوديس" (1912)، "عملدار کي رعيت آزار" (1921)، "عمر مارئي" (1925)، "سسئي پنهون" (1925)، "سهڻي ميهار" (1925)، "بسنتي ديوي" (1946)، "سبحان جي سڪ" (1946)، "سسئي رل مئي" (1946)، "گانڌي" (1947) ۽ "وڇن" (1947) اهم آهن.

لعلچند پهريون سنڌي ليکڪ هو، جنهن قومي ناٽڪ لکڻ جي شروعات ڪئي ۽ انهن کي اسٽيج تي آڻي عوسامي جاڳرتا جو بنياد رکيو. پاڻ ان سلسلي ۾ لکيو اٿائين تہ "ٻري ڏيڍ صدي نبري ويئي آهي، پاڻ اسان وٽ رهي چڱائي منگو ڇا ماڻيا اٿن. اسان کي رڳو انسانيت جا معمولي حق بہ نصيب نہ ٿيا آهن. قومي تعصب ڏار، رنگ روپ جو پيدوار. اسان جي نہ ڪو ٿو ٻڌي ڪو نہ ڪو سڻي! وري انڌير ڪهڙا! مٺي جيجل جو هي حال ڏسي ٻڌي اسان مان

ڪو واتون حرف ڪڍي ٿو تہ متس راڄڌاني وهي جي تهمت ڌري ٿي وڃي“.

پارت چاوا ٿي جاڳ: قومي رنگ ۾ سندس ڊرامن ۾ ”پارت چاوا ٿي جاڳ“ ۾ سياسي شعور جو سڏ آهي. حق جي لاءِ وڙهڻ جي تلقين آهي.

سو ديسي: ڊرامي ۾ هڪ وطن پرست جي آزادي لاءِ جدوجهد جي ڪهاڻي آهي.

بسنتي ديوي: ۾ هڪ تاريخي ڪردار کي پيش ڪري حب الوطني جو درس ڏنو ويو آهي.

گانڌي: ۾ گانڌي جي سياسي جدوجهد کي خراج تحسين پيش ڪيل آهي.

وچن: ۾ دراصل ڌرتي ماءُ سان وفاداري، پنهنجي عقيدي سان وفاداري ۽ پنهنجي قوم سان وفاداري جو وچن ڪيل آهي.

لعلچند امر ڏني مل جي ڊرامن جو بيو وڏو موضوع سماجي مسئلا رهيو. هن پنهنجن ڊرامن وسيلي سنڌي سماج جي انيڪ مسئلن کي نہ صرف نروار ڪيو پر انهن جا حل بہ ٻڌايا آهن.

سيڻ ڪي ويڻ: ۾ هندو سماج جي تمام وڏي مسئلي ”ڏيتي ليتي“ کي موضوع بڻايو ويو آهي.

عملدار ڪي رعيت آزار: ۾ انهن ڪامورن جي ڏاڍ ۽ اقربا پروري کي چٽيو ويو آهي، جن اٻوجهہ، غريبن ۽ سادن ماڻهن کي لٽيو ۽ ڦريو آهي. هن ۾ رشوت خوري، شراب نوشي، ۽ ڪاموڪي ڪلورن جي داستان قلمبند آهي. هن ناٽڪ ۾ طنز ۽ مزاح ۾ سماجي براين تان پردو کنيو ويو آهي. مثال طور:

خز- ڇاچت؟ گهڻو نہ ڳالهايان! پائين تو تہ ڪاردار مسلمان آهي تہ بس ڪئين؟ اهڙو اندريون لاپڙيون هٽندو ساڻ جو پيو سهڪندين.

ع- چُپ ڪر واٽيا واڻئي جا پٽ نہ تہ ڪرياڻ نہ سنئون. (وري ناس جون چپٽيون ٿو ڏي)

خز- جٽ جو دماغ تہ ڏس! ڏاڙهي پٽي ٿو هٿ ۾ ڏيانس.

ع- ڳوهہ کي جڏهن ڪُتي ڪٽي تڏهن شڪارين جا گهر ڳولي. توکي بہ واٽيا ڏسي ٿو لڳن ۾ ڪوهن تي پئي آهي(اتي تڦڙ تو وڃائيس) ها يلا جهل پيڙو....

"لک ڏيڍ کي لت" هڪ ننڍو مزاحيہ ڊرامو آهي.
"نقد ڌرم " هڪ ننڍو ڊرامو آهي، جنهن ۾ مايا جي موهہ کي ننديو ويو آهي.

لعلچند امر ڏني مل سنڌ جي لوڪ داستانن کي زنده ڪري ڊرامائي روپ ۾ پيش ڪيو. هن لوڪ قصن، ڪهاڻين ۽ گيتن کي جياري ڇڏيو. سنڌي ڊرامن ۾ هيءَ هڪ نواڻ هئي. سنڌي ڊرامن کي ڌرمي موضوعن کان آزاد ڪري عوامي موضوعن تي آندو.

عمر مارئي: 1925ع ۾ مشهور داستان "عمر مارئي" تي ڊرامي کي رابندر ناٿ ڊراميٽڪ ڪلب حيدرآباد طرفان پيش ڪيو ويو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ "لعلچند صاحب جو "عمر مارئي" پهريون لوڪ ناٽڪ هو جو 1925ع ۾ بيحد ڪاميابي سان ڪري ڏيکاريو. هي کيل حيدرآباد توڙي ڪراچي ۾ ور ور ڏيئي جملي 10 — 12 راتيون ڪرڻ ۾ آيو. جنهن جهڙي فتحيابي ٻئي ڪنهن بہ سنڌي ناٽڪ حاصل ڪا نہ ڪئي. منجهس استاد جي دستوري خيالن ۽ ٻوليءَ جون ادبي خوبيون بيشڪ هيون، پر ٽئگور جي "گارڊنر" جا شاعراڻا ويچار جي سنڌي ڳوناڻن عاشقن جي مک ۾ وڌا هئائين. سي اسپاويڪ تي پاسيا. لنبين زبانين ۽ اينگهنڊڙ گفتگوين ڪري بہ ناٽڪي فن جي جيڪي سو ڪمي هئي. پر تنهن هوندي بہ هن ناٽڪ ايڏي ڪاميابي انهيءَ ڪري پاتي جو هدايتڪار استاد هيرانند ڳوناڻا نظارا. مليرجي کوهہ ۽ عمرجي ڪوٽ وارا، اهڙا پورا پيش ڪيا، ۽ پاترن کي ۽ خاص ڪري ساهيلين جي ستي کي، پوشاڪون اهڙيون تہ ڳوناڻيون ۽ رنگا رنگي پهريائين جو هيءُ کيل نمائش جو شاهڪار بنجي پيو." (سنڌي نثرجي تاريخ)

1929ع ۾ "عمر مارئي" حيدرآباد شاخ وارن ڪراچي ٿياسافيڪل هال ۾ "انڊين گرلس اسڪول" جي ساهتا لاءِ ڪري ڏيکاريو. جنهن ۾ موسيقي، هدايتڪاري، برک سنگيت ماهر احمد چاڳلا ڪئي هئي ۽ راڳن سان طرح طرح جا ساز اهڙا رچايا هئائين جو ناٽڪ ئي ڪجي پيو هو.

سسئي پنهون: ڊرامو پڻ سال 1927ع ۾ ئي لکيائين جنهن کي پڻ رابندر ناٿ ڊرئميٽڪ ڪلب طرفان شايع ڪيو ويو.

سبحان جي سڪ: نالي هڪ ننڍو ناٽڪ جيڪو "سسئي پنهون" جي

ڪهاڻيءَ جي هڪ غير معروف پهلو سان تعلق تو رکي. انهيءَ کي لعلچند صاحب سال 1946ع ۾ تحرير ڪيو، پر اسٽيج تي پيش ٿي نہ سگهيو.

سسئي رل مئي: لعلچند صاحب سسئي پنهونءَ جي ڪهاڻيءَ تي هڪ ٻيو ننڍو ناٽڪ "سسئي رل مئي" نالي لکيو جو پڻ "مهراڻ" ۾ سال 1946ع ۾ شايع ٿيو.

لعلچند امر ڏني مل جڳتياڻي صاحب جا سڀ ننڍا توڙي وڏا ڊراما ٻولي ۽ ڪردارن جي لحاظ کان ڪامياب ڊراما آهن. ڪٿي ڪٿي مڪالما ڊگها ڏنل آهي، سندس ڪيترن ڊرامن ۾ قومي ۽ سماجي روايتن جو نقشو پڻ چٽيل آهي.

ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي (1885 – 1948)

ڄيٺمل ولد پرسرام گلراجاڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. پاڻ مشهور شاعر، ڪهاڻيڪار، صحافي، مترجم، مؤرخ، قومي ڪارڪن ۽ ٿيسافسٽ هو. هو هڪ تعليم يافتہ اديب هو، ان ڪري سندس ادب ۾ گهرائي ۽ مطالعي جو عڪس جا بجا موجود آهي. 1914ع ۾ هن صاحب لعلچند امر ڏني سان گڏجي سنڌي ساهت سوسائٽي جو بنياد وڌو. 1922ع ۾ "نئين سنڌي لائبريري" ۽ "سستو عمدو ساهت مالا" جي نالن سان ادارا پڻ قائم ڪيائين. هڪ روزانہ اخبار "ڀارت واسي" پڻ جاري ڪيائين. هن صاحب ڪانگريس جي پليٽ فارم تان سياست ۾ بہ حصو ورتو. ڄيٺمل پرسرام هڪ بهترين اديب هو. هن اٽڪل 40 ڪتاب لکيا، جن ۾ مذهب، شخصيات، فلسفو، ڊراما، افسانوي ادب، تاريخ ۽ تهذيب جهڙا موضوع اچي وڃن ٿا.

هو هڪ ترقي پسند اديب هو هن جا ڊراما سندس انهي ذهني لاڙي جي ترجماني ڪن ٿا. هن جا اڪثر ڊراما ترجمو ٿيل آهن. هن شيڪسپيئر جي ڪيترن ئي ڊرامن جو ترجمو پڻ ڪيو. مرزا قليچ ۽ هن جي ترجمن ۾ وڏو فرق اهو آهي تہ مرزا صاحب ترجمن دوران ڊرامن جي اصلي روپ کي مٽائي سنڌي روپ ڏيندو هو. جڏهن تہ ڄيٺمل انهن کي اصلوڪي روپ ۽ ماحول ۾ ترجمي کي ترجيح ڏيندو هو. ڄيٺمل جي ترجمن جي ٻي خاص ڳالهہ اها هوندي هئي تہ انتهائي مشڪل زبان ۾ ترجمو ٿيل هوندا هئا، جنهن سبب ڪري شايد

اسٽيج تي به اچي نه سگهيا.

هئمليٽ: چيتمل پرسرام شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي Hamlet جو ترجمو "هئمليٽ" جي عنوان سان 1923ع ۾ ڪيو. هي ڊرامو زندگيءَ جي فلسفي، انساني ڪردار جي ڪچائي، چالاڪين ۽ حماقتن جي لحاظ کان شيڪسپيئر جي مڙني ڊرامن ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. هن ڊرامي لاءِ چيتمل لکي ٿو ته "هئمليٽ"، پٽس، ماٽس، چاچس ۽ سندس دوست وغيره. اهي سڀ اندر آهن. جيئن اصل مصنف "روميو جوليٽ" ۾ ٿو چوي ته انسان وغيره جي اندر ۾ اهڙا ٻه ضدي راجا ويٺا لشڪر لڳائي ـ هڪڙو راجا سڀ مت، ۽ ٻيو راجا درمت، ۽ انهن جا لشڪر تيئن، هڪڙو "هئملٽ جو پيءُ، ٻيو سندس چاچو، ٻه ضدي راجا آهن. سندس مرحوم پيءُ سڀ مست راجا آهي، جو چاچس درمت جي چاپ ڪري ٽڏجي ويو آهي، ۽ هن جي ٻاهر ڏسڻ ۾ سيلوان راڻيءَ، ريهي ريبي، پوءِ پنهنجو ڪيو آهي. اها راڻي آهي انسان جي ترشنا روپي دل، جنهن کي سڀ مت چڪي ته چڱي ٿيو پوي، پر درمت چڪيس ته بري ٿيو پوي. ٻنهي جو بيان هئملٽ انهيءَ ٽڪر ۾ ٿو ڏئي، جتي چويس ٿو: ڏس، هن کي! ڪيڏانهن فرشتو، ڪيڏانهن پوت!" (ڪتاب جو مهاڳ)

"هئمليٽ انهيءَ سڀ مت "پيءُ" ۽ اجا سنسار ۾ پتڪندڙ دل، "ماءُ"، جي ميلاپ مان پيدا ٿيو آهي. اهو "هئملٽ" آهي، انسان جو تجربو، جنهن کي اها "شناس" ٿو چئجي، جا سڀ مت ۽ درمت جي پڇاڻ ڪري سگهي ٿي. هئملٽ اهو روح آهي، جنهن تي "شناس" پڪي نه آهي، "جو" انهيءَ جو ۾ ڦاٿو آهي ته ڇا ڪريان. هئملٽ منجهندڙ انسان آهي، جنهن ۾ دماغ ۽ ضمير جي شناس پيدا ٿي آهي، پر اها پڪي نه ٿي آهي."

هن ڊرامي ۾ هڪ هنڌ بادشاهه جو روح چوي ٿو ته:

"روح آهيان آءُ روح، تنهنجي پيءُ جو. ڪجهه وقت تائين اها سزا آهي مون کي ملي، رات جو رلڻ جي، ۽ ڏينهن جو باه جي بند ۾ سڙڻ جي، جيسين منهنجي جيوت جي ڏينهن جا ڪيل پليت گناهه وڃن سڙي ۽ صفا ٿي. پنهنجي قيد خاني جا ڳجهه، مون کي منع آهي ٻڌائڻ جي، نه ته توکي سٽايان ڳالهه اهڙي، جنهن جو اکر ڪو ذرو جي سٽين، ته جان ڏري وڃئي؛ جوان رت ڄمي

وڃئي ٿا رن جيان. ڪَراڪيون پنهنجن گولن مٿان نڪري اچن. تنهن جا ڳنيل وار ڪرجدا ٿي پون. ۽ هر هڪ وار ائين ڪڙو ٿي بيهي. جيئن چرڪندڙ ساهيءَ جا قلم. پر هن دوزخ جو احوال نه پڏائڻو آهي، رت ۽ ماس جي ڪنڌ ڪي."

رڇ: چيتمل پرسرام جو هي ننڍو ناٽڪ 1926ع ۾ روسي ناٽڪ نويس چيخوف جي ناٽڪ جو ترجمو هو. هن ڊرامي جي سڄي ڪهاڻي هڪ روسي بيوه جي اردگرد گهمي ٿي. هي سڄو ڊرامو معاشرتي عڪاسي ڪري ٿو. ليڪڪ جو اصل مقصد اهو هو ته روسي سماج جي روشني ۾ هندستاني عورت کي حوصلو ۽ اعتماد ڏئي.

موهني وينا :پرسرام نالي ڊرامو پڻ 1926ع ۾ لکيو. هي سندس اصلوڪو ڊرامو هو. جنهن ۾ هندو سماج جي عڪاسي ملي ٿي.

مونا وانا :گلراجاڻيءَ ڪارمارس مئترلنڪ جي مشهور ڊرامي "مونا وانا" کي، پنهنجي نموني ۾ پيش ڪيو آهي. دراصل اصلوڪو ڊرامو وڏو آهي، جنهن کي هن هڪ ڪهاڻيءَ ۾ پيش ڪيو آهي. هيءَ ڪهاڻي، وطن جي جذبي ۽ دماغ ۾ روشني پيدا ڪندڙ خيالن سان سينگاريل آهي. ان ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "ڪهاڻيءَ جو سڄو تت آهي وطن جي حب". مسٽر چيتمل بيان ڪيو آهي ته وطن جي صدقي پنهنجي عصمت، عزت ۽ غيرت قربان ڪرڻ لاءِ سڌ ٿئي، ته پنيان نه هٽجي. ڪهاڻيءَ ۾ اٽليءَ جي پسا پرڳڻي جي هڪ من موهڻي، شيرين گفتار، سندر ناري، "وانا" جو بيان ٿيل آهي. پسا جي، ٻئي پرڳڻي "فلورينس" سان لڙائي لڳي. فلورينس جي لشڪر جو مهندار "پرنزي" هو ۽ پسا جي لشڪر جو مهندار "وانا" جو مرد، "گيوڊو"، هو. "پسا" وارن جو اناج کٽي ويو ۽ عوام بيحال ٿي پيو. آخرڪار صلح لاءِ سفيد جهنڊو چاڙهيو ويو، ۽ فلورينس جي سردار کان اناج ۽ بارود جي گهر ڪئي ويئي. هو انهيءَ شرط تي رضامند ٿيو ته رات جي چند گهڙين لاءِ "مونا" وطن خاطر قربانِي ڏيڻ لاءِ تيار ٿي. برنزي "مونا" جي قربانيءَ کان متاثر ٿي، لڙائيءَ تان هٿ کڻي ويو، ۽ پسا وارن کي مدد ڏنائين.

هن ڪهاڻيءَ کي اهڙن نظرين سان پيري ڇڏيو اٿس. نه فقط امنگ ۽ وطني جذبي لاءِ جوش ڏيارينڌڙ نثر ڪم آندو اٿس، پر سيرت نگاري ۽ فطرت

نگاريءَ ۾ بہ ڪمال ڪيو اٿس. ”وانا“، ”گيوڊو“، ”پرتزي“ ۽ ”مارڪو“ جي ڪردار نگاريءَ مان ان جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو.

فائوسٽ: ڄيٺمل پرسرام جو مشهور ڊرامو ”فائوسٽ“ Faust 1923ع ۾ شايع ٿيو.هي ڊرامو مشهور جرمن ڊراما نگار گوئٽي جي Faust جو ترجمو آهي. هن ڊرامي جا ڪيترائي ڇاپا ڇپجي چڪا آهن. هي ڊرامو ادبي دنيا ۾ آفاقي حيثيت رکي ٿو. سڄو ڊرامو انساني علمي حاصلات تي مبني آهي. مگر بي حد علمي صلاحيت، انسان کي گمراہ ڪري ڇڏي ٿي. جيئن قاضي قادن چيو هو تہ:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاڻ لئہ
اڪر اڳيان اپري، واڳون ٿي وريام

هي ڊرامو گوئٽي ڪرسٽو فرمارلو جي ڊرامي Dr. Tragic Story of Faustus کان متاثر ٿي لکيو هو. ڊاڪٽر فائوسٽ اڻ کٽ علمي حصول لاءِ شيطان سان معاهدو ڪري ٿو ۽ ڪيس پنهنجو روح وڪڻي ڏئي ٿو. ڊاڪٽر فائوسٽ جي ڪهاڻي ۾ سندس مغفرت نہ ٿي هئي مگر هن ڊرامي ۾ فائوسٽ جي آخر ۾ مغفرت ٿئي ٿي. هن ڊرامي لاءِ خود پرسرام ڄيٺمل لکيو آهي تہ ”هن گرنٿ پڙهڻ سان، دل تي هڪ عجيب اثر ٿو پيدا ٿئي. مون تي تہ اهو اثر پيدا ٿيو آهي تہ گوئٽي هڪ مهاپرش آهي. هر گرنٿ ٻاهران ناٽڪ جي صورت ۾ آهي پر هن ۾ اندرجي وڏي ڪوج ٿيل آهي. انسان جي اندرجي لڙائي، هن ۾ حيرت جي قلم سان چٽيل آهي. آڪاڻي جي آڪاڻي، ۽ سمجهاڻي جي سمجهاڻي! آءٌ پڙهندڙ کي صلاح ڏيندس تہ هي گرنٿ پڙهي پوءِ سنڌ جي روحل جو گرنٿ ”من چت واد“ نالي بہ پڙهن. ڪي ٽڪرا تہ هوبهو ساڳيا آهن. سچ پچ تہ هي اعليٰ انسان، جهاد اڪبر يعني ڏرم جڌ مان لنگهي نفس يعني من جي سيني حالتن کان واقف ٿين ٿا ۽ پوءِ شاعراڻي نوع ۾، رنگين عبارت ۾، اهي پنهنجا تجربا پڌرا ڪن ٿا.

هن گرنٿ ۾ ”ميفسٽو فلس“ جي مورت چٽيندي تہ گوئٽي ڪمال ڪري چڪو آهي. ميفسٽوفلس هتي ابليس يعني شيطان جي صورت آهي. گوئٽي

شيطان واري ڳالهه قائم رکي آهي، جنهن موجب آهي تہ شيطان ڏٺي جو فرشتو هو، اگنيءَ جي پيدائش هو پر مٽيءَ مان ٺهيل انسان کي سجدو ڪين ڪيائين. سراپ لڳس، ابليس ٿيو ۽ ان ڏينهن کان وٺي انسان کي دق ڪرڻ جو قسم کنيل اٿس.

طوفان: اهڙي طرح چيتمل پرسرام شيڪسپيئر جي ڊرامي Tempest جو ترجمو "طوفان" جي نالي سان ڪيو. هن ڊرامي کي هن پنهنجي حساب سان ترجمو ڪيو. اصل ڊرامي جي ڊرامائي حيثيت ختم ڪري ناول جي روپ ۾ آڻي ڇڏيو.

حسابي حساب: ساڳي نموني هن شيڪسپيئر جي Measure for Measure جو ترجمو "حسابي حساب" جي نالي سان ڪيو، جنهن کي پڻ ناول واري انداز ۾ ترجمو ڪيائين.

چيتمل پرسرام صاحب انهن ڊرامن جي ترجمن جو انتخاب ڪيو، جيڪي پنهنجي دور جا شاهڪار ۽ ترقي پسند فڪر تي مبني هئاهن صاحب "فائوسٽ" جهڙن عظيم ڊرامن کي سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرايو.

ڪشنچند "بيوس" (1885 – 1947)

ڪشنچند بيوس جديد سنڌي شاعري جو ابو چيو ويندو آهي. سندس جنم لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. سندس پورو نالو ڪشنچند تيرٿ داس کتري هو. ڪشنچند "بيوس" پرائمري استاد هو ۽ هيڊ ماستر جي عهدي تان رٽائر ٿيو. سندس شاعري جو پهريون مجموعو 1937ع "شيرين شعر" جي نالي سان شايع ٿيو. بيوس جو سڀ کان وڏو ڪارنامو اهو آهي تہ هن ٻين شاعرن تي اثر وڌو.

ڪشنچند بيوس جيتوڻيڪ ڪيترائي اصلوڪا سماجي ڊراما لکيا، پر هن جي ڊرامن تي ڌرمي رنگ پڻ غالب آهي. ان سلسلي ۾ "خوبصورت بلا" (1907)، "منوهر نانگڙ"، "بلومنگل" (1908)، "راجا هريش"، "پرت پوڄارڻ" وغيره اهم آهن. هي ڊراما يا تہ مهاڀارت تان ورتل آهن يا آغا حشر جي ڊرامن جو ترجمو آهن.

جگري قرباني: پنا دائي جي زندگي جي مشهور واقعي تي ٻڌل ناٽڪ آهي.

هي ڊرامو اصل ۾ هندو راجپوتن جي لڙاين تي مبني آهي. هي ڊرامو ٽن پردن ۽ ٻارهن صفحن تي مشتمل آهي.

جگري قرباني هن جي سياسي ۽ قومي جذبي جي عڪاسي ڪن ٿا. ان دور جي سياسي مسئلن کي به پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو. هو بنيادي طور تي ڪانگريس پارٽيءَ جو ڪارڪن هو

نل دمينتي: هرشچندر جي سنسڪرت ناٽڪ جو الٿو هو. بيوس صاحب دراصل اهو وڏو ناٽڪ ڪري لکيو هو ۽ منچ تي پيش ڪيو هو." نل دمينتي شايع به ٿيو هو. جنهن ۾ ناٽڪي وصفون گهٽ ۽ شعري تقاضا وڌيڪ پوري ٿيل هئي.

شڪ جو شڪار: اهڙي طرح هن جو ڊرامو "شڪ جو شڪار" (1931) سماجي ۽ نفسياتي موضوع جي نشاندهي ڪري ٿو.

پوڙهي جو پرڻو :ڪشنچند بيوس ڪيترين ئي سماجي براين خلاف طنزيه ۽ مزاحيه ڊراما لکيا. سندس ڊرامو "پوڙهي جو پرڻو" (1941) ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو 18 صفحن تي مشتمل آهي. ڊرامي مان مثال هيٺ ڏجي ٿو:

گرداس- سائين! پهريائين ته ايترا پئسا ٻڌي وات پاٽي پاٽي ٿيڻ لڳس، پرپوءِ وري ڦيري کائي چوڻ لڳو ته ڪير ڪُرازي ڪاسائي اڳيان ڪچڙو حلوان ڪُسڻ لاءِ ڪڍي ڏيندو؟

ڪنور- بيوقوف هو. تو چو نه چيس ته هيڪاري جوان بيوفا ۽ منچلا ٿيندا آهن.نئين ڪنوار کي نوائي جي نون ڏينهن کان پوءِ ليکين به ڪونه. وتندا در در دوستي لائيندا. ٻيا چبڙهالا ٿيندا آهن. مرندي مري ويندا. پر جوءِ جي جند نه ڇڏيندا. چلهه ۾ اماڙي، ته به ٻڍي کي جوءِ پياري، جي سڪي سڪي وٺندا. سي قدر به اوڏو ڪندا. ڪيئن ٿو ڀائين؟

گرداس- بيشڪ سائين! پر ڪهڙي ڪنوار خوشيءَ سان هنن اڇن خشڪ چانورن (اڇي ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي) جا ڦڪ پرڻ قبول ڪندي؟

هن ڊرامي لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "سنڌ ۾ اهو به ڏٺو ويو آهي ته دولت جي لالچ ۾ يا ٻڍي جي رواج سبب يا پنهنجن کان ٻاهر نه نڪرڻ سبب يا ڪنهن ٻئي سبب ڪري پوڙهن جي پرڻجڻ جو پڻ رواج آهي. ان حالت

۾ پوڙهو مرد سورهن ورهين جي نوجوان ڪنوار سان لائون لهندو. اهڙيءَ حالت ۾ هن جو هڪ پير قبر ۾ هوندو آهي ته ٻيو ڪيلي جي ڪل تي. اهڙي شاديءَ کي ”اڻ ٺهيان گهنڊڻي ٻڌڻ“ سڏيو ويو آهي. ڪن حالتن ۾ پوڙهي زال، نوجوان گهوٽ سان پرڻبي به ڏسبي آهي. هن مسئلي تي ”پوڙهي جو“ نالي هڪ مزاحيه سماجي ناٽڪ مسٽر ڪشنچند ”بيوس“ لکيو هو. هن ڊرامي ۾ مسٽر بيوس اهڙي شاديءَ جي نتيجن کي اجاگر ڪيو هو.“ (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، مهراڻ4 _ 1987ع)

هري دلگير پنهنجي ڪتاب ”ڪشچند بيوس“ ۾ لکي ٿو ته ”بيوس جي مڙني ناٽڪن ۾، ڌرمي ڪٿائن سان گڏ آتمڪ وڪاس جا نڪتا، پوتر پريم جون جهلڪيون ۽ اوچي اخلاق جون هدايتون ملن ٿيون. سندس ناٽڪ ڏسندي سماجڪ ڪرسمن بابت وويڪ ۾ تکيون مڏيون ڇهنڊڙيون پون ٿيون. ڪڏهن مذاق ۾، ڪڏهن ملامت طور، پنهنجي ناٽڪن جي معرفت ”بيوس“ ٺوٺن ڦيٽن، ڌرم ۾ پاکنڊ ۽ انڌ وشواس جي خلاف جنگ جاري ڪئي. سندس ناٽڪ ۾ ڌرم جي ٺيڪيدارن جا خوب پول پڌرا ڪيا ويا“.

بيوس جي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي هئي ته هو انهن ۾ وڏ ۾ وڏ گيت شامل ڪندو هو. صرف هڪ ئي سندس ناٽڪ ”منوهر نانگڻ“ ۾ 40 کن گيت شامل هئا پر اسٽيج تي گهٽ ڳايا ويا هئا.

ڊرامي جي ترقي ۾ به ڪشنچند بيوس جون خدمون فراموش نه ٿيون ڪري سگهجن. ”لاڙڪاڻو امر شخصيتون“ جو ليکڪ عبدالستار پني لکي ٿو ته ”بيوس شاعر کان سواءِ نثر نويس به هو. سال 1907ع ۾ چانڊڪا اميچوئر ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو مکيه اڳواڻ به هو. سندس ڪيترائي ڊراما اسٽيج تي پيش ٿيا. جهڙوڪ ”موهن تارڪا“، ”هرشچندر“، ”شڪنتلا“، ”چندراولي“ ۽ ”سسئي پنهون“ شامل آهن. سسئي پنهون ڊرامي لاءِ اسٽيج اجوڪي ”نگار“ سئنيما وٽ ٺهي هئي. اهڙي طرح ”اندلٺ“ ڪتاب ۾ ستن ڊرامن مان به ”دروپدي“ ۽ ”آنرري مئجسٽريٽ“ به هن جا لکيل هئا. گهڻو ڪري ٻئي ڊراما اردو ۽ هندي تان سنڌي ۾ ترجمو ڪيا هئا. هن صاحب لاڙڪاڻي ۾ ڊراما نويسي کي گهڻو مقبول بڻائيندي زور ورتايو“.

احمد علي چاڳلا (1902 – 1953)

احمد علي چاڳلا جو جنم ڪراچي ۾ تجارت پيشه خاندان ۾ ٿيو. سندس والد غلام علي چاڳلا ڪنهن وقت ۾ ميونسپالٽي جو صدر ۽ ڪراچي پورٽ جو ٽرسٽي به رهيو. احمد علي چاڳلا هڪ قابل قدر موسيقي جو ماهر هو ايراني، ترڪي ۽ مغربي موسيقي جو به ڄاڻو هو. سندس وڏي ۾ وڏو ڪارنامو پاڪستان جي قومي تراني جي ڌن ٺاهڻ آهي.

احمد علي چاڳلا ڪي رومي، اقبال، شيڪسپيئر ۽ شاهه لطيف جي ڪلامن جو به گهرو مطالعو هو. هن کي سنڌي ۽ انگريزي تحرير تي به دسترس حاصل هئي. ڪراچي ۾ هن جو ميل مشهور لکڻ وارن سان رهيو. مثلاً لالچند امر ڏنومل جنهن سان هن ٽئگور ڊرئميٽڪ ڪلب جي ڊرامن جي پيشڪش ۾ مدد ڪئي. پروفيسر گربخشاڻي سان شاهه جي رسالي ۾، ايچ جي آڏواڻي سان ڪهاڻين ۽ ڊرامن ۾ شرڪت ڪئي. انگريزيءَ ۾ هن ڪيترن ئي رسالن جي لاءِ مضمون لکيا ۽ السٽريٽڊ ويڪلي آف انڊيا جو ٻارن لاءِ ڪهاڻين جو هڪ مستقل ليکڪ هو.

سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ چاڳلا صاحب جون وسيع خدمتون آهن. هن تي مشهور ناروي جي ڊراما نگار هينرڪ ابسن (1826 – 1906) جو گهرو اثر هو. هن ابسن جا ڊراما نه صرف ترجمو ڪيا، پر ان وانگر تاريخ، تمدن، سماجي مسئلن ۽ طبقاتي موضوعن تي ڊراما لکيا. سندس مشهور ڊرامن ۾ ”پوٽ“، ”گڏيءَ جو گهر“، ”ديس جو دشمن“، ”جيڪا تقدير“ ۽ ”خوني“ آهن. 1930ع ڌاري جڏهن اسٽيج ڊرامن جي جاءِ ديسي فلم ورتي، تڏهن ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون به لکيائين. انهن ۾ ”طلسمي گهوڙا“ ۽ ”پتي پتني“ تعريف جوڳيون آهن. هو ڪجهه عرصو بمبئي اجنتا فلم ڪمپني ۾ ميوزڪ ڊائريڪٽر به رهيو.

موسيقي جي ماهر هجڻ جي حيثيت ۾ هن ڊرامن ۾ موسيقي جو بنياد وڌو. هن سان ڊرامن ۾ دلڪشي اچي ويئي. ماحول ۽ حالتن مطابق موسيقي سان ڊرامن ۾ ماڻهن جي دلچسپي اجا به وڌي وئي. ان سلسلي ۾ سڀ کان پهريون مثال ”عمر مارئي“ نالي ڊرامي ۾ شروع ٿي. سندس اهم ڊراما

جيتوڻيڪ ترجمو آهن پر انهن کي سنڌي ماحول ڏيئي اصل بڻائي ڇڏيائين.

خوني :سندس ڊرامو "خوني" هڪ الميه ڊرامو Tragedy آهي، جو جيترا دفعا به اسٽيج تي آيو ته تماشائين کي روئاري وڌائين. کيس شاهه لطيف سان بي انتها محبت هئي. سندس اڪثر ڊرامن ۾ شاهه صاحب جا شعر موجود هوندا آهن. سندس مشهور ڊرامو "خوني" شاهه جي هن شعر سان شروع ٿئي ٿو.

اڄ پڻ ڏانهون ڏانهن، واڍوڙڪي مينهن
ويڄ ورائي ٻانهن، چوري چاڪ نهاريا

چاڳلا صاحب استنبول (ترڪي) ۾ هو، جتي ڊرامو "قاتل" نالي اسٽيج تي ڏٺائين. اهو ترڪي ڊرامو خود هڪ جرمن ڊرامي تان ترجمو ٿيل هو ۽ مشهور ڊراما نويس رچرڊ وومن جو لکيل هو. هن ڊرامي احمد چاڳلا کي اهڙو ته متاثر ڪيو جو وطن اچي ان ڊرامي کي سنڌي لباس پهرائي "خوني" جي عنوان سان 1931ع ۾ شايع ڪرايائين ۽ حيدرآباد سنڌ جي "ٽئگور ڊرئيمٽڪ ڪلب" ان کي اسٽيج ڪيو.

ڊرامو نهايت ئي درد انگيز آهي. رفيق هڪ شريف انسان آهي، جيڪو قتل جي ڏوهه ۾ بيگناهه جنم ٽيپ ڪاٽي ٿو. الزام هو ته هن پنهنجي سيٺ کي قتل ڪري، ان جي تمام ملڪيت ۽ جواهرات چورايا آهن. ڪورٽ هن کي ڏوهي ٺهرائي ٿي. هو پندرهن سال سزا ڀوڳي ٿو. تنهن کان پوءِ اصلي خوني پاڻ ڏوهه قبول ڪري ٿو ۽ رفيق کي آزاد ڪيو وڃي ٿو. رفيق جي جيل وڃڻ کان پوءِ، سندس ٻه ٻار لطيفي ۽ شمسي ۽ سندس زال بتول بک ۾ ڏتڙجي وڃن ٿا. نيٽ يارو نالي هڪ شخص، بتول جي حسن تي فدا ٿي ڪين، پناهه ڏئي ٿو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ، مئجسٽريٽ ۽ پوليس جي مدد سان، رفيق کي سندس ٻچن جي خبر پوي ٿي ۽ هوٽل ۾ روبرو اچي، هو سندن تمام حالات کان واقف ٿئي ٿو. يارو شمسيءَ جي ٻانهن "رمزو" نالي پنهنجي دوست کي وڪڻي ٿو. بتول مخالفت ڪري ٿي. يارو بتول کي ماري ٿو. تنهن وچ ۾ رفيق کيس پنيان پڪڙي وني ٿو ۽ زال کي بچائي ٿو.

چاڳلا صاحب جي عبارت پنهنجي مٽ پاڻ آهي. هيٺ ڏنل ٽڪرن مان

چاڳلا صاحب جي پختي عبارت جي خبر پوي ٿي:

”رفيق: (دلسوزيءَ سان)، سائين، دنيا ۾ عدل آهي؟ بلڪ الله وٽ انصاف آهي؟ مون تي جيڪا ھري آئي، مون سان جيڪو نذر ٿيو، آءٌ ڏسو تا، منو ڪوڙو، سهان وينو. پر جڏهن خيال ٿو ڪريان ته ويچارن ٻارڙن ۽ سندن ماءُ جو مون کان پوءِ ڪهڙو حال ٿيو هوندو، تڏهن دل چاڪ چاڪ ٿيو پوي. اهو درد آءٌ سهي نه ٿو سگهان. چوان ويچارا ناز جا نپايل، کهڻن واڳن جي وات پيا هوندا! سائين هي به ڪو انصاف چئبو جو هڪڙي جي گناهن جي سزا ٻيا پيا ڀوڳين؟ هي به ڪو عدل چئبو، جو گنهگار وتن ڇڙواڳ ڦرندا ۽ بيگناهه وتن عذاب سهندا؟

ڀوت: چاڳلا صاحب هينرڪ ابسن، جي انگريزي ڊرامي ”گوسٽ“ (Ghost) جو ”ڀوت“ جي عنوان سان سنڌي ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو ماهوار ”مهراڻ“ رسالي جي ڊسمبر، جنوري فيبروري 1946ع واري پرچي ۾ ”ديوانه“ جي نالي سان ڇپيو هو. هي ڊرامو سماجي انقلاب جو مقصد رکي ٿو. هن ڊرامي جي مطالعي مان اها حقيقت بلڪل واضح ٿيو پوي ته ادب حياتيءَ جو آئينو آهي. حقيقت جي گهٽي تصديق مترجم جي مهاڳ مان پوي ٿي، جنهن ۾ لکي ٿو:

”اهي انساني نمونا، اهي گهاڙت جي حقيقت تي ٻڌل آهن سي عزرائيل وانگر، ازل کان وٺي موجود آهن، ۽ وري وري ڦيرا ڏيو، نون نون روپن ۾ پيا ظاهر ٿين. پوءِ انهيءَ ۾ عجب ڪهڙو ته زنده دل گيانين جي دلين ۾ اهي خواه مغرب جا هجن خواه مشرق جا، انهن جو واسو ٿئي ۽ اهي آزاد خيال گياني وري انهن امر گهاڙتو ڪي، پنهنجي پنهنجي حيثيت پٽاندر، پنهنجي پنهنجي آزمودي ۽ تجربي جي رنگ ۾، پنهنجي پنهنجي زماني جي قياسي شڪلين ۾، جڳ آڏو پيش ڪن، يعني جڳ جا روپ وري جڳ کي موٽائي ڏين“.

”تون؟ تون به هلي اتي منهنجو همراه ٿيءُ پر رڳو نالي خاطر، نه نه. توکي ڏکيائي مور ڪا نه ٿيندي. ۽ پوءِ ارادو اٿم ته دڪان سان گڏ ڪو ڀوت جو ڪارخانو به کوليان. توکي ڀي تڪليف ڏبي ڪا نه. تون رڳو خاندان مان وڃي ڪم وٺي اچجئين، ۽ پوءِ — پوءِ ڪڏهن ڪو من سٽيو گراهڪ ور چڙهي وڃي. (نزديڪ اچي) ڏس، نينگر، هوش جاءِ رک. سينياڻي تنهنجي لڪائڻ پڙهائڻ

تي هيڏو خرچ ڪيو. انهي ڪي برباد ٿيڻ نہ ڏي".

گڏي جو گهر :سندس ڊرامو "گڏي جو گهر" پڻ هينرڪ ابسن جي مشهور ڊرامي "Doll's House" جو ترجمو آهي. هي پڻ ڏکوئيندڙ ڊرامو آهي. هن ڊرامي ۾ انسان جي اندروني احساسن جي اپٽار ڪئي وئي آهي. هن ڊرامي جي ڪهاڻي طبقاتي فرق ۽ ڪشمڪش تي مبني آهي. "Doll's House" هينرڪ ابسن جي شاهڪار ڊرامن مان هڪ آهي. هن ڊرامي جو اتڪل دنيا جي سيني سڌريل ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. هي ڊرامو اسڪول جي غريب ٻينرن جي احساسن تي مبني آهي، جنهن ۾ هو امير ڇوڪرين جي ڪپڙن، لٽن ۽ انهن رانديڪن کي ڏسي ڪري احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿين ٿيون. "گڏيءَ جو گهر" دل کي ڇهندڙ ڊرامو آهي.

جيڪا تقدير: اهڙي طرح سندس ڊرامو "جيڪا تقدير" هڪ ٽريجدي آهي، جنهن ۾ انتهائي دکائتڪ انداز ۾ ڪهاڻي بيان ڪئي وئي آهي. قسمت هميشہ انسان تي غالب رهي ٿي واري فلسفي تي پيش ڪيو ويو آهي.

ديس جو دشمن: "ديس جو دشمن" ۾ هن جي قوم پرستي واري ذهني لاڙي جي ترجماني ڪري ٿي. هي ڊرامو پڻ ابسن جي (Enemy of People) جو ترجمو آهي.

احمد علي چاڳلا جيترو ٻلو موسيقار هو، اوترو ٻلو ڊراما نگار هو. سندس ڊراما سنڌي سماج جي سر پهلو جي عڪاسي ڪن ٿا. پاڻ مرزا صاحب جي ويجهن ساٿين ۾ هو. سندس ئي چوڻ تي مرزا قليچ شيڪسپيئر جي ڊرامي "هئملٽ" جو ترجمو "شهزادو بهرام" جي نالي سان ڪيو. خود چاڳلا صاحب سنڌي ڊرامي کي نوان موڙ ڏنا.

خانچند درياڻي (1898 – 1965)

خانچند شامداس درياڻي حيدرآباد جو رهاڪو هو. جيئن انگريزي ڊرامي جو ابو ڪرسٽو فرمارلو آهي ۽ ان کي مقبول ڪرڻ ۾ شيڪسپيئر جو هٿ آهي، ساڳي نموني سنڌي ڊرامي جو ابو مرزا قليچ بيگ آهي پر ان کي مقبول ڪرڻ ۾ خانچند درياڻيءَ جو هٿ آهي. خانچند جي ڪوشش سان 1923ع ۾

حيدرآباد ۾ رابندر ناٿ لٽرري ڊراميٽڪ ڪلب قائم ٿيو جنهن جي مهورت ڪرڻ لاءِ ٽئگور خود حيدرآباد ۾ آيو. خانچند 25 کن اصلوڪا ۽ ترجما ڪيل ناٽڪ لکيا، جن ۾ هن حقيقت نگاري (Realism) جو رنگ پريو. هن ڪيترن ئي پنهنجن ڊرامن ۾ ڪم ڪيو ۽ سندس ڊراما ٻين ٻولين ۾ ترجمو به ٿيا ۽ انهن تي فلمون به ٺهيون.

خانچند درياڻيءَ جي ناٽڪن لکڻ جو مقصد هو ته ناٽڪن ذريعي سماجي اوڻاين کي ننگو ڪجي ۽ سماج ۾ سڌارو آڻڻ جي ڪوشش ڪجي. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب ڪيس نئين ناٽڪ جو پايو وجهندڙ سڏيو آهي. سندن خيال آهي ته "خانچند جي ڊرامن ۾ هندو سماج جي اڏنگن ريتن رسمن، ڏيتي ليتي جهڙي موذي مرض، مايا جي موهه، هندن ۾ جيئري تي جيئري شادي ۽ ٻين ڪيترن ئي اوڻاين جي نشاندهي ڪئي آهي". (سنڌي نثر جي تاريخ)

هن ڪيترائي ڊراما لکيا جن مان اصلوڪن ۾ "گلاب جو گل" (1920)، "موتئي جي مکڙي" (1923)، "رتنا" (1924)، "ٻليدان" (1924)، "سچي سک" (1925)، "عجيب انصاف" (1925)، "زماني جي لهر" (1929)، "مايا جو انڌ" (1930)، "امانت ۾ خيانت" (1930)، "ٻک جو شڪار" (1932)، "زميندار ي ظلم" (1928)، "جيئري تي جيئري" ۽ "پٽي شيوا" اهم آهن. سندس ترجمن ۾ هينرڪ ابسن جي ڊرامي Pillars of Society جو "ملڪ جا مدبر" (1923)، گجراتي ٻول نه ٻوڳ جو "پريم پريڪشا" (1924)، مسز هينري روڊ جي East Lyane جو "غلط فهمي" (1924)، مئٽرلڪ جي Monna Vanna جو "ديش صدقي" (1927) ۽ "انسان کي شيطان" اهم آهن.

گلاب جو گل: هي هن جو پهريون اصلوڪو ڊرامو هو. هن ڊرامي لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو ته "1920ع ڌاري خانچند درياڻي کي ڪن شخصي آزمودن وچان اتساه جاڳيو ته سنڌي سماج ۾ انيڪ اوڻايون آهن، ۽ مسلسل وڌي رهيون آهن، تن کي سڌارڻ لاءِ ناٽڪ ڏيکاري". (سنڌي نثر جي تاريخ)

"گلاب جو گل" ۾ سس ۽ ننهن جي رشتي تي ڏاڍي حقيقت پسندي واري انداز ۾ روشني وڌي آهي. ڊرامي جي ڪهاڻي هڪ وچولي طبقي جي ڪٽنب جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ لالچڻ سس ۽ فيشن واري نڙان

مظلوم نونهن تي ظلم ڪن ٿيون. ڊرامي جي حقيقت پسندي جي ڪري هڪ ميلو ڊراما بڻجي ويو.

مومل ميندرو: سندس هي ڊرامو (1922)، سنڌ جي مشهور لوڪ داستان مومل راڻو تي ٻڌل هو.

موتئي جي مڪڙي:1923ع ۾ سندس ڊرامو "موتئي جي مڪڙي" منظر عام تي آيو. هن ۾ ننهن تي سس جي سورن وارو موضوع کنيل هو. ان کان علاوه ٻين سماجي براين کي پڻ نروار ڪيو ويو هو.

پدمني: هي (1923) هڪ اعليٰ ڊرامو آهي، جنهن ۾ هندو مسلم اتحاد تي گهڻو زور ڏنل آهي. ان کان علاوه انگريزن کان نفرت پڻ ڏيکاريل آهي. هن ڊرامي ۾ پدمني نالي نوڪرياڻي مسلمان مالڪ جي جان بچائي ٿي.

جيئري تي جيئري :سندس ڊرامو "جيئري تي جيئري" سنڌي ادب جو شاهڪار آهي. جنهن ۾ نه صرف هندن ۾ "جيئريءَ تي جيئري" شاديءَ جي خلاف قلم کنيو ويو آهي، پر ٻين جو ننڍين نيٽين کي پاڻ سان گڏ شاديءَ ۾ ازائڻ جهڙيءَ بد رسم خلاف به لکيو ويو آهي. درياڻيءَ "جيئريءَ تي جيئري" يا "دڪايل ديوي" ڊرامي جي منڍ ۾ هيئن لکيو آهي ته:

"ڪيترن ڏينهن کان منهنجي خواهش هئي ته هي جو اچڪلهه اسان جي شهرن ۾ جيئريءَ تي جيئري شاديءَ جا مثال پيا ٻڌجن، سو جيڪر انهيءَ تي ناٽڪ ناهجي ته چڱو. تازو هڪ مثال اخبارن دوران ئي منهنجي ڪن پيو، ۽ منهنجو ستل جوش وري لهرون کائڻ لڳو ۽ هي ناٽڪ هٿ ۾ کنيم. هن ڊرامي ۾ به صرف هندن ۾ جيئريءَ تي جيئري شاديءَ جي خلاف قدم کنيو ويو آهي، پر ٻين جو ننڍين نيٽين کي پاڻ سان گڏ شاديءَ ۾ ازائڻ جهڙيءَ بد رسم خلاف به لکيو ويو آهي". (ڪتاب جو پيش لفظ)

ڊرامي ۾ سيٺ رتنچند پنهنجي پٽ "ارجن" کي سندس مرضيءَ جي خلاف ان ٻانهن سان شادي ڪرائي ٿو. جنهن مان هو خوش نه آهي. ڪجهه عرصي کان پوءِ جڏهن ارجن پنهنجي زال مان بيزار ٿئي ٿو، تڏهن هو ٻي شادي يعني جيئري تي جيئري شادي، ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي ٿو. چيتانند جي ڌي "موهني" سان ڪراچي ۾ سول شادي ڪري، ڪلڪتي هليو وڃي ٿو.

جيتوڻيڪ سندن پيءُ ظاهر ۾ مخالف هو، پر دولت جي خاطر اندروني طور، رضامند ٿئي ٿو. انهيءَ غم کان "ديوي" جو پاءُ "موهن" وفات ڪري وڃي ٿو. ديوي ساهرن جو گهر ڇڏي وڃي ٿي. ڏکن پٺيان ڏک، موهن جي وفات، گلاب جو انتقال، پٽ جي ولادت ۽ وفات، ڪيس زندگي مان بيزار ڪن ٿا. نيٺ ناري شالا ۾ وڃي سڪون حاصل ڪري ٿي.

ٻئي طرف، موهني جو پيءُ جيٺانند، ٻڍاپڻ ۾ ريجهومل جي پاڻتي جمني سان شادي ڪري ٿو، جنهن جو نتيجو نيٺ خراب ٿو نڪري. ديوي جون آهون ۽ دانهون مالڪ جي حضور ۾ قبول پون ٿيون. قدرت هر هڪ کان انتقام وٺي ٿي. رڪي ڪي ڇڏي، ريجهومل بي شادي ڪري ٿو، موهني زهر کائي مري ٿي؛ جيٺانند مان بيزار ٿئي ٿي؛ آخر ارجن ۽ ٻيا ديوي کان معافي وٺن ٿا.

زميندار ي ظلم: خانچند درياڻيءَ هڪ ٻيو ناٽڪ "زميندار ي ظلم" جي نالي سان لکيو هو. هن ڊرامي ۾ زميندارن ۽ واپارين جي ظلمن جو نقشو چٽيو ويو آهي. ڳوٺاڻن هارين نارين سان زميندار ۽ واپاري جيڪي ويل وهائين ٿا، درياڻيءَ انهن جو چٽو عڪس ڏنو آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته زميندارن جي ظلمن کان تنگ اچي "دلمراد" نالي هاري شاهوڪارن ۽ زميندارن جو دشمن بڻجي بدلي وٺڻ لاءِ جذبي جي ڪري چريو ٿي ٿو پوي.

زماني جي لهر: خانچند درياڻيءَ "زماني جي لهر" نالي ڊرامي ۾ پراڻن خيالن وارن تنگدل مائٽن ۽ نئين زماني جي آزادي پسند جوان جوڙن جي وچ ۾ گهرو جيوت ۾ ذري پرزي تان جيڪي متڀيد ۽ نفاق ٿين ٿا، تن جو وچوروار نقشو چٽيو آهي. هن ڊرامي ۾ ڄاڻايل آهي ته تازو پرڻيل گهوٽ ڪي پراڻي زماني جا مائٽ، سندس نووراني ڪنوار سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ جي آزادي نٿا ڏين ۽ سندس زندگي زهر ڪري ٿا ڇڏين. آخر هو مائٽن جي تنگدلي ۽ ظلمن ڪري، گهر مان بيزار ٿيو پوي ۽ خوش رهڻ لاءِ شراب نوشي ۽ جوئا ۾ وڃيو ڦاسي ۽ آخر چريو ٿيو پوي. مثال طور:

گووند ماءُ - ہر مُنيس! جيڪو منهنجو داد فرياد ٿيو سو ته گهوريو، مور ڳوئي مون تي ٿو ڏند ڪڍي! پٽ پيءُ ٻئي تا هٿ وٺي چوريءَ ڪي شڪرو ڪن ته پاڻ ڪي پورو ڪي ڇڏيان ته چڱو. ڏس ته سهين چوري نرلجي، سئون

سڌو سينو هٽي ويهي رهي آهي. (نشيلا ڏک ۾ اتي هلي تي وڃي)

بک جو شڪار: درياڻيءَ بک ۽ بيروزگاريءَ واري مسئلي تي به لکيو آهي. هن جو ڊرامو "بک جو شڪار" جيڪو هن 1932ع ۾ لکيو هو، انهيءَ موضوع تي لکيل آهي."بک جو شڪار" (1932ع) ۾ درياڻيءَ بيروزگاري واري مسئلي کي موضوع بڻايو آهي. بيروزگاري سبب هڪ گهر ۾ ڦاڪا ۽ افلاس آهي. هي هڪ ٽريجدي هو. هڪ طرف ٻارن جا لاش ۽ ٻئي طرف عورت جي بيوسي ۽ عزت بچائڻ خاطر قتل تي ڪري. هن ڊرامي ۾ ڪورٽ جو منظر به ڏيکاريل آهي. ناٽڪ پنجن ڇهڇنن ۽ 112 صفحن تي مشتمل آهي. ان ۾ سماجي طنزجو جهلڪون بهترين آهن. مثال طور:

پراڃ تہ اسان جي مائي صاحب ويني هئي خوشين ۾. سو پاڻي ڦرب سان ڇيائين"پوهو تون تہ زيان خور هاتي تي پيو آهن."مان تہ اوڏي مهل ئي تپا ڏيڻ لڳس تہ نيٺ منهنجو قدر ٿيو. او گڏهہ مان ڪتو، ڪتي مان ڏڳو، ڏڳي مان اٺ، اٺ مان نيٺ هاتيءَ جي درجي تائين بہ پهچايائون نہ، تہ چئبو تہ آهي،بيشڪ آهي، سورهن ئي آنا آهي، او جهڙو چئجي تهڙو پوهوءَ ماءُ جي پٽ جو قدر آهي."

هن ڊرامي بابت مسٽر منگهارام ملڪاڻي ٻـنسار سماچار اخبار جي 22 آگسٽ 1933ع واري پرچي ۾ م. پ. آ. نالي سان لکيل ڊرامي جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:

"جيڪڏهن هر هڪ نر ۽ ناريءَ کي ڪن ڪان وٺي بک جو شڪار ناٽڪ ڏيکارجي تہ جيڪر پارت ۾ ٿوري ئي سمي اندر بک جو ڏڪار پئجي وڃي. "بک جو شڪار" ۾ پارت جي اڄوڪي ڏکي ۽ ڪنگال اوستا جو هوبهو فوٽو کينچيل هو. جنهن لاءِ ان جي ڪاريہ ڪرتا مسٽر درياڻي مبارڪون لهڻيون."

ملڪ جا مدبر: درياڻي هيءُ ڊرامو هينرڪ ابسن جي مشهور ڊرامي (The Pillars of Society)جو سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي، ۽ ساڳئي وقت ان ۾ اصليت جو رنگ بہ پيدا ڪيو آهي. هيءُ ڊرامو "رابندر ناٿ لٽرري ۽ ڊرئميٽڪ ڪلب" جو پهريون ئي تيار ٿيل ۽ ڇپايل ڪتاب آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي قدرن جي اپٽار ڪئي وئي آهي. ملڪ جي مدبرن، سماج جي

ٺيڪيدارن، ضمير فروشن، خود غرضن، خوشامدين ۽ هٺ ٺوڪين جو سنڌي سماج جي روشني ۾ جائزو ورتو ويو آهي.

ڊرامي جو پلاٽ هڪ خود غرض دوست جي ڪهاڻي تي مشتمل آهي، جو پنهنجي دوست جي وصيت نامي کي لڪائي، ان جي پٽ جي دولت ڦٻائڻ لاءِ سازشون ڪري ٿو. هو ان سازش کان پوءِ امير ٿي وڃي ٿو ۽ ملڪ جي مدبرن جي لسٽ ۾ اچي وڃي ٿو. پر اهڙا بدنيت ماڻهو هميشہ پنهنجو ڪيتو لوڙيندا آهن. بدي جو نتيجو بدي، امانت ۾ خيانت، ڪوڙو ڏيک ويک کان پوءِ پشيماني هن ڊرامي جا سٺا مثال آهن. هن ۾ درياڻي صاحب سنڌي سماج کي چٽيو آهي. هن ڊرامي ۾ ڊرامانگار غريبن ۽ مزدور طبقي سان همدردي ڏيکاري آهي. ڊرامي جا مڪالما حالتن سان ٺهڪندڙ ۽ شاندار آهن. قاسم محمود جي ڪردار بابت: "اڄ منهنجي دوست شير جنگ جي موت کي پورا تيرهن سال ٿي ويا. ڪهڙيءَ نہ حرفت سان "دلير" کي اڻواقف ڏسي، مون هن جي سموري املاڪ پنهنجي ڪم ۾ لڳائي. جهاز وغيره ڳنهي، پنهنجو واپار وڌايم. جنهن جو نتيجو اهو ٿيو جو آءُ پاڻ کي اڄ خانبهادر ۽ ملڪ جو مدبر ٿو سڏايان."

سنگين: سچ، پر ادا آزاد، سامهون هن ضعفا ڏي تہ نهارا هوءَ ڪڙمي جي ڌيءَ اٿيئي؛ پر ڪيئن نہ خوشي وچون نچندي ٽپندي وڃي. هاڻ ٻڌاءِ، اسان ٻنهي مان قسمت وڌيڪ زور ڪنهن جي؟ مون کي زري زربفت پهريل، ڪلهن تي شالون دشالا ڍڪيل، پيرن هيٺيان گام غاليچا رکيل، هردم حاضريءَ ۾ بيلي ۽ خدمتگار بيٺل، هن ويچاريءَ کي ڪلهي تي ڇڙو ڪنجرو، سو بہ ڦاٽو پراڻو. مٿي تي نہ پوتي، نہ رئو. هيٺان چنگهن تي گهاگهرو اڌوراڻو. پوءِ ٻڌاءِ اسان ٻنهي مان قسمت زور ڪنهن جي.

رتنا: "سندس ڊرامو هي (1924ع) ۾ پنهنجي همعصر سماجي زندگيءَ جو خاڪو پيش ڪري ٿو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي صاحب مطابق "تنهن ۾ هاڻوڪي ڪٽنبي جيون ۾ مرد ۽ زال جي جوابدارين جو نقش نڪتل هو ۽ هڪ ديريني عورت ۽ ٻي فئشنيبل ڇوڪريءَ وچ ۾ ضد ڏيکاريل هو. پر آخر سمجهو زال جي، ڏک - ڏولاوا سهي، سوڀ ڏيکاريل هئي." (سنڌي نثري جي تاريخ)

مايا جو انڌ: هن ڊرامي (1930ع) ۾ شاهوڪاري ۽ غريبي جو نقش ڏنل آهي.

هن ڊرامي جي ڪهاڻي شهري ماحول مان ورتل آهي، جنهن ۾ مل جي مالڪن ۽ مزدورن جي موضوع کي ڪنيو ويو آهي. مل مالڪن جي ڪڌن ڪرتوتن کي خوب ڏيکاريو ويو آهي.

امانت ۾ خيانت : (1930ع) ۾ بئنڪ جي ڏيوالي نڪرڻ واري مسئلي کي ڏيکاريو ويو آهي ۽ ڪن معزز شهرين جي ڪارنامن جي اوگهڙ ڪئي وئي آهي.

غلط فهمي: خانچند درياڻي مسز هينري ووڊ جي مشهور جذباتي سماجي ناول جو سنڌي ۾ ڊرامائي ترجمو "غلط فهمي" جي نالي سان 1924ع ۾ ڪيو. هن ڊرامي جا ڪردار سنڌي ماحول ۾ آندا ويا.

عجيب انصاف عرف مت هيڻ ناري: هي نالي ڊرامي 1925ع ۾ گجراتي ڊرامي تان ترجمو ڪيائين. اهڙي طرح سنڌس ڊرامو "ديش صدقي" بيلجيم جي نوبل پرائز حاصل ڪندڙ مئترلنڪ جي ڊرامي Monna Vanana جو ترجمو هو. جنهن ۾ هڪ راجپوت راڻي ديش کي دشمن جي حملي ۽ تباهي کان بچائڻ لاءِ پنهنجي عصمت قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پئي. ...ءِ سنڌس عصمت ۽ ملڪ ٻئي بچي وڃن ٿا.

خانچند درياڻي جي ڊرامن جي ٻولي جي خوبين لاءِ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "درياڻيءَ جي لکٽي گهڻين ئي خوبين سان مالا مال آهي. مڪالمن ۾ هر طرز ادا ڪئي اٿس، ۽ اهو ئي سبب آهي جو سندن ڊرامن ۾ اصليت گهڻي قدر نمايان آهي. منظر نگاري، سلاست، عام فهم ۽ پختي زبان توڙي رواني ڪري، مسٽر درياڻي جي طرز تحرير وڻندڙ آهي. پاڻ ڪوشش ڪري اصطلاحي زبان ڪم آندي اٿس، جنهن ڪري سندس ٻولي ۾ رنگيني هيڪاري وڌي ويئي آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي ڏکيا سنسڪرت جا لفظ به ڪم آندا اٿس، پر اهي به ڪردار جي لحاظ کان موزون آهن. مڪالمن جي وچ ۾ راڳ به ڏنا اٿس، جي سندس ڊرامن کي مرزا قليچ بيگ جي ڊرامن جهڙو رنگ ڏين ٿا." (سنڌي نثر جي تاريخ)

نانڪرام ڌرمداس(مرتبو 1946)

نانڪرام ولد ڌرمداس مير چنداڻي حيدرآباد ۾ نولراءِ هيرانند اڪيڊمي

۾ انگريزيءَ جو استاد هو. هو ناول نگار، ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ مترجم هو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. نانڪرام کي ڊرامي سان بي حد محبت هئي. هن نه صرف ڊراما لکيا پر ناٽڪ منڊلين جو بہ بنياد رکيو. هن اصلوڪن ڊرامن سان گڏو گڏ ترجما بہ ڪيا.

پتي شيوا :سندس ڊرامن ۾ هڪ "پتي شيوا" آهي، جيڪو انگريزي ڊراما Silver King جو ترجمو آهي.

پڳتي: سندس اصلوڪو ڊرامو هو، جنهن جو موضوع وطن پرستي ۽ سياسي منظر جي منظر ڪشي ڪري ٿو.

پريم پڳتي : نانڪرام 1923ع ۾ آغا حشر جي اردو ناٽڪ "بلوا منگل" جو سنڌيءَ ۾ "پريم پڳتي" نالي ناٽڪ ترجمو ڪيو. هن ناٽڪ ۾ وئشيائن ۽ انهن جي عاشقن کي سڌارڻ جو سماجي مسئلو پيش ڪيل هو.

چٽ نہ چماٽ وچان ئي پي واٽ: نانڪرام ڌرمداس 1922ع ۾ شيڪسپيئر جي ڊرامي "Taming of the Shrew" جو "چٽ نہ چماٽ، وچان ئي پي واٽ" نالي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هن ڊرامي ۾ ڏنگي زال سنئين ڪرڻ واري موضوع کي کنيو ويو آهي.

سنڌي سماج جي هڪ ٻئي مسئلي جا بہ منظر ڏيکاريا ويا آهن. انهن مان هڪ مسئلو آهي ڪنهن عورت جو ڏنگي يا جهڳڙالو هجڻ، جو جنهن بدنصيب گهر جو ڪنهن جهڳڙالو زال سان واسطو پئجي ويو تہ پوءِ اهو گهر جهنم سمان هوندو. ان گهر جي هر ڀاتيءَ جو سڪون تباهہ ٿي ويندو آهي. سنڌي ڊراما نويسن ڏنگي ۽ جهڳڙالو زال جي پيدا ڪيل مسئلن کي بہ ڊرامن ۾ موضوع بنايو ويو آهي.

ستي ساوتري: هندو سماج ۾ "ستي" جي حيثيت کي ڌرمي رنگ ڏيئي بدليو ويو آهي. سندس خواهشن ۽ حسرتن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. ڌرمداس "ستي ساوتري" ۾ "ستي" کي همدردانہ انداز ۾ پيش ڪيو آهي. هي ناٽڪ ٽن بابن ۾ 74 صفحن تي مشتمل آهي. هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو:

سڪينا- تون تہ ڪو وڏو اُلو آهين!

چندرسين - چپ، پنهنجي ساک ٻڌي توکي حجاب ٿو ٿئي، تنهنجي

منهنجي ٻوليءَ جي ته سڀني اڳيئي هاڪ ٻڌي آهي.

سڪينا- ته ٽڏهن هتي ترسي ڊوڙ پائڻ جو ڪهڙو ضرور اٿئي؟

چندرسين- سهڻي ڪڪر کي ڏاڍي ۾ ٻڌي اڏائڻو اٿم.

بخيل: نانڪرام جو 76 صفحن تي مشتمل ڊرامي "بخيل" ۾ دولت جي پوڄارين تي طنز ملي ٿي. مثال:

ڪالي- چوندو آهيان ته زالن جو عقل ڏاڍي ڪتيءَ ۾. خبر اٿئي دنيا جون تي پتيون بيماريون رڳو ڪاڌي مان ٿين ٿيون. پوءِ به هيڏو خرچ ڪريان. آءُ مسڪين پئسو ڪٿان آڻيان. شڪر ڪر جو اهو اٽيو اٿو به اوهان جي نصيب ٿئي ٿو.

اما- پئسو پئسو ڪري الاجي مسڻ ڪٽي وجهو الاجي ڪير پنيان ماڻيندو. حال نه هوندي موڏي خلق پيو ڪلائين. پنهنجا ڪپڙا ڏس، شڪل ڏس، جتي ڏس، اندر پيون سونيون مهرون سڙن."

ڌرمداس جا ڪيترائي ڌرمي موضوعن تي ڊراما لکيل آهن. اهڙن ۾ "پريم پتلي"، "ليلا وتي"، "ڪرشن سڏامو"، "دروپدي"، مهاڀارت تان آڌاريل آهن. اهي سڀئي ڊراما ان دور جي عام پسند موجب هندو ڌرم جي هيروز، فڪر ۽ خوف خاطر هر هندو اديب لکيا، جن مان ڌرمداس به هڪ هو.

سهڻي ميهار: ڌرمداس جو سنڌي لوڪ داستانن جي حساب سان "سهڻي ميهار" 1946ع ۾ پيش ٿيو. هي ڊرامو مشهور رومانوي داستان سهڻي ميهار تي ٺهيل هو.

"نيڪ انجام" هن 1916ع ۾ اردو ڊرامي خواب هستي تان ترجمو ڪيو. مطلب ته ڌرمداس جا سڀئي ڊراما سنڌي سماج جو عڪس آهن. هن هر موضوع تي بيشمار ڊراما لکيا. هن جا اصلوڪا ڊراما ۽ ترجما بهترين آهن.

هن ڌرمي موضوعن کان سماجي موضوعن تائين رومانوي قصن کان لوڪ داستانن تائين ڊرامي جو موضوع رکيا. هن جن ڊرامن جو ترجمو ڪيو اهي به منفرد ۽ بهترين آهن. هن جي ڊرامن جا ڊائلاگ، منظر نگاري ۽ ٻولي پڻ بهترين هوندا هئا.

ليکراج ڪشنچند "عزيز" (1898 – 1971)

ليکراج ولد ڪشنچند "عزيز" ميراڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. بنيادي طور تي شاعر هو. پر ادبي دنيا ۾ ان کان علاوه بهترين مضمون نگار، نقاد ۽ ڊراما نويس جي حيثيت ۾ نالو ڪمايائين. ذاتي زندگيءَ ۾ هو زميندار هو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن

ڪشنچند "عزيز" ڪيترائي سماجي ۽ طربيہ ڊراما بہ لکيا، جن ۾ "ڪمار اجيت سنگهہ" (1931ع)، "هار جيت" (1932ع)، "غريب مار" (1931ع) ۽ "مسٽر مجنون" (1933ع) وغيره اهم آهن.

"ڪمار اجيت سنگهہ: راجپوتن جي تاريخ تي آڌاريل هو، جنهن ۾ تاريخي حوالن سان ڪمار اجيت سنگهہ جي شخصيت ۽ ڪردار کي اڀاريو ويو هو.

غريب مار: پڻ هڪ سماجي ڊرامو هو، جنهن کي عشقيہ گيتن سان خوبصورت بڻايو ويو هو. ڊرامو "غريبان مار" سنڌي سماج جي اهم مسئلي يعني وڏيري جي ظلم ۽ هاريءَ جي مظلوميت بابت آهي. ڳوٺاڻين هارين ۽ نارين سان زميندار جيڪي ستم ڪن ٿا، ڪشنچند عزيز انهن جو چٽو عڪس ڏنو آهي.

غريبا مار لاءِ خود "عزيز" لکيو آهي تہ سنڌ جي غريب ڪڙمي ۽ زميندار شاهي جو نقشو، ڳوٺاڻي ٻوليءَ ۾ چٽي ظاهر ڪيو ويو آهي تہ جيئن زبانيون مڪان ۽ حال موافق لڳن.

مسٽر مجنون: هڪ مزاحيہ ڊرامو هو، جنهن کي عزيز جڳت آڏواڻي سان گڏجي لکيو هو. هن ڊرامي ۾ نئين زماني جي فيشنئبل نوجوانن تي طنز ٿيل هئي. هن ڊرامي جو پسمنظر ڪاليج واري زندگيءَ تي مبني آهي. هي ڊرامو 88 صفحن تي پکڙيل آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

فقير- مون توکي اڳيئي چيو. (سندس اکين ۾ وري نُوچ سان نهاري) تون مجنونءَ جيان ڪنهن ليليٰ جي عشق ۾ گرفتار آهين، بيقرار آهين، سرد آهون پيو ڀرين، فراق ڪنان اندر جا چاڪ پيا چڪنئي.برابر پر اوهان کي نالي جي ڪيئن خبر پئي؟

اڌو جهانگياڻي

اڌو جهانگياڻي جو تعلق حيدرآباد سان هو. هن ”ڪاليج اسٽوڊنٽس ڊرئميٽڪ ڪلب“، حيدرآباد طرفان ڪيترائي ڊراما لکيا ۽ پيش ڪيا. اها ڊرائميٽڪ سوسائٽي 1932ع ۾ اڌو جهانگياڻي ۽ سندس دوستن قائم ڪئي هئي. اڌو جهانگياڻي ڊرامن ۾ ”قرباني“ (1932ع)، ”واندو وڪيل“ (1932ع)،”انصاف“ (1933ع)، ”انڌيري دنيا“ (1934ع)، ”ڪاليج“ (1935ع)، ”جهانگير“ (1935ع)، ”پروفيسر“ (1936ع)، ”اميد“ (1937ع)، ”سچي“ (1938ع)، ”ديوداس“ (1939) ۽ ”اڄ ڪلهه“ (1940ع) اهم آهن.

سندس باري ۾ ڊاڪٽر پريم پرڪاش لکي ٿو ته ”هن جا سيئي ناٽڪ چالو زماني جي ناٽڪ جهڙا سطحي هوندا هئا. انهن مان وري قرباني ۽ انصاف ناٽڪن جي وشيه جو قدر سماجڪي هو. جهانگير تاريخي داستانن تي ٻڌل هو. سندس وڏيڪ ”لوڪپرين“ ۽ سنڌ ۾ وڌ ۾ وڌ منچ تي آيل 20 دفعا ”اڄڪلهه“ ناٽڪ هو“. (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

چيتانند نانگراڻي (مرتيو 1975)

چيتانند نانگراڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. هو نه صرف سٺو ڊراما نگار هو پر سٺو اداڪار ۽ پروڊيوسر پڻ هو. هن ڊرامي جي سلسلي ۾ پنهنجو الڳ اسٽائيل پيدا ڪيو. هن جي پهرين ڊرامي ”فسادي قوڪٽو“ 1933ع ۾ وڏي شهرت حاصل ڪئي.

1942ع ۾ هن صاحب پروفيسر رام پنجواڻي سان گڏجي ”ڊي جي ڪاليج سرسوتي“ قائم ڪئي. هن منڊلي طرفان چيتانند جا ”گامتو“ سلسلي وارا طنزيه ۽ طربيه ڊراما پيش ڪيا. انهن ڊرامن ۾ ”گامتو ايڊيٽر“ (1942ع)، ”گامتو ڊاڪٽر“ (1943ع)، ”گامتو فلمي ڪمپني“ (1942ع)، ”گامتو ايم – ايل – اي“ (1944ع) ۽ ”گامتو گهوٽ“ (1944ع) اهم هئا.

هنن ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ پيشي تي مزاحيه انداز ۾ سچ چيو آهي. هن سماجي براين تي سخت چوٽون ڪيون آهن. ان سلسلي ۾ هڪ ڊاڪٽر، ايڊيٽر يا ٻئريسٽر جو چا

ڪردار هجڻ گهرجي. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق ”هن دور ۾ چيناننڊ نانگراڻيءَ جا گامتو سلسلي وارا ناٽڪ. ڪلاڪينڊڙ ۽ اصلوڪا ليکيا وڃن ٿا. جيڪي لکندڙ پاڻ ڪري ڏيکاريندو هو ۽ منجهن رام پنجواڻي جوڙيدار ٿي مکيه پارٽ بخوبي ادا ڪندو هو“. (سنڌي نثر جي تاريخ)

چيناننڊ نانگراڻي ورهاڱي کان پوءِ هندستان هليو ويو. جتي پڻ ساڳي سلسلي جا پيا به ڊراما لکيائين. سندس ڊرامن جو ڪتاب ”چورنگي“ 1950ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته ”هن ۾ گامتو ڊاڪٽر ۽ گامتو گهوٽ آندل آهن. ڊراما استيج ٿيل آهن. نانگراڻيءَ جو سماجي اوڻاين کي ظاهر ڪرڻ ۽ انهن تي تنقيد ڪرڻ جو اندازو تکو ۽ مزاحيه آهي“. (سنڌي ادب جي تاريخ، جلد ٽيون)

انهن سيني مزاحيه ڊرامن لاءِ نانگراڻي پاڻ چيو هو ته ”ڊرامو زندگيءَ جي تصوير آهي، مگر ڪا هڪ زنده دلي جي.“ ٻئي ڪي رٿارٿ سولو مگر ڪلاٺ ڏکيو. منهنجو موٽو Motto آمريڪن جرنلسٽ Bernard Macfadden وارو:

Laugh and the world laughs with you weep, and you weep alone.

سندس ڊرامي گامتو ٻئرسترمان مثال ڏجي ٿو:

رامچند- منهنجي نصيب جو هي ڦاٽڪ بند ٿي ويو. گانڌيءَ وڌو آهي گوڙ. قصو تنگ ٿي ويو. وڪيل وڏي ويا. نه اصيلن جو ڪو چاڙهو، اف گامتو وڪيلن جو گند ٿي ويو. God bless my stars جي ويهين صدي ته نه آهي صرف موچڙن ڪاٺ جو سمو آهي. Commrade ڪهڙي نه افسوس جي ڳالهه آهي جو مون جهڙو قابل، جهانديده ۽ آزمود گار وڪيل جي آفيس ۾ گذريل ٽن سالن ۾ ڪنهن ڪمبخت اصيل پيرئي ڪونه پاتو آهي. تنهن ڪري لاچار دل پرچائڻ لاءِ گهر ۾ جُبو پائي پتين اڳيان تقريرون ڪندو آهيان.

چاندومل ڪتري (1880_1950)

چاندومل ڪتري جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. چاندومل ڪتري سنڌ جي انهن ناٽڪ نويس مان هو، جن اتر سنڌ ۾ ناٽڪ نويسي کي مقبول ڪيو. هن ڊرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي شڪارپور طرفان ڪيترائي ڊراما پيش ڪيا.

هن اڪثر اصلوڪا ڊراما لکيا. سندس ڊرامن ۾ "چندرا" (1917ع)، "مهجور" (1917ع)، "منوهر موهني" (1917ع)، "وهمي ڪمار" (1918ع)، "نل دمينتي" (1919ع)، "نول ڪشور" (1918ع) شامل آهن.

سندس ڊراما همعصر دور جي عڪاسي ڪن ٿا. سندس وڏو مقصد ڏسندڙن کي طنز وَ مزاح ۾ حقيت ڏيکارڻ هو. سندس اڪثر ڊراما طربيه هئا. جن وسيلي هن تماشائين کي خوب کلايو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي مطابق "اهي ناٽڪ نالي ڪري برابر پنگتي هئا. پر ساڌارڻ جيوت جو چٽ منجهن ڪو چٽيل هو. جنهن مان ڪي پرائجي. باقي پستول بازي يا ٻيا هولناڪ حادثا منجهن جام هوندا هئا". (سنڌي نثر جي تاريخ)

عثمان علي انصاري (1901 — 1962)

عثمان علي انصاري ولد هدايت علي جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. سندس سڃاڻپ گهڻ رخي آهي. هو شاهه ۽ سچل جو شارح هئڻ گڏوگڏ مضمون نگار، افسانه نگار، ترجما نگار ۽ ڊراما نويس هو. هو انتهائي تعليم يافته اديب هو ۽ انگريزي ادب ۾ ايم — اي ٿيل هئس. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

بحيثيت ڊراما نگار، عثمان علي انصاري شيڪسپيئر جي ٻن مشهور ڊرامن جا سنڌي ۾ ترجما ڪيا. جن ۾ سمبلائين (Cymbeline) جو "جرم وفا" جي نالي سان ۽ ٽو جينٽلمين آف ورونا (Two Gentlemen of Verona) جو "گمراهه دوست" (1940ع) سان ڪيو.

جرم وفا: شيڪسپيئر جي سمبلائين جو ترجمو قليچ صاحب "شمشاد مرجانه" جي نالي ڪيو هو. هن ڊرامي جا ڪردار ۽ ماحول تبديل ڪري سنڌي ۾ اخذ ڪيا هئا. پر انصاريءَ صاحب نه متن ۾ تبديلي آندي نه ڪردارن ۾ ڦيرڦار ڪئي. "جرم وفا" 184صفحن تي، ميرپور خاص پرٽنگ پريس مان 1937ع ۾ شايع ڪرايو. هن ڊرامي ۾ انصاري صاحب ڪردارن جا نالا اهي ئي رکيا، جيڪي شيڪسپيئر جي ڊرامي ۾ هئا. ڊرامي جي شروعات هيئن ٿيل آهي:

ائڪٽ پهريون — سين پهريون

بادشاهه جي محلات جي پوئين باغ ۾

ٻه شخص اندر اچن ٿا.

ڦهريون: جنهن ڏي ڪٽي نظر ڪر ته ڦوڪيو ٿو اچي، خبر نه آهي ته ڇا وڃايو اٿن.

بادشاهه جا درٻاري به آهن فرشي ويڙها. خدا جي حڪم تي هرو ڀيو چڙهيو وڃين. باقي بادشاهه جي منهن ۾ ٿورئي رنج ڏس ته هنن جا جڻ ٻه چار مري ويا.

هن ڊرامي ۾ ڄاڻايل آهي ته بظاهر ڪي شخصيتون پنهنجي وفاداري سبب سزا ڀوڳين ٿيون. جڏهن ته وفا نه ڪندڙ مزا ماڻين ٿا. مگر فتح ان جي ئي ٿيندي آهي، جيڪي سچا ۽ وفادار هوندا آهن. انهن ڪي پنهنجي سچائيءَ جو اجورو ملندو آهي. اهڙي طرح ڪوڙن، مڪارن ڪي پنهنجي ڪيتي جي سزا ملندي آهي.

گمراهه دوست: Two Gentlemen of Verona جو ترجمو مرزا قليچ بيگ "عزيز ۽ شريف" جي نالي سان ڪيو هو. جڏهن ته عثمان علي انصاري صاحب ساڳي ڊرامي کي 1940ع ۾ "گمراهه دوست" جي نالي سان ترجمو ڪيو. هي ڊرامو به بهترين نموني ترجمو ٿيل آهي. سندس ٻولي سهڻي ۽ سلوڻي آهي. "عزيز ۽ شريف"جي مهاڳ ۾ انصاري صاحب لکيو آهي ته "مون دنيا جي هڪ بي نظير مصنف جو ترجمو شروع ڪيو اميد آهي ته دنيا جي ٻين زبانن مان چونڊي چونڊي جواهرات ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪندس". انصاري صاحب هنن ڊرامن جا نالا جيئوٽيڪ اهي رکيا پر ڪردارن جا نالا ساڳيا مغربي آندائين.

ڊاڪٽر ليلا رام سنگهه ڦيرواڻي

ڊاڪٽر ليلا رام سنگهه جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. سندس وڏو ڀاءُ پروفيسر شيوا رامنگهه پڻ نالي وارو اديب هو. ڊاڪٽر ليلا رام ڏرم اپڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو ميمبر هو. هن صاحب پهرئين جنوري 1936ع تي هڪڙو ڊرامو "هڪڙي رات عرف ليلا چنيسر" نالي لکيو، جيڪو هندستان

پرنٽنگ پريس، ڪراچي طرفان شايع ٿيو.

ڊاڪٽر ليلا رام شاهه لطيف جي سر ليلا چنيسر جي پس منظر ۾ لکيل هي ڊرامو پنهنجي مربي ۽ پاءُ ۽ سنڌ جي ناميارې دانشور پروفيسر شيوارام ڦيرواڻي جي نالي ارپيو آهي.

هڪ رات عرف ليلا چنيسر جي مهاڳ ۾ ڪاڪو ڀيرومل آڏواڻي لکي ٿو ته ”هن ناٽڪ جو نالو هڪڙي رات ڏسي پهريائين دل ۾ آيم ته اهو ڪاتي ان جي بدران ’ليلا چنيسر ناٽڪ‘ نالو رکان، ته هر ڪو نالي منجهان ئي سمجهي ته هي ڪيل ڪهڙي قصي تي ٻڌل آهي، پر پوءِ اتي ئي هٿ جهليم جو ڏٺو ته اهو نالو به وڏي معنيٰ وارو آهي. هن دنيا ۾ انسان گويا هڪ رات لاءِ مهمان آهي“ هو وڌيڪ لکي ٿو ته

”اهي ڳالهيون ڳڻي ڪتاب جو اصلوڪو نالو قائم رکيم. ڪتاب ۾ مون رڳو ڪن ٿورن هنڌ ضروري ڦيرڦاريون ڪيون آهن، نه ته سڄو ناٽڪ جيئن ڊاڪٽر ڦيرواڻي پاڻ لکيو هو تيئن قائم رکيم ته پلي ٻولي توڙي خيال پڙهي، پڙهندڙ امين ٿي چون ته هي ناٽڪ ڪيتري قدر دلچسپ، پُر اثر ۽ نزاڪت ڀريو آهي ۽ هي ڳالهه به وچائين ته ڊاڪٽر ڦيرواڻي انسان سياء جو ڪيتري قدر اڀياس ڪري زنانا وهم ۽ اندر جا امنگ هن ناٽڪ ۾ اٽڪل سان آندا آهن. ڊاڪٽر ڦيرواڻيءَ کي ڏٺي شعر جوڙڻ جي ذات به ڏني آهي ۽ راڳ مان به واقف آهي، ته پل سندس شعر جون خوبيون توڙي خاميون پڙهندڙ پاڻ ويچارين، مون کي پڪ آهي ته هر ڪو قبول ڪندو ته جيڪو شاگرد پهرئين ڪوشش سان ههڙو ڪتاب لکي تنهن هر طرح جس لهڻي“.

جهمٽمل ٽڏاڻي

جهمٽمل ٽڏاڻي جو تعلق ڪراچي سان هو. هن سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ پڻ پنهنجو خوب حق ادا ڪيو. هن ڪجهه اصلوڪا ڊراما لکيا ۽ ڪجهه انگريزي مان ترجمو ڪيائين. سندس ڊرامن ۾ ”ڪملا“ (1912ع)، ”مکر“ (1926ع)، ۽ ”موذي“ شامل آهن. ”ڪملا“ هڪ پنگتي عورت جي زندگيءَ تي ٻڌل چڱو ڊرامو آهي. ”مکر“ انگريزي مان Love is the Best Doctor جو

ترجمو آهي. هي هڪ مزاحيہ رومانوي ڊرامو آهي. ”موذي“ انگريزي تان The Miser جو ترجمو آهي.

خوشيرام واسواڻي (1911 – 2002)

خوشيرام جو جنم ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هن ٽي اهم ڊراما لکيا، جن ۾ ”ڏوهاري ڪير“ (1938ع)، ”استري آزادي“ (1944ع) ۽ ”عجيب آهي هيءَ ڪاليج ايڊيوڪيشن“ (1938ع) شامل آهن. ”ڏوهاري ڪير“ هڪ سماجي موضوع تي ڊرامو آهي. جنهن ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي هڪ نئين انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ”استري آزادي“ عورت جي تعليم، سنڌي سماج جي دقيانوسي رسمن مان آزادي تي لکيو ويو آهي. پريم پرڪاش مطابق ”استري آزادي“ ٽن ڇهڇٽن وارو ٽورو وڏو ناٽڪ هو استري واري اهم مسئلي تي ناٽڪ هو، پر منجهس پڇاڙي ۾ سنسنيخيز عنصر پريل هو.

”عجيب آهي هي ڪاليج ايڊيوڪيشن“ پنهنجي نالي مان موضوع جي سڃاڻپ ڪرائي ٿي. ڪاليج جي پڙهائي، هاسٽل جي آواره زندگي، آزادي وغيره سڀ ان ۾ اچي وڃن ٿا.

پروفيسر رام پنجواڻي (1911 – 1987)

پروفيسر رام پرتاب راءِ پنجواڻيءَ جو جنم لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿيو. هو ڊي-جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ ”سنڌي ادب“ جو پروفيسر هو.رام پنجواڻي اعليٰ درجي جو ناول نويس، ڪهاڻيڪار، ناٽڪ نويس، مضمون نگار ۽ شاعر هو. ان کان علاوه افسانن ۽ مضمونن جا بہ ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل اٿس. پروفيسر پنجواڻي جون سنڌي ڊرامي جي ترقي ۾ بہ تمام وسيع خدمتون آهن. هڪ طرف هن ڊي - جي ڪاليج ۾ استادن ۽ شاگردن سان گڏجي ناٽڪ منڊليون قائم ڪيون، ٻئي طرف هن اسٽيج ڊرامن ۾ بحيثيت اداڪار ۽ گلوڪار طور ڪم ڪيو. ٽئين طرف هن ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا.

سنڌ جون ست ڪهاڻيون. (شاهہ لطيف جي ڪنيل لوڪ ڪهاڻين کي ناٽڪ ويس ڏنل) ”مومل راڻو“ (1941ع)، ”پکي ۾ پدمڻي“ (1943ع) ۽ ”يورپ جاتي“ اهم آهن. ورهاڱي کان پوءِ هو هندستان هليو ويو، جتي ”ياد

ڪندا" (1968ع)، "تياڳ ۽ مڪتي" (1968ع)، "آيو نئون زمانو" (1976ع) جهڙا شاهڪار ڊراما لکيائين.

ورهاڱي کان پوءِ سندس سيني ڊرامن جو مجموعو "سنڌ جون ست ڪهاڻيون" جي عنوان سان 1952ع ۾ شايع ٿيو. هن ۾ "ليلا چنيسر"، "مومل راڻو"، "عمر مارئي"، "راءِ ڏياچ ۽ ٻيجل"، "سسئي پنهون"، "نوري ڄام تماچي" ۽ "سهڻي ميهار" جي قصن تي مبني ڊراما هئا. هنن ڊرامن کي پروفيسر رام پنجواڻي شاهه جي شاعري تي آڌاريو هو ۽ انهن ۾ شعر به شامل ڪيا هئائين.

هنن ڊرامن لاءِ پريم پرڪاش لکي ٿو ته "هنن ناٽڪن ۾ پنجواڻي صاحب جي طرفان ناٽڪي رنگ، قصي جي ترتيب ۽ اوسر ڪردار زنده ڪرڻ ۽ ڪردار نگاري، گفتگو ۽ ان جو نثر يعني ٻولي ۽ عبارت ۽ ان کان سواءِ جت جت اصل ڪهاڻي ۾ يا شاهه جي شعري ڪهاڻي، ناٽڪي رنگ ڏيندي، ڪنهن بدل سدل جي ضرورت محسوس ٿي آهي. هن ڪئي آهي "تياڳ ۽ مڪتي" (1978ع) ۾ ٻڌ مذهب جي ڦهلاءُ جو سمورو ذڪر ڪيو آهي. گوتم ٻڌ جي زندگيءَ جو خاڪو پيش ڪيو آهي. هن ڊرامن کي پڙهڻ کان پوءِ گوتم ٻڌ جي زندگي ۽ مذهبي ويچار آساني سان سمجهه ۾ اچي ويندا. اهڙي طرح سندس ڊرامو "آيو نئون زمانو (1978ع)" نئين زماني جي روش تي ٻڌل آهي." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

پروفيسر رام پنجواڻي محبتن جو امين هو ۽ اصل ڊراما لکندڙ اديب هو. سندس ڊرامن جي خوبي اها آهي ته هو ڪتي به ڪو مسئلو جڏهن اٿاري ٿو ته ان کي اڌرو نه ٿو ڇڏي نه وري سندس ڪردار منجهيل ۽ اڌورا آهن. هو هر ڪنهن ڪردار جي غلطيءَ جو نچوڙ يا سنائي جو عڪس بلڪل صاف ۽ عيان ڪري پيش ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو هن جي ڊرامن کي ڏسندڙن همدرديءَ سان ڏٺو. (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي (1886ع - 1980ع)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس شخصيت سنڌي ادب ۾ گهڻ رخي آهي پر هو ادب جي انتهائي وڏن نقادن مان

هو. ان کان علاوه محقق، مترجم، مضمون نگار، ناول نگار، ڊراما نگار ۽ شاعر هو. سندس ڊرامن ۾ ”ايڪتا جو آلاپ“ (ڊرامو، ترجمو)، ”جوانيءَ جا جذبا ۽ پيري جون يادون“ (1973ع)، ”کن جي خطا“ (ڊرامو)، ”انارڪلي“ (ڊرامو)، ”پنج ننڍا ناٽڪ“ (1938ع)، ”پنگتي پردا“ (ننڍا ناٽڪ)، ”جيون ڇهڇتا“ (ننڍا ناٽڪ 1957ع)، ”پاپ ڪين پڇ“ (ڊراما 1962ع)، ”ڪڙ ڪبيتا پيا تمڪن“ (ڊرامو 1967ع)، ”آخرين پيٽ“ (ڊراما 1975ع) ۽ ”سمنڊ جي گجڪار“ (ڊرامو) ڊراما شامل آهن.

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ناٽڪ منڊليون به قائم ڪيون، ڊراما به لکيا، انهن ۾ اداڪاري به ڪئي، ڊرامن تي تنقيد به لکيائين. سڀ کان وڏي ڳالهه اها آهي ته هن وڏن ڊرامن جي جاءِ تي ايڪانڪي ڊراما (One Act Plays) جو سنڌي ۾ بنياد وڌو. ان نسبت سان پروفيسر صاحب پاڻ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ ورهاڱي کان اڳ واري ننڍي ناٽڪ بابت لکي ٿو، ”. . . آءٌ سمجهان ٿو ته ننڍي ناٽڪ جي ميدان ۾ آءٌ اڪيلو لکندڙ آهيان، جنهن گنڀير طور گهرو، پنگتي ۽ قومي مسئلن تي 20 – 25 ننڍا ناٽڪ جوڙي، سنڌي يڪ فصل ناٽڪ کي سماجي سڌاري جو واهڻ بڻايو آهي. منجهن بناوت جي قاعدن جي به پوري پوئواري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيئن ٿوري ۾ ٿورن واقعن، نظارن ۽ ڪردارن ۽ ننڍين سپاويڪ زبانن مان صرفي سان ڪو خاص ڪنيل مطلب چٽي اچي.“ هو ان ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته پنهنجن ناٽڪن ”مان ڪي مون اسٽيج تي به ڪري ڏيکاريا هئا، جن ۾ پاڻ به پارٽ ڪندو هوس ۽ جن کي ڪي ناظرين بردباريءَ سان سماجي نڪتچيني ڪرڻ لاءِ ساراهيندا هئا، ته ڪي بي شرمائيءَ ۽ اگهاڙپ لاءِ حرف به چٽيندا هئا.“ (سنڌي نثر جي تاريخ)

سندس ڊرامن ۾ ”قسمت“ (1927ع)، ”ايڪتا جو الاپ“ (1929ع)، ”کن جي خطا“ (1930ع)، ”پاپ جو ڪيتو“ (1930ع)، ”نا خلف“ (1931ع)، ”اولاد“ (1932ع)، ”ٻه ٻاهيون“ (1933ع)، ”سمنڊ جي گجڪاد“ (1933ع)، ”ميلاپ“ (1934ع)، ”ضعيف انسان“ (1934ع)، ”ٽي پارٽي“ (1935ع)، ”دل ۽ دماغ“ (1935ع)، ”انارڪلي“ (1937ع)، ”پريت جي ريت“ (1937ع)،

"ٻنئي" (1937ع)، "اڪيلي دل" (1938ع)، "ٻي زال" (1938ع)، "ٻه پينر" (1938ع)، "ماتا جي مامتا" (1938ع)، "دلسوز داستان" (1939ع)، "ليڊيز ڪلب" (1939ع)، "پتا جو پاپ" (1939ع)، "ڪوڙي ڪلينڪ" (1940ع)، "ٻئراج" (1940ع)، "شانتا" (1943ع) وغيره اهم آهن. ورهاڱي کان پوءِ به ڪيترائي ڊراما لکيائين.

سندس ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي ته "ملڪاڻي هن فن جو يگانو آهي. هندستان ۾ ٻيا به ناٽڪ لکن پيا پر انهن جي فن توڙي مسئلن جي چنڊڇاڻ جي لحاظ کان ڪو به ملڪاڻي صاحب جي مقابلي جو نه آهي. "ملڪاڻي صاحب جي ڊرامن جي گهڻائي سماجي مسئلن تي مبني آهن. هن جي ڊرامن جي خاص ڳالهه معاشري جا سچا ڪردار آهن. هي ڪردارن جي گهرن ۾ گهڙي ٿو. گهرن ۾ ٿيندڙ ننڍا ننڍا جهيڙا ۽ ساڙ به هن جو موضوع ٿين ٿا. جڏهن ڪردار جي ذاتي زندگي ۾ گهڙي ٿو ته ماٽيجي ماءُ جو ورتاءُ، سڪڻو هٺ ۽ نماڻُ، پٽ جي شاديءَ کان پوءِ زال جو ٿي وڃڻ، سس نڻان جو جهيڙو، ٻي شادي، عورتن ۾ حسد ۽ ٻيا ڪيترائي موضوع هن جي ڊرامن جو حصو آهن." (سنڌي ادب جي تاريخ_ جلد ٽيون)

ٻي زال :منگهارام ملڪاڻيءَ "ٻي زال" جي عنوان سان هڪ ڊرامو لکيو هو. هن ڊرامي ۾ ڄاڻائي ٿو ته هڪ ڪراڙو نوجوان نينگري سان شادي ٿو ڪري. هو نه فقط پنهنجن ننڍن ٻارن کي دکي ٿو بنائي، پر نوجوان پٽ هوندي، نوجوان زال گهر ۾ آڻڻ سان وڏو خطرو اهو ٿو ٿي سگهي، جو ماءُ ۽ ماٽيجو پٽ هڪ ٻئي سان پيار ۾ ڦاسجي وڃن ٿا. ماٽيجي ماءُ جي ورتاءَ، سڪڻو هٺ ۽ نماڻُ ڪرڻ، پٽ پرڻيو ته زال جو مجو ٿيڻ ۽ اهڙن ٻين موضوعن تي منگِهارام ملڪاڻيءَ پنج ناٽڪ جوڙي هڪ مجموعي جي صورت ۾ ڇپايا هئا. اهي ڊراما هئا: "پاپ ڪين پڇ"، "ٻه ٻاهيون" (هن ۾ ماٽيجي جي ماءُ کي اگري نموني ڏيکاريو ويو آهي) ۽ "ٽي پارٽي". ڊرامي ۾ سڪڻي هٺ ۽ ٺانءِ جو اظهار ڪيل آهي ۽ سڪڻي ڏيک – ويک جو منظر ڏيکاريل آهي. اهڙيءَ طرح "پريت جي ريت" ۾ ڏيکاريل آهي ته پٽ پرڻيو ۽ زال جو مجو ٿيو. زال ڇڪيندي مڙس کي ۽ ماءُ چوندي، "چورو چوڪريءَ ڇڪي پنهنجو ڪري ڇڏيو". سنڌي

سماج ۾ اهڙا ڪئين مثال ملن ٿا.

ٻه پينر: سنڌي ڊرامن ۾ هڪ مسئلو هي به اٿاريو آهي، جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي ته گهرن ۾ اچي ڇوڪرين کي ٽيوشن ڏيندڙ ماسترن ۽ ڇوڪرين ۾ ميل جول وڌي ٿو. ان ڏس ۾ هن ڊرامي ۾ هن مسئلي تي لکيو ويو آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته ماستر، جيڪي گهرن ۾ اچي ڇوڪرين کي تعليم ڏين ٿا ۽ ساڻن لهه وچڙ ۾ اچن ٿا، انهيءَ مان انيڪ مسئلا پيدا ٿين ٿا، ڇو ته سڀ ماستر سنت ته ڪونهن، پر اهي به عام انسان آهن، جن جي اندر دليون آهن. پوءِ پاڙهيندي ۽ پڙهندي، جي استاد ۽ شاگرديائيءَ جون دليون اٽڪي ويون ته ان ۾ ڪا اربع خطا ڪانهي، بشرطيڪ مائٽ اکيون پوري نه ويهن ۽ آگاهه هجن ته اهڙو سنڌ سچو ۽ ابرودار آهي يا صرف جسماني ڪشش وارو. هي مسئلا اڄ به آهن ۽ اڄ به سماج جو موضوع بڻيل آهي.

اولاد: سندس ڊرامي ”اولاد“ ۾ وچولي طبقي جي جوڙي جي گهڻن ٻارن ڄڻڻ واري مسئلي کي ڏيکاريو ويو آهي. ”ميلاپ“ ۾ سنڌين خلاف غير سنڌين جي پيد ياءَ ڪي ڏڪ هڻڻ لاءِ خاص طور ۽ عام طور جدا جدا حياتين ۾ ميلاپ جي اهميت جي ٻرندڙ مسئلي کي کنيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ سنڌي پنهنجي ڌيءُ کي غير سنڌي سان پرڻائڻ مجبوراً قبول ڪري ٿو. ليڪن اها شادي ٻن دلين جو ميلاپ آهي.

ايڪتا: ساڳيو ئي مسئلو هن پنهنجي ڊرامي ”ايڪتا“ ۾ کنيو آهي. جنهن ۾ هڪ پنجابي پنهنجي ڌيءُ سنڌي جوان کي پرڻائي ڏئي ٿو.

پريت جي ريت: هڪ گهريلو ڊرامو آهي، جنهن ۾ هڪ پرڻيل پٽ اهو نه ٿو فيصلو ڪري سگهي ته هو ماءُ جو حڪم مڃي يا زال جو؟ ”ٻنٽي“ ۾ مسلم هارين جي مسئلي کي کنيو ويو آهي ته ڪيئن نه زميندار غريب هاريءَ جو حصو به کٽي ٿو وڃي.

اڪيلي دل: ۾ هڪ مرد مجبور ٿي جيئري ئي شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪري ٿو.

ملڪاڻي صاحب 1945ع تائين پنجويهه ننڍا ناٽڪ گنيير، گهرو، پنگتي ۽ قومي مسئلن جي حقيقت نگاريءَ تي لکيا.“ پنهنجي ڊرامن جي باري ۾ خود پروفيسر ملڪاڻي صاحب لکيو آهي ته ”انساني جيوت کي پيش

ڪرڻ ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪيم. منهنجو مت آهي ته ساهت وندر سان گڏ سکيا پڻ ڏني آهي ۽ منهنجو عقيدو آهي ته زندگي جون خاميون تڙي ڪڍڻ ۽ انساني ذات کي خوشحال ڪرڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ڪو بيو ڪارائتو واهڻ ڪونهي. ڇو جو زندگي جا منظر اسٽيج تي اڪئين ڏسڻ سان تاثير پيدا ٿئي ٿو، سو ڪتب خاني ۾ ڪتاب پڙهڻ سان ڪو به سمجهي نه سگهندو." (سنڌي نثر جي تاريخ)

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ڊراما

1947ع ۾ هندستان جي ورهاڱي سبب سنڌ جا هندو اديب انڊيا لڏي ويا، جنهن سان سنڌي ادب عموماً ۽ سنڌي ڊرامن جو خصوصاً زوال ٿيو. ڇو ته سنڌي پريس ۽ ٿيئٽر گهڻو ڪري سنڌي هندن جي هٿن ۾ هئا. هندن جي وڃڻ کان پوءِ سنڌي پريس ۽ ٿيئٽر اهڙن ماڻهن جي ور چڙهي ويا، جن کي سنڌي زبان سان ڪا به همدردي نه هئي. ڇاپخانن ۾ غير سنڌي ڪتاب ڇپجڻ لڳا ۽ سنڌي ٿيئٽر سئينما هال بڻجي ويا. ٿوري عرصي ۾ سنڌ جي ڪجهه اديبن، اهل علم ۽ گهڻ گهرن جي ڪوشش سان ڊرامي لکجڻ جو هڪ دفعو ٻيهر رواج پيو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ڊرامن کي ڇئن طريقن سان پيش ڪيو ويو آهي. هڪڙا اهي ڊراما آهن، جيڪي صرف ڪتابي صورت ۾ آيا يا وري رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيا آهن. ٻيو اهي ڊراما آهن جيڪي اسٽيج ٿيا آهن. هن قسم جي ڊرامن جو تعداد تمام گهٽ آهي. ٽيون، اهي ڊراما آهن، جن کي ريڊيو تان پيش ڪيو ويو ۽ چوٿون اهي ڊراما آهن جيڪي ٽيليويزن تي پيش ٿيا آهن، اهڙن ڊرامن کي غير معمولي شهرت حاصل ٿي آهي.

آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ڊرامي جي گهڻي همت افزائي نه هئڻ جي باوجود تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي. سنڌي ڊرامن جي ارتقا رومانوي داستان کان شروع ٿي ۽ سماجي مسئلن تي عروج تي رسي آهي. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ڊراما نگارن ملڪ جي بدلجندڙ حالتن مطابق ڊرامي رستي سماجي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته ”سنڌي ڊرامن ۾ ڪو نه ڪو مقصد رکيل آهي. ڊراما نويسن انهن ۾ روزانه زندگي جي مسئلن ۽ فلسفن کي بيان ڪيو آهي. سنڌي ڊراما نگارن پنهنجي ڊرامن کي اسٽيج، ريڊيو يا ٽي- وي تي تفريح لاءِ يا وقت ڪاٽڻ لاءِ نه ٿو لکي. پر هن جي اڳ ڪو مقصد آهي. هن جو مقصد پيسو ڪمائڻ نه آهي. پر هو سماج ۾

اصلاح آڻڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي اندر جو آواز ٻين تائين پهچائڻ چاهي ٿو.“ (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، مهراڻ 4 ـ 1987ع)

آزادي کان پوءِ سنڌي ڊراما (1948–1980)

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
.1	1948	مان ڪير آهيان	پون پنجواڻي	خواجه احمد عباس جو ناٽڪ
.2	1949	اسلام تي مقدمو	م. ع. ڏيپلائي	انقلابي ناٽڪ
.3	1950	آزادي ڏانهن	محمد ابراهيم جويو	انقلابي ناٽڪ
.4	1950	شهنشاهه اڪبر جو دوست	جي اين قاضي	تاريخي ناٽڪ
.5	1953	ڊزن ڊائلاگ	محمد اسماعيل عرساڻي	مختلف ننڍڙا ناٽڪ
.6	1953	هاري ۽ تعليم	محمد ابراهيم جويو	سماجي ننڍو ناٽڪ
.7	1954	ڪمدار جا ڪارناما	حيدر بخش جتوئي	معاشي ڊرامو
.8	1955	سسئي پنهون	نور احمد نور	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل
.9	1955	شاهدي	م. ع. ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ
.10	1955	نجومي	م. ع.ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ
.11	1955	هئڊروجن بم ڪانپوءِ	ابن حيات پنهور	ڪرشن چندر جي ناٽڪ جو ترجمو
.12	1955	قلوپطره	حبيب بخاري	تاريخي ناٽڪ
.13	1956	انسانيت	نوراحمد نور	سماجي ناٽڪ
.14	1956	مومل راڻو	غلام حيدر	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل
.15	1956	دودو چنيسر	لطف الله بدوي	لوڪ داستان تي ٻڌل
.16	1956	ڊاڪٽر	م. ع.ڏيپلائي	سماجي ننڍو ناٽڪ
.17	1957	لاچار	غالب لطيف	سماجي ننڍو ناٽڪ
.18	1957	مومل راڻو	اياز قادري	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل
.19	1958	عجيب شادي	الهه بخش ٽالپر	سماجي ناٽڪ
.20	1958	شڪنتلا	رشيد احمد لاشاري	ڪاليداس جو ناٽڪ (ترجمو)
.21	1958	نوراني جاسوس	محمد سومار شيخ	سماجي ناٽڪ
.22	1958	اي ڪيهه جا گوگڙا	محمد خان جمالي	گوربخش سنگهه جو ناٽڪ (ترجمو)
.23	1958	ڪلندي ڪلندي مري ويو	چنا شبير ناز	چيخوف جو ناٽڪ (ترجمو)
.24	1958	بانسري	الاهي بخش دودا پوري	بنگالي ناٽڪ جو ترجمو
.25	1958	جڏهن رئيس...	محمد خان غني	اصلاحي ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
26.	1958	آخري سهارو	مرزا گل حسن	سماجي ناٽڪ
27.	1958	نوري ڄام تماچي	بشارت حسين انصاري	لوڪ ڪهاڻي تي ٻڌل
28.	1958	قمرالنسا بيگم	منير سولنگي	تاريخي ناٽڪ
29.	1958	غريب جي آهه	قلندر بخش ”نثار“	سماجي ناٽڪ
30.	1958	سريت جي ڌي	غلام علي کوکر	سماجي ناٽڪ
31.	1958	سرزمين سنڌ...	احمد خان اختر	تاريخي ناٽڪ
32.	1958	اهيئي پنج	محمد دائود ”تاج“	مزاحيه ننڍڙو ناٽڪ
33.	1958	دعوت	محمد عثمان ”راهي“	مزاحيه ناٽڪ
34.	1958	ماستر	خواجه غلام علي الانا	اصلاحي ناٽڪ
35.	1958	بادشاهت جو خاتمو	فخرالدين منشي	هڪ ائڪٽ جو ناٽڪ
36.	1958	واپار	نذير امين مقبول	ننڍڙو ناٽڪ
37.	1958	باغيچي ۾	نذير امين مقبول	ننڍڙو ناٽڪ
38.	1959	نل دمينتي	رشيد احمد لاشاري	سنسڪرت هرشچندر“ جو ترجمو
39.	1959	انصاف	محبوب علي جوکيو	شيڪسپيئر جي ناٽڪ جو ترجمو
40.	1959	ايمان جي قيمت	ماهتاب محبوب	اصلوڪو ناٽڪ
41.	1959	نئون صبح	چنا شبير ”ناز“	انقلابي ننڍو ناٽڪ (قسطوار)
42.	1960	انقلاب	چنا شبير ”ناز“	ريڊيائي ناٽڪ
43.	1960	گهيتو	خواجه گلزار علي	سماجي ناٽڪ
44.	1960	دلڪشا	محمد اسماعيل	اصلوڪو سماجي ناٽڪ
45.	1960	شهزادي تهمينه	محمد هاشم سومرو ”لاوطن“	”رستم سهراب“ قصي بابت
46.	1960	منزل	مظفر حسين جوش	بنيادي جمهوريت بابت
47.	1960	گهاتو گهر نه آيا	سراج	”مورڙو ۽ مانگر مڇ“ جي ڪهاڻي تي ٻڌل
48.	1960	هن ڪن ۾	ابن فقير	سماجي ناٽڪ
49.	1960	ڪامياب ڪوڙو	غالب لطيف	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
50.	1961	ٽپال گهر	الاهي بخش بلوچ	ٽئگور جي ”ٽپال گهر“ (ورتل)
51.	1963	پرمتڙيو	محمد يوسف پنهور	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
52.	1964	معزز طوائف	غلام نبي ميمڻ	يان پال سارتر جي ناٽڪ جو ترجمو
53.	1964	چوراهو	مراد علي مرزا	ريڊيائي ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
.54	1964	روپ بهروپ	آغا سليم	ريڊيائي ناٽڪ
.55	1964	موسم ۽ محبت	مصطفيٰ قريشي	سليم احمد جي اڙدو ناٽڪ جو ترجمو
.56	1964	مياڻيءَ جي جنگ جو فيصلو	مرزا گل حسن	اصلوکو تاريخي ناٽڪ
.57	1964	شهزادا	محمد دائود سولنگي	سماجي ننڍو ناٽڪ
.58	1964	پروفيسر	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ
.59	1964	سڄا سيج پلنگ	چنا شبير "ناز"	اصلوکو ناٽڪ
.60	1964	جن جهونا ڳڙهه جلايو	ظهور انصاري	اصلوکو ناٽڪ
.61	1965	گويئه اعظم	محمد يوسف پنهور	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
.62	1963	گونگي زال	الهه بچايو لغاري	موليئر جو The Dumb Wife تان ورتل
.63	1963	تعبير	ممتاز مرزا	بينش سليمي جي اڙدو ناٽڪ جو ترجمو
.64	1963	سورج مکي	ممتاز مرزا	سجاد حيدر جي اڙدو ناٽڪ جو ترجمو
.65	1963	جرم ڦوٽو جيئن	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ
.66	1963	ويهين ورهين کان پوءِ	مراد علي مرزا	سماجي ننڍو ناٽڪ
.67	1963	پوڇا ڏنم پير ڍڪڻ مٿي ڊول جا	سراج	سماجي ننڍو ناٽڪ
.68	1963	مرشد	غالب لطيف	سماجي ننڍو ناٽڪ
.69	1964	گل چنو گرنار جو	آغا سليم	سورٺ راءِ ڏياچ داستان تي ٻڌل
.70	1964	هاءِ پيري	عبدالحق ابڙو	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
.71	1965	دولتمند ننگ	قاسم فاني	مزاحيه ننڍو ناٽڪ (ترجمو)
.72	1965	کتل کاتو	قاسم فاني	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
.73	1965	دريا خان	چنا شبير "ناز"	طبعزاد تاريخي
.74	1965	فراق جي وادي	چنا شبير "ناز"	طبعزاد تاريخي
.75	1965	ويئي رات وهامي	چنا شبير "ناز"	طبعزاد تاريخي
.76	1965	سنگهارن جي سار	غالب لطيف	شاهه جي ڪلام تي ٻڌل ناٽڪ
.77	1965	انسان	امر جليل	سماجي ننڍو ناٽڪ
.78	1965	آخري رات	ممتاز مرزا	موهن جي دڙي جي دور تي ٻڌل ريڊيو ناٽڪ
.79	1965	موت کان پوءِ	ممتاز مرزا	اصلوکو ريڊيو ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
.80	1965	فيصلو	مراد علي مرزا	اصلوڪو ريڊيو ناٽڪ
.81	1965	شابہ	سيد منظور نقوي	سماجي ريڊيو ناٽڪ
.82	1965	واپسي	آغا سليم	سماجي ريڊيو ناٽڪ
.83	1965	قاتل ڪير	محمد ابراهيم "خليل"	جاسوسي ريڊيو ناٽڪ
.84	1966	عمر مارئي	محمد يوسف پنهور	شاهہ جي ڪلام تي ٻڌل ٽيبلو
.85	1966	اجان ڪي آهين	محمد يوسف پنهور	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ
.86	1966	ڪمرو نمبر 10	محمد يوسف پنهور	اصلاحي مزاحيہ ايڪانڪي
.87	1966	منشي	مرزا قليچ بيگ	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ
.88	1966	ڪوڙو نوٽ	مرزا قليچ بيگ	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ
.89	1966	بس حل ٿي ويو	عبدالحق ابڙو	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ
.90	1966	مئڪبيٿ	حبيب الله مرزا	شيڪسپيئر جي ناٽڪ جو ترجمو
.91	1966	ڦڙي ڦڙي تلاءُ	چنا شبير	سماجي ننڍو ناٽڪ
.92	1966	انصاف جو ملهہ	قاضي خادم	سماجي ننڍو ناٽڪ
.93	1966	ملاقات	عبدالحق خادم	سماجي ننڍو ناٽڪ
.94	1967	اشتهاري شادي	سندر اگناڻي	سماجي ننڍو ناٽڪ
.95	1967	ڪاڪ محل	محمد يوسف پنهور	مومل راڻو داستان تي ٻڌل
.96	1967	مهمان	محمد يوسف پنهور	مزاحيہ ايڪانڪي
.97	1967	ڪواٽر نمبر 10	محمد يوسف پنهور	اصلاحي مزاحيہ ايڪانڪي
.98	1967	شهيد بختاور	ماڻڪ منير احمد	قومي ننڍو ناٽڪ
.99	1967	ٻرندي رهندي لاٽ	شوڪت حسين شورو	انقلابي ننڍو ناٽڪ
.100	1967	واٽون ۽ نيٽ	ممتاز مرزا	طبعزاد ريڊيو ناٽڪ
.101	1967	سي ٿي جوين ڏينهن	ممتاز مرزا	طبعزاد ريڊيو ناٽڪ
.102	1968	سسئي پنهون	محمد يوسف پنهور	شاهہ جي ڪلام تي ٻڌل ٽيبلو
.103	1968	هوشو	محمد يوسف پنهور	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ
.104	1968	بنگلو نمبر 10	محمد يوسف پنهور	اصلاحي مزاحيہ ناٽڪ
.105	1968	پُوت	عبدالعزيز سمون	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ
.106	1968	دودو سلطان	نثار حسيني	قومي ننڍو ناٽڪ
.107	1968	اڄڪي وڏيو	نثار حسيني	انقلابي ننڍو ناٽڪ
.108	1968	هوشيار ٺڳ	عنايت الله عباسي	مزاحيہ ناٽڪ
.109	1968	ڳالهوڙو	حبيب الله مرزا	مزاحيہ ننڍو ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
.110	1968	تند ڪتارو ڪنڊ	عبدالڪريم بلوچ	سورٺ راءِ ڏياچ داستان تي ٻڌل
.111	1968	عاشق زهر پياڪ	رشيد ڀٽي	انقلابي ناٽڪ
.112	1968	پنرو بدام	ممتاز مرزا	اصلوڪو ريڊيو ناٽڪ
.113	1968	موت ۽ مفاصلو	قاضي خادم	ايڊ گرالن پو جي ڪهاڻي تي ٻڌل
.114	1968	اداس پاڇا	مراد علي مرزا	اصلوڪو ريڊيو ناٽڪ
.115	1969	ٽيپو	نثار حسيني	انقلابي ناٽڪ
.116	1969	سهڪار	مرزا اسد بيگ	سماجي ناٽڪ
.117	1969	موت	غالب لطيف	سماجي ننڍو ناٽڪ
.118	1970	دولهه دريا خان	آغا سليم	سنڌي قومي ناٽڪ
.119	1970	چنڊ ۽ رلي	غزاله شاهين ڀٽو	سماجي ناٽڪ
.120	1970	رني ڪوٽ جا ڌاڙيل	شيخ اياز	منظوم ناٽڪ
.121	1970	دودي سومري جو موت	شيخ اياز	منظوم ناٽڪ
.122	1970	پڙاڏو سو سڏ	ممتاز مرزا	سماجي ريڊيو ڊرامو
.123	1970	ڪاريگر شاعر	چنا شبير "ناز"	سماجي ناٽڪ
.124	1970	ليڪ	نور شاهين	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
.125	1970	جوڳي	عبدالڪريم بلوچ	سماجي ننڍو ناٽڪ
.126	1970	عيدن خان عيد	عبدالڪريم بلوچ	مزاحيه ننڍو ناٽڪ
.127	1971	سنڌڙيءَ تان صدقي	محمد يوسف پنهور	تاريخي انقلابي ناٽڪ
.128	1971	چنڊ جو سير	محمد بخش دائود پوٽو	طبعزاد ننڍو ناٽڪ
.129	1971	مڙيا مچ هزار	نثار حسيني	انقلابي ننڍو ناٽڪ
.130	1971	اوندهه ۽ روشني	امر جليل	سماجي ٽي وي ناٽڪ
.131	1971	مٽيءَ جا ماڻهو	امر جليل	سماجي ٽي وي ناٽڪ
.132	1971	دودو چنيسر	آغا سليم	تاريخي ننڍو ناٽڪ
.133	1972	ڪاڪ ڪڙهي وڻ ٻريا	نثار حسيني	مومل راڻو داستان تي ٻڌل
.134	1972	ذات جي لات	نثار حسيني	نوري ڄام تماچي داستان
.135	1973	سامونڊين سڙهه سنباهيا	نثار حسيني	انقلابي ناٽڪ
.136	1973	ڪي جو ٻيجل ٻوليو	نثار حسيني	انقلابي ناٽڪ
.137	1973	دلين ديپ جلايا	چنا شبير "ناز"	رومانوي ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
.138	1974	واهه ڙي زمانا	مدن جماڻي	سماجي ناٽڪ (ترجمو)
.139	1974	زندگي يا طوفان	الطاف سومرو	سماجي وڏو ناٽڪ
.140	1974	جوڳي ڏاڍي ذات	عبدالغفور سومرو	سماجي وڏو ناٽڪ
.141	1974	ڳاڙهو لالٽين	نجم عباسي	چيني ڊرامو (ترجمو)
.142	1975	تماشو	آغاسليم	سماجي ايڪانڪي
.143	1975	هيبت خان	اشرف بلوچ	سماجي وڏو ناٽڪ
.144	1975	شيشي جو گهر	قاسم ڦاني	سماجي وڏو ناٽڪ
.145	1975	بوءِ بهار جي	شوڪت حسين شورو	سماجي ريڊيو ناٽڪ
.146	1975	متيءَ جا رانديڪا	انور بلوچ	سجاد حيدر جو اڙدو ريڊيو ناٽڪ (ترجمو)
.147	1976	سوامي شري 108	مدن جماڻي	سماجي ايڪانڪي (ترجمو)
.148	1976	زندگي يا موت	الطاف سومرو	انقلابي وڏو ناٽڪ
.149	1976	ڌرتي ماءُ	اشرف بلوچ	انقلابي وڏو ناٽڪ
.150	1976	ماڊرن هير رانجهو	قاسم ڦاني	مزاحيه وڏو ناٽڪ
.151	1976	فيصلو	شوڪت حسين شورو	سماجي ريڊيو ناٽڪ
.152	1977	مونجهارو	مراد علي مرزا	توفيق الحڪيم جو ناٽڪ (ترجمو)
.153	1977	وديا جي ويڇن	رشيد ڀٽي	سماجي ناٽڪ
.154	1977	ٻنگي منجهه دريا	علي بابا	سماجي ٽي وي ناٽڪ
.155	1977	ڇايا	غلام محمد گرامي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ
.156	1977	رضيه سلطانه	غلام محمد گرامي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ
.157	1977	تخت طائوس	غلام محمد گرامي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ
.158	1977	ڪلياڻي	غلام محمد گرامي	اصلوڪو تاريخي ناٽڪ
.159	1977	گليلو	محمد ابراهيم جويو	برٽالٽ بريخت جو ناٽڪ (ترجمو)
.160	1978	فرض ۽ پيار	احمد علي چانڊيو	اصلوڪو سماجي ناٽڪ
.161	1978	قربائتو قاتل	احمد علي چانڊيو	اصلوڪو سماجي ناٽڪ
.162	1978	پڇي ويئي	لڪمي ڪلاڻي	اصلوڪو سماجي ايڪانڪي
.163	1978	ڪارونجهر جي ڪور	علي بابا	ٽي وي ناٽڪ

نمبر	سال	ڊرامي جو نالو	ليکڪ جو نالو	موضوع
164.	1978	ذات جي ڏيهہ ۾	اياز عالم ابڙو	سماجي ٽي وي ناٽڪ
165.	1979	همسفر	محمد اقبال پٽي	سماجي وڏو ناٽڪ
166.	1979	ظالم انسان	اشرف بلوچ	سماجي وڏو ناٽڪ
167.	1979	منهنجو مهمان	احمد علي چانڊيو	سماجي وڏو ناٽڪ
168.	1979	اپاٽڪيون اکيون	احمد علي چانڊيو	سماجي وڏو ناٽڪ
169.	1979	سپني جي سيج	لکمي کلاڻي	اصلوکو سماجي ايڪانڪي
170.	1979	هل پنهل	قمر شهباز	مزاحيہ سماجي ناٽڪ
171.	1979	امير ۽ غريب	ذوالفقار هيسباڻي	سماجي وڏو نا ٽڪ
172.	1979	انسان ۽ شيطان	ذوالفقار هيسباڻي	سماجي وڏو نا ٽڪ
173.	1979	پلي ڪري آيا	اشرف بلوچ	مزاحيہ سماجي ناٽڪ
174.	1979	لاکو قلاڻي	ممتاز مرزا	اصلوکو تاريخي ريڊيو ڊرامو
175.	1979	ماءُ ۽ محبت	ممتاز مرزا	سماجي ريڊيو ناٽڪ
176.	1979	ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين	ممتاز مرزا	سماجي ٽي وي ناٽڪ
177.	1979	فيصلو	ممتاز مرزا	سماجي ٽي وي ناٽڪ
178.	1979	ستارن بنا رات	ممتاز مرزا	سماجي ٽي وي ناٽڪ
179.	1979	مقروض جو موت	نواز علي "شوق"	سماجي ننڍو ناٽڪ
180.	1980	ڪنول	احمد علي چانڊيو	سماجي وڏو ناٽڪ
181.	1980	موت	احمد علي چانڊيو	سماجي وڏو ناٽڪ
182.	1980	بدنصيب	نواز علي "شوق"	سماجي ننڍو ناٽڪ
183.	1980	سند باد جهازي	رهبر پٽي	اصلوکو ريڊيو ناٽڪ
184.	1980	گليور	رهبر پٽي	اصلوکو ريڊيو ناٽڪ

رسالن ۽ ڪتابن ۾ شايع ٿيل ڊراما

آزادي کانپوءِ سنڌ ۾ جيئن جيئن رسالا، اشاعتي ادارا ۽ اخبارون شايع ٿيڻ لڳيون. تيئن تيئن نندا نندا ڊراما لکجڻ شروع ٿيا. ان سلسلي ۾ مهراڻ، نئين زندگي، پيغام، روح رهاڻ، سهڻي ۽ ادارن ۾ سنڌي ادبي بورڊ وغيره جو اهم ڪردار آهي.

شهنشاهه اڪبر جو دوست :آزاديءَ کان پوءِ ڊرامي جي باقاعده شروعات 1950ع ۾ ٿي. جڏهن جي۔اين قاضي جو ڊرامو ”شهنشاهه اڪبر جو دوست“، ادارا طلوع ادب طرفان شايع ٿيو. هي ڊرامو مغل شهنشاهه جي زندگيءَ تي هو.

ناٽڪ: آزادي کانپوءِ سنڌي ڊراما کي ترقي ڏيارڻ ۾ محمد عثمان ڏيپلائي ۽ محمد اسماعيل عرساڻي جو وڏو هٿ هو. محمد عثمان ڏيپلائي ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ ”سچائيءَ جي موڙي“، ”ڊاڪٽر“، ”ڪورٽ“، ”ڪانگريسي چار“ وڏي اهميت رکن ٿا. اڳتي هلي سندس ڊرامن جو هڪ مجموعو ”ناٽڪ“ جي عنوان سان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي طرفان، 1975ع ۾ شايع ٿيو. هن جي ڊرامن ۾ سماجي عڪاسيءَ سان گڏ مزاحيه انداز به هو.

”ڊزن ڊائلاگ“ ۽ دلڪشا :محمد اسماعيل عرساڻي جو ڊراما **”بدنصيب ٽري“** ورهاڱي کان اڳ ئي گهڻي شهرت حاصل ڪئي هئي. ان کان علاوه سندس ڊرامن جا ڪيترائي مجموعا پڻ شايع ٿيا، جن ۾ ”ڊزن ڊائلاگ“ ۽ ”دلڪشا“ اهم آهن. هن جا اڪثر ڊراما تعليمي ۽ تفريحي هئا.

گليلو: سنڌي جي ڏاهي اديب محمد ابراهيم جويي صاحب جو برٽالٽ بريخت جو ترجمو ٿيل وڏو ڊرامو ”گليلو“ 1977ع ۾ شايع ٿيو. هي هڪ تاريخي ڊرامو آهي، جنهن ۾ سترهين صدي جي جڳ مشهور سائنسدان گليلو گليلي جي شاندار شخصيت ۽ عملي ڪارنامن، رومي ڪيلسا جي مذهبي چريائپ ۽ علم دشمني، وقت جي حاڪمن ۽ امير طبقي جي ماڻهن جي خود پسندي ۽

علم ناشناميءَ، بي قدريءَ هوس ۽ لالچ جي تصوير چٽيل آهي. گليلو جرمن ناٽڪ نويس برٿالٽ بريخت جي ڊرامي Galelio جو ترجمو آهي، جنهن ۾ نيئن زندگي جي نئين معنيٰ جي تشريح ٿيل هئي.اهڙي طرح محمد ابراهيم جويي جا "آزادي ڏانهن" (1950)، هاري ۽ تعليم (1953)اهم جاءِ ولارين ٿا. هي ڊراما ترجمو هجڻ سان گڏ و گڏ تعليمي هئا.(1920 _ 2003)

هئڊروجن بم ڪانپوءِ : مشهور ڪهاڻيڪار ابن حيات پنهور (1920_2003) ڪرشن چندر جي مشهور ڊرامي جو ترجمو "هئڊروجن بم ڪانپوءِ" (1955) جي نالي سان ڪيو. هي ڊرامو هئڊروجن بم جي ايجاد ۽ تباهين جي باري ۾ هو.

ڪمدار جا ڪارناما: حيدر بخش جتوئي سنڌ جو پهريون اديب هو، جنهن هارين ۽ پورهيتن تي ڊراما ۽ ڪهاڻيون لکيون، ۽ ڪين سماج جو اصل هيرو ڪري پيش ڪيو، ان سلسلي ۾ سندس ڊراما "ڪمدار جا ڪارناما" (1953) اهم آهي.

شڪنتلا ۽ نل دمينتي: رشيد احمد لاشاري (1922_1970) جو شمار سنڌي ادب جي باڪمال شاعرن ۽ نثر نويسن ۾ ٿئي ٿو. هن صاحب ڊرامن جي سلسلي ۾ بہ خدمتون سرانجام ڏنيون. هن مهاڪوي ڪاليداس جي ٻن ڊرامن "شڪنتلا" ۽ "نل دمينتي" جو سنڌي ۾ عاليشان ترجمو ڪيو. "نل دمينتيءَ" کي سنڌي ادبي بورڊ 1959ع ۾ شايع ڪرايو. هي منظوم ترجمو آهي. جڏهن تہ "شڪنتلا" کي ساڳي اداري 1955ع ۾ شايع ڪرايو هو. هي ٻئي ترجما سنڌي ادب ۾ تمام وڏي اهميت رکن ٿا.

غلام حيدر صديقي (2 نومبر1938):غلام حيدر ولد حاجي امير علي صديقي جو شمار سنڌ جي نالي وارن ڊراما نگارن ۽ هدايتڪارن ۾ ٿئي ٿو. سندس جنم لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هن ريڊيو ۽ ٽي وي سان وابستہ هجڻ ڪري ڪيترائي اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڊراما لکيا ۽ ڊائريڪٽ ڪيا. هن سنڌي سان گڏوگڏ اردو ۾ پڻ ڊراما پيش ڪيا. ان کان علاوه سنڌي فلمون بہ ٺاهيائين. هن سنڌي ڊرامي جي تاريخ ۽ سنڌي سئنيما جي تاريخ تي ڪتاب بہ لکيا آهن.غلام حيدر صديقي جو تعلق ريڊيو رائٽرس جي ان دور سان آهي جڏهن ريڊيو ڊراما اڃا مشهور ڪونہ ٿيا هئا. سندس ڊراما سنڌي سماج جي

عڪاسي ڪندڙ آهن. صديقي صاحب کي ڊرامي جي فن جي تمام گهڻي ڄاڻ آهي. هن ڊرامي جي فن سان تمام گهڻي محبت به ڪئي آهي. ٽيليويزن لاءِ هن سڀ کان اڳ "چار" لکيو هو, جيڪو 1976ع ۾ ٻن قسطن ۾ نشر ٿيو. سندس ڊرامو "شاهه جون ست سورميون" بهترين اسٽيج ڊرامو هو, جيڪو 1962ع ۾ اسٽيج ٿيو.

حبيب الله مرزا (جنم 2 فيبروري 1924) ولد رحيم بخش مرزا جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو يونيورسٽي آف سنڌ, ڄامشورو ۾ شعبي سنڌي جو پروفيسر هو. سندس ڪيترائي مقالا ۽ ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. هن کي ڊرامي جي صنف سان خاص چاهه هو. سندس ڪتابن ۾ "مئڪبٿ" (ترجمو ـ ڊرامو 1966)، "ڊرامي جي تاريخ ۽ تنقيد" (تنقيد 1965)۽ ٻيا ڪتاب شامل آهن. سنڌي زبان ۾ ڊرامي جي فن ۽ تاريخ بابت هي بهترين ڪتاب آهي.

مئڪبٿ :مرزا صاحب شيڪسپيئر جي مشهور ڊراما Mecbeth سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هن کي ترجمي جو سٺو ڏانءُ هو, انڪري شيڪسپيئر جي ڊارمي کي سهڻي نموني سنڌي ۾ آندو. مرزا صاحب لکي ٿو ته " مئڪبٿ جو ڪردار هڪ ظالم انسان جو هو. هن ظلم ، قتل و غارت جي بازار گرم ڪري ڇڏي هئي ۽ آخر ۾ هن ظالم مٿان خدا جو عذاب نازل ٿئي ٿو ۽ هو ڪيفر ڪردار تي پهچي ٿو. ميڪبٿ خوني هو. ان جو انجام برو ٿيو." مرزا صاحب جو اصلوڪو ڊرامو "ڳالهوڙو" 1965ع ۾ ماهوار نئين زندگيءَ ۾ شايع ٿيو. هي دراصل مزاحيہ ڊرامو هو.

اهڙي طرح ٻين ڪيترن ئي شيڪسپيئر جي ڊرامن جا سنڌي ۾ ترجما ڪيا, انهن ۾ حبيب بخاريءَ جي اڙدو ڊرامي "ڪلوپيٽرا"، (1955) کي سنڌي ۾ ترجمو ڪيو.

جيڪا تنهنجي مرضي: مقبول شاهه موسوي As you like it جو ترجمو "جيڪا تنهنجي مرضي" جي نالي سان ڪيو. هي ڊرامو دراصل تعليمي نصاب خاطر ترجمو ٿيو هو, جنهن ۾ اهو اصلوڪو رس ۽ چس موجود نہ آهي.

دودو چنيسر: مشهور محقق لطف الله بدوي (1904ـ1968) جو ڊراما "دودو چنيسر" 1956ع ۾ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. هي تاريخي ڊرامو حب

الوطني جي جذبي کي اڀاري ٿو.

هي ڊرامو آر۔ ايچ۔احمد برادرس پاران شايع ٿيو هو. ڪتاب جي مهاڳ ۾ ليکڪ ٻڌائي ٿو تہ : ڪيتري وقت کان دودي ۽ چنيسر جي تمثيل تي لکڻ جو ارادو هو. جنهن جي پهرين تحريڪ منهنجي دوست محمد ابراهيم جويي جي طرفان ٿي. خيال وقت جو منتظر رهندو آهي. تمثيل لکڻ جو موقعو آيو ۽ منهنجي ديرينہ خواهش پوري ٿي. ان کان اڳ سندس ڊرامو "آيو نان" 1935ع ۾ سنڌو رسالي ۾ شايع ٿيو هو. جيڪو هو مرچي "اليڊ" جي ڪتاب جو ترجمو هو.

رشيد ڀٽي (1933- 1988): رشيد ڀٽي ڪجھ ڊراما بہ لکيا. جيڪي پنهنجي موضوع، فڪر ۽ پيشڪش جي لحاظ کان شاندار آهن. هن سياسي ۽ تاريخي موضوعن کي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو. سندس ڊرامو "وڍيا جي ويجن" 1977ع ۾ پرک رسالي ۾ شايع ٿيو.

عاشق زهر پياڪ: رشيد ڀٽي جو اهم ڊرامو "عاشق زهر پياڪ" 1968ع ۾ مهراڻ پبلشرز طرفان شايع ٿيو."عاشق زهر پياڪ" ۾ هندستان جي مغليہ حڪمران اورنگزيب جي حڪمراني بابت جو شاندار شاهڪار آهي. هن ڊرامي ۾ هندستان جي تاريخ، تهذيب، تصوف، مذهبي حالتن جو بہ پورو جائزو ورتو ويو آهي. اورنگزيب کان سهوڳڙه وٺ شهزادو دارا شڪوه سنڌ ۾ پناهہ لاءِ آيو تہ هتي سندس وڏي آجيان ڪئي وئي. پر بکر جي امير ترخانن کيس مدد جي دوکي ۾ قيد ڪري دهلي پهچايو. جتي کيس اورنگزيب بيدردي سان قتل ڪرايو. دارا شڪوه، اورنگزيب بادشاهہ جو سڳو ڀاءُ هو. رشيد ڀٽي دارا ۽ اورنگزيب جي ڪشمڪش کي موضوع بنائي هي ڊرامو پنجن ائڪٽن تي لکيو. هي ڊرامو سنڌ جي مشهور ڊرامن مان هڪ آهي.

شيخ اياز(1923ع – 1997ع) : شيخ اياز سنڌي زبان جو سڀ کان وڏو شاعر آهي. بحيثيت ڊراما نويس هن جي سڃاڻپ نہ آهي، پر شيخ اياز "دودي سومري جو موت"، "رني ڪوٽ جا ڌاڙيل" ۽ "ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي" نالي سنگيت ڊراما (Opera) لکيا. هي ڊراما ڪتابي صورت ۾ بہ شايع ٿيا آهن تہ اسٽيج بہ ٿيا آهن. **"دودي سومري"** جو موت هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن جا ڪردار پراڻا بہ آهن تہ هاڻوڪا بہ آهن. هي ڊرامو قومي جدوجهد جي پڌر تي

زندگي ۽ موت بابت ٻن مختلف نظرين جي عملي اظهار جو ڊرامو آهي. هي ڊرامو سنڌ جي تاريخ جو اهم باب آهي. ”**رني ڪوٽ جا ڌاڙيل**“ لاءِ محمد ابراهيم جويو لکيو آهي تہ ”هي پڻ هڪ علامتي ڊرامو آهي، جنهن ۾ پڻ طبقاتي جدوجهد جي پڌر تي زندگي ۽ موت جي ساڳين ٻن متضاد نظرين جو عملي اظهار ٿيل آهي. ان جا ڪردار، ولجها ۽ وينگس ۽ آدو، ڪادو ۽ ڏادو بہ ڪي رڳو پراڻي جڳ جا يا ڪي لڪل ڪردار نہ آهن. پڙهڻ سان چوڏاري هرڪو انهن کي پنهنجي آس پاس ڏسي ۽ سڃاڻي سگهي ٿو. وينگس کي سنڌ جي سونهن ۽ سوڀيا ۽ ولجهار کي سنڌ جي آباديءَ ۽ خوشحالي ۽ آدي، ڪادي ۽ ڏادي کي انهن جي دشمن ڪردارن ۽ خوشحالي مثلاً سامراج، جاگيردار ۽ سرمايہ دار جي صورت چئي سگهجي ٿو.“

شيخ اياز جو ٽيون سنگيت ڊرامو ”**ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي**“ ڀڳت سنگهہ هندستان جي تاريخ ۾ اهو سورمو آهي، جنهن انگريزن جي خلاف بغاوت ڪئي ۽ وڙهندي موت جي سزا ڪاٽي ويو. رشيد ڀٽي مطابق ”اياز جي سنگيت ڊرامن جو موضوع نہ رڳو اسان جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جو لافاني ۽ امر حصو آهي، پر اهي ڪهاڻيون ۽ واقعا آهن جي اڄ بہ اسان جي رڳ رڳ ۾ ۽ لونءَ لونءَ ۾ سمايل آهن. شروع ۾ اهي موضوع ۽ ڪردار نئين ۽ غير ناموس هجڻ جي ڪري، عجيب و غريب ٿا لڳن، پر هڪ دفعو پڙهڻ شروع ڪرڻ کان پوءِ اهي سڀ واقعا، پنهنجي اکين ڏٺا ڪردار ڄاتل سڃاتل ٿا لڳن. هڪ سهٽي، سيبتي، ڪليل ۽ چٽي، ڪردار کي اجاگر ڪندڙ منظوم مڪالمہ نگاري ۽ هڪ سنجيده ۽ امر پرفعال، ڪهاڻي، اياز جي سنگيت ناٽڪ جي خوبي آهن. ڀڳت سنگهہ جي ناٽڪ ۾ بہ اسان کي اهي خوبيون بہ رچ ملن ٿيون.

ڦلوءَ جي شادي: هي ڊرامو محمد الياس جوکيو لکيو، جيڪو آر ايچ برادرس پاران 1959ع ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو اٺن پردن ۽ 21 صفحن تي مشتمل آهي. هي اخلاقي ڊرامو آهي. هي ڊرامو لاڙي ۽ ڪوهستاني لهجي ۾ رچيل آهي.

ظهور انصاري (14 آگسٽ 1939) ظهور انصاري جو اصل نالو علي احمد

انصاري ولد محمد رحيم انصاري آهي. سندس شمار اوائلي نالي وارن ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ڊرامن جا موضوع گھڻو ڪري انقلابي ۽ سجاڳي آڌيندڙ آهن. سندس ڊرامن ۾ ”مهراڻي ميندرا“ (1960) ۽ ”جن جهونا ڳڙهه جلايو“ (1964) شامل آهن. سندس ڊراما ڪتابي صورت ۾ پڻ شايع ٿيل آهن. هن جا ڊراما تاريخي ۽ انقلابي پسمنظر ۾ آهن، جن جو اصل مقصد سنڌ ۾ سياسي شعور ڏيڻ هو.

حريص پتلو عرف وفا جي ديوي: سنڌ جي ڪهنه مشق شاعر ۽ اديب عبدالنبي صاحب ”عليگ“ (1903-1976) جو لکيل ڊرامو آهي. هيءُ ڪتاب 1969ع ۾ شايع ٿيو. ’حريص پتلو‘ انهي لحاظ کان به اهم آهي ته ڪردارن ۽ پلاٽ کان علاوه هن ۾ سلوڻي ۽ صاف اترادي سنڌي ڪم آيل آهي. موزون جاين تي سهل ۽ روان نظم، غزل ۽ شعر ڏنا ويا آهن ۽ اڪثر نثر مقفيٰ به ڪم آندو ويو آهي. ڪٿي مڪالما دلچسپ ۽ ڪلائيندڙ آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح جو عنصر مپي ٿو. مثال طور:

ڪريم- پاندو؟ اڙي نا معقول ڪهڙو پاندو؟ چا جو پاندو، صبر ڪر نه ته رکندو سانءِ ڇپ تي ٽاندو.

آچر- حضور ڪم ڪڏا ڪن هڪڙا، ڇپ سڙي غريب آچر جي

ڳاڙهو لاليٽن: مشهور افسانه نگار ڊاڪٽر نجم عباسي (1927_1995) چيني انقلاب بابت Red Lantern جو سنڌي ۾ ”ڳاڙهو لاليٽن“ جي نالي سان 1974ع ۾ ترجمو ڪيو. هي ڊرامو به علامتي آهي. ڳاڙهو لالٽين علامت آهي اميد جو، روشن خياليءَ جو، ثابت قدميءَ جو ۽ انقلاب جو. رسول بخش پليجي مطابق ”ڳاڙهو لالٽين“ هن دور جي انقلابي چين جي ڪروڙين عوام اڳيان اسٽيج توڙي فلم وسيلي پيش ڪيو ويو. ان جو دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. مناسب آهي ته سنڌي عوام به دنيا جي عظيم انقلابي ادب جي هنن شاهڪارن کان واقف ٿئي.“

سنڌي ادب جي مشهور ناول نگار **سراج ميمڻ** جا پڻ ڪيترائي تاريخي ۽ سماجي ڊراما مختلف رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. انهن ۾ ”مورڙو ۽ مانگر مڇ“، ”گهاتو گهر نه آيا“ ۽ ”اڪبر جي حياتيءَ جو هڪ ڏينهن“ اهم آهن.

سنڌي ادب جي عالم **غلام محمد گرامي** جا پڻ ڪجهه ڊراما رسالن ۾ شايع ٿيا. انهن ۾ سماجي حقيقت نگاري جو سٺو مثال آهي. اهڙن ڊرامن ۾ "ڇايا" (1977)، "رضيه سلطانه" (1977)، "تخت طائوس" (1977) ۽ "ڪلياڻي" (1977) اهم آهن. محمد سومار شيخ جي ڊرامن جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ "نوراني جاسوس" (1958) اهم آهي. هي ڊرامو جاسوسي موضوع تي ٻڌل هو. سندس ٻين ڊرامن ۾ "ڇڳو ۽ مدو"، "گهوگهو چوهاڻ" اهم آهن. آخري ڊرامو تاريخي موضوع تي آهي. هن ڊرامي ۾ هندستان جي ليجنڊ گهوگهي چوهاڻ جي شخصيت ۽ ڪارنامن کي اجاگر ڪيو ويو آهي.

محمد حسن 'ڪروڙ پتي' بنيادي طور مزاح نگار هو. هن ڪيترائي مزاحيه ڊراما لکيا جن ۾ " ڪنوار ۽ ڪلارڪ" ۽ "قسمت" بيحد پسند ڪيا ويا. حليم بروهي جو لکيل مزاحيه ڊرامو " مجبوري" تمام گهڻو مقبول ٿيو. ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سندس ڊراما، جهڙوڪ "نصيب"، "سؤ سالن کانپوءِ"، " پوري ٻڪري"، "بڇڙي بيماري" وغيره ماهوار پيغام ۾ شايع ٿيا.

شهزادي تهمينه: محمد هاشم لاوطن 1960ع ۾ هي ڊرامو ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايو. ڊرامي جي سٽاءَ ۾ اصل ڊرامي جي هر ائڪٽ پنيان هڪ ائڪٽ وارو ٻيو ڊرامو "زوري تعليم" جو ملايل آهي. ائين ٿو لڳي ته ڊراما نگار ڪنهن اسڪول ۾ انهيءَ ترتيب سان هي ڊرامو اسٽيج ڪرايو هجي.

سڄاڳي جو سڏ :محمد دائود سولنگيءَ جو ڊرامو 1950ع ۾ اداره سنڌي ادب ٽنڊو محمد خان طرفان شايع ٿيو. جنهن ۾ هڪ باڪردار ڇوڪريءَ جو قصو بيان ڪيو ويو آهي.

پاڇا ۽ پڙلاءُ: ريڊيو ڊرامن جوهڪ مجموعو "پاڇا ۽ پڙلاءُ" اداره آواز ادب حيدرآباد 1965ع ۾ شايع ڪيو. هن ۾ اهي ڊراما ڇپيل آهن، جيڪي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ٿيا. هن مجموعي ۾ نالي وارن ڊراما نگارن جا ڊراما شامل آهن.

محمد حسن "ڪروڙپتي": بنيادي طور مزاح نگار هو. هن ڪيترائي مزاحيه ڊراما لکيا، جن ۾ "ڪنوارو ڪلارڪ" ۽ "قسمت" بيحد پسند ڪيا ويا. حليم

بروهي جو لکيل مزاحيہ ڊرامو ”مجبوري“ تمام گهڻو مقبول ٿيو. ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سندس ڊراما جهڙوڪ، ”نصيب“ ”سو سالن کان پوءِ“، ”پوري ٻڪري“، ”ٻچڙي بيماري“وغيره ماهوار پيغام شايع ٿيا.

چنا شبير ناز: جا ڪيترائي ڊراما پاڪيٽ سائيز ۾ شايع ٿيا. سندس ڊرامن ۾ ”نئون صبح“ (1959)، ”انقلاب“ (1955) ”سجا سيج پلنگ“ (1964)، ”دريا خان“(1965)، ”فراق جي وادي“(1965) ۽ ”ويئي رات وهامي“ اهم آهن.

آخري رات: ممتاز مرزا پنهنجي ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن کي ”آخري رات“ جي عنوان سان 1979ع ۾ شايع ڪرايو. هن مجموعي ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي 9 ڊراما ڏنل آهن. سندس ڊراما سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب جي عڪاسي جي لحاظ کان شاندار آهن.

اسٽيج ڊراما: پروفيسر محمد يوسف پنهور پنهنجي اسٽيج ڊرامن کي ”اسٽيج ڊراما“ جي عنوان سان شايع ڪرايو.

لڙڪ لڙڪ زنجير: قاضي خادم جي ٽي وي ۽ ريڊيو جي ڊرامن جو هي مجموعو (1981ع) ۾ شايع ٿيو.

واچوڙن ۾ لاٽ: قمر شهباز جي ريڊيو ۽ ٽي وي ڊرامن جو مجموعو ”واچوڙن ۾ لاٽ“ 1987ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ سندس ريڊيو لاءِ لکيل ڊرامن مان، واچوڙن ۾ لاٽ، ڪاري، قرض، مرض، فرض، رشتا، تنهنجون ڳالهيون سڄڻ، مان ۽ منهنجو ساٿي ڏنل آهن. جڏهن تہ ٽيليويزن ڊرامن ۾ راهون جدا جدا، واريءَ سندو ڪوٽ ۽ شڪست ڊراما شامل آهن.قمر شهباز ريڊيو ۽ ٽيليويزن لاءِ تمام گهڻو لکندي بہ پنهنجي لکڻ جو معيار برقرار رکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڏنل سڀ ناٽڪ مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ کان بهترين ناٽڪن مان آهن.

مونجهارو: مشهور افسانہ نگار ۽ ڊراما نويس مراد علي مرزا توفيق الحڪيم جي ڊرامي جو ترجمو ”مونجهارو“ جي نالي سان ڪيو.

ڪاڪ محل :شمشير الحيدريءَ جو ٽي وي ڊرامو ”ڪاڪ محل“ هڪ عوامي ڪهاڻي آهي. ڪاڪ محل 1987ع ۾ شايع ٿيو. هر نندي توڙي وڏي جي ڏنل ۽ ٻڌل آهي. ان هوندي بہ پنهنجي سگهڙپائيءَ سان شمشير هن کي ٽي-وي

لاءِ اهڙي ته سانچي ۾ پلٽايو آهي جو ڊرامي جا سمورا ضروري جزا نهايت ئي خبرداريءَ سان نباهيل صاف نظر پيا اچن.

وڏ چريو جزيرو: انور پنهور هي جو ڊرامو 1998ع ۾ شايع ٿيو. هي سڄو ڊرامو علامتي هو هن ۾ موجوده سنڌي سماج جي حالتن جي اپٽار سهڻي نموني ڪئي وئي. هن ڊرامي جي پيشڪش بلڪل منفرد آهي. هن ڊرامي جا ڪردار اسڪول جا ٻار آهن. جيڪي غير معمولي، موضوع تي گفتگو ڪري رهيا آهن. ڊرامي جو موضوع مختيار نالي هڪ شاگرد هيئن ٻڌائي ٿو:

مختيار: اياز توهان کي خبر آهي، ته اسان جي پاڙيسري ملڪ. وڏ جزيري جو دنيا سان رابطو ڪٽجي ويو آهي.هن ڊرامي کي سئفٽ جي سفر نامي Gulliuer's Travells وانگر پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

ڊراما: آغا سليم جي طبعزاد ۽ ڪجهه ترجمو ٿيل ناٽڪن جو مجموعو "ڊراما" (2009ع) ۾ شايع ٿيو.

ڪاڪ ٽيل پارٽي :ڊرامن جي ترجمن جي لحاظ محترم بدر اڄڻ ٽي ايس ايلٽ جي مشهور ڊرامي جو ترجمو "ڪاڪ ٽيل پارٽي" جي نالي سان ترجمو ڪيو.

سنڌي ادب جي وڏي بدقسمتي اها آهي ته ادارن جي سر پرستي نه هئڻ سبب ڪيترائي ڪتاب ڇپجڻ کان اڳ ئي گم ٿي ويا. خاص طور تي ڊراما اهڙي روش جو شڪار ٿيا آهن. ان کان علاوه ڪيترن ئي اديبن جا ڊراما ڪتابي صورت جي بجاءِ مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ قسطوار شايع ٿيا آهن.

آزادي کان پوءِ اسٽيج ڊراما

ناٽڪ جو اصل ۾ صحيح مقام اسٽيج آهي ۽ نه فقط ڪتاب. بلڪ هيئن چئجي ته سٺو ناٽڪ اهو آهي جيڪو پنهي ذريعن سان زنده رهي. اسٽيج تئي ته داد حاصل ڪري ۽ ڪتاب ۾ هجي ته ادبي زندگي ماڻي. سنڌي ڊرامو ورهاڱي کان پوءِ اسٽيج تي ڪا خاص ترقي ڪري نه سگهيو آهي.ان جو وڏو سبب اڳ ۾ بيان ڪيو ويو آهي ته ڊرامن لکندڙن ۾ گهڻائي هندو اديبن جي هئي ۽ اڪثر ناٽڪ منڊليون پڻ انهن جون ئي هيون. سنڌن لڏي وڃڻ کانپوءِ هتي سنڌ جا اديب غريب هئڻ ڪري نيون ناٽڪ منڊليون جوڙائي نه پئي سگهيا. اڳ موجود ناٽڪ منڊلين ۾ سئنيما هال جڙي ويا، جتي سنڌي فلمن جي جاءِ تي ٻين ٻولين جون فلمون هلڻ لڳيون.

ورهاڱي کان اڳ سنڌ جا شهر ۽ ٻهراڙيون ثقافتي سرگرمين جا ڳڙه هونديون هيون. مختلف شهرن ۾ ڊراما ڏيکاريا ويندا هئا. آزادي کانپوءِ جڏهن هڪ دفعو ٻيهر اهڙيون سرگرميون شروع ٿيون ته سڄي سنڌ جو نوجوان چست، سرگرم ۽ سماجي براين کان پاڪ هوندو هو. ان دور ۾ جوا، دهشتگردي، اقربا پروري، مذهبي جنونيت، لساني جهڳڙا وغيره نه هوندا هئا. توڙي جو غربت گهڻي هئي، پر ماڻهن ۾ ميل محبت گهڻي هوندي هئي. اسٽيج ڊرامن ۾ عام ماڻهن جي مسئلن کي بيان ڪيو ويندو هو، جن ۾ مزاح به هوندو ته طنزيه سماجي براين جي اپٽار به هوندي هئي. حيدرآباد سنڌ جي ناٽڪ منڊلين جو مرڪز هئي. آزادي کانپوءِ جي اسٽيج ڊرامن لاءِ شوڪت حسين شورو لکي ٿو ته: ”سنڌ ۾ ناٽڪ ته گهڻا لکيا ويا آهن ۽ اهي رسالن ۾ يا ڪتابن ۾ ڇپيا به آهن. پر انهن مان ڪي اهڙا ٿورا خوشنصيب ناٽڪ آهن، جيڪي اسٽيج تي اچي سگهيا آهن. ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ ناٽڪ کي نئين سر جيئارڻ جون ڪوششون ٿيون ۽ ان ڏس ۾ نيون ناٽڪ منڊليون به ٺهيون، پر اهي مستقل

بنيادن تي ڪم نہ ڪري سگھيون. هر ناٽڪ منڊلي هڪ ڪان وٺي وڌ ۾ وڌ ڇهن ستن تائين ناٽڪ ڪري سگھي آهي. انهن ٻين سان گڏ مرزا قليچ بيگ، عثمان ڏيپلائي، منگھارام ملڪاڻي، رميش ڇاڇاڻي، آغا سليم، قمر شهباز جهڙن مشهور ليکڪن جا ناٽڪ اسٽيج تي آندا. ڪجھ سالن ڪان پوءِ اهي ناٽڪ منڊليون گم ٿي ويون.

آزادي ڪان پوءِ جون ڪجھ مشهور ڊرئميٽڪ سوسائٽيون

اتحاد آرٽ ڪلب، حيدرآباد:

1955ع ۾ هيءَ ڊرئميٽڪ ڪلب ڪوڪر محلي حيدرآباد جي نوجوان فنڪارن جي سرجوشيءَ سان قائم ٿي، جنهن طرفان سڀ ڪان پهرين مينارام هال ۾ "سسئي پنهون" ناٽڪ پيش ڪيو ويو هو.

ڪوهہ نور ڊرئميٽڪ ڪلب، حيدرآباد:

1956ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ڊرئميٽڪ ڪلب جو باني ستار نوحاڻي هو. جنهن جي نگرانيءَ هيٺ مشهور ڊراما "مومل راڻو" ۽ "درد دل" رچايا ويا هئا.

مهراڻ آرٽ سرڪل، حيدرآباد:

1957ع ۾ هن ڊرئميٽڪ سرڪل جو پايو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اديبن ۽ فنڪارن جي ڪوششن سان رکيو ويو هو. هن ڊرئميٽڪ سرڪل طرفان سنڌ يونيورسٽي، ايلسا قاضي اولڊ ڪئمپس جي اسٽيج تي پهريون ناٽڪ "ليلان چنيسر" پيش ڪيو ويو.

گورنمينٽ ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد:

1960ع کان گورنمينٽ ڪاليج (ڦليلي) حيدرآباد ۾ سنڌي ڊرئميٽڪ سوسائٽي برپا ٿي.

سنڌ ٿيئٽر، جيڪب آباد:

جيڪب آباد بہ سنڌ جي ثقافتي سرگرمين جو محور رهيو آهي. غالب لطيف جي ڪوششن سان جيڪب آباد ۾ "سنڌ ٿيئٽر" جو بنياد پيو. هتان، جيڪب آباد سميت اترسنڌ جي ڪيترن ڊراما نگارن جا ڊراما اسٽيج ڪيا ويا.

گرين هال، نوابشاهہ:

گرين هال نوابشاهہ طرفان ڪيترائي يادگار ڊراما پيش ٿيا. مشهور افسانہ نگار ۽ ڊراما نويس امر جليل جو ڊرامو ”پڙاڏو“ پڻ هتان اسٽيج ٿيو.

زرعي ڪاليج ڊرئميٽڪ سوسائٽي، ٽنڊوڄام:

1962ع ۾ سنڌ زرعي ڪاليج ٽنڊو ڄام جي استادن ۽ شاگردن هيءَ ڊرئميٽڪ سوسائٽي ٺاهي هئي، جنهن بعد ۾ ڪاليج جي پرنسپال پروفيسر عبدالغني پيرزادي صاحب جي سرپرستي هيٺ هر سال ڊراما فنڪشن ۾ بهترين ڊراما پيش ڪيا بعد ۾ زرعي ڪاليج زرعي يونيورسٽي ٿي ويو.

پرياٽ آرٽ سرڪل، حيدرآباد:

1964ع کان قائم ٿيندڙ هن اداري سنڌي ادب ۽ ثقافت جي ترقي ۽ ترويج توڙي ادب جي صحتمند قدرن کي نئين سر اُجاگر ڪرڻ لاءِ وڏي لڳن سان ڪم ڪيو آهي. هن سرڪل جي باني‌ڪار ۽ هدايتڪار نثار حسيني اسٽيج تي پنهنجي وقت جا يادگار ڊراما پيش ڪيا.

پرياٽ آرٽ سرڪل مرزا قليچ بيگ، ماٽڪ ۽ شوڪت حسين شوري جا ناٽڪ اسٽيج تي آندا. 1985ع ۾ ان ناٽڪ منڊلي جو نالو بدلائي قليچ سنگت رکيو ويو. اها ناٽڪ منڊلي نثار حسيني جي قائم ڪيل آهي. ان طرفان شيخ اياز جو لکيل اوپيرا ”دودي سومري جو موت“، مرزا قليچ بيگ جو ناٽڪ ”انڪوائري آفيسر“، قمر شهباز جو لکيل ناٽڪ ”عيد برادري“، نثار حسيني جو ناٽڪ ”ميٽ دي وتايو“، سنڌي جي ڪلاسيڪي شاعر خليفي نبي بخش جي رسالي ۾ سرڪيڊاري تي نثار حسيني جو لکيل ناٽڪ ”ڪرڙي ڪائي پت“، عثمان ڏيپلائي جو ناٽڪ ”شاهدي“ ۽ امداد حسيني جو نظم ”حملو“ تي ٻڌل ٽيبلو پيش ڪيا. هي پويون ٽيبلو نصير مرزا رڪارڊ ڪيو هو ۽ ان ۾ آواز محمد علي ٻگهئي جو هو.

سنڌ پيپلز ڪلچر ائنڊ آرٽس ڪائونسل، حيدرآباد:

1973ع ۾ سنڌ آرٽ ائنڊ ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو نالو بدلائي سنڌ پيپلز ڪلچرل ائنڊ آرٽس ڪائونسل (سپڪاڪ) رکيو ويو. جنهن جا باني‌ڪار اسرار شاهہ ۽ اشرف بلوچ هئا.

گلفام آرٽس سرڪل، حيدرآباد:

1974ع ڪان هن آرٽ سرڪل جو پايو شهزادي گلفام رکيو ۽ ناٽڪ ڏسندڙن جي لاءِ تفريحي پهلو نظر ۾ رکي فن جو مظاهرو ڪيو.

شاهه لطيف ڊرئميٽڪ سوسائٽي، حيدرآباد:

1975ع ۾ برپا ٿيندڙ هن ناٽڪ منڊليءَ جا روح روان قاسم فاني ۽ اشرف بلوچ هئا، جيڪي هن جا ليکڪ ۽ هدايتڪار پڻ هئا.هن سوسائٽي طرفان قاسم فاني ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ شيشي جو گهر (1975)، ماڊرن هير رانجهو (1976) مور ٿو تلي (1980) اهم آهن. هي ڊراما مختلف ڪردارن جي نمائندگي ڪن ٿا. قاسم فاني جا ڊراما مزاح سان گڏوگڏ سماجي برائين جي به سٽي عڪاسي ڪن ٿا.

جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي:

حيدرآباد ۾ رنگ منچ جي پراڻي روايت کي جياريندي ايندڙ جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي جو وڏو نالو هو. جهولي لال ڊرئميٽڪ سوسائٽي 1978ع ڪان ناٽڪ پيش ڪندي پئي اچي، جيڪي گهڻو ڪري نادر بلوچ ڪيا آهن. انهن ناٽڪن ۾ "ڏگو پير پيران"، "جيجل ڌرتي ماءُ"، "وطن يا ڪفن"، "رت جا سهرا"، "هل صابل ميني تي"، "مسٽر هٽاڪي"، "خميسو ڏچي ۾"، "سنڌ جو ماڻهو موتيءَ داڻو"، "عشق"، "عيد دل وارن جي"، "تماشو"، "مسٽر مداري"، "زال زهر مڙس ماڪي" ۽ ٻيا ڪيترائي ناٽڪ اسٽيج تي هڪ کان وڌيڪ ڀيرا پيش ٿي چڪا آهن.

مهراڻ آرٽ ڪلب، شهداد ڪوٽ:

1978ع ڪان هن آرٽ ڪلب ۾ علي چانڊيو ۽ مدد علي وفا جي گڏيل ڪوشش سان ڪيترائي ڊراما رچايا مکيه ليکڪ ۽ هدايتڪار به پاڻ ئي هئا.

سنڌي آرٽسٽ فورم، حيدرآباد:

1979ع ۾ هن ڊرئميٽڪ سوسائٽيءَ جو پايو اسرار شام وڌو. هن جو مکيه ليکڪ ۽ هدايتڪار به پاڻ اسرار شام هو.

سنڌي آرٽسٽ ڪلب، حيدرآباد:

1979ع ڌاري هيءَ ناٽڪ منڊلي برپا ٿي جنهن جو بانيڪار اشرف بلوچ

هو. جيڪو پاڻ هن منڊليءَ جو ليکڪ ۽ هدايتڪار پڻ هو.

ايشين آرٽس اڪيڊمي، ڪراچي:

1979ع ۾ هيءَ اڪيڊمي قمر شهباز ۽ ساٿين جي ڪوشش سان قائم ٿي. هن جو مکيه ليکڪ ۽ هدايتڪار قمر شهباز هو.

انڊس ويلي ٿيئٽر، حيدرآباد:

مارچ 2001ع ۾ ڪجهه نوجوان اديبن، تعليمي ماهرن، اداڪارن اسٽيج ڊرامن کي ڀيهر جٽاڻ لاءِ انڊس ويلي ٿيئٽر جو بنياد وڌو. هن ۾ اي - جي - چانڊيو، حفيظ ڪنير، ارشاد لغاري ۽ ذوالفقار شاهه جو وڏو هٿ هو. شوڪت حسين شورو مطابق: "سيپٽمبر 2001ع ۾ اشرف بلوچ آرٽس ڪائونسل ۽ انڊس ٿيئٽر پاڻ ۾ گڏجي هڪ نئين گروپ انڊس وئلي ٿيئٽر جو بنياد وڌو جيڪو پروفيشنل ۽ Committed آرٽسٽن جو سنگم آهي. ان گروپ جو چيئرمين اي-جي-چانڊيو ۽ سيڪريٽري اشرف بلوچ آهي، جيڪي ٻئي ايڪٽر هجڻ سان گڏ ڊراما ڊائريڪٽر پڻ هئا. ناٽڪ سان چاهه رکندڙ ماڻهن پنهنجي شوق خاطر وقت بوقت ڪوششون پئي ڪيون آهن، پر اسٽيج ورهاڱي کان اڳ وارو اوج ڪونه ماڻي سگهيو آهي ۽ نه وري اڃ تائين ٿيئٽر ڪمرشل بنيادن تي قائم ٿي سگهيو آهي. ڪمرشل اسٽيج نه هجڻ سبب ناٽڪن جون ٽڪيٽون ڪونه وڪامنديون آهن. تماشائين ۾ اها عادت ئي ڪانهي ته اهي ٽڪيٽ خريد ڪري ناٽڪ ڏسڻ وڃن. رواج اهو آهي ته ڪنهن به ناٽڪ کي اسٽيج تي آڻڻ کان اڳ دعوت جا ڪارڊ ڇپرايا ويندا آهن، جيڪي پهچ وارن سرڪاري طور اثر رسوخ وارن ماڻهن کي ڏنا ويندا آهن جتان donation جي صورت ۾ ڪجهه رقم ملي ويندي آهي ۽ ان رقم مان ناٽڪ منڊلين کي هلايو ويندو آهي". (سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج)

ان کان علاوه هيٺيون ڊرئميٽڪ سوسائٽيون سرگرم رهيون آهن يا سرگرم آهن: "ممتاز ڊرئميٽڪ ايسوسيئيشن"، ڪراچي، "ملير آرٽ سرڪل"، ڪراچي، "سنڌ ناٽڪ سوسائٽي"، ڪراچي، "لياري اسٽيج ڊراما اڪيڊمي"، ڪراچي، "هالا ڊراما سوسائٽي"، هالا، "مهراڻ ڊراميٽڪ سوسائٽي"، ڇمبڙ، "سنڌ اسٽيج ڊراما ڪائونسل"، حيدرآباد، "تر ڪائونسل ڪيڻ"، بدين،

"مهراڻ ٿيئٽر ويزن"، ميرپورخاص، "اسٽيج آرٽ ڪائونسل"، لاڙڪاڻو، "استاد بخاري اڪيڊمي"، دادو، "سنڌي اسٽيج ڊراما ڪائونسل"، نوابشاهه، "سچل ڊرئميٽڪ آرٽ سوسائٽي"، گمبٽ، "ڊراما آرٽسٽ فورم" خيرپور، "بخاري ڊرئميٽڪ آرٽ ڪلب"، شڪارپور، "سنگم آرٽس اڪيڊمي"، جيڪب آباد، "سچل ساهتيه سنگت"، ڪنڊڪوٽ، "ساوڪ آرٽ اڪيڊمي"، رتوديرو، "ڪارونجهر آرٽس ڪائونسل"، مٺي وغيره شامل آهن.

اسٽيج ڊرامن جو جائزو:

آغا سليم جا اسٽيج لاءِ لکيل تاريخي ڊراما "دودو چنيسر"، "دولهه دريا خان" ۽ "گل چنو گرنار جو" شايد ئي ڪنهن کان وسري سگهن. هن ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي ته "1970ع ۾ ڪي معياري ۽ اعليٰ درجي جا ناٽڪ ڪيڏيا به ويا آهن. تن ۾ آغا سليم جا ٻه ناٽڪ "دودو چنيسر" ۽ "دولهه دريا خان" بالترتيب ڪيڏيا ويا. ڏسڻ وارن ٻنهي کي تمام گهڻو پسند ڪيو. جيڪو جوش و خروش نظر آيو ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا ماڻهو ناٽڪ لاءِ آتا آهن. رڳو ڪا ڊرئميٽڪ سوسائٽي هجي جو ناٽڪن کي ڪتابن مان ڪڍي اسٽيج تي آڻي." (سنڌي ادب جي مختصر تاريخ)

ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌ ۾ ناٽڪ جو شوق گهڻو آهي. ان ڪري ننڍين ننڍين شهرن ۾ به مختلف نالن سان ناٽڪ منڊليون ٺهيل آهن. جيڪي سال ۾ هڪ ٻه پيرا ڪو ناٽڪ آڏيندليون آهن. انهن ناٽڪن جا ليکڪ، ڊائريڪٽر ۽ آرٽسٽ شوقين ۽ سيڪڙات ٿي هوندا آهن. ناٽڪ منڊلين جي حوالي سان خاص طور حيدرآباد، لاڙڪاڻي، دادو ۽ ٺٽي ۾ ڪجهه گروپ وڏيڪ سرگرم آهن. پرجڏهن کان سنڌي ٽي وي چينلن "ڪي ٽي اين"، "سنڌ ٽي وي" "ڌرتي"، "ڪشش"، "مهراڻ" ۽ "آواز" شروع ٿيا آهن ته انهن ناٽڪ منڊلين جي سرگرمي متاثر ٿي آهي. ڪارڻ اهو آهي ته اسٽيج جي ڪلاڪارن هلندڙ ٽي وي ڊرامن ڏانهن رخ ڪيو آهي. ڪي ڊرئميٽڪ گروپ وري وڊيو فلمون ناهڻ لڳا آهن.

ٽيڪنالاجي جو استعمال هاڻي اسٽيج ناٽڪن ۾ به ٿيڻ لڳو آهي، پر ان ۾ خرابي اها آهي ته ناٽڪ مشيني انداز ۾ پيش ڪيا وڃن ٿا. جن ۾ اداڪار روبوٽ بنجي ويا آهن. ناٽڪ منڊليون پنهنجي سهولت جي لاءِ ناٽڪ جو

سمورو آواز وارو حصو يعني ڊائلاگ، موسيقي ۽ سائونڊ افيڪٽس ٽيپ تي اڳواٽ رڪارڊ ڪري ڇڏينديون آهن. پوءِ اسٽيج تي شو ڪرڻ وقت انهيءَ ٽيپ کي هلائي ڪردارن کان اسٽيج تي رڳو چرپر(movement) ڪرائي ويندي آهي. جيتوڻيڪ اها ڳالهه اسٽيج جي Ethics جي خلاف آهي. پر اهو طريقو هاڻي عام ٿي ويو آهي.

ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور مطابق "اسٽيج ڊرامو هن وقت لکڻ ۽ وري انهيءَ کي ادبي معيار مطابق اسٽيج تي پيش ڪرڻ نهايت اوکو ڪم پائنجي پيو. اهو انهيءَ ڪري به جو هن دور جو ليکڪ لکڻ وقت سڀ کان پهرين پنهنجي قلم جو اثر ڏيکارڻ ته چاهي ٿو. جيڪا سندس فطري جبلت آهي، مگر انهيءَ جي اثر جو اجورو به ذهن ۾ رکي ٿو ۽ اهو هاڻ هڪ طرح سان سندس جائز حق به آهي، ڇاڪاڻ ته اڄ جتي ٽي وي ۽ ريڊيو جهڙا نشرياتي ذريعا ڪنهن به ليکڪ جي ڊرامي کي پيشڪش جي قابل سمجهي انهيءَ ليکڪ کي معقول اجورو ڏين ٿا ته پوءِ اتي اهو ليکڪ اسٽيج ڊارمي لکڻ کي ريڊيو ۽ ٽي وي جي مقابلي ۾ فوقيت ڪيئن ٿو ڏئي سگهي". (سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال، ماهوار پيغام آڪٽوبر 1983ع)

اسٽيج ڊرامن جي ناڪاميءَ جا ڪي سبب

1. اسٽيج ڊرامو، ٽي وي ۽ ريڊيو کان بلڪل مختلف ۽ مشڪل آهي. ان ۾ ناظر Audience روبرو هر شيءِ کي ڏسندو آهي. اسٽيج ڊراما ناظرين جي پسند کي سامهون رکي ٺاهيا ويندا آهن. موجوده دور ۾ نه ناظرين کي اسٽيج ڊراما سان دلچسپي آهي ۽ نه ليکڪن ۽ نه هدايتڪارن کي.
2. حقيقت ۾، اسٽيج ڊراما انڪري به اهميت وڃائي ويٺا آهن. ڇو جو اڄ ٽيڪنالاجي ايتري ته ترقي ڪري وئي آهي جو سئنيما گهر، ٿيئٽر هر گهر ۾ پهچي ويا آهن. ڪيبل سسٽم، انٽرنيٽ، ڪمپيوٽر سي ڊي ۽ ڊي وي ڊي ڊرامن ۽ فلمن کي سستو ۽ عام ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي ڏسندڙ جي مرضي آهي ته هو ڇا ٿو ڏسڻ چاهي. هن وٽ هر قسم جي پسند موجود آهي. هاڻي ناظرين موجوده تفريحي ذريعن سان پنهنجي

پسند جي تقاضا کي بہ اوترو وڌائي ڇڏيو آهي، تنهن ڪري اسٽيج ڊرامي جا سيئي عنصر تاثر اتي هجڻ باوجود حيثيت وڃائي ويٺا آهن.

3. جڏهن کان سنڌ ۾ ڊاڙيل ڪلچر وڌيو، تڏهن کان سنڌ جي ڀهراڙين جو رونقون ختم ٿيون. ٻئي طرف شهرن ۾ دهشتگردي ڪري ثقافتي رونقون ختم ٿيون. انهن حالتن جو سنڌي اسٽيج ڊرامي تي تمام برو اثر پيو تماشائين خوف کان ناٽڪ منڊلين جو رخ ڪرڻ ڇڏي ڏنو.

4. اسٽيج ڊراما، ثقافتي سرگرمين ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. پر حڪومتي سرپرستي نہ ملڻ سبب اداڪار، ليکڪ ۽ فنڪار ۽ هدايتڪار بک ۽ افلاس جو شڪار رهڻ لڳا. پيٽ پالڻ ڪري اسٽيج جي سنوارينڌڙن ٻين ڌنڌن ڏانهن رخ ڪيو.

5. موجوده دور ۾ نہ تہ ناٽڪ منڊلين کي ڪا سرپرستي حاصل آهي نہ وري اهڙو ڪو ادارو موجود آهي، جتي ناٽڪ جي دنيا سان لاڳاپيل فنڪار، ليکڪ وغيره وڃي سکيا حاصل ڪن. نہ وري انهن کي همٿائڻ لاءِ انعام و اڪرام ڏنا وڃن ٿا.

ريڊيو ڊراما (Radio Plays)

ادب جي هر صنف وانگر ريڊيو ڊرامن ۾ لفظن کي بنيادي اهميت حاصل آهي. لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا ۽ اهي واقعن، ڪردارن ۽ ماحول کي سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ۽ ذريعو رهيو آهي. محترم مراد علي مرزا مطابق "ڊرامو يا ناٽڪ افسانوي ادب (Fiction) جي هڪ اهم صنف آهي. ٻين صنفن وانگر ان جا به ڪي قاعدا ۽ قانون هوندا آهن. جيڪي ڪنهن ادبي شهپاري جي چند چاڻ ڪرڻ وقت اڳيان رکڻا پوندا. انهن مطابق ريڊيو ڊرامي جي سٽاءَ ۾ چار عنصر تمام ضروري سمجهيا وڃن ٿا اهي آهن ڪردار، ماحول، عمل ۽ مرڪزي خيال يا موضوع ٻين ادبي صنفن وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ ائين ٿئي ٿو ته ڪي ڪردار ڪنهن ماحول جي پسمنظر ۾ ڪو عمل ڪن ٿا، جنهن جي ذريعي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ تائين ان ڊرامي جو ڪو مرڪزي خيال پهچي ٿو.سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊرامن جي شروعات تقريباً 1950ع ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان ٿي. پر پهريون سنڌي ڊرامو ان کان گهڻو اول 1942ع ۾ "ٽي پارٽي" آل انڊيا ريڊيو دهلي تان نشر ڪيو ويو هو. اهو ڊرامو منگهارام ملڪاڻي جو لکيل هو.

ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان جن اديبن جا لکيل ڊراما نشر ٿيا هئا، انهن ۾ امام بخش "نياز"، حبيب الله فڪري، عبدالڪريم شاد، خديجه چاڳلا ۽ عبداللطيف عباسي اهم آهن. حبيب الله فڪري ۽ خديجه چاڳلا معروف عوامي داستانن جهڙوڪ عمر مارئي، مومل راڻو، نوري ڄام تماچي وغيره کي ريڊيو ڊرامن جو روپ ڏنو. عبدالڪريم شاد وري پنهنجي ڊرامن لاءِ واقعا اسلامي تاريخ مان ورتا، البته امام بخش نياز ۽ عبداللطيف عباسيءَ پنهنجي وقت جي سماجي ۽ معاشرتي مسئلن تي ڊراما لکيا.ان زماني ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ کان سنڌي پروگرام فقط 45 منٽن جو نشر ٿيندو هو.

جنهن ۾ موسيقي، تقريرون، فيچر ۽ ڊراما پيش ڪيا ويندا هئا.

سن 1953ع ۾ حيدرآباد ۾ ريڊيو اسٽيشن قائم ٿي جنهن ڪري سنڌي پروگرامن کي وڌيڪ وقت ملڻ لڳو ۽ سنڌي ڊراما هڪ ڪلاڪ جي مدت جا نشر ٿيڻ لڳا. سيد منظور نقوي سنڌيءَ جو پهريون ليکڪ آهي جنهن گهڻو وقت تہ اردو مان ريڊيو ناٽڪ ترجما ڪري هلايا. پوءِ اڳتي هلي هن سنڌيءَ ۾ "شابہ" ۽ "جيئرو بت" جهڙا اصلوڪا ڊراما لکيا. ريڊيو ناٽڪن ۾ ممتاز مرزا جو وڏو هٿ آهي. هن هر موضوع تي ڊراما لکيا. پر تاريخي ۽ لوڪ ڪٿائون هن جي پسند جا موضوع هئا. هن سنڌ جي مشهور تاريخي ڪردارن لاکو ڦلاڻي، دريا خان ۽ پنرو بدام کي ريڊيو ناٽڪن ۾ پيش ڪيو. ممتاز مرزا جو ناٽڪ "واڻون ۽ نيڻ" هڪ تاريخي واقعي تي ٻڌل آهي، جنهن ۾ پورچوگيزن ٺٽي تي حملو ڪري ان کي ڦري لٽي تباهہ ڪيو هو. تاريخي ناٽڪن ۾ "آخري رات" ممتاز مرزا جو شاهڪار ريڊيو ڊرامو آهي، موهن جي دڙي جي تباهي ان ناٽڪ جو موضوع آهي.

آغا سليم 1963ع ۾ پهريون ريڊيو ناٽڪ "واپسي" لکيو. ان کان پوءِ "روپ بهروپ"، "گلن جهڙا گهاءَ" ۽ "گل چنو گرنار جو" سندس مشهور ڊراما آهن. ابن الياس سومرو، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، زيب عاقلي، مراد علي مرزا، عبدالغفور انصاري، غلام حيدر صديقي ريڊيو جا اوائلي ڊراما لکندڙ هئا. انهن کان پوءِ امر جليل، قمر شهباز، علي بابا، شوڪت حسين ؔشورو، عبدالقادر جوڻيجو، قاضي خادم، انور بلوچ، سيد ماڪن شاهہ رضوي، حيات علي شاهہ بخاري، ريڊيو پلي جا ناميارا ليکڪ ٿي اڀريا.

شروعاتي ريڊيو جي ڊراما نگارن لاءِ محترم مراد علي مرزا لکيو آهي تہ "ريڊيو لاءِ سنڌي ڊراما جن اديبن لکيا هئا، تن جو سنڌي ادب ۾ حصو اٽي ۾ لوڻ برابر بہ ڪونهي. نتيجي ۾ سنڌي ريڊيو ڊرامي جي شروعات ڪمزور بنيادن تي ٿي، جنهن جا نتيجا ڪيترن ئي ورهين تائين نڪرندا رهيا. سنڌي ريڊيو ڊرامي جي پيٽ ۾ آل انڊيا ريڊيو جي ڏينهن ۾ اردو ڊراما اهڙن اديبن لکيا هئا جن کي نہ رڳو اسٽيج ڊرامن جو ذاتي تجربو هو، پر اهي ڊرامي جي روايت مان بہ پوري ريت واقف هئا. جيڪر اردو ڊراما نويسن وانگر سنڌي ڊراما

نويس بہ پنهنجي ادبي ورثي ۽ روايت مان واقف هجن ها ۽ ادبي دنيا ۾ چاتل سڃاتل هجن ها تہ هوند سنڌيءَ ۾ بہ ريڊيو ڊرامي جون پيڙهيون پختيون هجن ها.“ (ريڊيائي ناٽڪ، نئين زندگي، جنوري 1968ع)

21مارچ 1983ع تي اتر سنڌ جي تاريخي ميرن واري شهر خيرپور ۾ 927 ڪلو هرٽز تي ريڊيو پاڪستان خيرپور جو افتتاح ٿيو ۽ ڏسندي ئي ڏسندي هيءَ ريڊيو اسٽيشن نشرياتي دور ۾ ٽاپ ڪري وئي. هن علائقي جي علمي، ادبي، تاريخي، سياسي ۽ سماجي قدرن کي هڪ وڏو نالو ملي ويو ۽ هن اسٽيشن خدمتن جا وڏا رڪارڊ قائم ڪري ورتا.هن اسٽيشن تان وقت بوقت سٺا ڊراما نشر ٿين ٿا. نون لکندڙن کي بہ همٿايو ويو جي ٿو. ممتاز بخاري، مختيار ملڪ، شوڪت نوناري، ابراهيم ڪرل، اعجاز سمون، ، مظهر ابڙو، هاشم پٽي صائمہ سومرو، محمود سومرو، افسانہ چنا، ايم يحيٰ پٺو، مير صوبيدار سعيد ۽ ٻيا ڪوڙ ڊراما لکندڙ آهن. جيڪي هن اسٽيشن تان اپريا آهن ۽ ڊرامي ۾ وڏو اتساهہ پيدا ٿيو آهي.

هن وقت ريڊيو پاڪستان جي حيدرآباد، ڪراچي، لاڙڪاڻو ۽ خيرپور جي اسٽيشنن تان سنڌي ڊراما نشر ٿيندا رهن ٿا. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد قائم ٿيڻ سان هڪ تہ سنڌي ڊرامن کي وقت وڌيڪ مليو. ٻيو تہ سنڌ جي مشهور افسانہ نگارن ۽ تجربيڪار ڊرامانگارن ڊراما لکڻ شروع ڪيا هي اهي ڊرامانگار هئا، جن ڪري ريڊيو ڊراما وڏي چاهہ سان ٻڌا ويندا هئا. عام ماڻهو انهن ڊرامن ٻڌڻ لاءِ هفتن جو هفتا انتظار ڪندا هئا.

موجوده دور ۾ ڪيترين ئي سرڪاري ۽ نجي ريڊيو اسٽيشنون کلي پيون آهن. پر ان جي باوجود ريڊيو ڊراما پنهنجي اهميت وڃائي ويٺا آهن. هڪ زمانو هوندو هو تہ ريڊيو ڊرامن جا شوقين ٻنين تي ڪم ڪندي، پورهيت پورهيو ڪندي، عورتون پنهنجو گهريلو ڪم ڪندي يا رات جو جاڳي بہ هي ڊراما ٻڌندا هئا. پر هن موجوده دور ۾ ميڊيا جي بي حد ترقي سبب ڪيترائي ٽي وي چينل کلي پيا آهن، جنهن سان پسند ۽ ناپسند جو دخل وڌي ويو آهي. ٽي وي تي ڊرامي کي چرندڙ تصويرن سميت ڏسي سگهجي ٿو ۽ ويجهڙائي سان محسوس ڪري سگهجي ٿو. ان کان علاوه ٻيا بہ ڪيترائي سبب تي

سگهن ٿا ريڊيو ڊرامي جي گهٽ پسندي جا مثال طور:

1. نالي وارا ليکڪ ٽي وي جي مشهوري ۾ وڌيڪ معاوضي سبب ريڊيو کي ڇڏي ٽي وي لاءِ لکڻ لڳا.
2. ريڊيو جي پيٽ ۾ ٽي وي تي ڊراما وڌيڪ سهڻي نموني لکي به سگهجن ٿا، پيش به ڪري سگهجن ٿا ۽ ڏسي به سگهجن ٿا.
3. ريڊيو تي ڊرامن جي بجاءِ موسيقي جي پروگرامن کي وڌيڪ جڳهه ڏني وئي. جنهن سبب ڊرامن ۾ ٻڌندڙن پنهنجي دلچسپي گهٽائي ڇڏي.
4. ريڊيو ڊراما وقت سان گڏ پنهنجا موضوع ۽ جاندار پلاٽ وڃائي ويٺا، جنهن سبب ٻڌندڙن به پنهنجو شوق گهٽائي ڇڏيو.
5. اڄ جو نوجوان نسل ريڊيو تي ڊرامن بجاءِ موسيقي ۽ ڪرڪيٽ ڪمينٽري کي وڌيڪ ترجيح ڏئي ٿو. جنهن سان پڻ ريڊيو ڊراما اهميت وڃائي ويٺا آهن.
6. ريڊيو تان پيش ٿيندڙ ڊرامن جو تاثير اهڙي نموني تبديل ڪيو ويو جو عام ٻڌندڙ ان کي وقت تي سماعت ئي ڪري نه سگهيو.
7. جهڙي طرح سٺا ليکڪ ريڊيو لاءِ ڊراما لکڻ ڇڏي ويا اهڙي نموني سٺا اداڪار ريڊيو بجاءِ ٽي وي ۽ اسٽيج تي اداڪاري ڪرڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳا.

محترم مراد علي مرزا تمام سٺي ڳالهه لکي آهي ته ”تورو زمانو اڳي ريڊيو ڊرامي جو اوج هوندو هو. ماڻهو وڏي شوق سان ڊراما ٻڌندا هئا ۽ ڊرامه نويس وغيره به وڏي اتساهه سان ڏينهن جا ڏينهن محنت ڪري ڊراما تيار ڪندا هئا. پر هاڻي ٽي وي جو زمانو آهي. جتي فلمن جي اچڻ ڪانپوءِ اسٽيج ڊرامي جو اوج ٽٽي پيو هو. تيئن ٽي وي جي ڪري ريڊيو ڊراما پٺتي پوندا وڃن. هاڻي آهستي آهستي ريڊيو ڊرامو ماڻهن کان وسرندو ٿو وڃي. تنهنڪري ٻئي پاسي به چاهه ۽ اتساهه گهٽبو وڃي. شايد اهو وقت تمام ويجهو پيو اچي جڏهن ريڊيو ڊرامن ۽ انهن جون ڳالهيون رڳو ڪتابن ۾ لکيل هونديون“. (ريڊيائي ناٽڪ. نئين زندگي، جنوري 1968ع)

اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي پر اڄ به ريڊيو ونڊر جو وڏي ۾ وڏو ذريعو آهي. ان جو وڏو ثبوت نين ريڊيو اسٽيشنن جو کلڻ آهي. اڄ به ريڊيو ڊرامن لاءِ ميدان موجود آهي فقط محنت ۽ جذبي جي ضرورت آهي.

سنڌي ٽي وي ڊراما (TV Plays)

اڄ جو انسان ڪيترو مصروف آهي جو پورو ڏينهن ڦيي جي ڦولا ۾ ڏاند جيان گهاڻي جي چوگرد گهمي ٿو. هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ سفر ڪري ٿو. اهڙي پيچ پيچان واري زندگيءَ کانپوءِ جڏهن گهر اچي ٿو. ته سندس ذهني تفريح جو تمام وڏو ذريعو آهي. ٽي وي تي هلندڙ ڊراما، خبرون، ڪارٽون، عام معلومات، روزمره جا واقعا، مطلب ته هرقسم جي وندر گهر ويٺي ملي ٿي.پروفيسر قاضي خادم مطابق ”ٽيليويزن ۾ ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جو حصو هوندو آهي. اتي هر واقعو اسٽيج وانگر ڏيکاريو ٿو وڃي تنهن ڪري ان ۾ عام سماجي موضوعات يا ريتون رسمون ڪاميابي سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهبيون آهن. هنن ڊرامن ۾ ڏسندڙ گفتگو ۾ ايتري دلچسپي نه وٺندا آهن جيتري حرڪت يا هلچل ۾ تنهن ڪري ٽي وي ڊراما لکڻ جو انداز به مختلف ٿيندو آهي. ان ۾ رڳو مڪالمن يا گفتگو کي قلمبند نه ڪيو ويندو آهي، بلڪ منظر نامو به لکيو ويندو آهي، جنهن ۾ هلڻ چلڻ، اٿڻ ويهڻ ۽ اسڪرين تي پيش ايندڙ هر واقعي کي قلمبند ڪرڻ وقت يا اداڪارن کي اداڪاري ڪرڻ وقت ڪا به تڪليف نه ٿئي.

سنڌي ٽي-وي ناٽڪ جو دور 1970ع کان شروع ٿي اڄ سوڌو پنهنجي ترقيءَ جون منزلون پار ڪري رهيو آهي. ٽي- وي ذريعي ناٽڪ کي فلم ۽ ريڊيو کان وڌيڪ بهتر نموني پيش ڪري سگهجي ٿو. ٽي وي رستي اسان سڄي دنيا جي ڊرامن جو تقابلي مقابلو ڪري سگهون ٿا. اسان جي سنڌي ڊرامي اڄ جي هن مواصلاتي دور (Electronic Media) ۾ پنهنجي حيثيت کي مڃرايو آهي. اها سنڌي ڊرامن جي ڪشش آهي، جو اڄ دنيا جي ٽي وي نشريات تي سنڌي چينل هلي رهيا آهن.

1970ع ۾ PTV ڪراچي ٽي وي سينٽر تان سڀ کان پهريون، سنڌي

ٽي وي ڊرامو ”زينت“ پيش ڪيو ويو هو، جو مرزا قليچ بيگ جي ناول جي ڊرامائي تشڪيل هو. ان کي ڊرامائي روپ ۾ شمشير الحيدري پيش ڪيو. پوري پاڪستان ۾ سنڌي ڊراما صرف ڪراچي اسٽيشن تان مختصر وقت لاءِ پيش ڪيا ويندا هئا. پر امر جليل جو ڊرامو ”ماءُ“ (1971ع) پهريون دفعو پاڪستان جي سيني ٽي-وي سينٽرن تان پيش ڪيو ويو هو. هن مختصر وقت دوران به سنڌي ٽي وي ڊرامي پنهنجا بيشمار ڏسندڙ پيدا ڪيا. ٽي وي ڊرامن تي تبصرو ڪندي محترم قاضي خادم لکيو آهي ته ”سنڌي ڊرامن جا موضوع گهڻو تڻو عام پسند جا رهيا آهن. ورهاڱي کان اڳ واري دور ۾ عام رومانوي ۽ تاريخي ڊرامن سان گڏ سماجي ناانصافين، غلط رواجن، رسمن ۽ نيڪي ۽ بدي وارا موضوع عام هئا. ورهاڱي کان پوءِ اسٽيج جو مزو ختم ٿي ويو. باقي ٽي وي رستي جيڪي ڊراما پيش ٿيندا رهيا آهن تن جا موضوع لڳ ڀڳ ساڳيا آهن. البته انهن ۾ جاسوسي، تشدد ۽ جديد موضوعن تي لکيل ڊراما شامل آهن. تڏهن به پسند اهي ڊراما پيا آهن جن ۾ ثقافتي رنگ شامل آهي ۽ سماج جي اوڻاين کي پيش ڪيو ويو آهي.“ (جديد ڊراما)

ٽي وي ڊرامن ۾ اهڙا موضوع پيش ڪيا ويا آهن جيڪي سنڌي سماج جو عڪس پيش ڪن ٿا. انهن ۾ مقاميت نگاري ۽ سنڌي ثقافت کي خاص نظر ۾ رکيو ويو آهي. ان کان علاوه اهي ڊراما ڪامياب رهيا آهن جن ۾ سنڌ جي رسم رواج ننڍي عمر جي شادي، ڏي وٺ جا رشتا، غلط خانداني رسمون، وڏيرا شاهي جو ظلم، غير محفوظ هارين ۽ پورهيتن جون زندگيون وغيره ۽ ان کان علاوه سنڌ ۾ ڦهلجندڙ ڌاڙيل ڪلچر ۽ پوليس جو انهن کي تحفظ وغيره به سنڌي ڊرامن جو موضوع رهيو آهي. اهڙي طرح سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ ڪاپي ڪلچر، غير معياري سياست، عشقيه ۽ محبت جا داستان ۽ سنڌ ۾ ڪارو ڪاري جي بدنام رسم به ڊرامن جا موضوع رهيا آهن.

سنڌي ٽي وي ڊرامن ۾ ڪي اهڙا ڊراما پيش ڪيا ويا آهن جن کي نه صرف پاڪستان اندر مڃتا آهي پر عالمي ڊرامن ۾ به مڃتا ملي آهي. اهي ڊراما عالمي معيارن جا ڊراما آهن. اهڙن ڊرامن ۾ ممتاز مرزا جو ڊرامو ”آخري رات“ کي ڪولمبيا براڊ ڪاسٽنگ طرفان ڪرايل ڊرامن جي مقابلي ۾ بيو

نمبر قرار ڏنو ويو. آغا سليم ”گل چنو گرنار جو“ کي هندستان ۾ ادبي ايوارڊ مليو. علي بابا جي ڊرامي ”دنگي منجهه درياهه“ کي 1976ع ۾ ميونخ (جرمني) جي بين الاقوامي ميلي ۾ ٽيون نمبر مليو. عبدالقادر جوڻيجي جو ڊرامو ”راڻيءَ جي ڪهاڻي“ ايڏو تہ مقبول ٿيو جو اردو، انگريزي، چيني زبانن ۾ ترجمو ڪري هلايو ويو. سندس ڊرامي ”خان صاحب“ بہ غير معمولي شهرت حاصل ڪئي جو ان کي اردو ۾ بہ ترجمو ڪري هلايو ويو. نورالهديٰ شاهہ جا ڪيترائي ڊراما بين الاقوامي مڃتا حاصل ڪري چڪا آهي جن ۾ ”جنگل“ ۽ ”اب ميرا انتظار کر“ شامل آهن.

سنڌي ريڊيائي ڊرامن جي ڀيٽ ۾ ٽي وي ڊرامن کي نالي وارا ليکڪ مليا، جيڪي سنڌي افسانہ نگاريءَ ۾ نالو ڪڍي چڪا هئا. انهن موضوع جي گهڻائي، مقاميت نگاري، مڪالمن ۾ گهرائي ۽ سماجي مسئلن جي ڪري وڏي شهرت حاصل ڪئي. اهڙن ۾ ممتاز مرزا، شمشير الحيدري، آغا سليم، امرجليل، قاضي خادم، عبدلقادر جوڻيجو، قمر شهباز ،علي بابا، ماهتاب محبوب، مراد علي مرزا، عبدالڪريم بلوچ جهڙن ڊراما نگارن شروعاتي سالن ۾ ترقي ڏيارڻ ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

هنن ڊراما نگارن ۾ امر جليل مزاحيہ ۽ رومانوي ڊراما لکيا. سندس ڊراما، هن جي افسانن وانگر مڪالمن جي گهرائي ۽ ڊرامي جي ڪهاڻيءَ پلاٽ تي مڪمل ڪنٽرول تي ٻڌل هوندا آهن. سندس ڊرامن ۾ ”ماءُ“، ”فرمانبردار“، ”دوزخ“، ”مٽيءَ جا ماڻهو“ ۽ ”دل جي دنيا“ ڪافي مقبول ٿيا. علي بابا اوائلي ٽي وي ناٽڪن ۾ ڪاميابي جي علامت سمجهيو ويندو هو. هن جا موضوع غربت، سماجي مسئلا ۽ انهن جي اصلاح آهي. سندس ڊرامن ۾ ”دنگي منجهه درياهه“، ”شيشي جو گهر“، ”سو روپيا نوٽ“ ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. آغا سليم جا ڊراما رومانوي موضوعن جي اپٽار ڪن ٿا. سندس اڪثر ڊراما ڪامياب رهيا آهن، جن ۾ ”خواب جو سورج“، ”پاڳل خانو“، ”تماشو“، ”پرهہ جا مسافر“ اهم آهن. قمر شهباز جا ڊراما پنهنجي تيز ۽ تکن جملن جي استعمال جي ڪري مشهور رهيا آهن، جن ۾ ”انٽرويو“، ”شڪست“ ۽ ”پاڇي جي تلاش“ اهم آهن. شمشير الحيدري جا ڊراما هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيہ نوعيت جا آهن،

انهن ۾ ”معمو“، ”تاهه“، ”عيد پارٽي“، ”منزل“ ۽ ”ڪاڪ محل“ مشهور ليکيا وڃن ٿا. ممتاز مرزا جا ڊراما سنڌ جي تاريخي پسمنظر ۽ سماجي ڏس ۾ آهن. سندس ڊرامن جي آخر ۾ وڌندڙ تجسس خطرناڪ هوندو آهي. اهڙن ڊرامن ۾ ”اندر جنين اڏ“، ”سچائي جو عڪس“، ”سرءُ جو پن“ اهم آهن.

عبدالڪريم بلوچ صاحب جي پنهنجي ٽي وي سان وابستگي هئي هو ڊرامن جي مزاج ۽ موضوع کان واقف هو. هن سنڌ جي رسمن تي شاندار ڊراما لکيا جن ۾ ”بئنسر ادل جي“، ”پرڇائڻ وارو“، ”جوڳيءَ تي جڙاءُ“ وغيره اهم آهن. مراد علي مرزا جا ڊراما سماجي پسمنظر ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. هن جا ڊراما ”پاڇا“، ”گنگهار“، ”ناسور“ آهن. عبدالقادر جوڻيجو هن وقت سنڌي ڊرامن جو سرواڻ آهي. هن جا شروعاتي ڊراما سندس افسانن وانگر نج ڳوٺاڻي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا. ان ڏس ۾ ”ويندڙ وهي“، ”ڳولا“، ”گردش“، ”هن وستيءَ ۾“، تمام وڏي اهميت رکن ٿا.

سنڌي ڊرامن جي سڀ کان وڏي خوبي اها آهي ان ۾ مقامي رنگ کي پريو نموني پيش ڪيو ويو آهي، جنهن جي ڪري سنڌي ٽي وي ڊراما تمام گهڻو مقبول ٿيا آهن. اهڙن ڊرامن ۾ عبدالقادر جوڻيجي جو ”راڻيءَ جي کهاڻيءَ“ شامل آهي جنهن سنڌ جي تهذيب رهڻ سهڻ ۽ ريتن رسمن کي خوبصورتي سان پيش ڪيو ويو آهي. پروفيسر قاضي خادم جا ڊراما ٻہ ڪنهن ٻہ طرح سان وسارڻ جهڙا نہ آهن هن جاسوسي ۽ رومانوي موضوعن تي ڊراما لکيا آهن، جن ۾ ”موت ۽ مفاصلو“، ”منزلون ۽ مسافر“، ”دل جي بستي“، ”شڪست“ خاص آهن. آغا رفيق جا ڪيترائي ڊراما سنڌ جي حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ حالاتن جا تهذيب تي اثر جي پسمنظر ۾ لکيل آهن.

سندس ڊرامو ”سام“ ۽ ”سوال“ بهترين ڊراما آهن. ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ هن وقت تائين جيڪي ڊراما لکيا آهن. انهن ۾ ”اوندهيءَ جا اولڙا“، ”گهر ڇپر“ ۽ ميراڻ جمالي قابل ذڪر آهن. سندس ڊرامو ”اوندهيءَ جا اولڙا“ پي ٽي وي تان نشر ٿيو هو. ان ڊرامي ۾ اڻ پڙهيل عورتن جي ڪردار کي اڳيان رکي معاشري تي طنز ڪيل هئي.

شوڪت حسين شورو جا ڊراما رومانوي پهلوئن سان گڏ سماجي مسئلن

جي اپٽار ڪن ٿا. هن جي ڊرامن ۾ ”ڏيڻ“، ”ٻاڪ“، ”ملڪيت“ اهم آهن. طارق عالم ڊرائينگ روم ٽي وي ڊرامن جو بهترين ليکڪ آهي. هن جي ڊرامن ۾ رومانوي پهلو غالب آهي. سندس ڊرامن ۾ ”چنڊ رهي ٿو ڏور“ مشهور ٿيو. اياز عالم ابڙي پڻ ڊرامن ۾ وڏو نالو ڪڍيو. سندس پهريون ڊرامو ”ذات جي ڏيهه ۾ “ ڏسندڙن تي وڏو اثر ڇڏيو. هن پيا به ڪيترائي بهترين ڊراما لکيا آهن جن ۾ ”گهايل مرڪ“، ”اسڪاءِ ليب“، ”نيهن جو ناتو“ وغيره شامل آهن. رزاق مهر جا ڊراما سنڌ جي وڏيرڪي طبقي ۽ ڳوٺاڻي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا. هن ”جياپو“، ”وڇوٽيون“ ۽ ”پاتال“ جهڙا ڊراما لکيا. مرحوم ڪيهر شوڪت هڪ افسانه نگار جي حيثيت ۾ ايترو ۽ ڊراما نگار جي حيثيت ۾ مقبوليت حاصل ڪئي. هن سنڌي نوجوانن جي معاشي ۽ نفسياتي مسئلن تي ڊراما لکيا جن ۾ ”ٻيو شخص“، ”رڃ ۽ سڄ“، ”گرهڻ“ نالي وارا آهن. ماڪن شاهه رضوي پڻ سنڌ جي ريتن رسمن ۽ سماجي مسئلن تي ڪيترائي ڊراما لکيا آهن.

ٽي وي ڊرامن ۾ نوان رجحان:

1. ٽيليويزن جا سيٽ جيئن گهر گهر ۾ عام ٿيندا ويا، تيئن ٽي وي ناٽڪن جي مقبوليت به وڌندي وئي. ٽي وي ناٽڪن رنگ منچ جي ڪوٺ کي ڪنهن حد تائين پورو ڪيو ۽ ٽيليويزن ڄڻ رنگ منچ کي ماڻهن جي گهر ۾ اندر ڪٺي آئي. پاڪستان جي ڪراچي سينٽر تان پهرين هر هفتي 25 منٽن جو ٽي وي پلي هلندو هو. سنڌي ماڻهن جي مطالبن سبب نيٺ ان جو ٽائيم وڌائي 50 منٽ ڪيو ويو. سنڌيءَ ۾ نشر ٿيل مونو پلي توڙي ٽي وي سيريل سنڌيءَ جي مشهور ڪهاڻيڪارن جا لکيل آهن.
2. جنهن زماني ۾ سنڌي ڊرامي جي شروعات ٿي هئي. ان زماني ۾ سنڌي افسانو پنهنجي عروج تي پهتل هو. هڪ ته سنڌي ڊراما نگارن ۾ اڪثريت افسانه نگارن جي رهي آهي ۽ ٻيو ته ٻين جي مشهور افسانن کي ڊرامائي تشڪيل ڏئي پيش ڪيو ويو. اهڙن ڊرامن ۾ مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻي ”موهني جي شادي“ کي ممتاز مرزا ”فيصلو“ جو عنوان ڏنو. اهڙي طرح ممتاز مرزا، بانو قدسيه جي پنجابي ڪهاڻي کي سنڌي ۾

ترجمو ڪري ”سرءَ جو پن“ نالو ڏنو. جمال ابڙي جي ڪهاڻي ”بدمعاش“ کي آغا سليم ڊرامائي انداز ۾ آندو. علي بابا، نسيم ڪرل جي ڪهاڻي ”پهرين مراد“ کي پيش ڪيو. شمشير الحيدري بشير مورياڻيءَ جي ڪهاڻي ”تصوير“ کي ڊرامائي تشڪيل ڏني. اهڙي طرح ڪيترن ئي مشهور ڪهاڻين کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو آهي.

3. وقت سان گڏوگڏ ۽ ڊرامن جي وڌندڙ مقبوليت تحت ڪيترائي نوان ليکڪ ٽي وي ڊرامي جي دنيا ۾ داخل ٿيا. جن سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن، رومانوي ڊرامن ۽ مقاميت نگاريءَ تي خاص توجهه ڏني. اهڙن ڊرامانگارن ۾ نورالهديٰ شاهه، شوڪت حسين شورو، آغا رفيق، طارق عالم ابڙو، ڪيهر شوڪت، رزاق مهر، اياز عالم ابڙو، بيدل مسرور ۽ ٻيا ڪيترائي شامل ٿي ويا.

4. 1980ع واري زماني کان پوءِ ماهتاب محبوب کان علاوه ڪيتريون ئي خواتين ڊرامانگار هن ڏس ۾ اڳتي آيون جن پنهنجي ڊرامن ۾ عورتن جي مسئلي کي خوب نڀايو. اهڙن نالن ۾ نورالهديٰ شاهه، زرينه بلوچ، سحر امداد، ثريا سوز، زينت بروهي ،رضيه ڪوڪر، سعيده ميمڻ، رضيه امير علي ۽ شبنم گل جا نالا اهم آهن. هنن سڀني ۾ جيڪا مقبوليت نورالهديٰ شاهه کي ملي آهي سا ڪنهن ٻئي کي نصيب نه ٿي آهي. سندس ڪيترائي ڊراما بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن. جن ۾ ”جنگل“، ”مارئي“ ۽ ”زندگيءَ جو رڻ“ اهم ڊراما آهن.

5. اڄ جي خانگي ٽي وي چينلن جي ڊرامن ۾ رڳو ڌاڙيل ڪلچر، وڏيرا ڪلچر، ڪاروڪاري، هٿيارن جو ڏيکاءُ ۽ ٻيا به اهڙا ڪيترائي سبب آهن جنهن جو نقصان سڌي ۽ اڻ سڌي طرح اسان جي سماج تي پوي ٿو. ٻئي طرف اهڙا پروگرام آن ايئر ٿي رهيا آهن جيڪي هوندا ته تهذيب ۽ تمدن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ پر اهي اجاگر ڪرڻ بدران رڳو تهذيب ۽ تمدن جي ناس کي بگاڙي رهيا آهن. اهڙن پروگرامن، ڊرامن ۾ غير مهذب جملن، لباس ۽ ڪريل حرڪتون ڪندي ڪردار نظر ايندا آهن. اڄ ڪلهه جيڪو معيار ۽ حالت سنڌي چئنلن تي ڏيکاريا ويندڙ ڊرامن جي آهي، انهن کي

ڏسي ائين لڳي ٿو تہ اسان جي تهذيب موهن جي دڙي جي نہ هجي بلڪ ڪنهن اهڙي تهذيب جو ڏيک ڏئي ٿي جو اعتبار نٿو اچي تہ ڇا اسين واقعي 8 هزار سال پراڻي تهذيب جا مالڪ آهيون؟

6. موجوده دور ۾ ڪيترائي نوان نوان ٽي وي چينل کلي پيا آهن ۽ انهن ہين ٽي وي چينلن جي اچڻ ڪري نوان ٽي وي ڊراما نگار پيدا ٿيا آهن جيڪي پنهنجي جوان جذبن سان سنڌ جي نوجوانن جي امنگن جي عڪاسي ڪن ٿا، اهڙن ڊراما نگارن ۾ جيڪي نون ٽي وي چينلن لاءِ لکي رهيا آهن. انهن ۾ محمود مغل، حفيظ ڪنير، عزيز ڪنگراڻي، زيب سنڌي، رحمت الله ماڇوٽي، حق نواز سمون، اختر رند، راز شر، عثمان ميمڻ، لونگ شيخ، امير ابڙو، انور ابڙو، منظور ڪوهيار، محمد علي پٺاڻ، طارق قريشي، ايوب گل، محمد علي پٺاڻ، ايوب عمراڻي، ماڻڪ ڪنگراڻي، فرهاد قائمخاني ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

7. سنڌي ڊراما سنڌ جي سياسي، سماجي معاشرتي حالتن مطابق لکيا ويندا آهن. اهڙن موضوعن ۾ جمهوريت، قوميت ۽ سماجي انقلاب کي وڌيڪ اهميت ڏني ويئي آهي. سنڌ جا ٻرندڙ مسئلا، جهڙوڪ بک، بيروزگاري، ڪاروڪاري، قبيلائي جهيڙا، شهرن ۾ دهشتگردي، ڳوٺن ۾ ڌاڙيلن جو آزار، تعليمي ادارن جي تباهي، سنڌ ۾ پاڻيءَ جي کوٽ، پسند جي شادي، خودڪشيءَ جو وڌندڙ رجحان، نئين نسل جي نوجوانن ۽ پراڻن سوچن جي بزرگن جو تضاد، مطلب تہ هر موضوع سنڌي ڊرامن جو موضوع آهن. اسان چئي سگهون ٿا تہ اڄ جو ڊرامو سنڌي سماج جو مڪمل عڪس پيش ڪري ٿو، جيڪو هڪ ڊرامي جو اصل مقصد هوندو آهي. هتي هڪ ڳالهہ ڌيان ڇڪرائي ٿي تہ نون سنڌي چينلن جي اچڻ سان جتي ڪوڙ نوان سنڌي فنڪار سنڌ کي مليا آهن اتي ليکڪ، ڊائريڪٽر، پروڊيوسر، ايڊيٽر، ڪئمرامين پڻ سنڌي ڊرامي پيدا ڪيا آهن.

8. نون ٽي وي چينلن جي اچڻ سان ڊرامن ۾ مقابلي جو رجحان پڻ پيدا ٿيو آهي. هر ليکڪ سمجهي لکي ٿو تہ مون کي هزارن چينلن جي موجودگيءَ جي وچ ۾ پنهنجي حيثيت مڃرائڻي آهي. ان کان علاوه مختلف رسالن ۽

اخبارن ۾ ڊرامن تي تبصرا ۽ ٽيڪا ٽپڻي واري وڌندڙ رجحان جي ڪري ڊرامانگارن تي وڏي ذميواري اچي ويئي آهي. ان سان گڏوگڏ هندستان ۾ سنڌي ڊرامي کي وڏي غور ۽ چاهه سان ڏٺو وڃي ٿو.

9. اڄ جي خانگي ٽي وي چينلن جي ڊرامن ۾ رڳو ڏاڙيل ڪلچر، وڏيرا ڪلچر، ڪاروڪاري، هٿيارن جو ڏيکاءُ ۽ ٻيا به اهڙا ڪيترائي سبب آهن جنهن جو نقصان سنڌي ۽ اڻ سڌي طرح اسان جي سماج تي پوي ٿو. ٻئي طرف اهڙا پروگرام آن ايئر ٿي رهيا آهن جيڪي هوندا ته تهذيب ۽ تمدن کي اجاگر ڪرڻ لاءِ پر اهي اجاگر ڪرڻ بدران رڳو تهذيب ۽ تمدن جي نالي کي بگاڙي رهيا آهن. اهڙن پروگرامن، ڊرامن ۾ غير مهذب جملن، لباس ۽ ڪريل حرڪتون ڪندي ڪردار نظر ايندا آهن. اڄ ڪلهه جيڪو معيار ۽ حالت سنڌي چئنلن تي ڏيکاريا ويندڙ ڊرامن جي آهي ,انهن کي ڏسي ائين لڳي ٿو ته اسان جي تهذيب موهن جي دڙي جي نه هجي بلڪ ڪنهن اهڙي تهذيب جو ڏيک ڏئي ٿي جو اعتبار نٿو اچي ته ڇا اسين واقعي 8 هزار سال پراڻي عا ن تهذيب جا مالڪ آهيون؟

10. ڏاڙيل ڪلچر جي پرچار، ڪاروڪاري جي رسم کي هٿي ڏيڻ، عورت جي تذليل، ڪلاشنڪوف ڪلچر جي نمائش وغيره سنڌين ۾ سنڌ جي ثقافت کي ڪيرائي ڇڏيو آهي. ٻئي طرف سنڌي ڊرامن ۽ گانن ۾ وڌندڙ فحاشي به افسوسناڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ جو بگاڙ به جاري آهي ته غير معياري محاورا ۽ مڪالما به شامل ڪيا وڃن ٿا.

11. ٽي وي ناٽڪ جي مقبوليت پنهنجي جاءِ تي، پر سنڌ ۾ ٿيئٽر جي ڪميءَ جو احساس پوءِ به شدت سان محسوس ٿئي ٿو ۽ ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته رنگ منچ جي جيڪا پنهنجي خوبصورتي آهي ان ڪان سنڌ جي اسٽيج هاڻي وانجهيل آهي.

پي ٽي وي جا ڪي مشهور سنڌي ڊراما

سال	ڊراما	ڊرامانگار	پروڊيوسر
1970	زينت	مرزا قليچ بيگ	عبدالڪريم بلوچ
1972	تصوير	شمشير الحيدري	عبدالڪريم بلوچ
1972	درد جي روشني	آغا سليم	عبدالڪريم بلوچ
1973	فرمانبردار	امر جليل	عبدالڪريم بلوچ
1974	فنڪشن	امر جليل	افتخار عارف
1974	شڪست	قاضي خادم	ذوالفقار نقوي
1974	قربتون ۽ فاصلا	اسماعيل بن واحد	ذوالفقار نقوي
1975	پلٽن	شمشير الحيدري	منظور قريشي
1975	گلن واري چوڪري	علي بابا	ذوالفقار نقوي
1975	راهون جدا جدا	قمر شهباز	ذوالفقار نقوي
1975	علاج	شمشير الحيدري	ذوالفقار نقوي
1975	ڪاري	قمر شهباز	غلام حيدر صديقي
1973	درد جا مرحلا	آغا نادر	منظور قريشي
1973	تقدير	آغا نادر	منظور قريشي
1975	ڪنگلو	قمر شهباز	غلام حيدر صديقي
1976	آس	امرتا بيدل	هارون رند
1976	چندن هار	سحر امداد	سلطانه شفيع
1976	موت ۽ فاصلو	قاضي خادم	منظور قريشي
1976	منزل ناهي دور	شمشير الحيدري	ذوالفقار نقوي
1976	لاٽ	ماهتاب محبوب	سلطانه شفيع
1976	فيصلو	ممتاز مرزا	ذوالفقار نقوي
1976	ممتا	شمشير الحيدري	ذوالفقار نقوي

سال	ڊراما	ڊرامانگار	پروڊيوسر
1976	اڻ کٽ فاصلا	آغا سيلم	منظور قريشي
1976	مائي مستاني	امر جليل	منظور قريشي
1977	دل ۽ دنيا	قمر شهباز	ذوالفقار نقوي
1977	روپ	علي محمد مجروح	ذوالفقار نقوي
1977	دنگي منجهه درياهه	علي بابا	هارون رند
1977	احساس	شوڪت حسين شورو	هارون رند
1977	مهڪ رات جي	قمر شهباز	ذوالفقار نقوي
1977	گردش	عبدالقادر جوڻيجو	منظور قريشي
1978	ستارن بنا رات	ممتاز مرزا	محمد بخش سميجو
1978	ڪارونجهر جي ڪور	علي بابا	
1978	ڏات جي ڏيهه ۾	اياز عالم ابڙو	
1978	سفر ۽ ساٿي	سليم جلالي	محمد بخش سميجو
1978	ڌرتي جا تارا	شوڪت حسين شورو	هارون رند
1978	مومل راڻو	شمشير الحيدري	اعجاز عليم عقيلي
1981	هارجيت	نور گهلو	بيدل مسرور
1981	ساحل نيا ساگر	منير احمد چانديو	اعجاز عليم عقيلي
1981	شمن سائين	نورالهديٰ شاهه	ذوالفقار نقوي
1981	منزل ڪان بعد	ملڪ آگاڻي	بيدل مسرور
1981	خان صاحب	عبدالقادر جوڻيجو	هارون رند
1981	دنگي ۾ ديوانه	آغا جلال سحر	منظور قريشي
1981	راڻيءَ جي ڪهاڻي	عبدالقادر جوڻيجو	منظور قريشي
1981	شوپيس	نور گهلو	اعجاز عليم عقيلي
1982	رشته	آغا رفيق	محمد بخش سميجو
1982	سارن سان مان سڙان	ڪيهر شوڪت	محمد بخش سميجو
1982	تن دما	طارق عالم	منظور قريشي
1982	رنگ رتا سپنا	طارق عالم	هارون رند
1982	ادهورا خواب	نور گهلو	اعجاز عليم عقيلي

سال	ڊراما	ڊرامانگار	پروڊيوسر
1982	ڍولا ڏکڻ	سحر قريشي	منظور قريشي
1982	تلاش	قاضي خادم	محمد بخش سميجو
1982	آئيڊيل	محمود مغل	هارون رند
1982	ٻيو شخص	ڪيهر شوڪت	محمد بخش سميجو
1982	روح جا مسافر	ڪيهر شوڪت	ذوالفقار نقوي
1983	خوشبو	محمود مغل	منظور قريشي
1983	زندگيءَ جي رڻ ۾	نورالهديٰ شاهه	هارون رند
1984	ضمير جي سچائي	آغا رفيق	محمد بخش سميجو
1985	خالي منظور	نور گهلو	محمد بخش سميجو
1985	زندگيءَ جو زهر	محمود مغل	هارون رند
1985	گفت	عبدالڪريم بلوچ	محمد بخش سميجو
1985	سچ جو زهر	ڪيهر شوڪت	اقبال لطيف
1985	ڪاوڙ	زينت بروهي	اقبال لطيف
1985	داغ	طارق عالم ابڙو	اقبال لطيف
1985	ڪيميا گر	شمشير الحيدري	ذوالفقار نقوي
1986	نبلي	بينا	بيدل مسرور
1986	حوصلو	انور سولنگي	ذوالفقار نقوي
1986	وقت جو آواز	اياز عالم	سلطانہ صديقي
1986	پرائي جوءِ	انور جوکيو	اقبال لطيف
1986	واپسي	محمود مغل	اقبال لطيف
1986	وڃايل راهون	ملڪ آگاڻي	محمد بخش سميجو
1986	زنجيرون	امداد حسيني	محمد بخش سميجو
1987	معاف ڪج	نور گهلو	محمد بخش سميجو
1987	زندگي	ڪيهر شوڪت	محمد بخش سميجو
1987	چانس	امداد حسيني	محمد بخش سميجو
1987	ڪارو ڪاغذ	زيب سنڌي	محمد بخش سميجو
1987	بخشش	محمود مغل	محمد بخش سميجو

سال	ڊراما	ڊرامانگار	پروڊيوسر
1987	پيوند	طارق عالم	محمد بخش سميجو
1987	گهايل فن	آغا رفيق	فيض ٻگهيو
1987	جنت	زينت سنڌي	فيض ٻگهيو
1988	واھ ماما واھ	انور انصاري	فيض ٻگهيو
1988	پاتال	اشفاق انصاري	بيدل مسرور
1988	عذاب	فيض محمد ٻگيهو	فيض محمد ٻگهيو
1988	واپسي	منظور عالم	سلطانہ صديقي
1989	ڪمدار	شمشير الحيدري	فيض محمد ٻگهيو
1989	سجاوٽ	زيب سنڌي	بيدل مسرور
1989	اصلي عيد	يار محمد شاھ	فيض محمد ٻگهيو
1989	شهرت	عبدالقادر جوڻيجو	منظور مگسي
1989	آخري حل	شمشير الحيدري	فيض محمد ٻگهيو
1989	سوال	آغا رفيق	محمد بخش سميجو
1989	ملڪيت	شوڪت حسين شورو	فيض محمد ٻگهيو
1990	حصار	عبدالقادر جوڻيجو	منظور مگسي
1990	وڏي مڇي	عبدالقادر جوڻيجو	فيض محمد ٻگهيو
1991	عمر مارئي	شاھد ڪاظمي	منظور مگسي
1990	تماشو	شمشير الحيدري	اقبال انصاري
1992	چنبيلي ول	ڪيهر شوڪت	هارون رند
1992	ڪن ڪنارا	اياز عالم ابڙو	منظور مگسي
1992	غلام	نورالهديٰ شاھ	محمد بخش سميجو
1992	شادي ڪارڊ	شمشير الحيدري	منظور مگسي
1991	جياپو	رزاق مهر	
1994	وڇوٽيون	رزاق مهر	
1993	شڪست ڪانپوءِ	امر جليل	
1996	پاتال	رزاق مهر	
1996	قربتون	رحمت الله ماجوٺي	بادل جمالي

سال	ڊراما	ڊرامانگار	پروڊيوسر
1996	بوبديود زهر	ماڪن شاهه رضوي	
1997	اوڙاهه	اختر رند	
1997	سوهڻي ڌرتي	نعيم مرزا	بيدل مسرور
1997	ڪونج	عزيز ڪنگراڻي	محمد بخش سميجو
1998	ثبوت	نورگهلو	محمد بخش سميجو
1998	ميراث	شاهه مراد	بادل جمالي
2000	پولار	آغارفيق	
	سونيتي	شوڪت حسين شورو	
	ڏيڻ	شوڪت حسين شورو	

آزادي کانپوءِ
سنڌي ڊرامن جون خوبيون

1. سنڌ ۾ ناٽڪ، ڪنهن به موقف کي عوام تائين پهچائڻ جو ڀرپور ذريعو رهيو آهي. ورهاڱي کان اڳ اسٽيج ناٽڪ هتي هندو ڪلچر جو حصو هو. ورهاڱي کان پوءِ ان جو چڙهه ڇپچو ناس ٿي ويو، ڇو ته سنڌ، آرٽ جي سرپرستي ڪندڙ اصل وچولي طبقي کان خالي ٿي وئي. ان جي جاءِ سياست توڙي معيشت ۾ وڏيري، پناهگير بورجوازي، غنيمت جي مال جي مالڪ ڪاموري ۽ اڳتي هلي سامراجي سرمائي جي دلال سرمائيدار ڀري. وڏيرو زوال‌جندڙ قوت هئڻ جي ڪري آرٽ بدران عياشيءَ ۾ قاتل محمد شاهه رنگيلي جي روايتن تي هليو ۽ ٻاهران آيل ذرين جو ڏيان لٽ جي مال تي رهيو. انهن سيني ذرين جي ذهني جوڙجڪ مٿان دقيانوسيت جي وڻ ويڙهي چڙهيل هئي، جنهن ڪري سنڌ جي سموري آرٽ کي ايڏو نقصان پهتو جنهن جي ڪٿ نٿي ڪري سگهجي. هونئن به ناهڻ ڏکيو ڪم ۽ ڍاهڻ ۾ چپٽي وڄائڻ جيتري دير لڳندي آهي. ائين اسان جي ناٽڪ جون روايتون ختم ٿي ويون.

2. ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ خصوصي طور ني ڊرامي ۾ ڪهاڻيڪارن جو ڪردار آهي. اهڙا مثال تمام گهٽ ملندا. جن مان ظاهر ٿئي ته ڪي ليکڪ صرف ڊرامانگار ٿي اڀريا هجن. مگر ساڳيا ئي ليکڪ ڪهاڻيڪار ته ڊرامانگار به آهن. علي راز شه جو ته اينترو به چوڻ آهي ته ”جن ڪهاڻيڪارن ڊراما لکڻ شروع ڪيو، ان ڪانپوءِ اهي ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ ڪو به نمايان ڪم ڪري نه سگهيا آهن“.

ورهاڱي کان پوءِ جتي ناٽڪ منڊلين جي اوج کي ڌڪ رسيو، اتي ناٽڪ لکڻ جا به فن ريڊيو ۽ ٽي وي جي قيام کان پوءِ رائج ٿيا. سنڌي زبان جي

ڪيترن ئي ناميارن ليکڪن ريڊيو ۽ ٽي وي ناٽڪن کي رڳو وندر جي بدران ادبي صنف جي قطار ۾ آڻي بيهاريو. خاص ڳالھ اها ٿي تہ ريڊيو ۽ ان کان پوءِ ٽيليويزن جي اچڻ سان ليکڪن کي مالي فائدو مليو. هنن کي پنهنجي محنت جو اجورو ملڻ لڳو.

3. ورهاڱي کان اڳ وارا سنڌي ڊراما گهڻو ڪري ترجما هوندا هئا. انهن ۾ سنڌي ماحول کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي هئي. هن دور جي ڊرامن جي خاص ڳالھ مقاميت نگاري آهي. جنهن ۾ سچوپچو سنڌي ماحول ڏنل آهي. هنن ڊرامن ۾ ڀھراڙيءَ جي ماحول جو عڪس فني رجحان طور ڪم آندل آهي. مقاميت نگاري هڪ اهڙو فني عمل هوندو آهي، جنهن ۾ ڪنهن مخصوص هنڌ جي طرز زندگيءَ کي چٽيو ويندو آهي. اڄڪلھ جي سنڌي ڊرامن ۾ مقامي رنگ حاوي نظر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ عبدالقادر جوڻيجو، آغا رفيق، رحمت الله ماجوٺي، عزيز ڪنگراڻي، راز شر، عبدالڪريم بلوچ، علي بابا وغيره نشامبر ڊرامانگار آهن. عبدالقادر جوڻيجي جو ”راڻيءَ جي ڪهاڻي“ ۾ سنڌ جي مخصوص تهذيب ۽ رهڻي ڪهڻيءَ کي خوبصورتيءَ سان چٽيو ويو آهي. آغا رفيق جي ڊرامي ”سام“ ۾ پڻ حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ تهذيب جي اثرانگيز عڪاسي ڏيکاري وئي آهي.

4. ڊاڪٽر نور افروز خواجہ پنهنجي ڪتاب ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي اوسر ۾ لکي ٿي تہ ”جديد سنڌي ادب کي ريڊيو ۽ ٽي وي کانسواءِ اسٽيج ڊرامي جي صورت ۾ تمام گهڻي اهميت حاصل رهي آهي، هن دور جي سنڌي ڊرامي تمام گهڻي ترقي ڪئي آهي. هن دور جي ڊرامن ۾ نوان تجربا ڪيا ويا آهن. اڄ جا سنڌي ڊراما سنڌي سماجي زندگيءَ جي عڪاسي پيش ڪن ٿا“. سماجي زندگي جي عڪاسي چٽڻ ۾، سنڌي ڊرامو ارتقائي ماڳ جهاڳيندو اڄ اتاهين منزل ڏسي اسري رهيو آهي. پوءِ چاهي اسٽيج ڊرامو هجي، خواهہ ريڊيو يا ٽي وي تي ٿيندڙ ناٽڪ هجن. سنڌي سماج ۾ شادين جون رسمون، ٿلهي ليکي هڪ جهڙيون آهن. البتہ هر قوم ۽ قبيلي جا پنهنجا قانون ۽ پنهنجا سماجي

ٻنڌن هوندا آهن. ڪن قبيلن ۾ ڏيءَ جو سڱ، قبيلي کان ٻاهر ڪونه ڏيندا آهن، ڪو زميندار پنهنجي هاريءَ جي پٽ سان پنهنجي ڌيءُ ڪونه پرڻائيندو آهي. سنڌي سماج ۾ هندو سماج جا مسئلا جدا آهن ته مسلم سماج جا مسئلا الڳ آهن. پر مجموعي طور ڪجهه مسئلا جيڪي طبقاتي مسئلا آهن، سي سڄي سنڌ لاءِ ساڳيا آهن. مثلاً زميندارن ۽ هارين ۾ ڪشمڪش، ڪارخانيدار ۽ مزدور جي وچ ۾ ڇڪتاڻ، سرمائيدار ۽ غريب جي وچ ۾ فرق، شادين جا مسئلا، پير پرستي، گهرو مسئلا، حق بخشرائڻ، بدو وٽڻ، پيٽ لکي ڏيڻ، بک، بيروزگاريءَ جهڙا مسئلا جيڪي سڄي سنڌ جا مسئلا آهن، جيڪي جديد سنڌي ڊرامي جا خاص موضوع رهيا آهن.“ (ورهاڱي کانپوءِ سنڌي ناول جي اوسر)

5. اڄ جي ڊرامي جي ڪاميابي ۾ تمام گهڻن ٽي وي چينلن جو ڪلڻ آهي. هڪ ته ڊرامن جي گهٽائي ٿي پئي آهي ۽ ٽي وي در در ٿي پئي آهي. هر ماڻهو پنهنجي پسند ۽ مزاج مطابق ڊرامو ڏسي سگهي ٿو.

6. موجوده سنڌي ڊرامن جي خاص ڳالهه اها به آهي ته انهن ۾ سنڌي ثقافت کي براه راست اجاگر ڪيو ويو آهي. سنڌي ثقافت جا ماڳ ۽ مڪان ڊرامن ۾ ڏيکاريا وڃن ٿا. ڪنهن ڊرامي ۾ موهن جي دڙي جو سين، ڪٿي ڪوٽ ڏجيءَ جو قلعو، ڪٿي قلندر جي ڌمال، ڪٿي شاهه سائين جو روضو وغيره ڏيکاريو وڃي ٿو.

7. موجوده دور ۾ جتي شاهه جي سورمن ۽ سورمين تي ڊراما لکيا ويا آهن، اتي اڪثر ڊرامن ۾ شاهه سائين جي بيتن تي پڻ ڊراما ناهيا ويا آهن. خود ڊرامن ۾ شاهه جي بيتن کي ڪثرت سان شامل ڪيو وڃي ٿو.

8. پروفيسر ڊاڪٽر قاضي خادم مطابق ”موجوده دور ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ۽ پيش ڪيل اهي ڊراما ڪامياب آهن. جن جا خاص موضوع سنڌ جي رسم و رواج، ننڍي عمر جي شاديءَ، بدي جي شادي، غلط خانداني رسمون، وڏيرا شاهي، جديد سماجي برايون، نفرت محبت وغيره سان هوندا آهن. جيئن ته ريڊيو ڊرامي جو واسطو آواز ۽ ٻڌڻ سان هوندو آهي ۽ انجو هر ڪو سين آواز رستي پيش ڪيو ويندو آهي، تنهنڪري

ريڊيو ڊرامن ۾ اهڙا موضوع ڪامياب ٿيندا آهن، جن جو واسطو سڻئون سڌو انساني جذبات سان هجي. پيار، نفرت، ڏڪار ۽ جاسوسي يا جنگي ۽ تاريخي موضوع ريڊيو لاءِ ڏاڍا ڪامياب ٿيا آهن. ٻئي طرف ٽيليويزن ۾ ٻڌڻ ڪان وڌيڪ ڏسڻ جو حصو هوندو آهي اتي هر واقعو اسٽيج وانگر ڏيکاريو ٿو وڃي. تنهن ڪري ان ۾ عام سماجي موضوعات يا ريتون رسمون ڪاميابيءَ سان اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهبيون آهن. هنن ڊرامن ۾ ڏسندڙ گفتگو ۾ ايتري دلچسپي نه وٺندا آهن جيتري حرڪت يا هلچل ۾ تنهن ڪري ٽي وي ڊراما لکڻ جو انداز به مختلف ٿيندو آهي. (جديد ڊراما)

9. محترم اڪبر لغاري مطابق "سنڌي ڊرامو اڄڪلهه پنهنجي چئني روپن يعني اسٽيج، ريڊيو، ٽي وي ۽ فلم ۾ گهڻو مقبول ٿي رهيو آهي. منجهس ڪيئي جديد لاڙا جهڙوڪ: حقيقت پسندي، جمهوريت، قوميت ۽ سماجي انقلاب وغيره ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪا هڪ سٺي علامت آهي".

(سنڌي ادب جو مختصر جائزو)

10. حيدربخش جتوئي پهريون سنڌي اديب هو، جنهن هارين ۽ پورهيتن تي ڊراما لکيا ۽ ڪين سنڌي معاشري جو هيرو ڪري پيش ڪيو ۽ وڏيري ۽ سرمائيدار کي ولين (Villian) ڪري پيش ڪيو. سندس ڊرامن ۾ ڪمدار جا ڪارناما (1953) ۽ "هاري انقلاب" اهم آهن. ٻين به ڪيترن ئي ڊراما نگارن سرمائي جي غير برابري واري معاشي نظام جي خلاف ڊراما لکيا. اهڙي طرح اياز عالم ابڙو، ڪيهر شوڪت، ملڪ آگاڻي، نور گهلو، شمشيرالحيدري، عزيز ڪنگراڻي جي ڊرامن ۾ اهڙو رجحان موجود آهي.

11. جيئن اڳ ذڪر ڪيو ويو آهي ته ٽي وي ڊراما وڌيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا، ڇو جو اڄ گهر گهر ۾ ٽي وي پهچي چڪي آهي. عبدالقادر جوڻيجو جا ڊراما ٽري زندگي ۽ ڳوناڻي زندگي جي ترجماني ڪن ٿا. امر جليل جا ڊراما شهري ۽ آفيسن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جي ترجماني ڪن ٿا، نورالهديٰ شاهه جا ڊراما هر طبقي جي عورت جي ترجماني ڪن ٿا. علي

بابا جا ڊراما پورهيت طبقي جي ترجماني ڪن ٿا. آغا رفيق جا ڊراما شهري ۽ رومانوي قصن جي ترجماني ڪن ٿا. آغا رفيق جا ڊراما تعليمي ادارن جي ترجماني ڪن ٿا. مطلب تہ هنن ڊراما نگارن ۾ جيڪا شيءِ عام آهي، اها آهي تہ هو جنهن علائقي سان، پيشي سان ۽ ماحول سان وابستہ آهن، انهيءَ جي ترجماني بہ ڪن ٿا.

12. شوڪت حسين شورو موجوده دور جي ڊرامن جي سلسلي ۾ چوي ٿو تہ: "موجوده دور جو Street theatre نہ رڳو وندر جو واهڻ آهي، پر ان جا سماجي ۽ سياسي مقصد بہ آهن. اسٽريٽ ٿيئٽر ماڻهن کي ڪميونٽيءَ جي حيثيت سان هڪ هنڌ گڏ ڪري پنهنجن مسئلن تي سوچ ويچار ڪرڻ جي موقعي سان گڏ حڪومت ۽ ان جي مشنري جهڙوڪ آفيسرن تي تنقيد ڪرڻ لاءِ Catharses جو ڪم پڻ ڏئي ٿو." (سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما، ماهوار ڪونج)

13. سنڌ ۾ هن وقت انٽرايڪٽو ٿيئٽر جي حوالي سان جوهي گروپ آف انٽرايڪٽو ٿيئٽر، مرڪ ڊرئميٽڪ سوسائٽي ۽ انڊس رينا سان ٿيئٽر NGO طور ڪم ڪري رهيا آهن. انهن تنهي گروپن لاهور جي Interactive Resource Center يا (IRC) مان ٽريننگ حاصل ڪئي آهي جيڪو پڻ هڪ NGO آهي. هن گروپ ناٽڪ ۽ رهس جي وساري ڇڏيل روايتن کي نئين سر زنده ڪيو آهي. ان جي هر ناٽڪ ۾ زندگيءَ جا سچا ۽ اصلي واقعا ڪنيا ويندا آهن، جن ۾ ڪارو ڪاري (Honour Killing) نَنڍپڻ يا ادلي بدلي جي شادين، پوليس ۽ سرڪاري ماڻهن جي ڏاڍاين ۽ ٻين مڪاني توڙي قومي مسئلن ۾ قاتل ماڻهو پاڻ بہ ناٽڪ ۾ حصو وٺي پنهنجي آپدا بيان ڪري سگهن ٿا.

14. هڪڙو زمانو هوندو هو جو سنڌ جا ڊراما نگار انگريزي، اردو، هندي، بنگالي ۽ ٻين ٻولين تان ڊراما ترجمو ڪري سنڌي ماحول ۾ پيش ڪندا هئا. پر اڄ جي بدليل حالتن ۾ سنڌ جا اديب پنهنجا ڊراما سنڌي بجاءِ اردوءَ ۾ لکڻ کي ترجيح ڏين ٿا. ان جا بہ سبب تي سگهن ٿا. هڪ تہ اسان جا اديب پنهنجا مسئلا سنڌ کان وٺي پوري پاڪستان تائين پيش

ڪرڻ چاهين ٿا. جنهن سان نہ صرف هو سنڌ جي مسئلن کان آگاهہ ڪن ٿا پر سنڌ جي ريتن رسمن ۽ تهذيب جي بہ ڄاڻ حاصل ڪن ٿا. ٻيو سبب اهو بہ آهي اڄ اردوءَ ۾ بيشمار سرڪاري ۽ غير سرڪاري ٽي-وي چينل آهن. انهن تان ڊرامن جي قسطن جي نيڪ ناڪ رقم حاصل ٿئي ٿي، جنهن مان اسان جا اديب بہ فائدو وٺڻ چاهين ٿا. هن وقت ڪيترائي سنڌي اديب اردوءَ ۾ لکي رهيا آهن، جن ۾ عبدالقادر جوڻيجو، نورالهديٰ شاهہ، امرجليل، زيب سنڌي، آغا رفيق، رحمت الله ماڃوٺي ۽ ٻيا ڪيترائي نالا ڏئي سگهجن ٿا.

15. اڄ جو ڊراما نگار ٽريجڊي جي ٻڌايل قانونن جي پاسداري نٿو ڪري. اڄ جا الميہ ڊرامي جا ڪردار وڏو ماڻهو بلڪ عام، غريب، فٽ پاٿن تي هلندڙ انسان آهن، هن جا ڏک سک جديد ڊرامن، جا موضوع آهن. هاري، مزدور، ڪڙمي، ڪاسبي ۽ ٻيا هن دور جي سنڌي ڊرامن جا هيرو آهن انڪري جو اهي زندگي جي چرپر کي برقرار رکڻ جا محرڪ آهن.

آزادي کانپوءِ ڪي مشهور ڊراما نگار

مرزا گل حسن (1897 – 1962)

مرزا گل حسن ولد مرزا دوست محمد بيگ جو جنم ڳوٺ ٽنڊو آغا ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. هو مشهور اديب ممتاز مرزا جو والد هو. مرزا گل حسن پاڻ بہ اعليٰ قسم جو شاعر ۽ ڊراما نويس هو. شاعري ۾ ”ڪربلائي“ تخلص استعمال ڪندو هو. هو ڪيترائي سال ريڊيو پاڪستان جي نوڪري سان وابستہ رهيو. مرزا گل حسن ڪيترن ئي تاريخي موضوعن تي ڊراما لکيا، جن ۾ قوميت ۽ سنڌيت سمايل هوندي هئي.

ماڳ جي محبت: سنڌس ڊرامو ”ماڳ جي محبت“ مهراڻ مخزن ڪراچي ۾ 1947ع ۾ شايع ٿيو. هن ڊرامي ۾ وطن سان محبت کي عبادت واري جذبي سان پيش ڪيو ويو آهي. هي ڊرامو ان دور جي سياسي حالتن جي بہ عڪاسي ڪري ٿو. هن ۾ مارئيءَ جي قيدخاني وارو هڪ مختصر نظارو ڏيکاريل هو.

آخري سهارو: 1958ع ۾ ڊراما نمبر ماهوار هلال پاڪستان ۾ سنڌس ڊرامو ”آخري سهارو“ شايع ٿيو. هي ڊرامو سماجي ۽ اصلاحي موضوع تي ٻڌل هو.

مياڻيءَ جي جنگ : 1964ع ۾ سنڌس شاهڪار ڊرامو ”مياڻيءَ جي جنگ“ ماهوار نئين زندگي ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو مياڻي واري تاريخي جنگ تي ٻڌل آهي. ان کان علاوه هن ٻيا بہ ڪيترائي سٺا ڊراما لکيا.

لطف الله ”جوڳي“ بدوي (1904 – 1968)

سنڌي ادب جي مشهور اهل قلم ۽ مصنف ۽ محقق، شاعر، ناول نگار ۽ ڊرامانويس پروفيسر لطف الله بدوي ولد امام بخش ”خادم“ جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. ادب جي هر صنف ۾ سنڌس ڪيل خدمتن جي ڪري تمام وڏو مقام آهي. پروفيسر لطف الله ڪيترائي ڊراما لکيا، جيڪي ڪتابي صورت ۾ بہ شايع ٿيا تہ ڪي اسٽيج بہ ٿيا. سنڌس ڊرامن ۾ ”دودو چنيسر“

(1956ع)، ”بيجل“، ”گهر“، ”مومل راڻو“، ”ليلا چنيسر“، ”عامر رضيه“، ”مير بهرام“، ”سڪندر ۽ پورس“، ”جوليئس سيزر“ (شيڪسپيئر جي ڊرامي جو ترجمو) ۽ ”اٿيلو“ (شيڪسپيئر جي ڊرامي جو ترجمو) اهم آهن. هنن مان ڪجهه ڊراما اڃا اڻ ڇپيل آهن.

هن رومانوي قصن کان علاوه قومي ۽ انقلابي موضوعن تي ڊراما لکيا. پنهنجي ڊرامي ”دودو چنيسر“ ۾ لکيو اٿائين ته ”منهنجي تصنيف سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت جو هڪ دلڪش تذڪرو آهي، اصلي قصي ۾ ٿورو تصرف ڪري، چنيسر جي موت کي هڪ غدار جي موت بجاءِ هڪ وطن پرست جو موت ڏيکاريو اٿم، جيڪڏهن ائين نه ڪريان ها ته نيڪي ۽ بدي، چڱائي ۽ برائي جو امتياز تشنئه تڪميل رهجي وڃي ها“.

محمد عثمان ڏيپلائي (1908 – 1981)

محمد عثمان ڏيپلائي ”شائق“ ولد حبيب الله ميمڻ جو جنم 13 جون 1908ع ۾ تعلقي ڏيپلي ضلعي ٿرپارڪر ۾ ٿيو. پاڻ سنڌ جو ڪهنه مشق صحافي، اديب، ناول نويس، ڪهاڻيڪار، مضمون نگار، پبلشر، نقاد ۽ ڊراما نويس هو. مرزا قليچ بيگ کانپوءِ ڏيپلائي صاحب واحد ليکڪ آهي، جنهن گهڻو لکيو. پر ڏيپلائي صاحب مرزا قليچ کان وڌيڪ بي باڪ ليکڪ هو. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪيترن ئي ڪتابن تي پابندي پئي ۽ ڪيس جيل به وڃڻو پيو. آزادي کانپوءِ سنڌي ڊرامي جي عمارت اڏڻ ۾ ڏيپلائي صاحب جو تمام وڏو هٿ هو. آزادي کان اڳ ئي هن ڪيترائي مشهور ڊراما لکيا، جن ۾ ”غيرت عرف نورجهان جو پٽ“ (1944)، ”ڪانگريسي جار“ (1945) اهم آهن. هي ٻئي ڊراما ان دور جي سياسي ۽ تاريخي پسمنظر ۾ آهن. هنن ڊرامن ۾ ان دور جي سياسي پسمنظر کي طنزيه انداز ۾ پيش ڪيو ويو هو.

ڏيپلائي صاحب جي ڊرامن جو هڪ ڪتاب ”ناٽڪ“ 1985ع ۾ سنڌالاجيءَ جي طرفان شايع ٿيو. جنهن ۾ سندس اڪثر ڊراما شامل آهن. ڏيپلائي صاحب اٽڪل ٽيرنهن ڊراما لکيا جيڪي سڀ مقبول ٿيا. سندس ڊراما، هن جي ناولن وانگر اسلامي، تاريخي، سياسي ۽ سماجي مسئلن تي

آذاريل آهن. هن جي ڊرامن ۾ ميرن، پيرن ۽ آفيسرن جي ڪرتوتن تي بہ سخت طنز ملي ٿي.آزادي کانپوءِ سنڌس ڊرامن ۾ "بخوبي" (1948)، "اسلام تي مقدمو" (1948)، "سُچائيءَ جي موڙي" (1951)، "شاهدي" (1955)، "ڪورٽ" (1955)، "ناٽڪ" (1957)، "ڊاڪٽر" (1957)، "آزاد چونڊ" (1959) "پنچائتي پدمٽي" (1960)، "خورشيد جو نيلام" اهم آهن.

خورشيد: ڏيپلائي صاحب "خورشيد" نالي گجراتي زبان مان 1947ع ۾ ترجمو ڪيو. ساڳيو ڊرامو مرزا قليچ بيگ بہ ترجمو ڪيو هو. هي ڊرامو پراڻن مغلن ۽ بادشاهن سان واسطو رکي ٿو. هن ۾ خورشيد مرڪزي ڪردار ادا ڪري ٿي. هوءَ همٿ ڪري پنهنجي آس پاس وارن ڪمزور عاشقن کان پاڻ بچائي ٿي ۽ هڪ سٺي همسفر جي چونڊ ڪري ٿي.

غيرت عرف نورجهان جو پٽ: هيءُ ڊرامو ستن پردن تي مشتمل آهي. هن تاريخي ڊرامي ۾ مڪالمن کي شعرن جي مدد سان اثرائتو بڻايو ويو آهي.

سچائي جي موڙي: هن ڊرامي نام نهاد پيرن تي طنز ڪيل آهي.

ڏڪار: هي ڊرامو ٿر جي ڏڪار جي پسمنظر ۾ آهي. هن ۾ سياسي طنز ملي ٿو. ان کان علاوه نام نهاد پيرن تي طنز ڪيل آهي. مثال:

وزير- ٺيڪ، وات از ڏڪار؟

سيڪريٽري-جناب. هن لفظ جو صحيح اُچار"ڏڪار"هوندو. اردوءَ ۾ "اوڳراين"کي ڏڪار چئبو آهي.مان سمجهان ٿو تہ اتي جا ماڻهو ايترو گهڻو کائين ٿا جو کين اوڳرايون گهڻيون اچڻ جي معني بد هاضمو، تنهن ڪري سمجهڻ گهرجي تہ اتي جي ماڻهن کي سخت بد هاضمو ٿي پيو آهي."

شاهدي: محمد عثمان ڏيپلائي ڪورٽن جي ججن جي بي انصافين، وڪيلن جي چالاڪين ۽ ڪورٽن ۾ ايندڙ مسئلن کي بهترين نموني چٽيو آهي. ان سلسلي ۾ سندس ڊراما "ڪورٽ" ۽ "شاهدي" شاهڪار آهن. "شاهدي" ۾ هڪ شاهدي ڏيندڙ جي حاضر دماغي هيٺن پيش ڪئي اٿس:

وڪيل: پلا هو پوڙهو يا جوان؟

شاهد: عمر جي لحاظ کان تہ پوڙهو ڪو نہ هو، پر اڪثر صحت خراب هجڻ سبب وڏو پيو نظر ايندو هو.

وڪيل: ڇا وار اڇا هئس يا ڪارا؟
شاهد: نزلي سبب وارا اڇا ٿيل هئس. پر جڏهن ڪيس لڳائيندو هو تہ جهڙو جوان!
وڪيل: رنگ ڳورو هئس يا ڪارو.“
شاهد: هو بلڪل عمري ڳوري رنگ جو هو. پر پوين ڏينهن ۾ بيماريءَ جي دور سبب البت ڪارائجي ويو هو.

ظفر حسن ”شاهدي“ ڊرامي لاءِ لکيو آهي تہ ”مون ڏيپلائي صاحب کي چيو تہ: ”سائين اخبارن ۾ تبصرن ۾ تہ اهو ئي آيو آهي تہ اوهان ڪوڙي شاهدي جي موضوع تي ناٽڪ لکيو آهي، پر مون کي خبر آهي تہ ان ناٽڪ جو موضوع ڇا آهي! پڇيائين تہ ”ڀلا تون ٻڌاءِ ڪهڙو موضوع!“ مون ٻڌايو مانس تہ ”ناٽڪ جو مکيہ ڪردار شاهہ، هڪ سيد آهي ۽ اوهان ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ سيدن جا اهڙا ڪم اٿوا“ (حوالو: محمد عثمان ڏيپلائي، مرتب تاج جويو)

واڀيڙو: ڊارمو ”واڀيڙو“ (وهابي)، ڪڇي ۽ ٿري محاوري ۾ لکيل آهي. ڏکين لفظن جي معنيٰ بہ هن سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن جو پسمنظر مسلمانن جي ٻن فرقن جو آهي. ڀهريون منظر ڀج (ڪڇ) جي هڪ پراڻي مسجد جو آهي. هي ڊرامو ڏيپلائي صاحب وقت جي حالتن جي مدنظر لکيو هو.

مطلب تہ سندس سيئي ڊراما سنڌ ڌرتي جي مظلوم هارين، مزدورن، اڀوجهن سان ٿيندڙ ظلمن جي خلاف ڀرپور آواز آهن. انهن ريتن ۽ رسمن جي خلاف احتجاج آهن.، جيڪي مختلف وقتن ۾ مختلف نالن سان هتي مڙهيا ويا آهن. هن پنهنجي ڊرامن وسيلي پيرن، ملن ۽ مولوين جي فريب، ڪارخانيدارن جي مزدورن خلاف ظلم، برائي ۽ بدي جي خلاف جهاد ۽ بغاوت جو درس ڏنو آهي.

محمد اسماعيل عرساڻي (1906 – 1986)

محمد اسماعيل عرساڻي ”فدا“ ولد ميان محمد هاشم ميمڻ 17 سيپٽمبر 1906ع تي هالا نوان ۾ پيدا ٿيو. پاڻ مشهور تعليمي ماهر، محقق،

نقاد، مضمون نگار، ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. محمد اسماعيل عرساڻي ابتدائي تعليم هالن مان ۽ ثانوي تعليم حيدرآباد ۽ ڪراچي جي اسڪولن مان ورتي. 1929ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان گريجوئيشن ڪيائين. هو علم و تدريس جي پيشي سان وابسته رهيو ۽ ان ڏس ۾ پڻ سندس شاندار خدمتون آهن. عرساڻيءَ صاحب جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

بدنصيب ٿري: محمد اسماعيل عرساڻي بطور ڊرامانگار ان وقت شهرت حاصل ڪئي هئي جڏهن 1939ع ۾ سندس ڊرامو "بدنصيب ٿري" اسٽيج ڪيو ويو هو. هي ڊرامو ورهاڱي کان پوءِ به ڪيترن ئي سالن تائين سنڌ جي مختلف اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ اسٽيج ٿيندو رهيو آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي ٿر واري حصي جي ماڻهن جي اٿڻي ويهڻي، گذر معاش، تعليم تربيت ۽ ٻين مسئلن کي سهڻي نموني پيش ڪيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ ٿرجي مختلف مسئلن جو طنزيہ ۽ مزاحيہ رنگ ۾ عڪس پيش ڪيل آهي. هن ڊرامي لکڻ جو اصل مقصد ٿرجي مسئلن کي عوامي سطح تائين پهچائڻ هو. جيئن ٿرواسين جي زندگي سڌارڻ لاءِ ڪي جتن ڪيا وڃن. هي پهريون سنڌي ڊرامو هو جنهن جي تعريف هر پڙهندڙ ڪئي. هي ڊرامو نهايت دلچسپ آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

اڄ عشق ۾ اوهان جي مون ڪيو مٿو اگهاڙو
جواني ۾ جلد مل نہ تہ ٿي ويندس ڪراڙو!

مٿي تي هٿ هڻي) بابا سپ ياڳ جو ڪم آهي. آهن تہ سيئيون بہ تہ اسان ڄهڙا ماڻهو، پر ڏس ٽيڪ ڏيو، ڪئين نہ وينا موزون ڪن......

چنيسر-(ٽورو ڏجي) نہ ڙي سيٺ، مسڪين آهيان- پيٽ گذر پيو نهاريان.

ڏالو-(پنهنجي منهن) ٻيلي، سيٺ جي ڪونيءَ تي. اوطاق تي گهر نجهہ، اندريون، ٻاهريون مطلب تہ سمورو ڪم آهي منهنجي سر تي، روز ٿو نهون ڪريان پر سيٺ چوي ٿو تہ ڪوٺري ڇٽ ٽوڙي پگهار تي هٿ ڪر، جو ائين جي شيوا ڪري تہ تنهنجي جند ڇُٽي پوي."

چنيسر- ٻيلي دودا، مرشد ڪو نہ وتنداسين، اي گھوڙو پاڻ کان در مٿي ٻڌو نہ ٿيندو. پوءِ جي پيڙهيون پيون ڏن پرين، اهڙو ڪم ڪڇو ڪو نہ ڪبو. باقي دعا دقا، ڪو ڦيٽو چندبو ڪرائي، سنت ڏيئي موٽي ايندا سون.“

پروفيسر منگھارام ملڪاڻي پنهنجي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ لکيو تہ ”جن بہ ڏنو، سي لکندڙ ۽ ڪيل ڪندڙ جي ساک مان ڏاوائي نٽي، هن جي ناٽڪ ۾ ٽري زندگيءَ جا چٽ مڪاني تلفظ ۽ محاوري ۾ چٽيل هو ۽ سڌاري جي مراد سان لکيل هوندي بہ منجهنس ٽپ ٽپ تي ٿهڪ پريل هو. . . چا رتا، چا عبارت جي لحاظ هي ناٽڪ هڪ شاهڪار آهي.“

هن آزادي کان پوءِ بہ ڪيترائي ڊراما لکيا جيڪي اڄ بہ ڪتابي صورت ۾ موجود آهن. انهن ۾ ”ڊزن ڊائلاگ“ (1952) شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ ٻارنهن ننڍا ناٽڪ شامل آهن. اهڙي طرح سنڌ جي مشهور لوڪ داستان تي سندس ”سورٺ راءِ ڏياچ“ (1955) شايع ٿيو. سندس مجموعي ”حسن پروين“ (1956) ۾ ٽي ڊراما ”قول جي سچائي“، ”حسن پروين“ ۽ ”ميوه مشقت“ شامل آهن. سندس ”دلڪشا“ (1960) بہ هڪ سماجي ڊرامو آهي. سندس ڊرامن لاءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي تہ ”عرساڻي صاحب جي ڊرامن ۾ درياڻي، ملڪاڻي ۽ ڏيپلاڻي وارو ادبي چسڪو ڪونهي. فقط واقعات گفتگو وسيلي مرتب ڪيل آهي. ڪيترائي ڊائلاگ فقط ٻارن جي وندر لاءِ لکيا ويا آهن. البتہ ”بدنصيب ٽري“ موضوع جي لحاظ کان معياري ناٽڪ آهي.

اهڙي طرح ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو تہ ”جيتوڻيڪ سندس ڊراما مقصدي تعليمي ۽ اصلاحي ٿين ٿا ۽ وڏن توڙي ننڍن لاءِ هڪجهڙي ڪشش رکندڙ پڻ. تاهم سندس ڊراما ۾ ڪٿي بہ واشگاف ۽ ڀڌي انداز ۾ مقصد جو اظهار ٿيل نہ هوندو آهي. ”ڊزن ڊائلاگ“ سندس ون ايڪٽ پلي جو مجموعو آهي. ڪتاب ۾ ڪن درسي سبقن کي ڊرامائي روپ ڏنو ويو آهي. تہ ڪي وري روزمره جي مشاهدي جي ٻڌل واقعن تي بہ شامل آهن. انهن ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ پس مانده معاشري جا پنٽي پيل نيم باشعور فرد ڪئين اڻ ڄاڻائي ۾ پنهنجي لاءِ تڪليفون پيدا ڪن ٿا. اهو سڀ ڪجھ فنائتي انداز ۾ ٿئي ٿو. جنهن ۾ طنز سان گڏ مزاح جو پهلو بہ

رڪيل آهي. يعني تہ اصلاح سان گڏ تفريح جو عنصر بہ شامل هوندو آهي. پڙهندڙ ڪردار جي حماقتن جي ڪلي ضرور ٿو پر گڏوگڏ سندس اڀوجهائي تي ترس بہ اچيس ٿو." (فن، شخصيت ۽ انداز)

سيد منظور نقوي (1924 – 1997)

سيد منظور نقوي جو اصل نالو سيد لطف علي شاهہ ولد سيد حسين علي شاهہ هو. سندس جنم 27 مئي 1924ع ۾ ٽنڊو جهانيان ۾ ٿيو. حيدرآباد ۾ تعليم جا مرحلا طئي ڪيائين. علمي توڙي عملي زندگيءَ ۾ پير پاڻ سان ٿي ريڊيو پاڪستان ۾ خدمتون سرانجام ڏنائين. هو شاعر، ماهر موسيقي، محقق، ڊراما نويس هو. جديد ڊراما نگاريءَ ۾ بہ منظور نقوي جو وڏو هٿ هو. هن جا ڊراما عشق ۽ محبت، جاسوسي، سائنسي، پراسراريت، لوڪ ڪهاڻين تاريخي واقعن جهڙن موضوعن تي هوندا هئا. هن ڪيترائي ڊراما ۽ فيچر لکيا. سندس ڊرامن جي سلسلي ۾ وڏو ڪارنامو اهو هو تہ هن ريڊيو لاءِ سنگيت ڊراما (Opera) متعارف ڪرايا. جيئن تہ هو خود بہ وڏو شاعر هو انڪري سندس ڊرامن جي ٻوليءَ ۾ شاعرانہ چاشني موجود هئي. سندس مشهور ڊرامن ۾ "شابہ"، "جيئرو بت"، "ليلا چنيسر"، "هو" ۽ "پوت" تمام گهڻو مشهور آهن.

روڻي: ريڊيو حيدرآباد تي طبعزاد ڊراما لکڻ جو بنياد وجهندڙ نقوي صاحب هو. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان پيش ٿيندڙ پهريون ڊرامو "روڻي" سيد منظور نقوي جو لکيل هو.

شابہ: "شابہ" منظور نقويءَ جي لکيل ناٽڪن مان موضوع جي لحاظ سان هڪ انوکو ناٽڪ آهي. انهيءَ ۾ هڪ اهڙي پيءُ جو ڪردار پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو زندگيءَ جي ميدان ۾ پنهنجو سيڪجهہ هارائي ويهي ٿو، ايتريقدر جو سندس پياري ڌيءَ "شابہ" جيڪا هن لاءِ دنيا ۾ هڪ روشن مناري مثل هئي، اها بہ اجل جو شڪار ٿي وڃي ٿي، ۽ اهو شخص اڪيلو ۽ تنها رهجي وڃي ٿو. هن جي اڳيان هاڻي اونده جا اوڙاهہ آهن، ۽ اڪيلائيءَ جا انبار زندگيءَ جا ظالم هٿ هن کان سيڪجهہ ڦري وٺن ٿا، پر هو زندگيءَ

جي اڳيان هٿيار ڦٽا نه ڪري. هو نهايت همت ۽ استقلال سان زندگيءَ جو مقابلو ڪندو رهي ٿو.

جيئرو ٻت: سندس ڊرامو "جيئرو ٻت" هڪ منفرد ڊرامو آهي، جنهن ۾ هڪ ٻت جيئرو ٿي پوي ٿو ۽ زندگيءَ جون سڀ خوشيون ۽ لذتون ماڻي ٿو. هي ڊرامو پراسراريت ۽ تجسس سان ڀرپور آهي. انهيءَ ناٽڪ ۾ مڪتي يا نجات جي فلسفي جي اپٽار ڪئي ويئي آهي.

سيد منظور نقوي حيدرآباد ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڊرامائي فيچر ۽ مزاحيه خاڪاءِ ڊراما لکيا، جيڪي سڄي سنڌ ۾ ڏاڍا ۽ پسند ڪيا ويندا هئا.

علي محمد "مجروح" (1926 — 1997)

علي محمد "مجروح" ولد خير محمد پنهور جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. پاڻ بهترين شاعر، صحافي ۽ ڊرامانويس هو. علي محمد "مجروح" پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات صحافت سان ڪئي ۽ "نئين سنڌ" ڪراچي جو سب ايڊيٽر بڻيو. مختلف رسالن ۾ ڪم ڪيائين. جن ۾ "ناخدا" ۽ "آفتاب" وغيره قابل ذڪر آهن. سندس شاعريءَ جو مجموعو "سڪ جو سمونڊ" 1993ع ۾ شايع ٿيو.

مجروح صاحب مشهور ڊرامانويس پڻ هو. هن ريڊيو پاڪستان ڪراچي ۽ پي ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا. سندس ٽي وي ڊرامن ۾ "ڪڏهن ائين به ٿئي ٿو"، "رستا ۽ لاهي"، "تان جي شوخائي" ۽ ريڊيو ڊرامن ۾ مجروح صاحب جا ڊراما وڏي شوق سان ٻڌا ويندا هئا. هن هميشه عوامي پسند مطابق ڊراما لکيا، جن ۾ سماجي موضوعن کي وڏيڪ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪيو ويندو هو. "مجروح" صاحب ريڊيو پاڪستان ڪراچي اسٽيشن جي انهن ڊراما نگارن مان هو، جنهن تمام تيزي سان ڊراما لکيا ۽ عوامي پسند موجب ڊراما لکيا.

شمشير الحيدري (1932_2012)

سنڌي زبان جو باڪمال شاعر، ڪهاڻيڪار، نقاد ۽ ڊرامانگار شمشير الحيدري، بدين ضلعي جي ننڍڙي ڳوٺ ڪڍڻ ۾ جنم ورتو. شمشير الحيدري نه صرف هڪ سٺو شاعر آهي پر شاعري تي سندس تنقيد ۽ تحقيق جا ڪتاب

ٻه شايع ٿيل آهن. اهڙي طرح شمشير الحيدري مهراڻ ۽ نئين زندگي رسالن جو ايڊيٽر رهي چڪو آهي.

شمشيرالحيدري ريڊيو، اسٽيج ۽ ٽي وي لاءِ سون جي تعداد ۾ ڊراما لکيا آهن. شمشير الحيدري کي ڊراما لکڻ جو سٺو ڏانءُ آهي، گھڻو ڪري هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيه سٺا ڊراما لکيا اٿس .سندس باري ۾ قمر شهباز لکي ٿو ته"پاڪستان ۾ ٽيليويزن جي آمد سان گڏوگڏ، شمشير الحيدري جي مصروفيتن ۾ هڪ صنف جو اضافو ٿي ويو. هو ٻين ڳالهين سان گڏوگڏ ڊراما نگار پڻ ٿي ويو. شمشيرالحيدري جي مشهور ڊرامن ۾ "معمو"، "تاهه"، "عيد پارٽي"، "علاج" (1925) "پلٽڻ" (1975)، "پيار جي صدقي"، "منزل"، "تصور (1972)، "منزل ناهي دور" (1976)، "ممتاز" (1976)، "لطيفي لاٽ" (1985)، "ڪيميا گهر" (1985)، "عيد مبارڪ" (1987)، "مبارڪ" (1988)، "ڪمدار" (1989)، "اوورٽائيم معاف" (1989)، "آخري حل" (1989)، "تماشو" (1991)، "شادي ڪارڊ" (1993)، "وفا جو پيڪر" (1993)، "دنيا دل وارن جي" (1998) "نانگا نند نه ڪن" (2006)،"روانگي" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما شامل آهن.

زينت :شمشير الحيدريءَ کي جيڪڏهن اسان سنڌي ٽي وي ڊرامي جو باني چئون ته اهو به غلط نه ٿيندو، ٽي وي تان پهريون سنڌي ڊرامي جيڪو 1970ع ۾ پيش ٿيو هو، سو هو "زينت"، مرزا قليچ بيگ جي مشهور ناول جو ڊرامائي روپ، ان جو ڊرامائي روپ ڏيڻ جو شرف شمشير الحيدري کي حاصل آهي.مکيه ڪردارن زينت لاءِ غزاله رفيق ۽ علي رضا لاءِ قربان جيلاني جو انتخاب ڪيو ويو. ٻين ڪردارن ۾ عبدالرحمان ميمڻ، عبدالحق ابڙو، ڪامران پٺي، ممتاز پنهور، محمد صديق مغل، پروين عيساڻي، بلقيس سيد، زبير نوناري، زيبو ۽ ڪيترائي ٻيا فنڪار هئا. ٽنهي قسطن کي ڪهاڻي، ڊرامائي روپ، اداڪاري ۽ پراڊڪشن جي لحاظ کان بيحد پسند ڪيو ويو.

ڪاڪ محل: شمشير الحيدري جو ڊرامو "ڪاڪ محل" انتهائي ڪاميابيءَ سان ٽي وي تي پيش ٿيو هو. هي ڊرامو مشهور لوڪ داستان مومل راڻي تي لکيل هو. هن ڊرامي جي خاص ڳالهه خوبصورت منظر نگاري ۽ شاندار گفتگو

آهي. هر ننڍي توڙي وڏي جي ڏٺل ۽ ٻڌل آهي. ان هوندي به پنهنجي سگهڙپائيءَ سان شمشير هن کي ٽي-وي لاءِ اهڙي ته سانچي ۾ پلٽايو آهي جو ڊرامي جا سمورا ضروري جزا نهايت ئي خبرداريءَ سان نباهيل صاف نظر پيا اچن. ڊرامي ۾ پيار ۽ محبت جا نازڪ مرحلا به آهن، جدائيءَ ۽ وڇوڙي جون ڏکوئيندڙ گهڙيون به آهن، تجسس به آهي ته تسڪين پڻ؛ ميلو ڊراما به آهي ته مانيٽا مڪالما به آهن؛ ڪل پوڳ به آهي ته ٽرئجڊيءَ جي انتها به آهي. مون کي هن سموري ڊرامي ۾ ڪو به اضافي يا اوڦتو ڪردار نظر نه آيو ۽ نه وري ڪو ڊائلاگ پنهنجيءَ جاءِ تان ٽڙيل يا ٽڙڪيل ڏسڻ ۾ آيو. بلاشڪ، شمشير جوهيءُ ڊرامو سنڌي زبان جي مشهور ۽ مڪمل ڊرامن ۾ هڪ وڏيءَ ڪاميابيءَ جو اضافو آهي.

شمشير الحيدري عوام جي پسند مطابق ڊراما لکيا آهن. هن جي ڊرامن جو ماحول ڳوٺن کان شهر ۽ شهرن کان ڳوٺن جو سفر ڪندا آهن. هن هر قسم جا ڊراما لکيا آهن ۽ ڪيترن سياسي، سماجي، معاشي ۽ رومانوي حالتن جي عڪاسي ڪئي اٿس. محترم هدايت آخوند مطابق "شمشير کي خاص طور تي ٽي وي ڊرامي جي ليکڪن جي پهرين صف جو شهسوار آهي. زينت کان علاوه "منزل" سيريز لکي، شمشير پنهنجو ڏاڪو ڄمائي ڇڏيو. "منزل" ۾ اقبال ترين اهڙو ته بهترين رول ادا ڪيو جو ڏسڻ دوران شمشير هڪ پل به نه وسريو. هلڪا ڦلڪا ۽ مزاحيه ڊراما لکڻ جو شمشير کي ڏانءُ آهي." (سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما: سنڌي ادب 1985)

سراج ميمڻ (24 آڪٽوبر 1933)

سراج الحق ميمڻ جو جنم ٽنڊو ڄام ۾ ٿيو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ مان حاصل ڪيائين، ان کان پوءِ گريجوئيشن سنڌ يونيورسٽي مان ڪيائين. سراج صاحب مقابلي جو امتحان CSS پاس ڪري انڪم ٽيڪس آفيسر مقرر ٿيو. بعد ۾ نوڪري ڇڏي صحافت جي دنيا ۾ آيو ۽ ڪيترائي سال "هلال پاڪستان" سان وابسته رهيو. اڄڪلهه وڪالت ڪري رهيو آهي. سراج ميمڻ جو شمار تمام وڏن ليکڪن ۾ ٿئي ٿو. ناول، ڊراما، افسانا،

مضمون ۽ لسانيات وغيره تي سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

اڪبر جي حياتي جو هڪ ڏينهن: سندس هي ڊرامو 1956ع ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو اصل انگريزي زبان جي ليکڪ نورا رچرڊس جي ڊرامي جو ترجمو آهي. هن ڊرامي ۾ فتح پوري سڪري ۾ اڪبر بادشاهه، راجا توڊرمل ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪردارن جي وچ ۾ مغل بادشاهه اڪبر جي هڪ ڏينهن جي زندگي ڪي چٽيو ويو آهي. هي ڊرامو ٻن ايڪٽن تي مشتمل آهي. هن ڊرامي ۾ اڪبر جي انصاف، عدل و احسان ڪي وڏي شان و مان سان پيش ڪيو ويو.

گهاتو گهر نه آيا: مورڙي ۽ مانگر مڇ تي مبني لوڪ ڪهاڻي، جيڪا 1960ع ۾ مهراڻ ۾ شايع ٿي. هن ڊرامي جا ڪردار مورڙو ميربحر ۽ سندس پائر آهن. مورڙي جي بهادري ۽ دانائي هن ڊرامي جو مرڪزي خيال آهي.

پوڇا ڏنم پيهر، ڏکڻ مٽي ڏول جا: ماهوار بادل مئي 1969 ۾ شايع ٿي. هي ڊرامو مشهور لوڪ داستان ليلاچنيسر تي مبني آهي. هن تاريخي ڊرامي کي سراج صاحب نئين انداز ۾ تاريخي ماڳن ۽ ڪردارن سميت پيش ڪيو آهي. هن ڊرامي ۾ ڪيترائي دفعا ڏکيا ڏکيا ڊائلاگ به چورايا اٿس.

ان ڪان علاوه ”جر ۾ ڦوٽو جيئن“ (1963)، ”پروفيسر“ (1964)، ”ويران اکيون“، ”زخمي“ ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سراج صاحب جي ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي انهن مان ڪي لوڪ رومانوي داستانن تي مبني آهن، ته ڪي تاريخي پسمنظر ۾ لکيل آهن ته وري ڪي همعصر مسئلن تي آڌاريل آهن.

مطلب ته سراج پنهنجي ڪهاڻين ۽ ناولن وانگر پنهنجي ڊرامن جو مقصد سنڌي سماج جي سياسي، سماجي، تاريخي پسمنظر کي نروار ڪري پيش ڪرڻ آهي.

آغا سليم (7 اپريل 1935)

سنڌي ادب ۾ خوبصورت ڪهاڻين ۽ يادگار ناولن جي اضافي ڪندڙ آغا خالد سليم ولد عبدالڪريم خان جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو.نوڪريءَ جي سلسلي ۾ هن ريڊيو پاڪستان جي نوڪري اختيار ڪئي جتي مختلف ريڊيو

اسٽيشنن تي رهندي آخر اسٽيشن ڊائريڪٽر جي عهدي تان رٽائر ڪيائين. آغا سليم جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. "ڊراما" آغا سليم صاحب جي طبعزاد ۽ ڪجهه ترجمو ٿيل ناٽڪن جو مجموعو آهي.

آغا سليم سنڌي ڊرامن جي سلسلي ۾ به وڏو نالو ڪمايو آهي. هن جي ڊرامن کي هند ۽ سنڌ ۾ مڃتا ملي آهي. ڊرامي جي فن ۽ تاريخ بابت اردو ۾ "سنڌي ڊرامي ڪي صدي" نالي ڪتاب پڻ شايع ٿيل اٿس. سندس اسٽيج ڊراما "دودو چنيسر ۽ "گل چنو گرنار" جو شاهڪار ڊراما آهن. "گل چنو گرنار جو" ڊرامي تي کيس هندستان ۾ هڪ ادبي ايوارڊ مليو. آغا سليم ريڊيو ۽ ٽي وي تي اڻ مٽ نقش ڇڏيندڙ ڊراما لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ "گلن جهڙا ڳهاءَ"، "روپ بهروپ"، "خواب جو سورج"، "واپسي"، "پاڳل خانو"، "تماشو"، "ٽيليفون"، "پرهه جا مسافر"، "چانڊوڪيءَ جو زهر"، "پاس ناپاس"، "سک جي وستي"، "پوياڙيءَ جا پاڇا" اهم آهن.

خواب جو سورج :آغا سليم جو ٽيليويزن لاءِ سندس پهريون ڊرامو "خواب جو سورج" هو. هن ڊرامي ۾ پهريون ڀيرو روبينه (سنڌي موسيقيءَ جي نامياري فنڪاره)، منظور قريشي ۽ اي- آر بلوچ اداڪاري ڪئي. ڊرامي ۾ تمام سنا ۽ وڏا مڪالما هئا.

واپسي: سندس هن ڊرامي جو موضوع جنگ جي تباهڪاري آهي.

روپ بهروپ: هن ۾ هڪ فنڪار جي ڪردار کي ڏاڍي فنڪارانه انداز سان پيش ڪيو ويو آهي، جيڪو ساري عمر پنهنجي فن جي وسيلي لاتعداد انسانن کي خوشين جا خزانا ڏيندو رهي ٿو، پر هن جي زندگي انهيءَ نعمت کان هميشه خالي ۽ ٺلهي رهي ٿي. احساس جو اهو ايذاءُ هن جي اثرائتي شخصيت کي ڏونڏاڙي ڇڏي ٿو.

گلن جهڙا ڳهاءَ: آغا سليم جو هڪ الميه ڊرامو آهي. آغا سليم جي هن ڊرامي ۾ سندس ڪهاڻين وانگر رومانيت، رنگا رنگ خيالات حاوي آهن. سندس تخيل ۾ تمام وڏي گهرائي آهي. هن جا ڪي ڊراما الميه (Tragedy) به آهن جن جا مرڪزي ڪردار ڀٽڪندا نظر اچن ٿا.

پرهه جا مسافر: جي موضوع تي سنڌي ناظرين اعتراض ڪيو. هن ڊرامي جو

تت اهو آهي تہ طوائف کي معاشري ۾ ڪير قبول نٿو ڪري. باوجود اعتراض جي هي هڪ ڪامياب ڊرامو هو.

پوياڙيءَ جا پاچا: هن ۾ ”جنريشن گئپ“ جي موضوع کي کنيو ويو آهي. هيءُ ڊرامو ڪوئٽا تان بروهي زبان ۾ ترجمو ٿي نشر ٿي چڪو آهي.

تماشو : اهڙيءَ طرح ”تماشو“ ڊرامو طنزيہ طرز ۾ لکيل آهي.

گل چنو گرنار جو: هي بہ هڪ الميہ ڊرامو آهي، جنهن ۾ ٻيجل ۽ راءِ ڏياچ جي لوڪ ڪهاڻي کي موضوع طور چونڊيو ويو آهي. 15 مارچ 1967ع تي ريڊيو پاڪستان، حيدرآباد تان نشر ٿيڻ ڪانپوءِ اپريل 1967ع ۾ روح رهاڻ جي سالنامي ۾ شايع ٿيو.

ڏياچ: هن ساري سنسار جي سونهن، سورٺ جي محبت، تنهنجي سرن ۾ سمائي وئي آهي ٻيجل. اسان تنهنجي سرندي جي سونهن کي پنهنجو ست ساهہ ۽ سر آڇيندي لڄ ٿا مرون. جي تنهنجي سرندي کي اسان جو ڪين جهڙو سر قبول آهي تہ پوءِ ويرم نہ ڪر. پنهنجي تند کي تکو ڪري اسان جي ڪنڌ تي وهاءِ ٻيجل.

(ٻيجل سرندو وڄائي ٿو ۽ ڏياچ تي بي خودي ڇانئجي ٿي)

ڏياچ: اسان تنهنجي تند تان جند گهوري ٻيجل، اسان تنهنجي سُر تان سِر گهوريو. تنهنجي راڳ جي آڳ اسان جي انگ انگ کي وڪوڙي وئي آهي، اسان جو سارو سرير جلي سڙي راک ٿي ويو آهي. هي مٽيءَ جهڙو مٿو، هي ڌوڙ جهڙو ڌڙ تنهنجو آهي، ٻيجل.

(سرندي جي تيز لئہ سان گڏ ٻيا بہ ساز وڄڻ لڳن ٿا. اسٽيج تي آهستي آهستي بتيون وسامنديون وڃن ٿيون ۽ مڪمل اوندهہ ڇانئجي وڃي ٿي. اوچتو سورٺ دانهون ڪندي اندر گهڙي ٿي اچي)

سورٺ: (پريان ڪان) مهاراج ..... مهاراج، مون وري اڄ اهو سپنو ڏٺو. اهو چارڻ آيو آهي...... (اسٽيج تي روشني ٿئي ٿي. سورٺ جي نظر ڏياچ جي وڍيل سر تي پوي ٿي ۽ هوءَ دانهن ڪري بيهوش ٿي ڪري پوي ٿي.)

(پس منظر ۾ پڙاڏي سان آواز ٿو اُڀري)

گـل چـنـو گـرنـار جـو، پـٽـڻ ٿـيـون پـٽـيـن،

سهسين سورٺ جهڙيون، اُپيون اوساريَن،
چوٽا چارڻ هٿ ۾، سر سينگاريو ڏين،
ناريون ناڏ ڪرين، راجا رات رمگيو

دودو چنيسر: آغا صاحب جا تاريخي اسٽيج ڊراما سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙن ۾ اتساهه جاڳائين ٿا. هن سنڌ جي سورمي جي زندگي تي ”دودو چنيسر“نالي ڊراما لکي ڏسندڙن کان داد حاصل ڪيو هو. آغا سليم جو لکيل اسٽيج ڊرامو ”دودو چنيسر“ خود ليڪ ڪراچيءَ جي ”آدمجي هال“ ۾ پيش ڪيو. هي ڊرامو(Out-door Broadcast Unit) ذريعي رڪارڊ ڪري ٽن قسطن ۾ ڏيکاريو ويو. هي ڊرامو اسٽيج توڙي ٽيليويزن ۾ بيحد ڪامياب رهيو. مصنف هن اسٽيج ڊرامي ۾ هڪ نئون تجربو ڪيو. ڊرامي جو سمورو آواز وارو حصو يعني موسيقي، صوتي اثرات ۽ مڪالما مئگنيٽڪ ٽيپ تي رڪارڊ ڪيا ويا، پوءِ اسٽيج تي شو ڪرڻ وقت انهيءَ ٽيپ کي هلائي ڪردان کان اسٽيج تي حرڪت(Movement) ۽ مڪالما سنڪ(Sink) ڪرايا ويا. يعني اسٽيج تي وات چوري خاموش اداڪاري ڪئي ويئي. جيتوڻيڪ اها ڳالهه اسٽيج ڊرامي جي اٿڪس(Ethics) جي لحاظ کان مناسب نه آهي، تنهن هوندي به تجربو بيحد ڪامياب رهيو.

(دودي جو راڄ محل – سامهون واري پٽ ۾ به دريون آهن، جن مان اونداهو آسمان نظر ٿو اچي. دريءَ جي پر ۾ ڇپر ڪٽ تي ڪوئل ويٺي آهي ۽ گلن جو هار ٺي پوئي. هڪ ٻانهي هن کي مورڇل ٿي هڻي، ٻيون ٻانهيون اچ وڃ ٿيون ڪن، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته سارو محل جاڳي رهيو آهي. ٻاگهي ٻائي شاهاڻي شان سان داخل ٿئي ٿي. ڪوئل ڪٽ تان اٿي ڪنڌ نوائي چوي ٿي.)

ڪوئل: پڪي سائڻ جا ڪوئل پير ٿي ڇُهي.

ٻاگهي: شل شهزادي ڪوئل گلاب جي گلن جيان ٽڙندي رهي.

(هلڪي خاموشي. ٻاگهي شاهاڻي شان سان وکون کڻندي دريءَ ڏانهن وڃي ٿي)

ڪوئل!

ڪوئل: جي پڪي سائڻ.

ٻاگھي: پڳ جي ڪا خبر آئي.

ڪوئل: نه پڪي ساڻڻ اڃا ڪا خبر نه آئي آهي.

ٻاگھي: (اھڙي گنڀيرتا جنھن مان پريشاني ٿي بکي) اڄ سنڌ جا سڀئي سردار گڏ ٿيا آهن ۽ سنڌ جي پڳ جو فيصلو ٿيڻو آهي.

دولھه دريا خان :آغا صاحب سنڌ جي سورمي جي زندگي "دولھه دريا خان" نالي ڊراما لکي ڏسندڙن کان داد حاصل ڪيو هو. (دريا خان جي محل سراءِ. دريا خان دريءَ وٽ بيٺو آهي ۽ دريءَ کان ٻاهر ٿو نهاري. دريا خان جي زال هيمون اندر اچي ٿي. هيمونءَ جي پيرن جو آواز ٻڌي دريا خان منهن ورائڻ ڪانسواءِ پڇي ٿو.)

دريا خان: ڪير آهي؟

هيمون: سورهين جي سردار، سنڌ جي سونهاري، دريا خان جي پيرن جي پٽي، هيمون!

دريا خان: هيمون، تون اسان جي پيرن جي پٽي نه، پر اسان جي روح جي راحت آهين. تون سنڌ جي ٻرن جي بهار ۽ ٿرن جي ٺڏڪار آهين. اسان توکي ڏسندا آهيون ته اسان جو منجهيل من ڪنول جيان ٽڙي پوندو آهي.

"آغا سليم جي تاريخي ڊرامن تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي لکيو آهي ته آغا سليم جا ٻه ناٽڪ "دودو چينسر" ۽ "دولھه دريا خان" بالترتيب ڪيڏيا ويا آهن. ڏسڻ وارن ٻنهي کي تمام گھڻو پسند ڪيو. جيڪو جوش خروش نظر آيو، ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا ماڻهو ناٽڪ لاءِ آتا آهن." (سنڌي ادب جي مختصر تاريخ)

مطلب ته آغا سليم انهن ڊرامانگارن مان آهي، جن ڊرامن کي نئون روپ ڏيئي ان ۾ وسعت آندي آهي. هن فرد جي تنهائي، محرومي ۽ انساني قدرن کي پيش ڪيو آهي. هن وٽ رومانيت جو تصور عروج تي پهتل آهي. سندس مرڪزي ڪردار سچي رومانيت جا علمبردار آهن.

امر جليل (8 نومبر 1936)

امر جليل جو اصل نالو عبدالجليل ولد عبدالغني قاضي آهي. سندس

جنم سنڌ جي تاريخي شهر روهڙي ۾ ٿيو. پاڻ مشهور ڪهاڻيڪار، ڊراما نگار، ناول نگار ۽ ڪالم نويس آهي. امر جليل نه صرف ڪامياب ڪهاڻيڪار آهي، پر هن ڪافي ريڊيو، ٽي وي ۽ اسٽيج لاءِ ڊراما ۽ فلمن لاءِ ڪهاڻيون ۽ ڊائلاگ به لکيا آهن؛ جيڪي سيئي سنڌس ڪهاڻين وانگر مشهور ٿيا. امر جليل کي ڪيترائي ايوارڊ پڻ ملي چڪا آهن. امر جليل ڪراچيءَ ۾ 1960ع واري ڏهاڪي ۾ اسٽيج لاءِ ڊراما نه صرف ڊائريڪٽ ڪيا، بلڪ ڊرامن ۾ اداڪاري به ڪئي ۽ ڊراما تحرير به ڪيا. ان دور ۾ سنڌس اسٽيج ڊرامن ۾ پاڪستان ٿيئٽرز، نيشنل ٿيئٽر ۽ پاڪستان آرٽس ڪائونسل ڪراچي طرفان "سائبان کي نيچي"، "ايڪ ڪمهار سب ڪلوني"، "سنسار ۽ انسان". ڊرامن ايتري ته مقبوليت حاصل ڪئي جو ڪيترائي دفعا اسٽيج ڪيا ويا. اسٽيج کانپوءِ امر جليل جو ريڊيو جو به ذاتي تجربو رهيو آهي، هو خود ريڊيو پروگرام مينجر جي حيثيت سان ڪم ڪري چڪو آهي. اهڙي طرح ٽي وي سان به سنڌس واسطو رهيو آهي. ٽي وي رستي تعليم جي سکيا جي سلسلي ۾ سنڌس وڏيون خدمتون آهن. ان سلسلي ۾ هو آمريڪا، فلوريڊا اسٽيٽ يونيورسٽي مان ايجوڪشنل ٽيڪنالاجي (ٽيليويزن پروگرام پروڊڪشن) جي سلسلي ۾ پوسٽ گريجوئيشن ڪئي.

امر جليل جي ڊرامن ۾ "سڄڻ سفر هليا" (ريڊيو ڊراما 1968) "زخم زندگيءَ جا" (ريڊيو ڊراما 1970)، "مٽي جا ماڻهو" (سولو ٽي وي ڊرامو 1970) "هونداسي حيات" (ٽي وي ڊرامو 1972)، "عيد ٽي ويئي" (ٽي وي ڊرامو 1972)،"دوزخ" (ٽي وي ڊرامو 1972)، "ماءُ" (ٽي وي ڊرامو 1972) "فرمانبردار" (ٽي وي ڊرامو 1972)، "شڪست کانپوءِ" (1995)، "ڳوليان ڳوليان م لهان" (1998)، "مٽيءَ جا ماڻهو" (سيريل 1999)، "فنڪشن" (1972)، "عيد مبارڪ" (1976)، "ماسي مستاني" (1976).

امر جليل ڪجهه اردو سيريل لکيا آهن جن ۾ "مسافتين"، "زيست (1997)، "سارنگ" (1992)، "سناٽه" (1993)، "دهشت" ۽ "ڀهنور" قابل ذڪر آهن.

انسان: امر جليل جو پهريون ڊرامو "انسان" هو، جيڪو نيشنل ٿيئٽرس

ڪراچي ۾ 1963ع ۾ اسٽيج ٿيو هو. ڊرامو انسان نئين زندگي ۾ آڪٽوبر 1965ع ۾ شايع ٿيو. هي ڊرامو رحمان ڏاڙيل ۽ سندس ماءُ جي مرڪزي ڪردارن سان آهي. رحمان هڪ رحمدل ڏاڙيل آهي، جنهن کي سندس پيءُ، ماءُ سميت هڪ طوفان جي رات گهر مان ڪڍي ڇڏيو . ٻئي طرف رحمان ۽ سندس زهره نالي هڪ ڇوڪري کي جاسوس سمجهي اغوا ڪري ڪٽي آيا آهن. رحمان کي ماءُ جو حڪم ڪيو آهي ته عورت کي آزاد ڪيو وڃي. ڊرامي جي آخر ۾ ماءُ رحمان تي زور پيري ٿي ته هو ڏوهن جي دنيا کي ترڪ ڪري ۽ شريفن جي زندگي بسر ڪري. رحمان کي سندس والده ڪيس پيءُ سان ملائڻ لاءِ بيتاب آهي جڏهن ته رحمان کي ٻڌائي ٿو ته ها، ڪالهه مون ان ستگهر کي قتل ڪري ڇڏيو.

هي سڄو ڊرامو، انسان جي ان ڪردار جي ترجماني ڪري ٿو، جنهن ۾ هڪ نوجوان والد جي ناانصافي، والده جي احساس محرومين سبب ڏاڙيل بڻجي ۽ آخر ۾ ماءُ جي حسرتن جي بدلي خاطر پيءُ کي قتل ڪري ڇڏي ٿو.

درياءَ توتي دانهن: هي ريڊيو لاءِ لکيل سندس پهريون ڊرامو هو، جيڪو 1967ع ۾ حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن تان نشر ٿيو.

سائينداد کي خبر پوي ٿي سندس ڀائٽي رحيمونءَ پنهنجي ڀيڻ عائشه جو سڱ هڪ بيمار، ڪراڙي پر دولتمند زميندار کي ڏيڻو ڪيو آهي. هو ڪيس سمجهائڻ لاءِ ۽ مرحوم ڀاءُ سان ڪيل وعدي کي پاڙڻ لاءِ ڪچي وڃي ٿو. جتي رحيمون ڏاڍي بد اخلاقيءَ سان ڪيس پيش اچي ٿو. سائينداد کي صدمو ٿئي ٿو. سندس زال ڪيس صلاح ڏئي ٿي ته عائشه ۽ احمد جي شاديءَ سان سمورو جهيڙو ختم ٿي ويندو. ڪيس پڪ آهي ته رحيمون سندس جهولي خالي نه موٽائيندو ۽ ڪيس پٽ لاءِ پنهنجي ڀيڻ جو سڱ ڏيندو. سائينداد جيتوڻيڪ سندس ان خيال جي سخت مخالفت ڪري ٿو، پر هوءَ عائشه کان احمد سان شادي ڪرڻ جي رضامندي وٺي اچي ٿي. رحيمونءَ سان هوءَ ملي نه سگهي آهي ، پر ڪيس پڪ آهي ته هو انڪار نه ڪندو. احمد کي جڏهن ان ڳالهه جي خبر پوي ٿي، تڏهن هو به پيءُ وانگر ان رٿ جي سخت مخالفت ڪري ٿو. ان وچ ۾ رحيمون ڏاڙو هڻائي ٿو. احمد عائشه کي ڏاڙيلن ۽ پوليس

جي چڪريءَ مان ڪڍي اچڻ لاءِ ڪچي مان وٺي موٽي ٿو. سندس ڀيڻ وچ سير ۾ ڦاسي لڙهي وڃي ٿي. احمد ۽ عائشہ سنڌوءَ جي حوالي ٿي وڃن ٿا.

اونده ۽ روشني: سندس پهريون ڊرامو ”اونده ۽ روشني“، ٽي وي لاءِ هو، جيڪو ڪراچي سينٽر تان نومبر 1970ع ۾ ٽليڪاسٽ ٿيو. هن ڊرامي جو شمار ٽي وي جي شاهڪارن ڊرامن ۾ ٿئي ٿو.هن ڊرامي ۾ ٻه مکيہ ڪردار غزالہ رفيق ۽ قربان جيلاني ادا ڪيا، ٽيون ڪردار رشيد هميراڻيءَ ڪيو. هي ڊرامو بلوچي زبان ۾ ترجمو ٿي ڪوئيٽہ سينٽر تان پڻ پيش ٿيو.

هي ٽي وي ڊرامو 1977ع ۾ ڪراچي سينٽر تان نشر ٿيو. هي ڊرامو منظور قريشي پيش ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ ٽي مرڪزي ڪردار يعني يوسف ، زرينہ ۽ قاسم آهن. ڊرامي جي ڪهاڻي زرينہ ۽ يوسف جي محبت تي ٻڌل آهي. يوسف جي مرڻ جي غلط خبر اچڻ تي زرينہ قاسم سان شادي تي ڪري ڇڏي. پر هو ڪجه وقت ڪانپوءِ موٽي اچي ٿو.

زرينہ: اسان سمجهو هو تہ تون مري ويو آهين.

يوسف: تو ۽ مون سنڌوءِ جي پاڻي ۾ پير پسائي گڏ جيئڻ ۽ مرڻ جو واعدو ڪيو هو. آءُ توکان سواءِ ڪيئن مري سگهندس.

بعد ۾ زرينہ قاسم سان شادي ڪري ڇڏي ٿي. قاسم يوسف جو ماروٽ آهي. قاسم ۽ زرينہ کي جبار ۽ سڪينہ ٻه ٻار آهن جن سان هو بيحد محبت ڪن ٿا. پوري ڪهاڻي قاسم جي گهر ۾ رڪارڊ ٿيل آهي ۽ تجسس سان ڀرپور آهي ۽ زرينہ ۽ يوسف جا دل ڏڪائيندڙ ڊائلاگ آهن. آخر ۾ يوسف، زرينہ ۽ قاسم جي خوش زندگيءَ جي ڪري زرينہ جي زندگيءَ مان نڪري وڃڻ جو وچن ڪري گهر مان هليو وڃي ٿو.

ماءُ: امر جليل جي لکيل هن ڊرامي کي پي. ٽي وي (پاڪستان ٽيليويزن ڪارپوريشن) کان انعام مليو. هن ڊرامي ۾ انڌي ماءُ جو ڪردار غزالہ رفيق ۽ (مفرور قيدي) پٽ جو ڪردار وسيم ڪيو. هيءُ پهريون سنڌي ڊرامو هو جيڪو پاڪستان جي سمورين اسٽيشنن تان هلايو ويو ۽ پروڊيوسرن کي هدايت ڪئي ويئي تہ انهيءَ کي ضرور ڏسن.

ناٽڪ (1973): هن ڊرامي ۾ سنڌ جي روزمره جي مسئلن کي موضوع طور

پيش ڪيو ويو آهي. اهڙن مسئلن مان هڪ مسئلو آهي نوجوان جوڙن جو پاڻ ۾ پيار ۽ پوءِ انهيءَ پيار واري جذبي جو جذهن والدين قدر نہ ڪندا آهن، تڏهن ڇوڪري پنهنجي محبوب سان گهر ڇڏي نڪري ويندي آهي. پر هن ڊرامي ۾ امر جليل ڪجهہ ٻي راهہ ورتي آهي.

هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ يونيورسٽيءَ ۾ نوجوان ڇوڪرو (مقصود) هڪ ڇوڪريءَ (روزيءَ) سان محبت ڪري ٿو. ڇوڪريءَ جا ماءُ پيءُ شاديءَ لاءِ راضي نہ ٿا ٿين. مقصود، روزي (ڇوڪريءَ) کي ساڻس ڀڄي هلڻ لاءِ زور ڀري ٿو، پر ڇوڪري چوبس ٿي تہ "مان جوانيءَ جو عذاب برداشت ڪنديس. مان تنهنجي لاءِ زهر کائي مرڻ لاءِ تيار آهيان، پر توسان ڀڄي نہ هلنديس." مقصود روزيءَ کان ناراض ٿي واپس گهر اچي ٿو. ماڻس ٻڌائيس ٿي تہ هن جي پيءُ کي دل جو دورو پيو آهي ۽ ڪيس سندس ڀيڻ جو خط ڏيکاري ٿي تہ تنهنجي ڀيڻ قادر سائيڪل واري سان ڀڄي ويئي آهي.

هن ڊرامي جي خاص ڳالهہ هيءَ آهي تہ سماج جي دائرن ۾ رهندي، هڪ نوجوان اها ڳالهہ برداشت نہ ٿو ڪري سگهي تہ هن جي ڀيڻ ڪنهن سان ڀڄي وڃي، پر پاڻ چاهي ٿو تہ سندس محبوبہ ماءُ پيءُ جي عزت جي پرواهہ نہ ڪري ۽ پنهجو گهر ڇڏي ساڻس ڀڄي هلي.

امر جليل جي ڊرامن تي تبصرو ڪندي هدايت آخوند لکيو آهي تہ " امر جليل جا بہ ڊراما "اوندهہ ۽ روشني" ۽ "ماءُ" تمام سنا هئا. چست جملا چڻ زهر ۾ تير هئا. ڪڏهن ڪڏهن جليل ڊرامي ۾ ڪلائميڪس پيدا ڪري نہ سگهندو آهي. شايد شعوري طور ائين ڪندو هجي." (سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما، سنڌي ادب 1985) امر جليل جا ڊراما "متي جا ماڻهو" ۽ "دل جي دنيا" تيرنهن قسطن کان متي رهيا. هنن ڊرامن ۾ سندس لازوال محبتن جو ذڪر آهن جي ظاهري طرح لاحاصل آهن پر دلي طور هميشہ گڏوگڏ رهن ٿيون. ان کان علاوه هن جي ڊرامن ۾ روزمرهہ جي مسئلن کي بہ موضوع طور پيش ڪيو ويو آهي، ان جي ڊرامي ۾ هڪ طنزيہ ڪردار ضرور هوندو آهي جو مزاحيہ انداز ۾ سماجي براين تي تنقيد ڪندو آهي. متيءَ جا ماڻهو ۾ ڊم ڊم ڊبو جو ڪردار ۾ امر جليل سنڌ جي مروج حالتن تي سخت چوٽون ڪيون آهن.

امر جليل جي ڊرامن جا اڪثر موضوع سنڌ جي سماجي مسئلن ۽ قوميت جي جذبي تي ٻڌل هوندا آهن. هن سنڌي قوم جي روحاني، تهذيبي ۽ قومي امنگن ۽ سنڌ ڌرتي ۽ سنڌي ٻولي سان اٿل پيار ۽ محبت واري جذبي ۽ قوم لاءِ دل ۾ پيدا ٿيل قومي جذبي جي ترجماني پڻ ڪئي آهي. هن جي ڊرامن ۾ سنڌي ماڻهن جي بک، بيروزگاري، انهن سان ٿيل ڌاڌايون، ظلم ۽ انهن جون مصيبتون نفرتون، عداوتون بيان ٿيل آهن.

شڪست ڪانپوءِ: هي ڊارمو سنڌ جي هڪ اهم ٻرندڙ مسئلي بابت لکيل آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ عورت جو حق بخشرايو وڃي ٿو. هن جاگيرداري نظام ۾ ڊرامي جو هيرو ڪجهه بہ ڪري نٿو سگهي ۽ سندس جدوجهد شڪست ۾ تبديل ٿي وڃي ٿي.

مٽيءَ جا ماڻهو: ۾ مرڪزي ڪردار گلاب چانڊئي ادا ڪيو هو. سندس والد جو ڪردار مرحوم نور محمد لاشاري ادا ڪيو هو. هن ڊرامي ۾ هڪ طرف تعليمي ادارن ۾ سياسي بليڪميلنگ کي موضوع بڻايو ويو، جنهن ۾ غريب گهراڻي جا شاگرد خانداني سياستدانن جي اولاد جي بليڪميلنگ جو شڪار ٿي وڃن ٿا. هتي سياست هميشہ انهن جي هٿ ۾ آهي، جيڪي خانداني طور هڪ پيڙهي کان ٻي پيڙهي ۾ منتقل ٿئي ٿي. هن ڊرامي جي ٻئي طرف گلاب چانڊيي ۽ غزل صديق جي ڪردارن ۾ لازوال محبتن جو داستان ڏيکاريل آهي.

امر جليل جا اڪثر ڊراما سنڌ جي ٻهراڙين بجاءِ شهري ماحول جي نمائندگي ڪندا آهن. هن جا مرڪزي ڪردار مروج حالتن سان ٺاهہ ڪري نہ سگهندا آهن، جنهن جي ڪري سندن پڄاڻي المناڪ ٿي پوندي آهي. امر جليل جي ڊرامن تي ڪهاڻي بجاءِ مڪالما حاوي هوندا آهن. جنهن جي ڪري سندس ڊراما وڌيڪ پسند ڪيا ويندا آهن. ان کان علاوه هن جي منظرنگاري پڻ شاندار هوندي آهي.

امر جليل جي ڊرامن ۾ سندس ڪهاڻين وانگر رومانيت جو عنصر انتهائي غالب هوندو آهي. امر جليل جو محبت جو فلسفو ”ڳوليان ڳوليان مَ لهان“ وارو آهي. مجموعي طور تي امر جليل جا سيئي ڊراما ڪامياب رهيا آهن.

امر جليل ڊرامن کان علاوه ڪيترن ئي سنڌي فلمن جا مڪالما پڻ لکيا آهن، جن ۾ "نوري ڄام تماچي" (1968) "گهونگهٽ لاهه ڪنوار" (1970)، "بادل" (1972) "منزا شال ملن" (1972) ۽ "البيلي" (1973) شامل آهن.

قمر شهباز (1938_2010)

قمر شهباز ٻگهيو جو جنم نوابشاهه ۾ ٿيو. سندس شخصيت سنڌي ادب ۾ گهڻ رخي آهي، پاڻ ڪهاڻيڪار، شاعر، ڪالم نويس ۽ ڊراما نگار طور پاڻ مڃائي چڪو آهي. قمر شهباز جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. "واچوڙن ۾ لاٽ"قمر شهباز صاحب جي ناٽڪن جو مجموعو آهي. قمر شهباز ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ تمام گهڻا ۽ سٺا ڊراما لکيا آهن سندس ريڊيو ڊرامن ۾ "واچوڙن ۾ لاٽ"، "ڪاري"، "قرض مرض فرض"، "رشتا"، "تنهنجون ڳالهيون سڄڻ"، "مان ۽ منهنجو ساٿي" اهم آهن. جڏهن ته ٽي وي ڊرامن ۾ "ٻه ۽ ٻاويهه"، "دادلو"، "انٽرويو"، "شڪست"، "پاڇي جي تلاش"، "ڪنگلو"، "پاچا ۽ پڙلاءُ"، "واري سندو ڪوٽ"، "پنهل ڪان پوءِ"، "راهون جدا جدا" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما شامل آهن.

انٽرويو: سڀ کان پهرين هن ٽيليويزن لاءِ مزاحيه ڊرامو "انٽرويو" لکيو. دراصل انٽرويو سندس هڪ ڇپيل ڪهاڻيءَ جو ڊرامائي روپ هو. جنهن ۾ منظور قريشي، شهزادي، پروين اڪبر ۽ عبدالحق ابڙي جن خاص ڪردار ادا ڪيا.

ڪاري :ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو ته "قمر شهباز ٻه سماجي مسئلن تي لکيو آهي. هن هڪ پراڻي انوکي ۽ سماجي موضوع کي ڊرامائي شڪل ڏني آهي. "ڪاري" عنوان واري ڊرامي ۾ سنڌ جي هڪ مثالي وڏيري جي ذهنيت ڏيکاريل آهي ۽ وڏيرو غريب ڪڙميءَ جي عزت تي وار ڪرڻ کان پوءِ ان جي ڌيءُ جنت کي "ڪاري" مشهور ڪرائي، پنهنجي ڪوٽ ۾ رکي ٿو.

نيٺ جنت (ڪاري) ماڙيءَ تان ٽپ ڏيئي هيٺ ڪري ٿي ۽ مري وڃي ٿي، پر وڏيري جي حويليءَ جي زينت بنجي مٿي رهڻ نه ٿي چاهي. اسان جي سماج ۾ صدين کان رواج آهي ته "ڪاري" سان ڪو ٻه رشتو ناتو نه هوندو آهي، ۽ ڪاريءَ جي سزا موت هوندي آهي. انهن رسمن جي آڌار تي وڏيرو ظلم

ڪرڻ جي جرئت ڪري ٿو. هي ڊرامو سنڌ جي وڏيرڪي ماحول جي چٽي تصوير آهي.“ (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو)

پاڇا ۽ پڙلاءُ :هن جو ڊرامو ”پاڇا ۽ پڙلاءُ“ هڪ ڪامياب تجربو رهيو. سڄو ڊرامو هڪ ڪردار تي مبني آهي. فقط هڪ ٻن هنڌن تي انهيءَ ڪردار جي محبوبہ جو روح ٿوري وقت لاءِ ڏيکاريو ويو آهي.

ڪهاڻي هڪ رات جي :قمر شهباز ”ڪهاڻي هڪ رات جي “ ڊرامو لکي هڪ ٻيو تجربو ڪيو جنهن ۾ ڪردارن کي ڳالهائيندي نہ بلڪ مڪالما اوورليپ (Over lap) ڪندي ڏيکاريو ويو.

واچوڙن ۾ لاٽ: يوسف ۽ شهزاديءَ جي پيار جي هڪ نئين انداز جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ يوسف هڪ باهمت نوجوان جو ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي اصول تي هلڻ جو حامي آهي. ڳوٺ کي ٻوڏ جي خطري کان بچائڻ لاءِ يوسف ۽ ٻيا ڳوٺاڻا، بچاءَ بند ٻڌڻ جي رٿابندي ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ جڏهن هو ڳوٺ جي رئيس کان گڏجي مدد جي گهُر ڪن ٿا تہ رئيس ڪين اهو چئي ٽاري ٿو ڇڏي تہ رستا ۽ بند وغيره ٺاهڻ سرڪار جو ڪم آهي. موت ۾ يوسف جو اهو جملو تہ ”وطن جي حفاظت هر شهريءَ جو فرض آهي. آزاد قومون امداد جو انتظار نہ ڪنديون آهن.“ نهايت اثرائتو جملو آهي. سڀ ڳوٺاڻا گڏجي پنهنجي ڳوٺ واري حد آڏو بچاءَ بند ٺاهين ٿا. جڏهن تہ رئيس جي وڏائيءَ ۽ سستيءَ سبب سندس ڳوٺ وارو حصو ٻڏي وڃي ٿو.

قرض، فرض ۽ مرض: مزاحيہ انداز ۾ لکيل آهي. هونءَ مزاحيہ ڊرامن جي اسان وٽ گهڻي کوٽ آهي.

رشتا: هن دور جي سچن رشتن ناتن جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ ڪردار موسي جي پنهنجي اڪيلي پٽ ماڻڪ لاءِ محبت ۽ انتظار جي ڪيفيت اثرائتي بيان ٿيل آهي. ماڻڪ ريل گاڏيءَ ۾ چڙهندي، ڪري پوڻ سان مري وڃي ٿو ۽ موسو پنهنجي پٽ ماڻڪ واري محبت هڪ يتيم ڇوڪر رمونءَ کي ڏئي ٿو. ان سلسلي ۾ موسي جو هڪ اثرائتو جملو چيل آهي تہ ”پٽ، اڄ اسان ٻئي يتيم ٿي ويا آهيون. اسان کي هڪ ٻئي جي سهاري جي ضرورت آهي. مان توکي ماڻڪ جو پيار ڏيندس ۽ تون مون کي اولاد جي

آسيس ڏجانءِ.“

هن جي ڊرامن جي مجموعي ۾ سيئي دلچسپ، تفريحي ۽ ڪل ڀوڳ جي موضوع تي ڊراما شامل آهن، ته انهن ۾ ٽرئجڊي به آهي، فرد، ڪٿي ٽٽن ٿا، ڪٿي جُڙن ٿا، چانو چپر ڳولين ٿا، مايوسيون ۽ خوشيون سڀ ڊرامن ۾ موجود آهن ۽ پڙندڙ توڙي پڙهندڙ کي متاثر ڪن ٿيون. ڪٿي ڪٿي محسوس ٿئي ٿو، ته قمر شهباز جو ڊرامي ۾ تمام گهڻو مطالعو، سندس ڪردارن تي حاوي ٿئي ٿو.

مثال طور ”رشتنا“ جو ڪردار، موسو بنهه ڳوٺاڻو آهي ۽ سندس پڙهندڙ پٽ ماڻڪ، جيڪو هن جي روح جي ڪل پونجي آهي، پر جڏهن سالن کان پوءِ ڳوٺ موٽي اچڻ وارو آهي، ته ريل گاڏي جي حادثي ۾ مري ٿو وڃي ۽ اها خبر جڏهن موسي کي پوي ٿي، ته ڊرامي ۾ اهڙو موڙ اچي ٿو، جيڪو ڪنهن ڳوٺاڻي بدران شهري ڪردار جي نفسيات کي وڌيڪ ويجهو آهي. موسو اسٽيشن تي ڇولا وڪڻندڙ يتيم ٻار رموءَ کي، پنهنجي ماڻڪ جي جاءِ تو ڏئي. اهو انساني جذبو آهي ضرور، پر عام ڳوٺاڻي ماڻهوءَ جا جذبا سنئين واٽ وانگر ٿين ٿا، جن ۾ ور وڪڙ ٿين ئي ڪونه جذبن جي ايتري نفاست، ڪنهن ڏکهي عرصي مان لنهندڙ وچولي طبقي جي شهري ماڻهوءَ جي نمائندگي ڪري ٿي.

مطلب ته قمر شهباز جا ڊراما سنڌي سماج جا ڊراما آهن. قمر شهباز جا اڪثر ڊراما پنهنجي دؤر جا ڪامياب ڊراما آهن. قمر شهباز جي ڊرامن جون ڪهاڻيون سنڌ ڌرتيءَ جي دانهن آهن. هن سنڌ ۾ موجود بدعتن، جهڙوڪ: اقربا پروري، بداخلاقي، عياشي ۽ ملاوٽ جهڙن موضوعن تي لکيو آهي. ان کان علاوه وڏيرن ۽ پاڻاريدارن جي ظالماڻين ڪاروائين ۽ ڌاڙيلن جي آزارن تان پردو کنيو آهي. اهڙي طرح پرماريت، بي اصولي سياست ۽ منافقت به هن جا موضوع رهيا آهن. سندس ڊرامن لاءِ هدايت آخوند موجب ”ڊراما به پنهنجي ڪهاڻين جيان اثرائتا ۽ ڀرپور لکندو آهي. زهريلا ۽ تکا جملا استعمال ڪندو آهي. ڊرامي يا ڪهاڻي جو انت اهڙي نموني آڻيندو آهي، جو بي اختيار واهه واهه نڪريو وڃي.“ (سنڌي ٽي وي ڊراما، سنڌي ادب 1985)

ممتاز مرزا (1940– 1997)

ممتاز مرزا جو سنڌي ادب ۾ هڪ اوچو مقام آهي. پاڻ شاهہ جو محقق، اعليٰ درجي جو سوانح نگار ۽ مشهور ڊراما نويس هو. سندن جنم ڳوٺ ٽنڊو آغا ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. ممتاز مرزا جو اصل نالو توسل حسين هو. سندس والد مرزا گل حسين پڻ هڪ بهترين شاعر ۽ ڊرامانگار هو.

مرزا صاحب 1962 کان 1971ع تائين ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سان وابستہ رهيو ان کان پوءِ PTV ڪراچي ٽي وي سينٽر تي اسڪرپٽ پروڊيوسر رهيو. ان کان پوءِ ڀٽ شاهہ ثقافتي سينٽر تي ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت سان ڪم ڪيو ۽ جتي سنڌي ڊراما لکڻ سان گڏوگڏ ادبي پروگرامن جي ميزباني ڪيائون. وفات تائين ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۾ ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت سان خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. مرزا صاحب جي ريڊيو ۽ ٽي وي سان ڪيتري ئي وقت تائين وابستگي رهي، ان حساب سان ريڊيائي ۽ ٽي وي ڊراما لکيائون جن جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ ٽيهہ ٿيندو. اهڙن ڊرامن ۾ اڪثر اصلوڪا، ڪي ترجما ۽ ڊراما تشڪيل آهن.مرزا صاحب هوندئن تہ هر موضوع تي ڊراما لکيا پر تاريخي. نيم تاريخي ۽ جاسوسي سندس پسند جا موضوع هئا. سندس ڊرامن ۾ "تعبير" (1963)، "سورج مکي" (1963)، "آخري رات" (1965) "موت کان پوءِ" (1965) "واٽون ۽ نيڻ" (1976)، "سي ئي جوڻين ڏينهن" (1967)، "پنرو بدامر" (1968) "پڙاڏو سو سڏ" (1970)، "فيصلو" (1979)، "ستارن بنا رات" (1979) "اندر جنين اڏ"، "سچائيءَ جو عڪس" ۽ "سرءُ جو پن" قابل ذڪر آهن.

آخري رات: قومي تاريخي ناٽڪن ۾ " آخري رات" ممتاز مرزا جو شاهڪار ناٽڪ آهي. موهن جي دڙي جي تهذيب ۽ تباهي انهيءَ جو موضوع آهي. هن ۾ سنڌي قوميت کي اجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. سندس "آخري رات" شاهڪار آهي جنهن کي ڪولمبيا براڊ ڪاسٽنگ طرفان ڪرايل عالمي مقابلي ۾ ٻيو نمبر قرار ڏنو ويو.

موئن جي دڙي جي انهيءَ پُر اسرار تهذيب جي پرولين ۽ ڳجهارتن کي سلڻ ۽ سمجهڻ جي هڪڙي ڪوشش آخري رات ڊرامي ۾ ڪيل آهي. انهن

ڪندرن مان لڌل نچڻي (The Dancing Girl) ۽ پروهت (The Head Priest) جي بوتن کي ممتاز مرزا هن ڊرامي ۾ هڪ نئين زندگي ڏني، ٻڌندڙن کي وقت جي وهڪري ۾ تاريندو پنج هزار سال اڳ جي موئن جي دڙي ۾ وٺي هلي ٿو. رات جو وقت آهي ۽ شهر ۾ گهر گهر ڏيا پيا ٻرن. گهٽين ۽ رستن تي رونق ۽ پيهه پيهان آهي. هر طرف ٽهڪڙا ۽ خوشيون آهن، محفلون ۽ چيرن جا چمڪات آهن. اها رات جنهن ۾ سڀ ڪجهه ٺيٺو هو، اهو سڀ ڪجهه جنهن جي جوتشيءَ کي اڳواٽ خبر آهي، جنهن جي لاءِ مها پروهت ورهين کان اوسيئڙي ۾ آهي ۽ جنهن گهڙيءَ پنهنجي اچڻ کان اڳ نرتڪيءَ جي من ۾ مونجهه پيدا ڪري ڇڏي آهي. پر ان گهڙيءَ اچڻ تي، ان وقت تي اُتر کان اچن وهٽن تي سوار وحشي اچن ٿا، رُڪ جو مينهن وسي ٿو، رت جون نديون وهن ٿيون ۽ باهه جون ڇپيون اٿن ٿيون. ڏسندي ئي ڏسندي پريل پڪيل شهر، قديم دنيا جي مهذب وستي خاڪ ۽ خون جو دڙو ٿي پوي ٿو. ڊرامو نيڪيءَ ۽ بديءَ جي تصادم (Conflict) مان جنم وٺي ٿو. ڊرامي ۾ حقيقت نگاريءَ، تخئيل ۽ فئنٽيسي (Fantacy) کي ملائي هڪ اهڙي فضا ٺاهي آهي جنهن مان ان قديم تهذيب جا پراسرار ڪردار علامتون بنجي اُڀرن ٿا. جوتشي وقت جي علامت آهي، جيڪو هميشه قائم ۽ دائم ٿو رهي. نرتڪي سونهن ۽ سادگيءَ جي علامت آهي، مها پروهت بديءَ جي علامت ۽ چندر سچ جي راهه جي پانڌيئڙي جي علامت آهي، جيڪو اڄ به شهريار جي روپ ۾ سچ جي ڳولا ۾ سرگردان آهي.

واٽون ۽ نيڻ : سندس هي هڪ تاريخي ناٽڪ آهي، جنهن ۾ پورچوگيزن جي ٺٽي تي چڙهائي جي تباهيءَ جي ڪهاڻي پيش ڪيل آهي. 'واٽون ۽ نيڻ' جو مرڪزي خيال شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي سر سامونڊيءَ مان ورتل آهي. شاهه لطيف ان سر ۾ هڪ اهڙي وڻجاريءَ جي احساسن ۽ امنگن جي تصوير چٽي آهي. ڊرامي جو اهم واقعو امير عيسيٰ ترخان جي دور حڪومت ۾ ٺٽي تي پورچگيزن جو اوچتو حملو آهي. انهيءَ واقعي جي سببن ۽ نتيجن تي ڊرامي جي اوسر ٿئي ٿي. ڊرامي جا مرڪزي ڪردار سهجان ۽ سنديس ڀتار ملوڪ آهن. امير عيسيٰ ترخان جي حڪم تي ملوڪ هن جي راڻيءَ لاءِ

پرانهين ملڪ مان موتي آڻڻ جي هامر هڻي سفر تي اُسهي ٿو. ڪيترائي مهينا لنگهي وڃن ٿا، پر هو واپس نه ٿو وري. سهجان هن جي اوسيئڙي ۽ انتظار ۾ جُهرندي پئي وڃي. انهيءَ وچ ۾ ملوڪ موتي ڪٺي ملڪ ڏانهن موٽي ٿو. پر ٺٽي پهچڻ کان اڳ هن جي ٻيڙي پورچگيزن جي جنگي ٻيڙي جي گهيري ۾ اچي وڃي ٿي، جن کي امير عيسيٰ ترخان ٻڪر جي حاڪم سلطان محمود جي بغاوت کي ٻنجي ڏيڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ دعوت ڏئي گهرايو آهي. هزارين بيگناهه انسان هنن جي ظلم جو شڪار ٿين ٿا ۽ ثقافت جي مرڪز ٺٽي ۾ هر طرف رت جا ريلا ۽ باهه جون ڇپيون آهن. سهجان ملوڪ کي چوي ٿي:

”تون اهو نه آهين، اهو تون نه آهين جنهن جي لاءِ ايامن کان نيڻ وڇايو ويٺي آهيان! آءُ انهيءَ جي واٽ پئي نهاريان. جيڪو اوچتو ئي اوچتو مون کان وڇڙي ويو ۽ .... مون کي ورهه جي وماس ۾ وجهي هليو ويو. هو ڪاري ڪيڙاؤ، موتين ميڙاؤ. وري واپس وطن تي واڳ وارڻيندو!“

”تون پاڻ کي ملوڪ نه چئه. مون سيڪجهه پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي...... تون ته انهن سان گڏجي ٻيڙي مان لٿو هئين جيڪي پاڻ سان باهه، رت ۽ موت کڻي آيا هئا.... ۽ منهنجي شهر جا ڪک ... گهڙي کن ۾ چا مان چا ٿي ويو!“

پنرو بدامر: ممتاز مرزا سنڌيءَ جو پهريون اديب آهي، جنهن سنڌ جي مشهور تاريخي ڪردارن لاکو ڦلاڻو جي ڪردارن کي ريڊيائي ناٽڪن ۾ پيش ڪيو. پنرو بدامر ڪاڇي جو سرڪش سردار آهي.سمن جي حاڪم ڄام فيروز جي غلطيءَ ۽ بدگمانيءَ جي ڪري سنڌ جو وفادار ۽ وطن دوست جوڌو دريا خان شهيد ٿي چڪو آهي. هاڻي شاهه بيگ ارغون جي سموري لاڙ تي حڪمراني آهي. پر ڪاڇي جو سرڪش پنرو بدامر هن جي ڪوڙڪي ۾ اڃان نه ٿو ڦاسي. نيٺ وقت اچي ٿو ۽ ڪاڇي مان پنري جي غيرحاضريءَ جو فائدو وٺي، ارغون لشڪر هن جي ڪوٽ تي حملو ڪري قبضو ڪري ٿو ۽ مال غنيمت سان گڏ پنري جي لڄ سونل کي به زوريءَ پاڻ سان وٺي وڃي ٿو. اهو هن ڊرامي جو مرڪزي واقعو آهي. سونل جي وفاداري ۽ فرض شناسي ۽ پنري جي همت ۽ بهادريءَ جا واقعا، سونل مارئي جيٰ قائم ڪيل روايتن جي امين آهي. هوءَ

ارغون سردار جي هر لالچ کي ٺُڏي پنهنجي لوئيءَ جي لَڄَ رکي ٿي. ارغون سردار بنديخاني ۾ سونل کي لالچائي ٿو:

”اٺ، اجايو روئڻ ۽ ڦٿڪڻ ڇڏ. حياتيءَ جون جيڪي خوشيون ملن ٿيون، اهي حاصل ڪر.... هي سون هيرا، ويس وڳا پهرين منهنجي دل جي دنيا ۾ اچي آباد ٿي. سچ ٿو چوان تون کي فقط خوشيون ملنديون، فقط خوشيون......“

پر سونل مارئي وانگر ارادي جي پختي ۽ قول جي سچي آهي. هوءَ امير کي چوي ٿي:

”اي اميرا اها ريت اسان ۾ ڪانهي جو سون تي سيڻ مٽايون. اسين مارئي جي وطن جون ڄايون آهيون، توهان جهڙا سوين هزارين عمر ايندا ۽ پنهنجي سون، مَيَن، مالن ۽ ملڪيتن جي ڏڄ پسائي هرکائيندا. پر اسان وٽ اها ڳالهه مهٺو آهي“.

پنرو پنهنجيءَ لڄ کي دشمن جي قبضي مان ڇڏائي ويو، پر پنهنجي وطن جون واڳون انهن هٿن مان ڇني نہ سگهيو جن ۾ ڦبيل تيز ترارون ٺٽي ۽ اوسي پاسي جي علائقن تي پوءِ بہ گهڻي وقت تائين چمڪنديون رهيون. پنري بدام جي ڪردار جو اهوئي الميو (Tragedy) آهي جنهنکي ممتاز مرزا هن ڊرامي ۾ ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

لاکو ڦلاڻي :ممتاز مرزا سنڌ جو پهريون ڊرامانگار هو، جنهن سنڌ جي تاريخي ڪردار ”لاکو ڦلاڻ“ کي ريڊيائي ناٽڪ ۾ پيش ڪيو.

لاکو ڦلاڻي سنڌ جي جاگيرداري عهد جو هڪ مثالي نمائندو آهي. جنهن جي وعدي وفائي، سورهيائي، سخاوت، همت ۽ جوانمردي، آئي جو آڌرڀاءُ، عورت جي عزت ۽ احترام، مظلوم ۽ محتاج جي امداد، ٻارن ۽ ٻڍن جي پرگهور، ارادي جي پختگي، ڪمزور دشمن کي بخش ڪرڻ ۽ قومي دشمن کان ويرو وٺڻ، دوستيءَ جي لڄ رکڻ تي هن ڊرامي جي پلاٽ کي ترتيب ڏنو آهي، جنهن جي ڪري لاکي جي ڪردار جي دلڪشي ۽ دلفريبي چڱيءَ طرح اُڀري ظاهر ٿي آهي. هو پنهنجن ساٿين کي ٻڌائي ٿو:

”انجام کي پاٽي ڏيڻ کان ڪوبہ شريف ۽ بهادر ڪونہ ڪيٻائيندو. انهيءَ ڪم جي پورائي لاءِ جيڪڏهن مون کي پنهنجي جان بہ قربان ڪرڻي

پئي تہ مون کي افسوس نہ ٿيندو.“

”اوهين سيئي شاهد رهجو تہ لاکي وٽ پنهنجي انجام جي ڪيڏي نہ عزت آهي. اوهان وقت اچڻ تي پنهنجن ٻارن کي ٻڌائجو تہ لاکو جيترو جنگ جي ميدان ۾ سورهيہ هو اوتروئي پنهنجي وعدي پارڻ ۾ سخي.“

دريا خان: ممتاز مرزا سنڌ جي تاريخي ڪردار ”دريا خان“ کي ريڊيائي ناٽڪ ۾ پيش ڪيو.

پڙاڏو سو سڏ: نفسياتي موضوع تي لکيل آهي. هن ڊرامي ٻن ڪردارن صادق ۽ نازنين جي داخلي ڪردار نگاريءَ جو موقعو آهي. صادق هڪ فنڪار آهي، جنهن پاڻ مڪمل ڪرڻ جي جذبي هيٺ فلمي دنيا ۾ پاڻ کي شهرت جي اوج تي پهچايو آهي. هو پنهنجي شخصيت جو پاڻ پوڄاري ٿي پوي ٿو. هن پنهنجي وجود جي چوڌاري اَنا (Ego) جي اهڙي تہ مضبوط ڄار اُٽي آهي، جنهن کي ڪوشش ڪان پوءِ بہ ٽوڙي، ان مان ٻاهر نڪري اچڻ جي همت نہ ٿو ساري سگهي. هو انهيءَ ڄار ۾ پوريءَ طرح وڪوڙجي سوگهو ٿي پيو آهي. هن جو اصل نالو سليمان آهي، پر هن کي پنهنجي شهرت واري نالي صادق سان پيار آهي، اهو صادق جيڪو فنڪار آهي.

ماءُ ۽ محبت: معاشرتي موضوع تي لکيل آهي. سندس ڊرامن ”ستارن ڀنا رات“، ”فيصلو“ ۽ ”اندر جنين اڌ“ ۾ رومانوي پهلوءَ سان گڏ تجسس جو عنصر بہ شامل آهي.

فيصلو: مشهور ڪهاڻيڪار مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻي ”موهني جي شادي“ کي ممتاز مرزا هڪ دفعو ٻيهر لکيو ۽ ”فيصلو“ جو عنوان ڏنو. هن ۾ هڪ عورت جي نفسيات کي نهايت فنڪارانہ انداز سان پيش ڪيو آهي. سندس ڊرامو ”سرءَ جو پن“ بانو قدسيہ جي پنجابي ڊرامي جو ترجمو هو.

پنهنجن ڊرامن تي تبصرو ڪندي مرزا صاحب لکيو هو تہ ”پنهنجي تحريرن بابت فقط ايترو چوندس تہ مون سنڌ جي تاريخ کي پنهنجن ڊرامن جو مرڪز بڻايو آهي. مون انهن ۾ تاريخي حوالن سان سنڌ جي عام ماڻهن کي ڪردار طور منتخب ڪيو آهي ۽ اهو واضح ڪرڻ گهريو اٿم تہ هڪ ماڻهو پنهنجي سماجي، سياسي ۽ معاشي پسمنظر کان ڪيئن متاثر ٿئي ٿو ۽

ڪهڙن جذبن تحت انهن حالتن جو فيصلو ڪري ٿو سنڌ جي تاريخ جو قصيده گوئي مان ڪو خيال ۽ ڪو نقطو يا فڪر مليو آهي ته ان ۾ سنڌ جي ماڻهن جي همت، محبت ۽ جفاڪشي جا اهڃاڻ ڏنا اٿم ۽ اهي منهنجي هن ڊرامي جا خاص خيال آهن.“ (”آخري رات“ جو مهاڳ)

مطلب ته ممتاز مرزا جا ڊراما سنڌ جي تاريخي واقعن، قومي مسئلن سماجي شعور پيدا ڪرڻ جي لحاظ کان بهترين آهن. سندس ڊراما سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اهم جڳهه والارين ٿا. هن ريڊيو لاءِ لکيو يا ٽي وي لاءِ لکيو، پر پنهنجو هڪ مقام حاصل ڪيو. سندس ڊراما اڄ به سنڌي عوام لاءِ اتساهه پيدا ڪندڙ آهن.

مراد علي مرزا (1929_2011)

سنڌ جي هن مشهور ڪهاڻيڪار، نقاد، ترجما نگار ۽ ڊراما نويس جو جنم ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. هو ريڊيو پاڪستان سان وابسته رهيو . سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن .

مراد علي مرزا اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن جن ۾ هن جا موضوع سماجي مسئلا، گهرو زندگي، نفسياتي مونجهارا آهن. سندس اسٽيج ڊرامن ۾ ”ويهن ورهين کان پوءِ“ ۽ ” لهرين لک لباس“، ريڊيو ڊرامن ۾ ”قيد خانو“، ”زنجير“، ”چوراهو“، ”اداس پاڇا“، ”بيگاري ڪئمپ“ ۽ ٽي وي ڊرامن ۾ ”زخم زندگيءَ جا“، ”گنگهار“، ”ناسور“، ”آئينو“، ”اجرو من“، ”سئن هنيائون سج ۾ “ ۽ ”ڪهاڙو ۽ ڪنڌ“ قابل ذڪر ڊراما آهن.

مونجهارو : هن جو هڪ عربي ڊرامي جو ترجمو ”مونجهارو“ (1997ع) ۾ شايع ٿيل آهي. هي ڊرامو توفيق الحڪيم جي ڊرامي جو ترجمو آهي، هي ڊرامو پنهنجي عنوان جي ڀرپور عڪاسي ڪري ٿو.

اجرومن : هن ڊرامي ۾ هڪ ايماندار محنتي هيڊماسٽر ڏيڪاريو ويو آهي. هو جوان ڌيءَ جي شاديءَ لاءِ قرض وٺي ٿو. اهي پئسا چور ڪٽي پئي ويو، جو هو زخمي ٿي پڪڙجي پيو. هيڊماسٽر نه صرف ان کي معاف ڪيو پر سندس ملم پٽي به ڪري ٿو.

زنجير : مراد علي مرزا جو ريڊيائي ڊرامو ”زنجير“ هڪ سماجي ڊرامو آهي، جنهن ۾ گهرو جيوت جو نقشو پيش ڪيو ويو آهي. هن ڊرامي ۾ هڪ پوڙهي ڪي ان ڪردار ۾ پيش ڪيو ويو آهي، جو شاديءَ کان پوءِ هڪ پٽ جي پيءُ هوندي به پنهنجي سلڇڻي زال هوندي به، ڪنهن ٻيءَ عورت وٽ اچ وڃ شروع ڪري ٿو ۽ هو رات جو دير تائين ان عورت وٽ رهي، پنهنجي گهر تمام دير سان ايندو آهي. سندس زال سڄيون سڄيون راتيون سندس انتظار ۾ ويهي گذاري ٿي؛ سندس پٽ به انهيءَ انتظار ۾ جاڳندو رهي ٿو ته سندس بابو ايندو ۽ کيس شهزادي واري ڪهاڻي ٻڌائيندو.هڪ رات هو ڪافي دير سان موٽي ٿو. سندس زال، جا مڙس جي عادتن مان هاڻ اچي تنگ ٿي هئي، سا ساڻس جهيڙو ڪري ٿي. هو بکايل آهي ۽ ماني گهري ٿو. سندس زال ڪاوڙ وچان کيس ماني نٿي ڏئي ۽ طعنو ٿي ڏئيس ته هُن رن ماني نه کارايئي؟ مڙس کي غصو ٿو اچي ۽ ڪاوڙ وچان گهر، زال ۽ ننڍڙي پٽ رشيد کي ڇڏي هليو وڃي ٿو. ڪجهه عرصي کان پوءِ اها عورت وفات ڪري وڃي ٿي.

هن ڊرامي ۾ مرزا صاحب ان پوڙهي ۽ سندس پٽ (رشيد) جي وچ ۾ گفتگو مان پنهنجو مقصد ظاهر ڪرايو آهي، جو هن طرح آهي:

پوڙهو آئون انهي شخص کي پنهنجو پٽ چوندي شرم محسوس ٿو ڪريان، جيڪو پنهنجي عزت ۽ ناموس کي وچ بازار ۾ ٺوڪرون هڻندو ٿو وتي. ڇا توکي انهيءَ ڳالهه جو احساس ٿئي ٿو.

رشيد: (ٽهڪ ڏيندي) توهان کي عزت ۽ ناموس جو سخت احساس آهي، (ٽهڪ ڏئي ٿو). اوهان عزت ۽ ناموس جي قبا پهري دنيا وارن کي ته دوکو ڏيئي سگهو ٿا، پر مون کي فريب نٿا ڏيئي سگهو. منهنجي اکين اڳيان اوهان جي شخصيت هميشه بي نقاب رهندي. هن جا ڊراما”چوراهو“ ۽ ”بيگار“ ۾ ڪردارن جي نفسياتي اپٽار ڪئي وئي آهي.

علي بابا (1945)

علي بابا جو پورو نالو علي محمد ولد محمد رمضان بلوچ آهي. سندس جنم ڪوٽڙي ضلعي ڄامشورو ۾ ٿيو. هو ڊراما نويس، ناول نگار ۽ افسانه

نگاري ۾ پنهنجي حيثيت مڃرائي چڪو آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

علي بابا اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. جن مان اڪثر ڊرامن کي شهرت حاصل ٿي آهي. علي بابا کي ڊراما لکڻ جو وڏو ڏانءُ آهي. هن جي ڊرامن جي وڏي ڪاميابي اها آهي ته هن طبقاتي ڪشمڪش کي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي. اهڙي طرح سندس ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي، انهن ۾ سنڌ جي تاريخ، ثقافت ۽ خوبصورت ٻوليءَ جو استعمال ٿيل هوندو آهي.

هي جيون هي سپنا: علي بابا جي ڪهاڻي ”هي جيون هي سپنا“ خود ڪهاڻيڪار ڪان ڊرامائي تشڪيل ڪرائي پيش ڪئي ويئي. هن ۾ غزاله رفيق قربان جيلاني ۽ قيصر نقوي مکيه ڪردار ادا ڪيا. هي ڊرامو پسند ڪيو ويو.

دنگي منجهه درياهه: 1976ع ۾ جرمني جي ميونخ شهر ۾ عالمي ٽيليويزن ڊراما فيسٽيول ۾ هن ڊرامي يعني ”دنگي منجهه درياهه“ کي ٽيون انعام مليو هو. اهو ڊرامو نيشنل سرڪٽ تي ٽيلڪاسٽ ٿيل پهريون سنڌي ڊرامو آهي. هارين کان پوءِ سنڌ جي هڪ وڏي پورهيت طبقي يعني مهاڻن جو هن ڊرامي ۾ امت چٽ آهي. هن ڊرامي ۾ ڪشمور کان ڪيٽي بندر تائين ڦهليل اجهاڳ دريائي جيون جو نقشو آهي. هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي هڪ خاص طبقي مهاڻن ۽ درياءَ تي گذر ڪندڙن جي ٻولي، مزاج ۽ اٿي ويهڻي، طور طريقي کي جيئن جو تيئن پيش ڪيو ويو آهي.

سندس ڊرامن جي هڪ خوبي اها به آهي ته هو ماحول مطابق مڪالما پيش ڪري ٿو. مثال طور ”دنگي منجهه درياءَ“ ۾ هن ملاحن جي زندگي ۽ پيشي کي پيش ڪندي سندن درياءَ سان اڪير کي نهايت ئي سهڻي نموني پيش ڪيو آهي. ڊراما ۾ ماحول مطابق ٺهڪندڙ مڪالما ۾ انساني زندگي جي اوچ نيچ ۽ معاشي ناهمواري جو نقش ڊرامي کي ڪنيون بيٺو آهي. مثال طور ڪئمرا رات جو انڌو ڪار ۾ درياهه جو ڏک پيش ڪري ٿي. رات جي انڌو ڪار ۾ درياهه مٿان، پري پري کان ڇڊيون پاڇاڊيون ٻيڙيون جهلنديون ٽيون نظر آيون.

نئين روشنيءَ جا ٽڙڪا لهرن تي پوندا نچندا ٽا رهن. ڪئمرا "Zoom" ڪري هڪ ٻيڙيءَ کي ويجهو کان فوڪس ۾ آڻي ٿي. ٻيڙيءَ جي لالٽين جي روشنيءَ ۾ چارجا ٽنيا ۽ ٽرها ، گول دائري ۾ پري پري ٽائين لهرن مٿان نانگ جيان ورهٽندا ٽا وڃن. ٻيڙي چولين مٿان لڏندي لمندي ٿي وڃي. "ڏاٽو" ۽ "ڍانديي" وچ ۾ بيٺا رڇ ڇڏيندا ٽا نظر اچن.

"ساماٽو" چوڏهن سالن جو سگهارو پٽ پاڇيل تي سڪان سنڀاليو ويٺو آهي. ٻيڙيءَ جي وچ ۾ پنجن سالن جي ڇوڪري ۽ ڏيڍ سال جو ننڍڙو ڇوڪرو رليءَ مٿان ننڊ ۾ الوٽ نظر اچن ٿا. ڪئمرا چار ڇڪيندڙ ڍانديءَ ڪندي ڏاٽو تي اچي ٿي.

ڏاٽو جي سانت ڇهري تي ڪجهه ڪشت ۽ ڪاوڙ آهي. سندس نظر پاڻيءَ مان نڪرندڙ چار ۾ آهي.

(ڪنڌ کي ڏوڻ ڏئي درياهه ۾ نهاريندي)

ڏاٽو: "واهه ڙي درياهه شاهه. واهه. ڪتو آهين تہ سڇيون ڪر، پنج ماڻهو تي روپيا بہ نہ لهڻون ڇا."

(ڪئمرا اڳي مٿان چار ڇڪيندڙ ڍانديءَ تي اچي ٿي. هوڪن لاءِ هٿ ڪٽي وري چار ڇڪڻ لڳي ٿو ڪشت مان)

ڏاٽو: "بلير، رات ڪتي وئي، درياهه مان ڇڻ تہ مڇيون موڪلائي ويون. ههڙو ياڙي تہ درياهه ڪڏهن ڪين ٿيو."

(چار ڇڪيندي زال ڏانهن نهاري)

ڍانديي: "رن ڳالهائين ڪيئن ٿي. درياهه نہ. اسان جو ياڳ ڦتو آ."

(ڪشت مان ڇهرن سان تکو ٿيندي)

ڏاٽو: "ياڳ"

ڍانديي: "ٻيو ڇا؟ اڙي ڪڏهن دريا تي اڪاپائتي، ڏيٽا موهيٽي، ڪڏهن ڪا ماني مروٽي درياهه جي ڪا چاڪري ڪيئي؟ هاڻ ڪڳن ڪان بہ اٿئي اڱوٺو."

(ڇڙندي)

ڏاٽو: "درياهه شاهه بہ آهي مڏيءَ جو مرچوٽ منشي جو جيسين رشو نہ وٺي تيسين سنوت نہ ڏي. مت اڙهي اٿئي مت."

(ڪئمرا پٽ تي اچي ٿي، جو ماءُ پيءُ جي پنيان چار جهليو بيٺو آهي)

ساماڻو: ”اڙي بابا، تون رچ چڪ. هنن زائفائن جو اوجهه پرٽو ڪينهين، هنن کي تہ کپن ککُل.“

(پٽ ڏانهن اکيون ڦوٽاري جولان مان نهاري)

ڏاڻو: ”هان تہ...... آءُ زائفان آهيان؟

(مڙس ڏي نهاري)

”اڙي، ٻڌين پيو، اهو آڳوٺي جيڏو ڇورو ڳالهائي ڪينئين پيو.“

ڍانڊي: ”زائفان ناهين تہ ڇا تون اسان لاءِ مڙساڙو ٿين؟“..........“

هن ڊرامي جي سين نمبر 1۔ ۾ نمايان ڪردار ڍانڊي، ڏاڻو ۽ ساماڻي جا آهن.

ٻاليشاهي :علي بابا جو ٻيو شاهڪار ”ٻاليشاهي“ هڪ اهڙي قبيلي جي ڪهاڻي آهي، جيڪي مئل جانور جو گوشت کائن ٿا ۽ اهي اڇوت سمجهيا وڃن ٿا. جڏهن بہ ڪوئي جانور مري ٿو تہ ننگا، پيٽ بکيا ۽ بدبودار انسان جشن ملهائن ٿا. انهن ماڻهن جو اڪثر نگاهون هوا ۾ اڏامندڙ ڳجهن ۾ رهن ٿيون. علي بابا هن ڊرامي ۾ اسان جي روشن مهذب معاشري جي منهن تي چماٽ هنئي آهي ۽ بي رحم حقيقت جي نشاندهي ڪئي آهي.

علي بابا جو ڊرامو ”ڪارونجهر جي ڪور“ ٿر ۾ واقع ڪارونجهر جبل ۽ ٿر جي سماجي، اقتصادي ۽ تهذيبي زندگيءَ تي مبني آهي.

ڀھرين مراد :هن نسيم کرل جي ڪهاڻي کي محترم علي بابا ڊرامائي روپ ڏنو آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي سماج ۾ هڪ عام ڳوٺاڻي وٽ ڪي دوست مهمان ٿي اچن ٿا. مانيءَ مهل کير جي قلت سبب هو حجت ڪري ميزبان کي طعنو ٿا ڏين تہ پنهين تو جهڙو نہ ٿيو. چوري ڪري اچي ها، تڏهن بہ تو وٽ کير جي کوٽ نہ هجي ها. پٽ جي موٽي واپس اچڻ تي پيءُ (عنايت) پنهنجي پٽ (ماڻڪ) کي سربستي ڳالهہ ٻڌائي ٿو. پٽ خارن مان، ان آيل مهمان ۽ سندس پيءُ جي گهاٽي دوست سنجر جي مينهن چوري ڪري اچي ٿو. سنجر ۽ ساٿي اچي ٿا عنايت ۽ ماڻڪ جي اوطاق تي ڪڙڪن، پر ماڻڪ ڀھرين مراد (ڀھرين چوري) ڪنهن بہ قيمت تي واپس نٿو

ڪري. سنڌ ۾ خاص طور ڀهراڙين ۾ چوري ڪري مال ڪائي ڪپائي چڱڻ مڙس ماڻهوءَ جي علامت آهي. ڪنهن نوجوان پٽڪي ور ٻڌڻ کان پوءِ جيڪڏهن ڪا چوري نہ ڪئي ۽ چوري ڪيل مال ڳارڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيو تہ ان کي مڙس ماڻهو نہ سمجهيو ويندو آهي. چورن ۾ بہ وري طبقا آهن. هڪڙا بشني يعني ڳنڍيوڙ، ٻيا ٻڪرين جا چور، تيان مال جا چور، چوٿان ڪاٺ هٽنڊڙ ۽ پنجان ڏاڙا هٽنڊڙ ڏاڙيل ۽ رهزن. آخري طبقي وارا ٻين چورن جي نظر ۾ عظمت وارا ليکيا ويندا آهن. هن ڊرامي ۾ اهو ڏيکاريل آهي تہ ماڻڪ جوان اڇي ٿيو آهي، پر چوري ڪرڻ نہ سکيو آهي، تہ اهو جوان وري ڪهڙو!

اهڙي طرح علي بابا جي ڊرامي ”عڪس ۽ اولڙا“ کي پي ٽي وي جو ايوارڊ ملي چڪو آهي. علي بابا جي ٻين ڊرامن ۾ ”تموچن“، ”رڻ جا راهي“، ”موکي ۽ متارا“، ”عاشق زهر پياڪ“، ”موتئي جهڙو من“، ”هيڪڙ جنڊڙي“، ”روپ ٻهروپ“، ”روشن تارا“، ”پرين ۽ پيچرا“، ”سو روپيہ نوٽ“، ”چنڊ ۽ ماني“، ”هي جيون هي سپنا“، ”لهرون لس ليٽ“، ”شيشي جو گهر“، ”گلن واري چوڪري“ ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن. سال 2004ع ۾ علي بابا جو خوبند خوشخالاڻي جي ناول ”هڪ دفعو وري“ کي ”نيتا“ جي عنوان سان ڊرامائي صورت ڏيئي ”سنڌ ٽي وي“ تان پيش ڪيو. هندو ماحول جي پسمنظر ۾ هي شاندار ڊرامو هو، جنهن کي تمام پسند ڪيو ويو.

علي بابا جي ڊرامن جي عنوان مان خبر پوي ٿي تہ هن هر موضوع تي لکيو. تاريخي، رومانوي داستان، سماجي مسئلن، گهريلو زندگي، طبقاتي ڪشمڪش وغيره.

عبدالڪريم بلوچ (1939 — 2008)

عبدالڪريم بلوچ ولد ٻچايو خان رند بلوچ جو جنم ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان ڳوٺ محمد يوسف بلوچ 5 جنوري 1939ع ۾ ٿيو. پاڻ ريڊيو ۽ ٽي وي جي دنيا جي معروف شخصيت آهي.

1967ع ۾ بلوچ صاحب ٽيليويزن پروڊيوسر ٿيو. ان سلسلي ۾ محترم هدايت آخوند صاحب لکي ٿو تہ ”سنڌي ٽي وي ڊراما جو بنياد وجهندڙ ترقي

جي راهه تي وٺي وڃڻ واري مهندار جون ٽي وي ڊراما لاءِ سندس ڪوششون ۽ خدمتون ڪڏهن به وساري نه ٿيون سگهجن! پاڻ ٽي وي ڊراما به تحرير ڪيا اٿس. ”بئنسر ادل جي“ ۽ ”پرچائڻ وارو“ ٻئي مزاحيه ڊراما تمام گهڻو مقبول ٿيا. بئنسر ادل جي ”سنڌ جي ٻار توڙي ٻڍي مردن توڙي زالن ڏاڍي شوق سان ڏٺو.“

بلوچ صاحب 1965ع ۾ حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن تي پروڊيوسر مقرر ٿيو. هتي رهي هن ڪيترائي ريڊيو لاءِ شاندار ڊراما لکيا، جن ۾ ”تند ڪتارو ڪنڌ“ (1968)، ”جوڳي“ (1970) ۽ ”عيدن جي عيد“ (1970) اهم آهن. هنن ۾ ”تند ڪتارو ڪنڌ“ مشهور سورٺ راءِ ڏياچ داستان تي ٻڌل هو. باقي ٻئي ڊراما سماجي موضوعن تي هئا.

سندس ٻين ٽي وي ڊرامن ۾ ”جوڳي تي جڙاءُ“، ”روح جا رشتا“، ”مهمان“ ”ڪاش ائين هجي ها“ ۽ ”انڪوائري آفيسر“ (ڊرامائي تشڪيل) اهم آهن. هنن ڊرامن ۾ بلوچ صاحب جو انڪوائري آفيسر اهم آهي. هي ڊرامو مشهور روسي اديب گوگول جي ڪهاڻي ڪي انڪوائري آفيسر جي عنوان سان مرزا قليچ بيگ ترجمو ڪيو. بلوچ صاحب ان ڊرامي کي تشڪيل ڏئي خود پيش ڪيو.

غالب لطيف (1933 – 1983)

غالب لطيف ولد ماهتاب احمد قريشي جو تعلق فيروزپور جي مشهور پنجابي خاندان سان هو. هن جيڪب آباد جي گرم فضائن ۾ سنڌي ادب جي آبياري ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. هو شاعر ڪهاڻيڪار، مضمون نگار ۽ ڊراما نويس هو. هن ادب جي فروغ لاءِ انجمنون به قائم ڪيون. ڪتابن جي سلسلي ۾ سندس افسانن جو مجموعو ”سنڌي سڪ پرين“ 1968ع ۾ شايع ٿيو.

غالب لطيف جيڪب آباد ۾ ڪيترائي ڊراما اسٽيج ڪرايا ۽ پاڻ به ڪيترائي ڊراما لکيا. هن جا اڪثر ڊراما سماجي نوعيت جا آهن، جن ۾ مزاح به شامل آهي. سندس ڪيترائي ڊراما مختلف رسالن ۾ شايع به ٿيا.

لاچار: غالب لطيف جو پهريون ڊرامو 1957ع ۾ شايع ٿيو، جنهن جو نالو هو ”لاچار“. هي سماجي ۽ معاشي مسئلن تي آڌاريل ڊارمو نئين زندگي ۾ شايع ٿيو.

ڪامياب ڪوڙو: سنڌس ٻيو ڊرامو "ڪامياب ڪوڙو" 1960ع ۾ شايع ٿيو. هي هڪ مزاحيه ۽ طنزيه ڊرامو هو. جيڪو تمام گهڻو پسند ڪيو ويو.
مرشد (1963): سنڌس ڊرامي "مرشد" لاءِ غلام ياسين سڏايو لکي ٿو ته "هن ڊرامي ۾ مرشدن جي چالاڪي ۽ ڏوڪي بازي تمام خوبصورت هلڪي مزاحيه انداز ۾ پيش ڪئي وئي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته مرشد ماڻهن ۽ عقيدتمندن کي چالاڪي ۽ فريب سان ڪيئن دولت ڪمائين ٿا. بنيادي طرح "مرشد" به مزاحيه ڊرامو آهي." (غالب لطيف جي ادبي حيثيت، پتائي 1994)
سنڌس ٻين ڊرامن ۾ "سنگهارن جي سار" (1965)، "موت" (1929)، "چورن مٿان مور" (1976)، "لالاخسته، ڳاڙهي ساڙهي، ڊيوٽي" (1976)، "انتظار" (1976) ۽ ٻيا ڊراما شامل آهن.غالب لطيف، ڊرامن کان علاوه ٽيبلو به لکيا. جي وقت به وقت حيدرآباد، جيڪب آباد، ڪنڊڪوٽ، ڪراچي، اسلام آباد ۾ اسٽيج ٿيندا رهيا. انهن ٽيبلوز ۾ "وڏيل ٿي وايون ڪري". سسئي پنهون ۽ "عمرمارئي" اهم آهن.

عبدالحق ابڙو (1937— 2000)

عبدالحق ولد محمد خان ابڙو جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هو اسٽيج، ريڊيو، ٽيلويزن ۽ فلم جو تمام وڏو اداڪار، صداڪار، ليکڪ ۽ موسيقار هو. ابڙي صاحب ايم اي سنڌي ادب ۾ يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو مان ڪئي. 1960ع ۾ ريڊيو پاڪستان جي ملازمت اختيار ڪيائين ۽ آخر تائين ان سان ئي وابسته رهيو. هن نه صرف سماجي ڊراما تخليق ڪيا پر ڪيترائي ڊراما اسٽيج به ڪرايا ۽ پاڻ به انهن ۾ اداڪاري ڪئي. هن ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڊراما لکيا.عبدالحق ابڙي جي وڏو ڪردار اهو هو ته هن وڏي ڪاميابيءَ سان حيدرآباد ۾ هڪ تمثيلي مشاعرو ڪرايو، جنهن ۾ شرڪت ڪندڙ سنڌي ادب جا وڏا چمڪندڙ ستارا هئا. مير عبدالحسين سانگي، مرزا قليچ بيگ، مير علي نواز ۽ ٻيا ڪيترائي هن مشاعري ۾ شامل هئا.
ابڙي صاحب جو پهريون ڊرامو "پرچم اسلام" 1950ع ۾ اسٽيج ٿيو. هي ڊرامو اسلامي تاريخ جي پسمنظر ۾ هو. ان کان علاوه سنڌس ڊراما

”نجومي“، ”ڪنجوس“، ”دادلو“، ”هاءِ پيري“، ”بس حل تي ويو“، ”شيدوپلي“، ”گلدستو“، ”ڏرتي سارو ڏن“ ۽ ”داناءِ ديوانہ“ اهم ڊراما آهن.

عبدالحق حق ابڙي جا اڪثر ڊراما سماجي موضوعن تي آهن، جن ۾ طنز ۽ مزاح جو رنگ غالب آهي. هن صاحب ڊرامن کان علاوه فلمن ۾ بہ ڪم ڪيو، جن ۾ بادل، گهونگهٽ لاءِ ڪنوار، رنگ محل، محبوب مٺا اهم آهن.

عبدالحق ابڙي کي سندس فني خدمتن عيوض حڪومت پاڪستان طرفان تمغہ امتياز پڻ ڏنو ويو.

امداد حسيني (10 مارچ 1940)

سيد امداد علي ولد سيد فضل شاھ جو جنم ٽکڙ، ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌ جي نالي وارن شاعرن ۾ ٿئي ٿو. پر شاعر سان گڏوگڏ بهترين ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس بہ آهي. هن ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڪامياب ڊراما لکيا آهن. سندس ريڊيو لاءِ لکيل ڊرامن ۾ ”چوڏول“، ”طوفان ڪانپوءِ“، ”لالان“، ”چاند اور گلاب“ (اردو ۾)، ”هينئڙو هيڙيءَ جان“، ”رات ڪابرسات جي“ اهم آهن. جڏهن تہ ٽي وي ڊرامن ۾ ”زنجيرون“ (1986) ۽ ”چانس“ (1987)، اهميت وارا آهن.

امداد حسيني جا ڊراما سماجي موضوعن تي آهن. هن سنڌي سماج جو گهرائي سان مطالعو ڪري ڊراما لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ مڪالما پڻ شاندار هوندا آهن. هو بنيادي طور تي شاعر آهي. اهوئي سبب آهي جو هن ڪيتريون ئي گيتن پريون ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن.

نثار حسيني (1943 – 2006)

نالي واري اديب ۽ ڊرامہ نويس نثار حسيني جو اصل نالو سيد نيڪ محمد شاھ ولد حسين شاھ هو. هن بدين ضلعي جي سيراڻي شهر پرسان ڳوٺ مراد علي ۾ 2 فيبروري 1943ع ۾ جنم ورتو. 1960ع ۾ ڏاري تعليم جي سلسلي ۾ حيدرآباد آيو. سندس تعليم ايم-اي هئي. هن ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين جي شروعات سٽي ڪاليج کان ڪئي. هن خود ”قليچ ادبي سنگت“

جو بنياد وڌو. 1960ع کان مرڻ گهڙيءَ تائين شاهه صاحب قليچ ڊي ملهائيندو آيو. 1970ع ۾ پرڀات آرٽ سرڪل قائم ڪيائين. جتان رسالو "تندتنوار" جاري ڪيائين.هن صاحب "آگم پبليڪيشن" پڻ قائم ڪئي، جتان نالي وارن اديبن جا ڪتاب شايع ٿيا.

سنڌي ڊرامي جي سلسلي ۾ نثار حسيني جون خدمتون ساراهه جوڳيون آهن هن سنڌي اسٽيج ڊرامي کي خوب ترقي ڏياري سندس ڊرامن جي پهرين خوبي اها آهي ته هن سنڌ جي لوڪ داستانن کي نئين انداز سان لکيو. هن ڊرامن کي اسٽيج تي آڻي عوامي سطح تي مشهور ڪيو. سندس اڪثر ڊراما پرڀات آرٽ سرڪل، حيدرآباد طرفان پيش ڪيا ويا. ان قسم جي ڊرامن ۾ "دودو سلطان" (1968)، "ٽيپو سلطان" (1969)، "ڪاڪ ڪڙهي وڻ ٻريا" (1972) ۽ "ليلا مجنون" وغيره اهم آهن.

سندس ڊرامن جي ٻي خوبي اها آهي ته هن سنڌ جي قومي مسئلن تي ڊراما لکيا. ۽ قومپرستي جي لاڙي کي فروغ ڏنو. نثار حسيني جمهوريت پسند رويو رکندڙ اديب هو. جڏهن ون يونٽ مڙهيو ويو تڏهن هن بنا ڪنهن ڊپ ۽ پرواهه جي ون يونٽ خلاف ڊراما لکيا؛ جنهن سبب ڪيس جيل به وڃڻو پيو.

سندس ڊرامن جي ٽين خوبي اها آهي ته سنگيت ڊراما (opera) لکيا آهن ٽيڪنڪ سان سندس ڊراما شاعرانه ۽ دلڪش لڳندا آهن، جن ۾ رومانيت ۽ تجسس جو عنصر غالب هوندو آهي. سندس بين ڊرامن ۾ "اڳتي وڌبو (1968)، "مڙيا مچ هزار" (1971)، "ذات جي لات" (1972)، "ساموندبين سڙهه سنيايا" (1973)، "ڪي جو ٻيجل ٻوليو" (1973)،" جل جل مشعل جل" (1972)، "مادرن وتايو فقير" ، "ڪچا ڌاڳا"، "جيون جا واڌو ڪاتو"، "قليلي"، "بختاور"، "عيدبرادي" وغيره اهم آهن.

ان کان علاوه نثار حسيني ڪيترن ئي نوجوان ڊرامانويسن کي همٿايو ۽ سندن ڊرامن کي اسٽيج تي آندو.

چنا شبير "ناز" (1936_2007)

سندس اصلي نالو شبير احمد ولد عبدالستار چنا آهي، پر ادبي دنيا ۾

شبير ناز جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو. سندس جنم شڪارپور ۾ ٿيو. چنا شبير ناز اسٽيج ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڊراما تحرير ڪيا آهن. نہ صرف ايترو پر ڊرامي جي فن تي بہ مضمون لکيائين. 1958ع کان 1974ع تائين پنهنجي اشاعتي اداري "سنڌي ڊراما پبليڪيشن شڪارپور" طرفان ڪيترائي ڊراما شايع ڪيائين. چنا شبير ناز ٽيليويزن پروڊيوسر بہ ٿيو

سندس ڊرامن جا موضوع سماجي ۽ اصلاحي سٺاءَ وارا آهن. ان کان علاوه جاسوسي، تاريخي ۽ نيم تاريخي موضوعن تي پڻ سنگيت ڊراما لکيا اٿائين. سندس مشهور ڊرامو "ڪلندي ڪلندي مري ويو" (1958)، چيخوف جي ڊرامي جو ترجمو هو. سندس بين ڊرامن ۾ "نئون صبح" (1959)، "انقلاب" (1955) "سچا سيج پلنگ" (1964)، "دريا خان" (1965)، "فراق جي وادي" (1965)، "ويئي رات وهامي" (1965)، "ڦڙي ڦڙي تلاءُ (1966)، "ڪاريگر شاعر" (1970)، "درخواستون" (1973)، "دلين ديپ جلايا" (1973)، "ٽري ڪئنال" (1974)، "راز" (1972)، "رمندا بادل" (1974) اهم آهن. چنا شبير ناز جا ڊراما الميہ (Tragedy) هوندا آهن، اهي جذباتيت سان ڀرپور، رومانيت جو پهلو غالب ۽ تجسس سان ڀرپور هوندا آهن.

چنا شبير ناز ڊرامن جي سلسلي ۾ وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون. هن جيڪي بہ ڊراما لکيا آهن، انهن جا پلاٽ مضبوط، سگهارا ڪردار، جيڪي اسان جي معاشري جي هر طبقي سان تعلق رکندڙ هوندا آهن. چنا شبير ناز پنهنجي دور جو ڪامياب ڊرامانويس آهي.چنا صاحب ڪيترائي الميہ ڊراما پڻ لکيا. سندس ڊرامن ريڊيو بہ تي ڪافي شهرت حاصل ڪئي.

پروفيسر محمد يوسف پنهور (1942–1991)

ڊاڪٽر پروفيسر محمد يوسف پنهور جو جنم ڳوٺ خانڻ پنهور ضلعي حيدرآباد ۾ ٿيو. پاڻ سنڌ زرعي يونيورسٽي ٽنڊو ڄام ۾ پلانٽ پيٿالاجي ڊپارٽمينٽ ۾ پروفيسر هو. سنڌي اسٽيج ڊرامن جي ترقي ۾ سندس وڏو هٿ رهيو.

هن ريڊيو ۽ اسٽيج لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا. سندن اڪثر ڊراما سنڌ

زرعي ڪاليج (موجوده يونيورسٽي) ڊرئميٽڪ سوسائٽي طرفان اسٽيج ڪيا ويا. هو ڊراما نويس هئڻ سان گڏوگڏ بهترين ڊائريڪٽر هو. اسٽيج لاءِ سيٽ پاڻ ڊزائين ڪندو هو ۽ لڳائيندو هو. اسٽيج لائيٽنگ ۽ اسٽيج ڪرافٽ جو پڻ سٺو ڄاڻو هو. سندن ڊرامن جو مجموعو ”اسٽيج ڊراما“ (1980) پڻ شايع ٿيل آهي ۽ سنڌي ڊرامي جي تاريخ جو ڪتاب ”سنڌي ناٽڪ جي تاريخ“ (1992) پڻ شايع ٿيل آهي. ان کان علاوه هن ڊرامن جي فني حيثيت اداڪارن، مختلف ڊرامانگارن تي ڪيترائي مقالا پڻ لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ ”پر منتڙيو“ (1963)، ”ابوالحسن“ (1964)، ”گوير اعظم“ (1965)، ”عمر مارئي“ (1966)، ”اڃان ڪي آهن“ (1966)، ”ڪمرو نمبر 10“ (1969)، ”سسئي پنهون“ (1968)، ”هوشو“ (1968)، ”بنگلو نمبر 10“ (1968)، ”سنڌڙي تان صدقي“ (1971)، ”ڪاڪ محل“ (1966) اهم آهن.

ڊاڪٽر صاحب جي ڊرامن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته انهن ۾ سڀ موضوع موجود آهن. جهڙوڪ تاريخي حوالا، لوڪ رومانوي داستان، جاسوسي موضوع، مزاحيه ۽ طنزيه، قومي ۽ سماجي وغيره.

ڊاڪٽر صاحب جي ڊرامن جي خاص خوبي اها آهي ته اهي پڙهندڙن يا ڏسندڙن جو ننڍين ننڍين شين ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿا. سادو اسلوب بيان، ننڍا ننڍا ڊائلاگ، سماجي مسئلن کي بيان ڪرڻ هن جي ڊرامن جون خصوصيتون آهن. سندس سنڌي ڊرامن لاءِ ڪيل ڪردار تمام وڏو آهي.

پروفيسر محمد يوسف پنهور ڊرامن ۾ ڪيترائي تجربا ڪيا. هن هر قسم جا ڊراما لکيا. زرعي يونيورسٽي کان حيدرآباد تائين سندس ڊراما مشهور هئا. علمي و ادبي ماحول ۾ ڊراما اسٽيج ڪرائي هن پروفيسر رام پنجواڻي وارو ڪردار ادا ڪيو. هن رام پنجواڻي وانگر سنڌ جي لوڪ داستانن تي ڊراما لکيا. جن ۾ شاهه جي ڪلام تي آڌاريل ڪهاڻيون هيون. ان کان علاوه هن سنڌ جي تاريخي واقعن کي اسٽيج تي آڻي انهن جي ياد تازي ڪرائي ڇڏي.

پنهور صاحب جو ”سنڌي ناٽڪ جي تاريخ“ به انتهائي جفاڪشيءَ جو ڪم آهي. هن جنهن نموني سنڌي ڊرامي جي تاريخ کي سهيڙيو آهي. اهو

جس لهڻي. ان تاريخي ڪتاب کان علاوه به سندس ڊرامي جي فن، تاريخ ۽ ڊرامانويسي تي مقالا ظاهر ڪن ٿا ته ان کي ان فن سان ڪيڏو عشق هو.

ماهتاب محبوب (14 جولاءِ 1946)

ماهتاب محبوب جو جنم ڪراچيءَ ۾ ٿيو. پنهنجي همعصرن ليکڪن ۾ هن جو وڏو نالو آهي. هن ڪهاڻي، ناول، ڊراما ۽ شاعريءَ ۾ پنهنجو هڪ مقام حاصل ڪيو آهي. هن لکڻ جي شروعات ٻالڪپڻي ۾ ٻاراڻي ادب ۽ ڪهاڻين جي ترجمن سان ڪئي. هوءَ 1960ع کان باقاعده لکندي پئي اچي. ٽي وي لاءِ به ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "ٻليتن"، "روئي ڏنو رات"، "لالڻ" ۽ "سيڻ ڏيڻ" اهم ڊراما آهن.

ماهتاب محبوب جو پهريون ڊرامو "ايمان جي قيمت" ماهوار نئين زندگي ۾ 1959ع ۾ شايع ٿيو. ان کان پوءِ سندس ڪيترائي ڊراما مختلف رسالن ۾ شايع ٿيا. هدايت آخوند سندس ٽي وي ڊرامن لاءِ لکي ٿو ته "پنهنجي ڪهاڻين کي پاڻ ئي ٽي وي ڊرامي جو روپ ڏيندي آهي. عورتن جي نفسيات جي خوبصورت عڪاسي ڪندي آهي. عورتن جا مسئلا سندس ڪهاڻين ۽ ڊرامن جا موضوع آهن." (سنڌي ٽي وي ڊراما، سنڌي ادب 1985)

ماهتاب محبوب جا اڪثر ڊراما سندس ڪهاڻين جو ڊرامائي روپ آهن سندس ڊرامن جا پلاٽ سادا سودا ۽ گهريلو ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

زيب عاقلي (1929—1991)

عبدالحق "زيب" ولد مولوي محمد عاقل عاقلي جو جنم ڳوٺ عاقلي ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. پاڻ ناميارو شاعر، صحافي، ڊراما نگار ۽ ريڊيو پروڊيوسر ٿي گذريو آهي.

"مارو جي مليرجا" جو مرتب خادم حسين چانڊيو سندس لاءِ لکي ٿو ته "ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي سندس ڪيل خدمتون هميشه يادگار رهنديون. ڊراما لکيائين، گيتن پريون ڪهاڻيون ۽ فيچر به بي شمار تعداد ۾ لکيائين. هندستان جي 1965ع واري جنگ دوران ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان

ڪيترائي پروپئگنڊا فيچر نشر ٿيندا رهيا، جن ۾ سڀ کان وڌيڪ مقبول فيچر هو "ناٽڪ منڊلي"، جيڪو زيب عاقلي هر روز لکندو هو. ڪيس ريڊيو تان پهريون ڊرامو "ستاره" پيش ڪرڻ جو اعزاز به حاصل آهي. سنڌس ڊراما تمام گهڻا پسند ڪيا ويندا هئا. سنڌس ڊرامو "ستارا" ڪي ريڊيو جي يادگار ڊرامن مان مڃيو ويندو آهي.

اسماعيل بن واصف (3 جون 1931)

محمد اسماعيل جو جنم نالي واري اديب بخش واصف جي گهر ۾ حيدرآباد ۾ ٿيو. هو به پنهنجي والد وانگر نالي وارو اديب ٿي اڀريو. اسماعيل بن واصف ڪيترائي مذهبي موضوعن تي ٻارن لاءِ ڪتاب لکيا. ان کان علاوه هن لوڪ قصن، رومانوي داستانن ۽ سماجي مسئلن تي ڊراما لکيا. هن جا ڪيترائي ڊراما ريڊيو پاڪستان ، حيدرآباد تان پڻ نشر ٿيا. سنڌس ڊرامن ۾ "ڏاج"، "شيرين فرهاد"، "قلوپطره" (ترجمو)، "ڪوڙو پيار"، "پريت پراڻي"، ريت نرالي" اهم آهن.ان کان علاوه هن ڪجهه سنڌي فلمن جون ڪهاڻيون پڻ لکيون، جن ۾ "هاري"، "بادل"، "برسات"، "دلدار" ۽ "مومل راڻو" اهم آهن.

قاسم فاني

قاسم فانيءَ جو شمار حيدرآباد جي نالي وارن ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪيترن ئي ناٽڪ منڊلين جو بنياد وڌو ۽ ڊرامي جي ترقي ۾ ڪردار ادا ڪيو. ان سلسلي ۾ شاهه لطيف ڊرئمٽڪ سوسائٽي ڪائونسل آف آرٽس ائنڊ ڪلچر (1980) اهم آهن. سنڌس ڊرامن ۾ "شيشي جو گهر" (1975)، "ماڊرن هير رانجهو" (1979) ۽ "مور ٿو نلي" (1980) اهم آهن.

هن جي ڊرامن ۾ مزاح ۽ طنز سان گڏوگڏ مختلف سماجي مسئلن جي اپٽار ٿيل هوندي آهي.

قاضي خادم (21 نومبر 1945)

ڊاڪٽر پروفيسر قاضي خادم حسين ولد محمد لائق قريشي جو جنم

ڳوٺ الهداد چنڊ، ضلعي هالا ۾ ٿيو. پاڻ مشهور ناول نگار، ڊراما نويس، ڪهاڻيڪار، مترجم، محقق ۽ نقاد آهي. قاضي صاحب ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ 150 کن ڊراما لکيا آهن، جن مان ڪجهه ٽي وي ۽ ريڊيو ڊرامن جو مجموعو "لڙڪ لڙڪ زنجير" (1981) شايع ٿي چڪو آهي.

سندس مشهور ڊرامن ۾ "احساس"، "فاصلن جو موت"، "پيار ۽ سپنا"، "روپ بهروپ"، "رشتو"، "موت ۽ فاصلو"، "دل جي بستي"، "سک جو سپنو"، "لڙڪ لڙڪ زنجير"، "منزلون ۽ مسافر"، "شڪست"، "وصيت نامو"، "موت جا پاڇولا" ۽ "ٻه واٽون" شامل آهن.

قاضي خادم جي ڊرامن ۾ فني پختگي هوندي آهي ۽ هن جا موضوع پيار، محبت، سماجي اوڻايون ۽ جاسوسي ڪهاڻيون آهن. ان سماجي اوڻاين ۾ سنڌ جي رسم و رواج، ننڍي عمر ۾ شادي، ڏي وٺ واري شادي، غلط خانداني رسمون، جديد معاشرتي برايون وغيره سندس ڊرامن جو حصو آهن.

سندس ڊرامن جي خاص ڳالهه اها آهي ته انهن جو انت ڇرڪائيندڙ هوندو آهي. سندس ڊرامن جي مجموعي "لڙڪ لڙڪ زنجير" لاءِ ڊاڪٽر فهميده حسين لکيو آهي ته "لڙڪ لڙڪ زنجير" سندس ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ڊرامن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ ڪل نو ڊراما آهن. سندس موضوع عام طور انسان جو انسان لاءِ پيار ۽ انسانيت جي عظمت ۾ يقين هوندو آهي. سندس ڊرامن ۾ سماجي مسئلن جي اپٽار به هوندي آهي. هنن ڊرامن ۾ اسان جي زندگي جي ڀرپور نموني سان عڪاسي ڪيل آهي." (ڪتاب جو مهاڳ) جڏهن ته پاڻ هن مجموعي لاءِ لکيو اٿس ته "موجوده مجموعي ۾ ريڊيو ۽ ٽي وي لاءِ لکيل ۽ انهن تان ٽي پيش ڪيل ڊراما شامل آهن، جن جا خاص موضوع سنڌ جي رسم و رواج ننڍي عمر جي شادي، بدي جي شادي، غلط خانداني رسمون، جديد سماجي برايون نفرت محبت وغيره سان واسطو رکن ٿا."

قاضي خادم پنهنجي هر ڊرامي ۾ ڪي سماجي موضوع ۽ همعصر معاشري جي چٽ چٽڻ خاطر لکيو آهي. قاضي خادم عوامي پسند مطابق ڊراما لکيا آهن. اهوئي سبب آهي جو سندس ڊرامن لاءِ ڏسندڙ هفتو هفتو انتظار ڪندا هئا. هن جي اڪثر ڊرامن ۾ هڪ مزاحيه يا طنزيه ڪردار ضرور هوندو آهي جيڪو

معاشرتي مسئلن کي مزاحيہ ۽ طنزيہ انداز ۾ پيش ڪندو آهي.

عبدالقادر جوڻيجو (1 نومبر 1945)

عبدالقادر جوڻيجو ولد مريد حسين جوڻيجو جو جنم ڳوٺ جنهاڻ، ٿرپارڪر ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌي ادب جي چوٽيءَ جي ڊراما نگارن ۽ ڪهاڻيڪار ۾ ٿئي ٿو. عبدالقادر جوڻيجي جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.سندس ڊرامن ۾ سندس افسانن وانگر نج ڳوٺاڻو ماحول ۽ ڳوٺاڻن ماڻهن جي مسئلن جي عڪاسي هوندي آهي. البتہ موجوده اردو ڊرامن ۾ شهري ماحول جي عڪاسي بہ ڪئي اٿس. جوڻيجو صاحب سماجي نبض شناس اديب آهي. هن سنڌي سماج جو گهرائي سان مطالعو ڪيو آهي. سندس ڊرامن جي خاص خوبي نج سنڌي ماحول آهي، نج ڳوٺاڻا ڪردار، ڳوٺاڻا موضوع، ڳوٺاڻا گفتا هن وٽ اصلي روپ ۾ ملندا. ماستر، وڏيرا، هاري، چور، عام ڳوٺاڻا پنهنجو تعارف ڪرائيندا نظر ايندا آهن. البتہ ڪن ڊرامن ۾ شهري سماج جي بہ عڪاسي ڪئي اٿائين.

جانچ: ڊاڪٽر غلام علي الانا سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو تہ ”اسان جي ترقي پسند اديب محترم عبدالقادر جوڻيجي، جنهن پنهنجن افسانن ۾ ڳوٺاڻن گهرو مسئلن کي پيش ڪيو آهي، تنهن پنهنجن ڊرامن ۾ پڻ گهرو ۽ سماجي مسئلن کي موضوع بنايو آهي. هن جو هڪ ٽي - وي ڊرامو ”جانچ“ جي نالي سان نشر ٿيو هو. هن ڊرامي ۾ پوليس جي سوشيالاجي ڏنل آهي؛ جنهن ۾ اهو ڄاڻايل آهي تہ هڪ جهونو جمعدار ڪيس جي جانچ ڪيئن ٿو ڪري ۽ مختلف طبقن جي مختلف ماڻهن سان ڪهڙو ورتاءُ ٿو ڪري. هن ۾ ڏوهہ سان لاڳاپيل سماجي روين جو ذڪر ٿيل آهي“. (سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو، مهراڻ4 ـ 1987ع)

ويندڙ وهي :جوڻيجي صاحب جو ٻيو مشهور ڊرامو آهي ”ويندڙ وهي“. هن ڊرامي ۾ هڪ سنڌي گهر ڏيکاريل آهي، جنهن ۾ گهر جي مک ياتيءَ کي پوڙهي ٿيڻ ۽ ناڪاري ٿيڻ جو احساس تنگ ٿو ڪري. ان حساس ڪان نتائڻ لاءِ هو عجيب و غريب حرڪتون ٿو ڪري، جيئن سندس حيثيت ۽ وجود کي

تسليم ڪيو وڃي. هن ڊرامي ۾ هڪ پوري گهر جي ڀاتين جو هڪ ٻئي ڏانهن سماجي روين جو ذڪر ٿيل آهي. خصوصي طور تي زال مڙس ۽ پيءُ پٽ جا سماجي ناتا آهن.

واڻون واڻ جهڙيون :عبدالقادر جوڻيجي جو ٽيون اهم سماجي ريڊيو ڊرامو آهي ”واڻون واڻ جهڙيون“. هن ڊرامي ۾ سڱابندي، جوا ۽ رومانس جي مسئلن جي اپٽار ڪيل آهي، جنهن مان خبر پوي ٿي ته سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي سماج ۾ سڱابندي ڪيئن ڪئي ويندي آهي ۽ ان ڪري سماج ۾ ڪهڙيون خرابيون پيدا ٿينديون آهن.

راڻيءَ جي ڪهاڻي :عبدالقادر جوڻيجي جي سيريل ڊرامي ”راڻيءَ جي ڪهاڻي“ کي جيڪا موٽ ملي اها ٻين سنڌي ڊرامن کي گهٽ ملي آهي. هي ڊرامو سنڌ جي وڏيرڪي ۽ جاگيرداري نظام ۽ سنڌ جي ريتن رسمن متعلق آهي. هن ڊرامي جي شروعات هڪ غريب گهراڻي جي فرد جي وڏيري جي گهوڙي چورائڻ سان ٿئي ٿي. نتيجي ۾ وڏيرو سندس ڀيڻ کي اغوا ڪرائي ۽ هن جي گهر جي ڀاتين تي زور ٿو وجهي ته هو ڳوٺ ڇڏي وڃن. اهڙين حالتن ۾ ڳوٺ جو هڪ نوجوان ظاهر ٿئي ٿو، جيڪو هڪ بهادر انسان آهي ۽ رسمن سان بغاوت ڪائي ٿو. هو ان ڇوڪري سان شادي ڪري پنهنجي ڳوٺ وارن ۽ وڏن کي ناراض ڪري ٿو. هن جي اهڙي جرئتمند عمل سان ڪوڙي ۽ هٺ ٺوڪين رسمن جون ديوارون ڪري پون ٿيون. ڳوٺ جو وڏيرو پنهنجي بي عزتي سمجهندي هن نئين جوڙي کي ڳوٺ ڇڏائڻ تي مجبور ڪري ٿو. هو ڳوٺ ڇڏي هڪ دوست جي گهر ۾ پناهه وٺن ٿا، جتي هڪ ڪرائي جو قاتل نوجوان کي قتل ڪري ڇڏي ٿو. جڏهن ته ڇوڪري هڪ ٻار کي جنم ڏئي ٿي. ڇوڪري جا وڏا جميل ٻار لاءِ دعا ڪن ٿا ته الله تعاليٰ شل ان ننڍي ٻار جي قسمت سندس ماءُ وانگر نه ڪري. ان تي ڊرامي جو اختتام ٿئي ٿو. هن ڊرامي ۾ ڪابه رنگيني نه هئي صرف هڪ طرف ظلم ته ٻئي طرف ڏک هئا. هن ڊرامي ۾ سنڌي ثقافت کي نئين انداز ۾ پيش ڪيو ويو. سنڌ جي عورت جي حالت زار کي بيان ڪيو ويو.

ڏيڄ اُرين: سندس سيريل ڊرامو ”راڻيءَ جي ڪهاڻي“ ايڏو ته مشهور ٿيو جو ان

کي اردو ۾ ترجمو ڪري "ديوارين" جي نالي سان پوري پاڪستان ۾ ڏيکاريو ويو. ان وقت سڄي پاڪستان ۽ هندستان ۾ سنڌي لهجي ۾ اڙدو ڳالهائڻ جو رواج پئجي ويو. هاشم خان کي دنيا هٿن تي کڻي کنيو. محبوب عالم کي ڊرامي "وارث" ۾ چوڌري هشمت واري ڪردار مان ملڪ گير شهرت ملي هئي پر ان جي مٿان سنڌي پس منظر جي ڊرامي "ديوارين" مان منصور بلوچ کي هاشم خان جي ڪردار مان بين الاقوامي شهرت ملي ويئي هئي.

خان صاحب: اهڙي طرح سندس سيريل ڊرامو "خان صاحب" بہ غير معمولي شهرت حاصل ڪئي. "خان صاحب" جي خاص ڳالهہ ڪردار نگاري هو جا ايتري تہ بهترين ڪئي ويئي، جو سورنهن آنا سچ پئي محسوس ٿي. سندس بين ڊرامن ۾ پڻ سماجي زندگي کي پيش ڪيو ويو آهي. عبدالقادر جوڻيجي جي سيريل ڊرامو " خان صاحب " ايڏو تہ مشهور ٿيو جو ان کي اردو ۾ ترجمو ڪري " چهوٽي سي دنيا " جي نالي سان پوري پاڪستان ۾ ڏيکاريو ويو.

دراڙين: 1998ع ۾ جوڻيجي صاحب جو سيريل ڊرامو "دراڙين" نشر ٿيو هو. هن سيريل جي ڪهاڻي ۾ ڏيکاريو ويو تہ ڳوٺن جا غريب هاري جيڪي پنهنجي محنت سان پنهنجي ملڪ لاءِ معيشيت ۾ استحڪام پيدا ڪن ٿا. انهن مان هڪ غريب هاري جي چوڌرد تيرهن قسطن تي مشتمل ڊرامي ۾ خوداري ۽ عزت خاطر قرباني جي جذبن کي بہ پيش ڪيو ويو.

ان کان علاوه سندس ٻيا ڊراما "ويندڙ وهي"، "گردش"، "مون ۾ آهين تون"، "اصل معاملو"، "واٽون واٽن جهڙيون"، "ڳرلا"، "ينگ چار"، "هن وستي ۾" سندس اردو ڊرامن ۾ "سيڙهيان"، "ڪاروان"، "دڪ سڪ"، "بدلتي موسم"، "گهر گليان"، "رشتي"، "دهول"، "ديوارين"، "پرانده"، "زرانم هو تو يي مٽي" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

عبدالقادر جوڻيجو بنيادي طور تي هڪ اينترو پالاجسٽ آهي، هو پنهنجي ڊرامن ۾ بہ زندگي جي ارتقا، ماڻهن جي ثقافت ۽ انهن جي رهڻ سهڻ کي بنيادي حيثيت ڏئي ٿو. هو ان ماحول جي اندر گهڙي وڃي ٿو ۽ انهن جي اهائي زندگي ڏيکاري ٿو، جنهن ۾ هو رهن ٿا. ان سلسلي ۾ هن ٽري زندگي، جوڳي، پيل، ڪبوتري، جهنگلي زندگيءَ جي ماحول تي ڊراما لکيا آهن.

عبدالقادر جوڻيجي جي ڊرامن جا ڪردار صفا اصلوڪا هوندا آهن. انهن ۾ ڪٿي بہ مصنوعيت نظر نہ ايندي. هو پنهنجا ڪردار عام زندگي مان کڻي ٿو. ان کان علاوه هن جي ڪردارن ۾ هن جي ذاتي مداخلت نہ آهي. هو ڪٿي ڪنهن وڏيري کي ظالم ٿو پيش ڪري تہ ڪٿي ڪو وڏيرو انتهائي شريف ۽ هڏڏوڪي نظر اچي ٿو. سنڌي سماج ۾ اهڙا هزارين مثال موجود آهن. هن ڪيترائي ڌاڙيل رحمدل ڏيکاريا آهن. ڪيترائي بيگناهہ جڏهن ستايا ويا آهن، تڏهن ڌاڙيل بڻيا آهن. عبدالقادر جوڻيجي جي ڊرامن جي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ هن جا مڪالما ڪردار جي ذهني حيثيت مطابق آهن، جهڙو ڪردار اهڙا مڪالما. اهڙي طرح مقاميت نگاري بہ هن جي ڊرامن ۾ ڀرپور نظر ايندي.

عبدالقادر جوڻيجو پنهنجي ذات ۾ هڪ مڪمل ڊراما نگار آهي. جنهن جي ڊرامن ۾ سنڌي معاشري جي عڪاسي سان گڏوگڏ معاشرتي تبديلي آڻڻ ۾ بہ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.

نورالهديٰ شاهہ (22 جولاءِ 1951)

نورالهديٰ شاهہ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. هن سيني کان وڌيڪ مقبول ڊراما لکيا آهن. هوءَ ڊراما نگاريءَ ۾ سنڌي ۽ اردو ڊرامن ۾ پاڪستان جي ستن ليکڪن ۾ شمار ٿئي ٿي. سنڌي ڪهاڻين ۾ هن جاگيردارانہ نظام جي ظلم، عورت جي بيوسي، حويلين ۾ ٿيندڙ ظلم ۽ عورتن جي مسئلن کي بي باڪ انداز ۾ لکيو آهي. نور الهديٰ شاهہ جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

نورالهديٰ شاهہ عورت جي هر پهلو يعني جنسي، ذهني مونجهاري، معاشي مسئلي، سماجي حيثيت مطلب تہ هرشيءِ تي لکيو آهي، جنهن ڪري کيس سخت تنقيد برداشت ڪرڻي پئي آهي. سندس پهريون ٽي وي ڊرامو 1982ع ۾ ”رانديڪو“ جي نالي سان نشر ٿيو.

زندگيءَ جي رڻ ۾: اهڙي طرح سندس ”زندگيءَ جي رڻ ۾“ تمام وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. هن ڊرامي ۾ هڪ اهڙي رجحان جي عڪاسي ڪئي ويئي آهي جو هر ڪردار رشتن جي قيد ۾ ڦٽڪندو نظر اچي ٿو. رشتن جا اهڙا فاصلا حقيقي زندگيءَ ۾ بہ ممڪن لڳن ٿا.

جنگل: 1984ع ۾ اردو ۾ پيش ٿيل سيريل ڊرامي "جنگل" کي اهڙي ته موٽ ملي جو سندس شمار ٽي وي ڊرامن جي بهترين ڊرامانگارن ۾ ٿيڻ لڳو. هن ڊرامي ۾ سنڌ جي وڏيرڪي نظام ۽ پير پرستي واري ماحول کي وڏي بيباڪي سان پيش ڪيو ويو.

هن ناٽڪ جي ڪري معاشي طور تي ضرورتمند اداڪارن ۽ وڏن فنڪارن جي همت افزائي ٿي، هن ناٽڪ جي ڪري سنڌ جي پورهيت طبقي ۽ غريب عوام جي اِنهيءَ شڪايت جي حمايت ٿي ، جيڪا هي طبقو استحصالي ٽولي خلاف سالن کان ڪندو رهيو آهي. اها شڪايت سنڌ جي غريب عوام کي اُنهيءَ ٽولي جي خلاف هميشه رهي آهي، جيڪو هڪ نه ٻئي نالي سان پرماريت جو هٿيار ڪم آڻيندو رهيو آهي. هن ناٽڪ جي ڪري پاڪستان جي معاشري ۾ موجوده اُنهيءَ استحصاليءَ جي سڃاڻپ ٿي ، جيڪو نه رڳو سنڌ ۾ پر پاڪستان جي هر صوبي ۾ علمبردار، چوڌريءَ، رئيس خان، سردار، پير ۽ وڏيري جي جدا جدا نالن سان غريب عوام جو استحصال ڪندو رهيو آهي، ۽ نه رڳو ناٽڪ " جنگل" ۾ پر اردو جي ڪيترن ئي ٻين ناٽڪن ۾ ۽ ٻي انداز فلمن ۾ به اِنهيءَ ڳالهه کي سمجهايو ويو آهي ته پاڪستان جي معاشري جو هي ناسور هر هنڌ موجود آهي ۽ اُن جي طاقت جا سبب به ساڳيا آهن يعني سماجي زور، ڌن ۽ ظالماڻو سياسي سرشتو.

مارئي: نورالهديٰ شاهه جو ڊرامو "مارئي" سڀ کان پهرين سنڌي ۾ نشر ٿيو ۽ بي حد مقبول ٿيو. بعد ۾ هن ڊرامي کي اردو ۾ پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي جي خاص ڳالهه اها هئي ته هن ڊرامي ۾ عمر مارئي واري قصي کي جديد تقاضاعن مطابق پيش ڪيو ويو. اها ڪهاڻي اهڙي ته ڪماليت سان پيش ڪئي وئي جو اهو ثابت ٿي ويو ته هر دور ۾ عمر مارئي کي قيد ڪري پنهنجي ڳالهه مڃائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هر دور ۾ مارئي سندس هر آسائش ٺڪرائي پنهنجي اباڻي ۽ ڪکائن گهر کي ترجيح ڏني آهي.

نورالهديٰ شاهه جي ڊرامن جي خاص ڳالهه انهن جا مضبوط اسڪرپٽ هوندا آهن. ائين لڳندو آهي ڄڻ هوءَ خود پنهنجي اسڪرپٽ ۾ موجود آهي. سندس ڊرامن ۾ عورت جي مظلوميت کي ان معاشري ۾ ٿيل زيادتين کي

حقيقي انداز ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. هن هر ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي مسئلن، سنڌ جي نياڻين جي مظلومي، سنڌ جي پيرن، ميرن، سيدن، وڏيرن، زميندارن ۽ ڪامورن جا ڦهر، سنڌ جي نياڻين جا پنهنجن مفادن خاطر قرآن بخشائڻ، بدو ڪرڻ، پيٽ لکي ڏيڻ، خاندان ۾ سوٽ نہ هجڻ جي حالت ۾ سڄي عمر ڪنواري ويهارڻ، حويلين ۾ ٿيندڙ ظلم وغيره نهايت بيباڪي سان پيش ڪيا آهن. نورالهديٰ شاهہ عورتن جي مسئلن کي خاص طور تي پنهنجي ڊرامن جو موضوع بڻايو آهي. ان لحاظ کان هو عورتپڻي جي نمائنده ڊرامانگار آهي.

نور الهديٰ شاهہ پنهنجي ڊرامي ”عجائب خانہ“ ۾ هڪ نئين موضوع تي لکيو. هن ڊراما ۾ ليکڪا سنڌي عورت کي احساس، قيد ۽ سماجي مجبورين ۾ جڪڙيل ڏيکاريو آهي. هي ڊرامو سماجي رسمن خلاف بغاوت آهي.

محترم نسرين پرويز پنهنجي ڪتاب Pakistan Television Drama and Social change ۾ لکي ٿي تہ:

"From interior Sindh, Noor_ul Huda Shah wrote dramas like, Jungle and Marui which were very popular. These plays were symbolic representations of Wadera Shahi's influence on the political moorings."

ان کان پوءِ سندس سنڌي ڊرامن ۾ شمن سائين (1981) زندگي جا غلام (1992)، ميراث (1998) مشهور ٿيا.نورالهديٰ شاهہ جي 1993ع ۾ نشر ٿيل ڊرامي ”اب ميرا انتظار ڪر“ کي بين الاقوامي ايوارڊ مليو. سندس بين اردو ڊرامن ۾ ”غلام“، ”عجائب خانہ“ (1995) ”هوا ڪي بيٽي“، ”سحر اور تپش (1989)، ”آدم زادي“، ”آسمان تڪ ديوار“ (1985) ۽ ”شيشي ڪا محل“ اهم ڊراما آهن.

مطلب تہ نورالهديٰ شاهہ جا ڊراما، سڀ ادبي تقاضاعون پوريون ڪن ٿا. هن جا ڊراما پوري ملڪ ۾ ذوق ۽ شوق سان ڏٺا ويندا آهن. جنهن ۾ سماج سان واسطو رکندڙ هر عورت جي عڪاسي ٿئي ٿي. سندس ڪيترن ئي ڊرامن کي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

جي ايم ڪليم (1 جون 1946)

گل محمد ڪليم ولد محمد قاسم جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. جڏهن ته سندس اباڻو شهر نصرپور آهي. جي ايم ڪليم بنيادي طور تي ٽيچنگ سان وابسته رهيو آهي. ان ڪان علاوه سندس سڃاڻپ اداڪاري، صداڪاري ۽ ڊرامانگاري آهي.

جي-ايم ڪليم اسٽيج ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي ڪامياب ڊراما لکيا آهن. سندس ڪي ڊراما ڏاڍ تہ مشهور ٿيا جيڪي ڪراچي، حيدرآباد ۽ خيرپور ريڊيو اسٽيشنن تان نشر ٿيا. هن سنجيده ڊرامن ڪان مزاحيہ ڊرامن، سماجي ڊرامن ڪان تار يخي موضوعن تائين ڊراما لکيا آهن. سندس اهم ڊرامن ۾ ”ڪٿي آيا خير سان“، ”آئيڊيل“ ۽ ”محمد بن قاسم“ اهم آهن.

شوڪت حسين شورو (4 جولاءِ 1947)

شوڪت حسين ولد عبدالڪريم شورو جو جنم ڳوٺ حاجي نور محمد شورو، تعلقو سجاول، ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو. هو نالي وارو ڪهاڻيڪار، ڊرامانويس ڪالم نويس ۽ نقاد آهي.شوڪت شورو ٽيليويزن ڪارپوريشن جي ڪراچي اسٽيشن تي اسسٽنٽ پروڊيوسر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري چڪو آهي. اهو ئي سبب آهي. جو هن ڪي ڊرامي لکڻ جو سٺو هنر آهي.

شوڪت صاحب جا اوائلي ڊراما ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان نشر ٿيا ۽ بعد ۾ پنهنجي ڪهاڻين ڪي ڊرامائي تشڪيل ڏيئي نالو ڪديائين. سندس ڊرامن ۾ سماجي مسئلا ۽ رومانس اهم موضوع هوندا آهن. ان ڪان علاوه ڪردارن جو اندروني انتشار بہ ان جو حصو آهي. انهن عنصرن سان گڏوگڏ سندس رٿا، پلاٽ، ٻاهريون ڏيک، لفظن جو استعمال، ڏسنڏڙن تي تاثر، ڪردارن جو رويو، انهن ۾ جديديت بيحد مهارت سان استعمال ٿيل هوندي آهي.

فيصلو: ڊاڪٽر غلام علي الانا سندس ڊرامي ”فيصلو“ تي تبصرو ڪندي لکيو آهي تہ ”آزاديءَ ڪان پوءِ پيش ڪيل ڊرامن ۾ شاديءَ جو مسئلو بہ هڪ مسئلو رهيو آهي. هن مسئلي تي مسٽر شوڪت حسين شوري ”فيصلو“ عنوان سان ريڊيو ڊرامو لکيو. هن ڊرامي ۾ شاديءَ جي مسئلي جي چند چاڻ

سان گڏ هڪ پڙهيل خاندان ۽ اڻپڙهيل خاندان جي ڳالهين جي وچ ۾ ذهني وڇوٽي جو فرق کولي ظاهر ڪيو ويو آهي. ”صالح“ هڪ پڙهيل نوجوان جو ڪردار آهي ۽ ممتاز ان جي پڙهيل ڳڙهيل نوجوان ڀيڻ آهي. تاجي هڪ ڳوٺاڻي ڇوڪري آهي ۽ فاروق ڳوٺاڻو ڇوڪرو آهي.

هن ڊرامي ۾ اها ڳالهه واضح طور ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل آهي ته اسان جي سنڌي سماج ۾ هڪ پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل نوجوان جي زندگيءَ ڏانهن لاڙو بلڪل جدا جدا هوندو آهي. ڊرامي جي آخري ڏيک ۾ پڙهيل ڇوڪري (ممتاز) پنهنجي ڀاءُ صالح کي چوي ٿي ته: ”.... هڪ غلطيءَ کي ٻي غلطي سان ختم نٿو ڪري سگهجي. تنهنجي هن فيصلي سان نه رڳو خود تنهنجو گهر ڦٽي ويندو، پر هي گهر جيڪو هاڻ منهنجو گهر آهي سو به ٽٽي ويندو ۽ آءُ ڪنهن کي اها اجازت نٿي ڏئي سگهان ته ڪو منهنجو گهر ڦٽائي...).“

حالانڪ انهيءَ وقت تائين ان ڇوڪريءَ جي هڪ اڻ پڙهيل ڇوڪري سان حياتي گذري ٿي. پوءِ به هوءَ زندگيءَ کي حقيقت جي نگاهن سان ڏسندي حالتن سان نباهه ڪري ٿي.

ملڪيت: هن جي سماجي ڊرامي ”ملڪيت“ 1989ع ۾ سنڌي سماج جي ملڪيت ورهاست ۽ ان سان وڌندڙ دشمنيءَ جي عڪاسي ڪئي وئي آهي.

ڏيهڻ: اهڙي طرح ڊرامي ”ڏيهڻ“ ۾ سنڌ اندر ذاڙيل فيڪٽر ۽ ان سان ڦهلجندڙ عوامي آزار ۽ تباهه ٿيندڙ سنڌ جي ثقافت تي نظر پيل آهي.

ٻاڪ: هن ڊرامي ۾ تعليم جي موضوع ۽ مسئلي کي اجاگر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ تعليم دشمني جو منفي پهلو ۽ تعليم دوستيءَ جو مثبت پهلو ڏيکاريو ويو. صلاح الدين تنئي هن ڊرامي ۾ ”مولو“ جي نالي سان لازوال ۽ مرڪزي ڪردار ادا ڪيو هو، جيڪو يادگار بڻجي ويو هو. هن ڊرامي جو پروڊيوسر فيض ٻگهيو هو.

سونيتي: اهڙي طرح سندس ڊرامو ”سونيتي“ نج سماجي ڊرامو آهي. هن سيريل ڊرامي ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دؤر جو ماحول ۽ ڪردارن کي پيش ڪيو ويو آهي. سونيتي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي مڱ هئي، جنهن سان بعد ۾ مير ٻاگي خان شادي ڪئي ۽ کيس ”سنڌ راڻي“ جو خطاب ڏنو. هن ڊرامي ۾ انهي

دؤر جي سياسي ۽ سماجي حالتن جي بهترين عڪاسي ٿيل هئي.

سندس بين ڊرامن ۾ ”اڏ مڙهيل سٺتر“، ”احساس“ (1977)، ”ڌرتيءَ جا تارا“ (1978)“، ”ديوار“ ۽ ”سفر“ پڻ وڏي اهميت رکن ٿا.

رشيد صابر (10 جنوري 1945)

عبدالرشيد ”صابر“ ولد عبدالله مينڌري جو جنم جاتي ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو. هو بنيادي طور تي درس و تدريس جي پيشي سان وابسته رهيو آهي. رشيد صابر هڪ بهترين ڊارما نگار، اداڪار سان گڏوگڏ سٺو صحافي ۽ ڪالم نويس به رهيو آهي. هن سنڌ نيوز، بادل رسالي ۽ عبرت ۾ ڪيترائي ڪالم لکيا.

رشيد صابر 1964ع کان ريڊيو پاڪستان ڪراچي سان وابسته ٿيو. 1965ع واري جنگ کان پوءِ جڏهن جنگي قيدي واپس ٿيا ته هن انهن لاءِ ”نيٺ ته ڦٽندي باک“ نالي ڊرامو لکيو. رشيد ريڊيو لاءِ تقريباً 300 ڊراما لکيا آهن، جن ۾ هر قسم جا موضوع شامل آهن: انهن ۾ ”فلور نمبر ون“ (1979ع)، ”آڌي پچا“ (1983ع)، ”گهوٽ گهر آيو“ (1985ع)، ”گهوٽ اڻ موٽ“، ”ڪٿي آيو خير سان“ (1995ع)، ”قرباني“، ”رس مَ رسڻ گهوريو“، ”ڪشمڪش“، ”اعتماد“، ”واري سندو ڪوٽ“، ”رت جا رشتا“، ”علي مراد جي عيد“، ”عيد ڪارڊ“ وغيره اهم آهن. اهڙي طرح رشيد صابر ٽي وي لاءِ پڻ ڪيترائي ڊراما واري، آڌي پچا، هڪ ڪنوار جو سوال، مايا سندو موه، آيا اڱڻ عجيب، ڪشمڪش، رابطو، زندگي وغيره اهم آهن. رشيد صابر اسٽيج لاءِ به ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، انهن ۾ ”ڪٿي آيو خير سان“، ”هل پنهل“، ”هلو ميلي تي“، ”وليداد ويل ۾“ وغيره شامل آهن. رشيد صابر مڪمل طور تي ڊراما جي فن لاءِ ارپيل آهي، هن ڪيترن ئي فلمن جون ڪهاڻيون به لکيون آهن، جن ۾ گهاتو گهر نه آيا، ڦل ماڇي، ٽي قيدي، طوفان، برسات جي رات، جانو ڏاڙيل، سرويچ وغيره شامل آهن.

رشيد صابر جي ڊرامن جو تعداد تمام گهڻو آهي، هن نوان نوان موضوع سنڌي ڊرامن ۾ متعارف ڪرايا آهن. هن جي ڊرامن ۾ هلڪي ڦلڪي مزاح جو

رنگ غالب هوندو آهي. هو نندين نندين موضوعن، ڪردارن ۽ واقعن کي ڊرامائي روپ ڏئي ٿو. سنڌي سماج ۾ موجود براين تي طنز ۽ مزاح ۾ آڻي انهن جي عڪاسي ڪري ٿو. هن جي ڪيترن ئي ڊرامن ۾ زميني داري، سرمائيداري ۽ جاگيرداري. نظام خلاف بغاوت جو اعلان به آهي. سندس ڪردار خالص سنڌي آهن جيڪي هر هنڌ سنڌيت سان ڀرپور نظر اچن ٿا. اهڙي طرح هو هڪ قومپرست ڊراما نگار به آهي.

رشيد صابر سنڌ جي انهن ڊراما نگارن مان آهي جن جي سڄي حياتي ڊرامي جي خدمت ۾ گذري آهي. سندس ڊراما سنڌي سماج جي هر پهلو جي عڪاسي ڪندڙ آهن.

بادل جمالي (29 مئي 1947)

بادل جمالي جو اصل نالو سليمان محمد علي خان جمالي آهي ۽ سندس جنم ڳوٺ شهداد جمالي (هالا) ۾ ٿيو. بادل جمال پاڻ کي بهترين ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس جي حيثيت ۾ مڃرايو آهي. بادل جمالي جي ٽي وي ڊرامن ۾ ”پاڙي ناهه پروڙ“، ”سفر ۽ ساٿي“، ”سڄڻ ۽ سور“، ۽ ”ميروئي محبوب“ اهم آهن.

هو ٽي وي جو بهترين پروڊيوسر رهيو آهي، ڪيترائي شاندار ڊراما پيش ڪيا اٿائين. سندس ڊرامن جي وڏي خوبي اها آهي ته اهي سماجي، معاشي ۽ نجي زندگي جون ڀرپور عڪاس آهن. سندس ڪهاڻين ۾ فني پختگي، اعليٰ ٻولي ۽ ڪردار نگاري ۾ اصليت آهي. سندس ڪردار گهڙيل نه آهن پر اهي اسان جي ڀرپاسي ۾ غور ڪرڻ سان نظر اچن ٿا. ٻوليءَ ۾ ٺيٺ سنڌي لفظ، محاورا شامل هوندا آهن. ڳوٺ جي ماحول جي منظر ڪشي ۽ مسئلن جي اپٽار به سندس ڪهاڻين جي هڪ خوبي آهي.

پاڙي ناهه پروڙ: بادل جمالي پنهنجن ڊرامن ۾ سماجي موضوعن کي چڱيءَ طرح نباهيو آهي. هن جي هڪ ڪهاڻي ”پاڙي ناهه پروڙ“ ۾ هڪ ننڍڙي دڪاندار جي زندگيءَ جو نقش چٽيل آهي، جيڪو حالتن جي هٿن ۾ مجبور ٿي وڃي ٿو. آخر مٿس اهڙو وقت به ٿو اچي جو ڳڏ گهمندڙ ۽ ڪانئس اوڌر کڻندڙ به کيس پنيو به ڪونه ٿا ڏين، نه صرف ايترو پر طعنا تنڪا به ٿا ڏينس. عيد جي

رات زال مڙس ۾ پٽ فاقي ۾ گذارين ٿا. ننڍڙو پٽ (منو) مجبوريءَ جي نتيجي ۾ پيءُ جو روبرو ماءُ کي چوي ٿو: ”اما بابا جڏهن مري ويندو، پوءِ ماڻهو اسان کي خيرات ڏيندا.“ اهو ٻڌي ماءُ سوني زور سان پٽ جي ڳل تي چماٽ وهائي ڪڍي ٿي. منوءَ جي وات مان اٽيو گرهه ڪري ٿو پوي، پوءِ هو ڳل مهٽيندي روئڻ ۾ ٻڌي ٿو وڃي. پاسي ۾ ويٺل جعفر (منوءَ جو پيءُ ۽ سونيءَ جو مڙس) منوءَ کي ڏسي سڏڪو ڀري، منهن گوڏن ۾ هٽي ٿو ڇڏي. سونيءَ جي مامتا جو جذبو اٿلي ٿو پوي ۽ هڪدم روئي ٿي پوي. هن ڊرامي جو بنياد معاشي حالتن ۽ هن سماج جي نفسياتي تجزئي تي ٻڌل آهي.

بادل جمالي نه صرف پاڻ کي هڪ سٺو پروڊيوسر ثابت ڪيو آهي، بلڪ ڊراما به سٺا لکيا.

نورگهلو (1 جنوري 1949)

نورگهلو جو جنم دادو ۾ ٿيو. سندس شمار سنڌ جي نالي وارن ترقي پسند ڪهاڻيڪارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ڪتابن ۾ ٽٽل شيشا ۽ آڱريون (1980 ڪهاڻيون)، جميلا (ترجمو ناول) شامل آهن.

نورگهلو بنيادي طور تي وجودي فڪر جو ڪهاڻيڪار آهي. هن ڪيترائي سماج جي بنيادي مسئلن تي ٽي وي ڊراما لکيا آهن. جن ۾ ”روشني“، ”هارجيت“ (1981)، ”شوپيس“ (1981)، ”اڌورا خواب“ (1982)، ”خالي منظر“ (1985)، ”معاف ڪجِ“ (1987)، ”ثبوت“ (1998) اهم آهن. هن جا ڊراما سندس ڪهاڻين وانگر وجودي وارتائن ۽ فرد پوڳنائن جو ڪهاڻيون آهن. اهڙي طرح هن جي ڊرامن ۾ طبقاتي فرق ۽ سماجي مسئلن جي اپٽار ٿيل آهي.

ملڪ آگاڻي (1948–2001)

ملڪ آگاڻي جو اصل نالو محمد صفر هو ۽ سندس جنم ڳوٺ آگاڻي ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هو هڪ اسڪول جو استاد هو ۽ ترقي پسند قوتن واري لاڙي جو پيروڪار هو. سندس ڪيتريون ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ شايع ٿيون ۽ به ناول ” نيروليءَ جو ڪن“ (1987) ۽ ”سچ جا پاڇا“ (2005)

شايع ٿيل آهن.

ملڪ آگاڻي ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا. هن ڪيهر شوڪت سان گڏجي ڊرامن جي دنيا ۾ پيرياتو ۽ ٽي وي لاءِ ڪيترائي شاهڪار ڊراما لکيا. سندس ڊراما، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ معاشي مسئلن جي عڪاسي ڪندڙ آهن. سندس ڊرامن ۾ "سچ ڪني"، "ٽتي ڪي ٽاڪو"، "چنڊ گرهڻ" "سچ گرهڻ" "ڪوڙ ڪي"، "وڃايل راهون"، "انصاف ڪٿي آهي" اهم آهن.

ملڪ آگاڻي انقلابي سوچن جو مالڪ هو. هن پنهنجي ڊرامن ۾ اهڙا ڪردار ۽ موضوع متعارف ڪرايا، جن ۾ سماج جي نيڪدارن وڏيرن جا ڪوڙا ڪوت ظاهر ٿي پيا. سندس هر ڊرامي ۾ ظلم و ستم خلاف آواز بلند ٿيل هو. ملڪ آگاڻي کي حق ۽ سچ خلاف آواز بلند ڪرڻ جي ڪري سندس ڳوٺ ۾ بي درديءَ سان قتل ڪيو ويو. هن جي ڊرامن ۾ امر جليل وانگر زهر جي ڪڙاڻ جهڙا مڪالما چيل هوندا هئا. ان جا ڪردار هاري، پورهيت ۽ وڏيرا آهن. سندس ڊرامن ۾ حيدربخش جتوئي جي تحريڪ جو اثر پڻ حاوي هو.

روشن علي ٽنيو (1936—1997)

روشن علي ٽنيو ڳوٺ وڳڻ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ پيدا ٿيو. پاڻ مشهور ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊراما نويس ٿي گذريو آهي. سندس ڪهاڻين جو مجموعو "منچر ٻڏي ويو"، ناولٽ "دل جي پنيان" شايع ٿيل آهن. هن پاڪستان ٽيلي ويزن لاءِ ڪيترائي بهترين ڊراما پڻ لکيا، جن ۾ "مان نازان"، "ورهاست"، "ميڙ"، "آئينو" ۽ ٻيا گهڻو مقبول ٿيا.

سندس ڊرامن جي خاص ڳالهه اها آهي ته انهن ۾ نج ڳوٺاڻو ماحول ڏيکاريل هوندو آهي. سندس ڊرامن جا ڊائلاگ محاوري ۽ اسلوب جي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ آهي.

آغا رفيق (1 نومبر 1949)

آغا رفيق احمد جو جنم شڪارپور ۾ ٿيو. سنڌ يونيورسٽي جي شعبي صحافت ۾ تدريسي خدمتون سرانجام ڏئي چڪو آهي. آغا رفيق جو ادبي

سفر ڪهاڻين سان شروع ٿيو پر ڪيس مقبوليت ڊرامي مان ئي ملي. آغا رفيق سنڌي ۽ اردو ۾ ڪيترائي ٽي وي ڊراما لکي چڪو آهي، جن ۾ سنڌي سماج جي ريتون، رسمون، عوامي نفسيات، معاشي مسئلا، سنڌ جي تعليمي ادارن جا مسئلا ۽ سياسي خيالات سر فهرست هوندا آهن.

هن جي سنڌي ڊرامن ۾ ”سام“ (1989)، ”سوال“ (1989)، ”آئينو“ (1990) ”پنهنجو پرائو“، ”موٽ پنيوري“، ”ڪنهن سان سور سليان“، ”ضمير“، ”اڌوري ڪهاڻي“، ”پولار“ (2000)، ”واپسي“، ”رشتا (1982)، ”ضمير جي سچائي“ (1984)، ”گهايل فن“ (1987) ۽ فيڊرويل (1998) شامل آهن.

آغا رفيق هڪ نبض شناس ڊراما نويس آهي. هو سنڌي ۽ اردو ڊرامن رستي سنڌي سماج جي هر مسئلي کي پوري قوم اڳيان پيش ڪري ٿو. سندس وڏي خوبي اها آهي ته هن ۾ مسلسل لکيو آهي. شروع ۾ هن سنڌي ڊراما لکيا، ان کانپوءِ پي ٽي وي لاءِ اردو ڊراما لکيا ۽ ان کان پوءِ مسلسل پرائيويٽ چئنلن لاءِ لکي پيو.

سام: سندس مشهور ڊرامي ”سام“ ۾ سنڌ جي حقيقي مسئلن ۽ بدلجندڙ تهذيب جي اثر انگيز عڪاسي ڪيل آهي. ”سام“ جي روايت ۽ سنڌ جي ثقافتي معاملن کي بهترين نموني پيش ڪيو.

سوال: سندس ٻي مشهور سيريل ”سوال“ ۾ سنڌ جي گوناگون مسئلن، جهڙوڪ سياسي، سماجي ۽ معاشي ۽ گهريلو مسئلن جي اپٽار ڪئي ويئي آهي. هن ڊرامي وسيلي ليکڪ سنڌي سماج جي اوڻاين ۽ اصلاح لاءِ ڪيترائي سوال اٿاريا آهن.

آئينو: سندس مشهور ٽي وي سيريل ”آئينو“ ۾ تعليمي ادارن ۾ سنڌي شاگرد سياست جا مثبت ۽ منفي پاسا ڏيکاريا ويا آهن. يونيورسٽين ۾ ٿيندڙ ڌوهه کي به کلي عام ڏيکاريو ويو آهي. اهڙي طرح يونيورسٽن ۾ پلجندڙ لازوال محبتن جو احوال به هن ڊرامي جو حصو آهي.

آغا رفيق سنڌ جي ماحول جي پسمنظر ۾ ڪيترائي اردو ڊراما به لکيا آهن، جن ۾ ”آئوين ڪهاني“، ”سزا“، ”واپسي“، ”يي جهان“ (1991) ”انگاري“، ”گهٽن“، ”وجود“ (2005)، ”چهري“، ”وه عشق جو هم سي روٺ گيا“، ”تشو

پيپر"وغيره اهم ڊراما آهن.

آغا رفيق پنهنجي ڊرامن ۾ نون نون موضوعن کي متعارف ڪرايو آهي. هن رومانوي موضوعن کان وٺي، سياسي، سماجي، نفسياتي ۽ ذهني مونجهه وارن مضمونن کي ڊرامن ۾ سمايو آهي. آغا رفيق پنهنجي ذات ۾ هڪ مڪمل ڊراما نگار آهي، هن کي ڊرامي جي فن ۽ فڪر جي پوري معلومات آهي. سندس ڊرامن ۾ ڪٿي بہ جهول نظر نہ ايندو آهي. هو پنهنجي ڊرامن ۾ موضوع، ڪردار، ماحول ۽ مڪالمن وغيره جو صحيح استعمال ڪندو آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪيترن ئي ڊرامن کي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

آغا رفيق جي ڊرامن جي هڪ خوبي اها بہ آهي تہ هن هميشہ ڊرامن ۾ نواڻ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. نوان ڪردار ۽ موضوع متعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تعليمي درسگاهن کان، سياسي ميڙاڪن تائين، سنڌ جي ثقافتي رسمن کان عشقيہ داستانن تائين، فرد جي هيڪلائي کان مجموعي تائين هن جي ڊرامن سفر ڪيو آهي.

اياز عالم ابڙو (3 مئي، 1950)

اياز عالم ولد محمد عالم ابڙو جو تعلق قمبرائٽ شهداد ڪوٽ ضلعي سان آهي. هن ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانگار طور پاڻ سڃاتو ملهايو آهي. هن پنهنجي ڊرامن وسيلي سنڌ جي سماجي مسئلن جي نشاندهي ڪئي آهي. ابتدائي دور ۾ 1962ع کان اسٽيج ڊراما لکيائين، جن ۾ "سڄاڳي" ۽ "روشن راهون" اسٽيج ڪري ڏيکاريا ويا. 1978ع ۾ سندس ٽي وي ڊرامي "ذات جي ڏيهہ ۾" وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. هن جي اڪثر ڊرامن ۾ رومانيت، ڪروڌ، ضد سان ڀرپور موضوع شامل هوندا آهن. هن جي بهترين ڊرامن ۾ "گهايل مرڪ"، "اسڪاءِ ليب"، "نينهن جا ناتا"، "وقت جو آواز" (1986)، "ڪن ۽ ڪنارا" (1982)، "گهايل ڌرتي" (1997)، "پنهنجا پنهنجا سپنا" ۽ علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي زندگيءَ تي لکيل ڊرامو "انت - بحر" مشهور ٿيا . سندس ريڊيو ڊرامن ۾ "سوپاروسانول"، "انت- بحر" ۽ ٻياتمام گهڻو پسند ڪيا ويا.

تحقيقي ميدان ۾ اياز عالم، سنڌ جي پسمنظر ۾ ريڊيو ۽ ٽي ويءَ لاءِ

ڪيترين ئي فلمون ۽ دستاويزي پروگرام تيار ڪيا .1982ع ۾ سندس تيار ڪيل دستاويزي فلم ”ميربحر“ کي جرمنيءَ جي عالمي فيسٽيول ۾ اسڪرپٽ جي بنيادتي پهريون انعام مليو.

ذات جي ڏيهہ ۾ سنڌ جي سماجي مسئلن جي اياز عالم ابڙي سٺي نشاندهي ڪئي آهي. هن جو ڊرامو ”ذات جي ڏيهہ ۾“، اهڙن ڊرامن مان هڪ آهي. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ اسان جي معاشري ۾ جتي جميل جهڙا سيٺ، اڪبر جهڙا خود غرض دوست ۽ ارشد جهڙا ڪروڏي ايڊيٽر آهن، اتي ساگر لطيف جهڙا اڏول ليکڪ بہ آهن. هن ڊرامي ۾ ڏيکاريل آهي تہ هن سماج ۾ فن کي پنهنجي زندگي ارپڻ جي باوجود، ليکڪ کي اجوري ۾ بک ۽ بيروزگاري ئي پلئہ پوي ٿي. ڪهاڻيون، ليکڪ (ساگر لطيف) جي پٽ کي ڪاليج ۾ داخلا نٿيون وٺي ڏئي سگهن. ناول هن جي ڌيءَ جميلہ لاءِ دوا نٿا بڻجي سگهن ۽ هڪ حساس ليکڪ اهو سڀ ڪجهہ پسي جهجي جهري ٿو پوي.

”گهايل ڌرتي، ڪارو سچ“ (1997) ۾ آلودگي ۽ نشاآور سٽين جي پسمنظر ۾ لکيو. هن ڊرامي جي ڪهاڻي ڪافي سبق آموز هئي.

جيتوڻيڪ اياز عالم ابڙي ڪي گهڻا ڊراما نہ لکيا آهن. پر جيڪي بہ لکيا آهن، اهي پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

ڪيهر شوڪت (1952— 1999)

خوبصورت سوچن ۽ حسين منظر نگاري کي لفظن جي مالا ۾ پوئي سموئي دلڪش جملا ترتيب ڏئي سماج جي عڪاسي کي دلفريب ڪهاڻين جو روپ ڏئي امر ادب تخليق ڪندڙ ڪيهر شوڪت ولد غلام عباس ڪيهر جو جنم دادو شهر ۾ ٿيو. ڪيهر يورپي ۽ روسي ادب جو گهرو مطالعو ڪيو. ان اثر هيٺ هن ڪيترين ئي ڪهاڻيون لکيون جن مان ”پل تي ويٺل نوجوان“ (1979) شايع ٿيل هو.

ڪيهر ڪيترين ئي شاهڪار ڪهاڻيون لکيون بعد ۾ ڊرامي جي وڌندڙ شهرت جي ڪري ٽي وي ڏانهن رخ ڪيائين. سندس شروعاتي ڊراما سندس ڪهاڻين جي ڊرامائي تشڪيل هئا جن ۾ ” پل تي ويٺل هڪ نوجوان

کي "گهٽ" (1978) جو نالو ڏنو ۽ "پيلو پنو" کي "ايڪسري" جو ويس پهرايو. ان کانپوءِ "سچ گرهڻ"، "رڃ"، "ٻيو شخص"، "اڪيلو ماڻهو"، "بند دروازا" سور جون سؤ صورتون (1982) ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن.

ڪيهر شوڪت اردو ۾ به ڪيترائي ڊراما لکيا جن ۾ "سورج گرهن"، "چنبيلي ڪي بيل"، "انتها" (1993)، "جنت"، "درد مندون ڪا ديس" ۽ "دل وه پي مجبور" وغيره شامل آهن. انهن ڊرامن ۾ سورج گرهن دراصل سنڌي ڊرامي سچ گرهڻ جو اردو ترجمو آهي.

سندس ٻين ڊرامن ۾ "رڃ جا مسافر"، "انتها"، "جنون"، "چونڊ" وغيره به ڪامياب ڊراما هئا. سندس باري ۾ محمد بخش سميجو لکيو آهي ته هي هڪ اڙٻ، مضبوط خوش گفتار، سنجيده ۽ بي باڪ ليکڪ هو. هن جو چوڻ هو ته توهان به سنسرشپ ياسين ڪٽ جا مجاز آهيو. جيڪا اها سين سماج جو عڪس رڪندڙ نه هجي." (ماهوار ادب جو ڪيهر شوڪت نمبر)

سندس ڊرامن جي خاص ڳالهه خوبصورت سوچون، حسين منظر نگاري دلڪش مڪالما ۽ سنڌي سماج آهن. هن جي ڊرامن ۾ جاگيرداري خلاف نفرت، پيري مريدي کان بيزاري، بيڪار ريتن رسمن کان بغاوت، هارين ۽ پورهيتن لاءِ سات ۽ سياسي ۽ فلسفي موضوع شامل آهن.

ڪيهر شوڪت جا اردو توڙي سنڌي ۾ لکيل ڊراما سنڌي سماج جي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا، انهن ڊرامن ۾ هن سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن کي پيش ڪيو. هن جا ڪردار سنڌ جا وڏيرا، هاري، پورهيت، ڳوٺاڻا ۽ شهري آهن. هن جاگيرداري، پيري مريدي ۽ بيڪار رسمن خلاف بغاوت ڪئي.

ڪيهر شوڪت پنهنجي همعصر دور جو هڪ ڪامياب ڊرامانگار هو. هن سنڌي ڊرامن ۾ نوان لاڙا ۽ نوان ڪردار متعارف ڪرايا. "لاڙڪاڻو امر شخيصتون" ۾ عبدالستار پني لکي ٿو ته "ان وقت اچانڪ ڪيهر شوڪت پوري پاڪستان ۾ شهرت جي بلنڊين تي پهتو جڏهن هن جو ڊرامو "سورج گرهن" پيش ڪيو ويو. اردو ڊرامي سورج گرهن بعد شوڪت جو شمار پاڪستان ٽيليويزن جي معروف ليکڪن ۾ ٿيڻ لڳو. ڪهاڻيون جڏهن.اردو زبان ۾ پيش ٿيون ته ڪيس وڏيڪ اتساهه مليو ۽ هن جي اندر ۾ بند صلاحيتن

پنهنجي لاءِ رستا تلاش ڪيا ۽ ڪيهر شوڪت پاڻ، سندس قلم ۽ تخليقون بلندين جي معراج تي پهتيون. سندس اردو ڊراما سيريل ”چنبيلي بيل“ بہ گهڻو پسند ڪيو ويو. پر هن جي اردو ڊراما سيريل ”انتها“ وري ڪمال ڪري ڇڏيو. جڏهن ڊرامي انتها جي قسط هلندي هئي تہ شهرن جا روڊ رستا ۽ گهٽيون جون گهٽيون خالي ٿي ويندڙيون هيون“.

ڪيهر شوڪت ڊرامي جو بهترين ليکڪ هو، جنهن ڊرامي وسيلي سنڌي سماج جي مسئلن کي پيش ڪري پنهنجو حق نڀايو.

رزاق مهر (1954– 2002)

عبدالرزاق مهر ولد رانجهو خان مهر جو جنم مراد واهڻ لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. رزاق مهر ڪهاڻين لکڻ جي شروعات 1974ع کان ڪئي، سندس پهرين ڪهاڻي ”ڪرشن هاٿي جي اڳيان“ شايع ٿي هئي. سندس ڪهاڻين جا مجموعا ”سڪون ڪٿي آهي“ ۽ ”ڌنڌلڙيون ليڪا“ شايع ٿيل آهن.

سندس ڊرامن جا ڪردار ۽ واقعات هڪبئي سان ٺهڪندڙ هوندا آهن. اهڙي طرح هن جا ڪردار سماجي بي وسي، اڪيلائي جي احساس، پيڙائن وغيره جو شڪار هوندا آهن. هن سماج ۾ ڏاڍ، بيوس انسان جي مجبورين ۽ عذابن جو ذڪر پنهنجي ڊرامن ۾ سمايو آهي. درحقيقت سندس ڊراما نگاري جي شروعات اسٽيج سان ٿي ۽ هن ”بدحواس هيڊ ڪلارڪ“، ”ٽي خانداني بي روزگار“، ”ايف آءِ آر“ ۽ ”مولومت وڃائي“ جهڙا ڪامياب ڊراما لکيا.

هن ٽي وي لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا جن ۾ اڪثر قسطوار شامل آهن. اهڙن ڊرامن ۾ ”جياپو“، ”وڇوٽيون“، ”پاتال“، ”زندگي ڏانهن ڦيرو“ (1987) ”چوٽڪارو“، ”راهہ جو پٿر“، ”سفر“، ”زخم زندگي جا“، ”اعتراف“، ”ڌرتي ڏٺي ۽ ”دور“ پنهنجو مٽ پاڻ آهن.رزاق مهر جو پهريون ٽي وي ڊرامو ”زندگيءَ ڏانهن“ آهي.

جياپو: رزاق مهر سنڌ جي هر سماجي مسئلي تي لکيو آهي. سندس سيريل ”جياپو“ 1991ع ۾ نشر ٿيو. هن ڊرامي سڄي سنڌ کي حيران ڪري ڇڏيو. ان ۾ وڏيرن طرفان قائم ڪيل خانگي جيلن جي ڇرڪائيندڙ حقيقت کي پڌرو

ڪيو ويو آهي. سندس ڊرامو ”جياپو“ هن جي خاص سڃاڻپ بڻيو. جڏهن ”جياپو“ پي ٽي وي تان نشر ٿيندو هو ته ماڻهو دڪانن ۽ هوٽلن جي ٻاهران به ڊرامو ڏسڻ لاءِ ويهجي ويندا هئا ۽ سنڌ جي وڏيرڪي ڏاڍ ۽ ظلم خلاف روڊن تي نعرا هڻڻ لڳندا هئا.

وڇوٽيون :سندس ٻي مشهور سيريل ”وڇوٽيون“ 1994ع ۾ ٽيليڪاسٽ ٿي. هن ۾ زندگي سان ملندڙ جلندڙ ڪهاڻي ڏيکاري ويئي آهي ته هڪ شڪي مزاج شخص پنهنجي نوڪري ڪندڙ زال تي شڪ ڪري ٿو. نتيجاً هو زال کي پريشان ڪري ٿو ۽ خود به اضطراب مان گذري ٿو.

پاتال :سندس ٽئين ڊراما سيريل ”پاتال“ 1996ع ۾ هلائي ويئي. هن ڊرامي ۾ هيروئن ڪلچر ۽ وياج خوري جهڙن سماجي مسئلن کي لکي سماج اندر زهر ڦهلائيندڙ ڪردارن کي رسوا ڪيو ويو.

نبيرو: اهڙي طرح سندس اهم سيريل ”نبيرو“ ۾ هن سنڌ جي تعليم جهڙي مسئلي تي قلم کنيو. هن ڊرامي ذريعي ڏيکاريو ويو ته ڪيئن سنڌ جا استاد، جاگيردار ۽ ڪامورا هڪ رٿابنديءَ سان سنڌ جي تعليم کي تباهه ڪري رهيا آهن.

اعتراف :سندس سولو پلي ”اعتراف“ 1996ع ۾ نشر ٿيو. هن ڊرامي جي ڪهاڻي هڪ شاعر جي اردگرد گهمي ٿي. جيڪو گورنمينٽ جي ڪنهن سٺي پوسٽ تي فائز آهي. هن ڊرامي جو هيرو ان غلط فهميءَ جو شڪار آهي ته ان عورت جو خون ڪيو آهي. جنهن کي هو دل جي گهراين سان چاهي ٿو. ان ڇوڪريءَ هن جي ڪري خودڪشي ڪئي هئي. ان ذهني الجهن جي ڪري شاعر ذهني مريض ٿي پوي ٿو.

رزاق مهر لاءِ عزيز ڪنگراڻي لکيو آهي ته ”رزاق مهر پنهنجي ٿهيءَ جو برجستو ۽ ساڃاهه وند ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانگار هو. هن پنهنجي تخليقي صلاحيتن ۽ محنت کي ڪم آڻيندي سنڌي ادب کي ڪيتريون ئي شاندار ڪهاڻيون ڏنيون. بهترين اسٽيج ڊراما ۽ ٽي وي ڊراما لکيا. وٽس سماج ۽ قوم لاءِ سِڪ ۽ محبت جو سمنڊ موجون هنيون. رزاق مهر ڪمٽيڊ ۽ باشعور ليکڪ هو. سندس لکڻين ۾ ڪمٽمينٽ جو عنصر سانوڻي ۾ وهندڙ گاج

جيان چوليون هٽندي، وهندي ۽ جهلڪندي نظر ايندو هيو. جنهن بہ موضوع تي لکيائين پوري گرفت ۽ فنڪارانہ صلاحيتون ڪتب آندائين. سندس تخليقن ۾ انهن جي موضوعن تي هڪ الڳ اڀياس جي ضرورت آهي. سندس ڪهاڻين ۽ ڊرامن جا ڪردار سماج ۾ جيئرا، جاڳندا ڪردار ۽ چهرا چرندي ڦرندا نظرايندڙ آهن." (ماهوار ادب جو رزاق ڪيهر نمبر)

رحمت الله ماجوٺي (25 مارچ 1957)

رحمت الله ماجوٺي جو تعلق چوهڙ جمالي ضلعي ٺٽي سان آهي. سندس شمار نالي وارن ڊراما نويسن ۽ ڪهاڻيڪارن ۾ ٿيندو آهي. رحمت الله سنڌي سماج جي عڪاسي ڪرڻ سان گڏوگڏ معاشري جا بہ جيئرا جاڳيندا ڪردار پيش ڪيا آهن. جيڪي اسان وٽ باعزت شهري آهن يا آس پاس ۾ نظر اچن ٿا. سندس ڪردار سماجي حقيقت نگاري کي پيش ڪندا آهن.رحمت الله ماجوٺي امر جليل وانگر پنهنجي ڊرامن ۾ طنز ۽ مزاح وارو انداز اپنائي ٿو پنهنجي ڪهاڻين لاءِ خود چوي ٿو تہ "منهنجون ڪهاڻيون گهڻو ڪري واقعاتي ٿي هونديون آهن، انهيءَ ڪري اهي ڪردار سچا ۽ حقيقي هوندا آهن."

رحمت الله ماجوٺي ٽي وي جو بہ ڪامياب ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي اردو ۽ سنڌي ڊراما نشر ٿي چڪا آهن. جن ۾ "سسرال"، "دولاب"، "مشاهدو محبوبن جو"، "تلخيون"، "ڦريتون"، "موڪلاڻي" ۽ ٻيا ڪيترائي بهترين ڊراما لکيا آهن. جن کي عوام جي ڀرپور موٽ ملي آهي.

سندس ڊراما مزاحيہ، سماجي، معاشي ۽ ملڪي سياسي حالتن جي بہ عڪاسي ڪندڙ هوندا آهن. هن جا ڪردار سچا ۽ عام رواجي زندگي مان چونڊيل هوندا آهن. ننڍا ننڍا ڊائلاگ، بهترين منظرڪشي، سندس مزاحيہ ڪاميابيءَ جو راز آهن.

"ڦريتون" سيريل جو پروڊيوسر بادل جمالي هو، هي ڊرامو 1996ع ۾ نشر ٿيو. هي ڊرامو سنڌ جي شهري ۽ ٻهراڙين جي ترجماني ڪري ٿو. ڪردار ساڳيا آهن، جن جو شهر ۽ ڳوٺ، ٻنهي سان واسطو آهي.

رحمت الله ماجوٺي جا سيئي ڊراما سندس ذات جي چوڌاري ڦرن ٿا. هن

ڪاوش ۾ پنهنجي ڪردارن جي رازن تان تالو کوليندي لکيو تہ هن جا ڊراما بہ هن جي ذات جو حصو آهن. سندس چوڻ آهي تہ ”سسرال ڊرامي ۾ نارو خان جو ڪردار هن جي ڳوٺائي احمد ملاح جو آهي. ”دولاب“ ڊرامو هن پنهنجي برسات اخبار جي سب ايڊيٽري دوران ٿيل ذيادتين تي لکيو. سيريل ”قربتون“ ۾ هن شمشيرالحيدري جو ڪردار پيش ڪيو.“ اهڙي طرح هن جا ڊراما autobiographical آهن. هن جا اڪثر ڊراما ڪامياب ٿيا آهن، ڇو جو هو سچن ڪردارن کي حقيقت نگاري جو روپ ڏئي، سنڌي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو.

طارق عالم ابڙو (1958_2011)

سنڌي ادب جي نوجوان ٿهي جي هن ڪهاڻيڪار، ناول نگار، ڊراما نويس، ڪالم نويس ۽ شاعر جو جنم ضلعي قمبر ائٽ شهداد ڪوٽ ۾ ٿيو. طارق پنهنجي ڪهاڻين جي شروعات 80ع واري ڏهاڪي کان اڳ شروع ڪئي هئي. سندس پهرين ڪهاڻي ”پائلي“ جي عنوان سان شايع ٿي هئي. طارق عالم جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

طارق عالم پاڪستان ٽيلي ويزن ۽ سنڌي چئنلن لاءِ ڊراما (ٽيلي پلي) پڻ لکيا. سندس لکيل پهريون ڊرامو ”چنڊ رهين ٿو دور“ 1979ع ۾ پي ٽِي وِي تان ٽيلي ڪاسٽ ٿيو. جيڪو سندس پنهنجي ئي هڪ ڪهاڻيءَ کي ڊراماٽائيز ڪيل هو. طارق عالم جا 25 کان وڌيڪ ڊراما نشر ٿي چڪا آهن. هن پنهنجي لکيل هڪ ڊرامي ۾ اداڪاري پڻ ڪئي جنهن جو نالو ”سچ لهڻ کان اڳ“ هو. سنڌ ٽِي وِي چئنل تان نشر ٿيندڙ پهريون ڊرامو ”خالي فريم“ طارق عالم جو ئي لکيل هو. اهڙي طرح سندس ٽي وي ڊرامن ۾ ”چنڊ رهين ٿو دور“ (1979) ”چانورو“ (1987)، ”طوفان کان پوءِ“ ”پيوند“ (1987)، ”رنگ رتا سپنا“ (1982)، ”تن دما“ (1982)، ”داغ“ (1985) اهم آهن.

طارق عالم ابڙي جا ڊراما سندس ڪهاڻين جو عڪس پيش ڪن ٿا، جن ۾ رومانيت جو عنصر غالب هوندو آهي. هن جا اڪثر ڊراما گهريلو قسم جا آهن. اهوئي سبب آهي جو طارق عالم ابڙي کي ڊرائنگ روم ٽي وي ڊرامن جو

پلوڙ ليکڪ چيو ويندو آهي. هن شروع ۾ پنهنجين ڪهاڻين کي ڊرامائي روپ ڏنو. ان سلسلي ۾ 1979ع ۾ هن پنهنجي ڪهاڻي ”خواهش جي تياس تي“ کي ڊرامائي روپ ڏئي ”چند رهين تو دور“ جو نالو ڏنو. طارق عالم ابڙي ڪيترائي پنهنجي زندگي تي مبني (Autobiographical) لکيا آهن. گڙدي جي مرض ۾ مبتلا هئڻ سبب يورولاجي وارڊ، ڪراچي ۾ داخل ٿيو. جتي هن گڙدي جي پيوندڪاري جا ڪيترائي مثال ڏٺا. ان سلسلي ۾ هن هڪ بهترين ڊرامو ”پيوند“ لکيو. جيڪو هن جي پنهنجي زندگي جي عڪاسي ڪري ٿو. سندس ڊرامو ”چانورو“ هڪ رومانوي ڊرامو هو. جنهن ۾ چاهتن، محبتن، وڇوڙن ۽ ميلاپ جا موضوع ملن ٿا. سندس ڊرامو ”چانورو“ قسطوار نشر ٿيو. جنهن کي ڏسندڙن وٽان تمام گهڻي موٽ ملي.

مشهور ڊراما نگار عبدالقادر جوڻيجي ڪيس ”پاڻ وڪڻي ڪائيندڙ ليکڪ“ سڏيو آهي. هو لکي ٿو ته ”پٺلو نرودا“ ڪروڙ پتي ٿيڻ جي شوق ۾ ٻه جو دوڪان کوليو. جڏهن ٻه وڪڻي نه سگهيو. ته پنهنجي ڪتاب ”معمائرس“ ۾ نه رڳو پنهنجي اديب ۽ شاعر دوستن کي وڪڻي ڪائي ويو. ساڳي ڪريت سان طارق ابڙي پنهنجي ٽيلي ناٽڪ ”طوفان ڪانپوءِ“ ۾ پاڻ سان پنهنجي گهر جا ڀاتي وڪڻي ڪاڏا. ناول رهجي ويل ”منظر“ ۾ پنهنجي محبوبا ۽ دوستن کي وڪڻي ڪاڏائين. ٽيلي ناٽڪ ”چانورو“ ۾ مون جهڙن کي وڪڻي ڪاڏائين. ٽيلي ناٽڪ ”پيوند“ ۾ پنهنجو پاڻ کي وڪڻي ڪائي ويو“. (ماهوار پرک جو طارق عالم نمبر)

طارق عالم پنهنجي لکڻين لاءِ پاڻ لکي چڪو آهي ته ”منهنجي ڪهاڻين، ٽي وي ناٽڪن ۽ ناول جا پنجانوي سيڪڙو ڪردار سڏي ريت منهنجي ذات سان لاڳاپيل رهيا آهن. جيڪي اڄ به سنڌ ۾ يا سنڌ کان ٻاهر پنهنجي پنهنجي حصي ۾ آيل غم يا خوشي ڀوڳي رهيا آهن.“

•

عزيز ڪنگراڻي (4 جنوري 1958)

عزيز الله ولد سومار خان ڪنگراڻي جو جنم ڳوٺ حاجي ڪنگراڻي تعلقي ”جوهي“ ضلعي دادو ۾ ٿيو. هو نئين ٽهي جو باصلاحيت اديب آهي. هن ڊرامن، ڪهاڻين، تاريخي ۽ تحقيقي ڪم ۾ تمام سٺو نالو ڪڍيو آهي.

سندس جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.

عزيز الله ڪنگراڻي جا ڪيترائي ڊراما ٽي وي تان نشر ٿي چڪا آهن. جن ۾ ڳوٺن جي ٻرندڙ مسئلن جي نشاندهي ٿيل هوندي آهي. عزيز ڪنگراڻيءَ سنڌ جي ڳوٺاڻي پسمنظر ۾ ڊراما لکيا آهن، سندس ڪردار، ماحول، مسئلا سيئي ڳوٺاڻا آهن. هو سنڌ جي ٻهراڙين جي نج مسئلن جي اپٽار ڪري ٿو.

عزيز ڪنگراڻي جو تعلق سنڌ جي ڪاڇي واري علائقي سان آهي، جتي ڪڏهن ڪڏهن پاڻي سواليہ نشان بڻجي پوندو آهي. سندس ڊرامو "وسڪاري ڪانپوءِ" هڪ بهترين ڊرامو آهي، جنهن ۾ ليکڪ پنهنجي علائقي جي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي. عزيز ڪنگراڻي سنڌ جي ريتن رسمن ۽ ثقافتي ورثي کي بہ ڊرامن ۾ متعارف ڪرائڻ جي لحاظ کان ڪامياب ڊراما نگار آهي. هن سنڌ جي معاشرتي حالتن کي خاص طور تي ترجيح ڏني آهي. جاگيرداري، زمينداري، پيري مريدي ، پورهيت، هاري، قومي ۽ سماجي مسئلا هن جي ڊرامن جو جابجا موضوع هوندا آهن.

زيب سنڌي (7 سيپٽمبر 1957)

زيب سنڌي جو اصل نالو محمد خان ولد عبدالستار شيخ آهي. سنڌي ادب ۾ سندس سڃاڻپ تمام گهڻ رخي آهي، هو افسانہ نگار، ڊرامانويس مترجم، پبلشر، شاعر ۽ ريڊيو ڪمپيئر جي حيثيت ۾ سڃاتو وڃي ٿو. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

زيب سنڌي ٽي وي ۽ ريڊيو لاءِ ڪيترائي مشهور ۽ مقبول ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "سمجهو تہ" (1988)، "وڇايل ٻار"، "ماءُ"، "حيران"، "خالي گهر"، "خالي ڪاغذ"، "چوڏو"، "سمنڊ جون سرحدون" (1988)، "گهرياتي" (1995) "جانشين" (اردو ۾ 200)، "اشتهاري گهوٽ" (2006). وغيره اهم آهن. سندس اردو سيريل "جانشن" تمام گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي جڏهن تہ اردو سيريل "انجاني راستي" ۽ ٽيلي فلم "سيتا زينب" تمام گهڻا مقبول ٿيا.

زيب سنڌي جي ڊرامن ۾ خاص ڳالهہ اها هوندي آهي تہ انهن جا موضوع ڀرپور سماجي عڪاسي ڪندڙ هوندا آهن. سنڌ جي همعصر مسئلن تي لکندو

آهي. هن جي ڊرامي ”جانشين“ وڏي شهرت ماڻي، جن ۾ سنڌ جي زميندار گهراڻي جي بهترين نموني عڪاسي ڪئي وئي. ”اشتهاري گهوٽ“ سندس مزاحيه ڊرامو آهي، جڏهن ته ”ميران“ ۾ هڪ ڪلاسيڪل ڪهاڻي کي ڪنيو ويو آهي.

زيب سنڌي جي ڊرامن جا پلاٽ حقيقت سان ڀريل موضوعن تي مبني آهن، جن ۾ ننڍڙا ننڍا مسئلا اڇي وڃن ٿا پر انهن جو تاثر خوبصورت آهي. هن جي ڊرامن جي ڪهاڻين ۾ حقيقت نگاري ۽ منظر نگاري به خوبصورت هوندي آهي. اهڙي طرح زيب سنڌي سنجيده ڊرامن سان گڏوگڏ مزاحيه ڊراما به لکيا آهن.

ماڪن شاهه رضوي (11 نومبر 1960)

سنڌ جي نوجوان ليکڪن ۾ ماڪن شاهه رضوي جو به تمام وڏو نالو آهي. هو ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس، مضمون نگار ۽ شاعر طور سڃاتو وڃي ٿو. 1983ع ۾ سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو ”زهر جهڙي زندگي“ شايع ٿيو. شاهه صاحب ريڊيو پاڪستان لاءِ 50 کان مٿي ڊراما ۽ 250 کن فيچر لکيا آهن ۽ ٽي وي لاءِ سنڌي ۽ اردوءَ ڊراما لکي چڪو آهي. سندس ڊراما ۽ ڪهاڻيون سنڌي سماج جو آئينو آهن. هن پنهنجي لکڻين رستي سماج اندر تبديلي جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس ڊراما خاص طور تي حقيقت پسندي ۽ ڪردار نگاريءَ جي ڪري بيحد پسند ڪيا ويندا آهن.

بوبد بود زهر: سندس سولو پلي ”بوبد بود زهر“ 1996ع ۾ نشر ٿيو. هي ڊرامو نوجوان شاعر جي ارگرد گهمي ٿو. جنهن ۾ هن سان سندس دوستن ۽ مائٽن جي روين جي عڪاسي ڪئي وئي آهي. هي ڊرامو رومانوي ٽريجڊي هو.

بکري لوگ: 1996ع ۾ ماڪن شاهه رضوي جو اردو ڊرامو ”بکري لوگ“ رڪارڊ ٿيو. هن ڊرامي جي رڪارڊنگ نئون ڪوٽ لڳ ڀڳ ۽ بڏراج واري ايراضي جي سنگم تي ٿي. هي ڊرامو هونئن ته عشقيه موضوع تي هو. پر هن ۾ سنڌ جي ثقافت کي ڀڻ ڀرپور نموني پيش ڪيو ويو. هن ڊرامي ۾ ڇنيءَ جي رسم کان وٺي مرڻي ۽ پرڻي جون سيئي رسمون شامل هيون. ان کان علاوه

ملهه، ملاکڙا، ڪڪڙن جي ويڙهه، رڇ ۽ ڪتي جي ٻڇ، ڏاندن جي گوءِ وغيره جا ڪيترائي منظر ڏيکاريا ويا.

آسيس :1998ع ۾ سنڌس ڊرامو "آسيس" نشر ٿيو. هيءَ سيريل ڪا خاص ڪاميابي ماڻي نہ سگهي هئي.

محمود مغل (27 نومبر 1961)

ڊاڪٽر محمود الحسن جو جنم سيوهڻ شريف ۾ ٿيو هو. پاڻ انهن سنڌي نوجوان اديبن مان هڪ آهي جن ٿوري عرصي ۾ ڪمپيئر، ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊرامانويسي ۽ ڪالم نويسي ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو آهي. محمود مغل لکڻ جي شروعات ڪهاڻين سان ڪئي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

محمود مغل جون ڪهاڻيون، ڊراما ۽ ناول معاشرتي مسئلن تي ڏاڍي خوبصورتي سان لکيل آهن. هن جي لکڻين ۾ هڪ خوبي اها بہ آهي تہ اهي اسان جي پنهنجي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿيون. سندس لکڻيون فن ۽ فڪر جو حسين سنگم آهن.

محمود مغل جي، ڊرامن ۾ رومانس وڌيڪ اثرائتي ۽ خوبصورت نموني ڏيکاريل آهي. هو محبتن جي دنيا ۾ گم ٿي وڃي ٿو، جتان سندس ڪردار واپس موٽڻ ئي نٿا چاهين. محمود مغل ٽي وي لاءِ ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڊراما لکيا آهن، جن ۾ "آئيڊيل"، "زندگي جو زهر"، "خالي گهر"، "خوشبو"، "وڃايل منزلون"، "موٽي آءُ"، "خالي هٿ"، "رشتو"، "اڻ ڏٺل موسم"، "هڪڙي ملندي آهي زندگي"، "بخشش"، "چاتل اڻ چاتل"، "لهندڙ سج وڌندڙ پاڇا"، "هڪ خوشي جو سوال"، "آس نراس جي وچ ۾"، "ٽٽل وجود جو ميلاپ" شامل آهن. جڏهن تہ اردو زبان ۾ "روش" (1993)، "توري چام تماچي" (1996)، "يادين" (1998)، "سمجهوتہ" (2001)، "دل اسي چاهتا هي"، "کلونا"، "ادهورا پن"، "تيري آجاني سي"، "رشتي ناتي"، "انگاري" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما شامل آهن.

محمود مغل جي ڊرامن ۾ سماجي مسئلا، جهڙوڪ شادي جي ڏي وٺ جو مسئلو، پسند جي شادي جو مسئلو، سماجي ڪشمڪش، خود غرضي،

بک ۽ بيروزگاري، تعليمي ادارن ۾ سياست ۽ تعليمي فقدان جو مسئلو وغيره پيش ٿيل هوندا آهن.

محمود مغل ڪيترائي سيريل به لکيا آهن ته سولوپليز به. هن جا اڪثر ڊراما شهري ماحول جي پسمنظر ۾ هوندا آهن. هن جي ڊرامن جي هڪ خوبي اها به آهي ته انهن ۾ ننڍا ننڍا، ماحول سان مطابقت رکندڙ ڊائلاگ هوندا آهن. سندس باري ۾ محمد بخش سميجي لکيو آهي ته "محمود مغل پهريون ڊرامو "آئيڊيل" 1982ع ۾ لکيو هو، جڏهن اجا پاڻ ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهندو هو. جڏهن محمود مغل جو اهو پهريون ڊرامو نشر ٿيو هو ته ڏاڍو زور دار طريقي سان اهو احساس ٿيو ته هڪ پيو سنڌي نوجوان پنهنجي صلاحيت جي زور تي سنڌي ڊراما لکڻ وارن جي فهرست ۾ پاڻ کي شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي."

محمود مغل جي ڪيترن ئي ڊرامن کي پي ٽي وي تان ايوارڊ ڏنا ويا پر سندس ڊرامو "آس ۽ نراس جي وچ ۾" بهترين ڊرامو هو. هن ڊرامي ۾ هڪ اسٽيج ڊراما فنڪار جي زندگي کي بنياد بنائي لکيو ويو هو، جيڪو اسٽيج تي اداڪاري ڪندي دل جو دور پوڻ سبب گذاري وڃي ٿو ۽ ڏسندڙ سمجهن ٿا ته فنڪار تمام سٺي اداڪاري ڪئي، پر معلوم ٿئي ٿو ته اهو ڊرامو نه هو بلڪ سچ پچ گذاري ويو آهي. ان ڊرامي جو مرڪزي اداڪار مرحوم يوسف هو. "لهندڙ سج وڏندڙ پاڇا" سندس هڪ شاهڪار ڊرامو هو. هن ڊرامي ۾ انساني جذبن جهڙوڪ محبت، نفرت، چڱايون، مدايون ۽ رشتن جو سچايون قلمبند ڪيون ويون آهن.

اهڙي طرح رومانوي فضا سندس ڊرامن ۾ غالب نظر ايندي آهي. سندس ڊرامن ۾ هلڪا ڦلڪا مڪالما ۽ مضبوط ڪردار نگاري هن جي ڪاميابي جو راز آهن. مطلب ته نئين ٽهي جي اديبن ۾ محمود مغل پنهنجو ڪردار هر لحاظ کان بهترين نموني ملهايو آهي.

حفيظ ڪنير (27 جولاءِ 1964)

حفيظ ڪنير جو جنم ميرپور خاص جي تعلقي غلام محمد جي ڳوٺ

عرس ڪالرو ۾ ٿيو. حفيظ ڪنير ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نگار طور پاڻ ڪي مڃرايو آهي. ٽي وي تي سندس ڪيترائي بهترين ڊراما نشر ٿي چڪا آهن. جن ۾ سنڌي ثقافتي رسمن تي مشتمل سيريل "هٿين گل ميندي"، "مور اڏاڻا مور"، "منزلون ۽ مسافر"، "گهر بي گهر"، "وڄ"، "فراڊي فراڊي"، جڏهن ته سولو پليز ۾، "پاس نه پاس" ۽ ٻيا ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. هن معاشرتي مسئلن تي ڪيترائي سنجيده، طنزيه ۽ مزاحيه ڊراما به لکيا آهن. هن وٽ ثقافتي رنگ سان گڏوگڏ شهري سماج ۾ ذات پات جوعڪس به ڏسڻ ۾ اچي ٿو. حفيظ جون لکڻيون خاندان، ذات پات ۽ پاڙي پٽي جي گردگهمنديون آهن.

حفيظ ڪنير ترجي پسمنظر ۾ به ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. هن محمد اسماعيل عرساڻيءَ جي ڊرامي "بدنصيب ٽري" کي نئين گيٽ اپ سان پيش ڪيو. ان کان علاوه هن جي ڊرامن ۾ هر قسم جا ڪردار نظر ايندا. جيڪي پنهنجي ذات، سوچ ۽ فطرت مطابق هوندا آهن. حفيظ جي ڊرامن جي وڏي خوبي اها آهي ته هن جا ڊراما سنڌي سماج جي سچي عڪاسي ڪن ٿا. هو ننڍن ننڍن مسئلن کي ڊرامن جا موضوع بڻائي ٿو. هن جي ڊرامن ۾ طنز ۽ مزاح جو به تمام سٺو سنگم هوندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن ڪيترائي مزاحيه ڊراما به لکيا آهن. "فراڊي فراڊي" نالي سندس ڪامياب ڪاميڊي سيريل آهي.

منظور ڪوهيار (2 جون 1955)

منظور ڪوهيار جو پورو نالو منظور حسين ٻڙدي آهي. سندس جنم لاڙڪاڻي شهر ۾ ٿيو. هو ڪيترن ئي سٺين ڪهاڻين ۽ ڊرامن جو ليکڪ آهي.

سندس ڊرامن جي خاص ڳالهه اها هوندي آهي ته انهن ۾ سنڌ جي ٻهراڙين جا نج مسئلا، جيڪي همعصر چٽي سگهجن ٿا. جهڙوڪ ڪاروڪاري، ڏاڙيل ڪلچر، وڏيرن جا ڪلور ۽ ٻيا گهريلو مسئلا انهن کي اڇوتي انداز ۾ پيش ڪندو آهي. سندس اسٽيج ڊرامن ۾ "جنرل شاهه بهارو"، "جهڪ"، "آواز" ۽ "رسمن جي انگاس تي" اهم آهن. جڏهن ته ٽي وي ڊرامن ۾ "ڪارا ڪکر"، "وفائون منتظر آهن"، "سياست"، "روشن"، "رواج" ۽ "ٽينشن"

مشهور آهن

سندس ڊرامو ”روش“ 2006 ۾ ڪي ٽي اين تان پيش ٿيو. هن ڊرامي جي خاص ڳالهه اها هئي ته هن ڊرامي ۾ هندو معاشري کي پيش ڪيو ويو.

حيات شاهه (12 اپريل 1947ع)

حيات علي شاهه بخاري جي پيدائش ڳوٺ هٽڙي , حيدرآباد ۾ ٿي. حيات شاهه پنهنجي زندگي جا ڪيترائي ورهيه اليڪٽرانڪ ۽ پرنٽ ميڊيا کي ڏنا آهن.سندس ڪيريئر جو آغاز 1967ع کان ٿيو ۽ ريڊيو پاڪستان تي هڪ آرٽسٽ طور ڪم ڪيو.حيات علي شاهه ڪيترائي ريڊيو ۽ ٽي وي تي ڊراما لکيا آهن. جنهن ۾ پي ٽي وي لاءِ ”خواب ۽ خواهشون“، سولو پليز ۽ سنڌ ٽي وي لاءِ پڻ ڊراما به لکيا آهن، جن مان ”چنڊ گرهڻ“ مشهور آهي. پاڻ نه فقط سنجيده ڊرامه لکيائون پر مزاحيه ۾ به لکيا آهن. مهراڻ ٽي وي لاءِ پڻ مزاحيه ڊراما لکيا آهن.

احمد علي چانڊيو (14 جولاءِ 1952)

احمد علي ولد نواب خان چانڊئي جو جنم ڳوٺ ڇاڇڙي، تعلقو ميرو خان ضلعي شهداد ڪوٽ ائٽ قمبر ۾ ٿيو. چانڊيو صاحب نه صرف ڊراما نويس آهي پر هڪ سٺو شاعر ۽ ڪهاڻيڪار به آهي. احمد علي چانڊئي پنهنجي دوست محمد علي وفا سان گڏ 1978ع ۾ مهراڻ آرٽ ڪلب، شهداد ڪوٽ برپا ڪيو. هن پليٽ فارم تان احمد علي چانڊئي ڪيترائي اسٽيج ڊراما لکيا، جن ۾ ”قرض ۽ پيار“ (1978)، ”قربائتو قاتل“ (1978)، ”منهنجو مهمان“ (1979)، ”اباڻڪيون راتيون“ (1979)، ”ڪنول“ (1980) ”موت“ (1980)، ”زندگي هڪ ناٽڪ “، سنڌي لوڪ ادب جا چار ناٽڪ ”دودو چنيسر“، ”سورٺ راءِ ڏياچ “، ”ديس ڏياڻي “ ۽ ”ڏکي ۽ ڏونگر“وغيره اهم آهن

احمد علي چانڊئي جا ڊراما هر موضوع جي ترجماني ۽ هر طبقي جي عڪاسي ڪن ٿا. انهن ڊرامن ۾ پيار به آهي ته تڪرار به آهي. سماجيات به آهي ته معاشيات به آهي.

فاروق سولنگي (1947-2009)

فاروق سولنگي دادو شهر ۾ جنم ورتو.هن لکڻ جي شروعات 1974ع کان ڪئي، سندس پهرين ڪهاڻي 1974ع ۾ حيدرآباد مان نڪرندڙ ادبي رسالي "سهڻي" ۾ شايع ٿي. ان کانپوءِ 1980ع تائين هن مسلسل ۽ تمام سنو لکيو. پي ٽي وي سميت مختلف خانگي ٽي وي چينلن تي سندس لکيل ڪيترائي ڊراما ٽيليڪاسٽ ٿيان. "گامُون سچار" جون 26 قسطون ٽيليڪاسٽ ٿيو. پوءِ هن اردو ڊراما به لکيا. اردو ڊراما سيريل "بيچاره" جون 12 ۽ "دنيا ديواني" سيريل جون 9 قسطون پي ٽي وي تان ٽيليڪاسٽ ٿيون ان کان علاوه هن ڪيترائي سولو پلي به لکيا. سندس ڪهاڻين جو پهريون مجموعو "سرد هوائون" سال 2000ع ۾ ڇپيو. سندس ناول "وڪريل ماڻهو" پڻ ڇپجي منظرعام تي آيو.

راز شر (1 جنوري 1966)

علي راز شر جو جنم تعلقي ناري ضلعي خيرپور جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ حاجي غلام علي شر ۾ ٿيو. راز شر جي ادبي سڃاڻپ ڳهڻ رخي آهي. هو ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس، مضمون نگار، محقق، مترجم، ۽ نقاد آهي. هن وقت سنڌي ادب جي پروفيسر طور تي ڪراچي جي ڪاليجن ۾ خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ٽي وي تان نشر ٿيل ڊرامن ۾ "مور جا پر" (2002)، "لڙڪ ۽ مرڪ" (2003) ۽ "نوري ڄام تماچي" (2005) خاص اهميت رکن ٿا.

راز شر بنيادي طور تي ڪهاڻيڪار آهي. شايد فڪر معاش کيس ڊرامن ڏانهن وٺي آيو هجي. راز پنهنجي ڪهاڻين وانگر ڊرامن ۾ به رومانوي پهلوءَ کي وڌيڪ اجاگر ڪيو آهي. سندس پهريون ڊرامو "مور جا پر" آهي، جيڪو پي ٽي وي تان منظور مگسي پيش ڪيو. سندس رومانوي تاريخي ڊرامو "نوري ڄام تماچي" 2005ع ۾ پي ٽي وي تان پيش ٿيو. ان سيريل ۾ راز شر سمن جي دور جي سنڌ جي جاگرافيائي، سياسي، ثقافتي ۽ معاشي تاريخ کي اجاگر ڪيو آهي. راز شر جو تعلق جيتوڻيڪ اتر سنڌ سان آهي پر هن ٺٽي جي

ٻولي ۽ لهجي کي نوري ڄام تماچي سيريل ۾ خوب نڀايو آهي. راز شر جي پي ٽي وي لاءِ هڪ ٻي تاريخي سيريل "سورٺ" لکي، جيڪا پڻ نواب مهدي پيش ڪئي. هن ڊرامي ۾ سورٺ راءِ ڏياچ جي تاريخي داستان کي ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ پيش ڪيو ويو آهي. سندس هڪ ٻي سيريل پڇتاءُ لکي اٿس، جيڪا 30 قسطن مشتمل آهي. هن سيريل ۾ راز شر سنڌ جي قومي تحريڪ کي چڱي طرح وائکو ڪيو آهي. NGOs جي ڪردار تي به ڀرپور نموني قلم کنيو اٿس. راز شر هڪ سنجيده ڊراما نگار آهي. پنهنجي ڊرامن ۾ هن سنڌ ۽ سنڌيت کي وڏيڪ اهميت ڏني آهي. سندس ٻين ڊرامن ۾ "ڪيو فلن ۾" "فريب" (اردو) ۽ "الفاظ ڪا پهناوا" اهم آهن. راز شر جا ڊراما واقعات نگاري ۽ مڪالما وڏي اهيمت رکن ٿا.

ايوب گاد (1 ڪتوبر 1960)

ايوب گاد جو جنم لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هو سنڌي ادب ۾ ايم اي آهي ۽ هن وقت لاڙڪاڻي ۾ ڊرائنگ ٽيچر طور ڪم ڪري رهيو آهي. ايوب گاد سٺو شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ڊرامانويس آهي. سندس ڪتابن ۾ "پيار جي ڇانو ۾" (شاعري)، "راحته العاشقين"، "جنهن سان پسچي پرين ڪي" ۽ "وک التي ڏار" شامل آهن.

ايوب گاد ٽي وي پروگرامن سان به وابسته آهي، هن نه صرف ڪيترائي ڊراما لکيا آهن پر پروڊيوس به ڪيا آهن. سندس ڊرامن ۾ "پڇاءُ" (1996) "عيوضو" (1996)، "تنهنجي خوشيءَ خاطر" (2001) ۽ "مون ۾ آهين تون" (2003) پي ٽي وي لاءِ لکيل آهن. جڏهن ته ڪي ٽي اين لاءِ "انتظار گاهه" (2003) ۽ "اوجاڳيل اکين خواب" (2004) اهم آهن.

تنهنجي خوشي خاطر: هن ڊرامي کي بيدل مسرور پيش ڪيو. هن ڊرامي ۾ اهو ڏيکاريو ويو ته ميول شاهه خانداني ملڪيت بچائڻ لاءِ ڀيڻ جو حق بخشرائي ڇڏي ٿو ۽ هوءَ انتقامي طور تي ميول شاهه جي ڌيءُ جو به حق بخشرائڻ چاهي ٿي. بهرحال هو اڳتي هلي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ڪري ٿو. هي ڊرامو سنڌي سماج جي هڪ بري رسم جي عڪاسي ڪري ٿو.

ايوب گاد هڪ پروفيشنل ڊراما نگار آهي، هن سنڌ جي ٻرندڙن مسئلن تي ڊراما لکيا آهن. ان کان علاوه هن ڪيترين ئي سنڌي فلمن جون ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن، جن ۾ ”بيوس“ (1982)، ”مهربان“ (1983)، ”مس 88“ (1988) ”دلاور خان“ (1989) ۽ ”ناسور“ (1992) اهم آهن.

اختر رند (4 فيبروري، 1966)

نئين ٿهيءَ جي ليکڪن ۾ اختر علي ولد پناڻ خان رند جو به سٺن ڊراما نگارن ۽ ڪهاڻيڪارن ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس جنم ڳوٺ رئيس ولي محمد رند، تعلقي ميهڙ ضلعي دادو ۾ ٿيو. هو نه صرف سٺو ڊراما نگار آهي پر سٺو ڪهاڻيڪار به آهي. شايد افسانه نگاري کان ڊراما نگاري ڏانهن سفر ڪيو اٿائين.

اختر رند ڪيترائي سٺا ڊراما لکيا آهن، جن ۾ سنڌي سماج جي اڇوتي انداز ۾ عڪاسي ٿيل هوندي آهي. هو نج ڳوٺاڻو ماحول نسيم ڪرل وانگر پيش ڪندو آهي. سندس ڊرامو ”زمين“ سنڌ ٽي وي تان 2006ع ۾ ڪاميابيءَ سان پيش ٿيو. هن پي ٽي وي، ڪي ٽي اين ۽ سنڌ ٽي وي لاءِ ڪيترائي شاندار ڊراما لکيا آهن. سندس سيريل ڊرامن ۾ ”اوڙاهه“ (1997)، ”جنت“ (اردو 2002)، ”ڪنول“، ”گنگهار“، ”جياپي جي جنگ“، ”درد وندي جو ديس“، ۽ ”گردش“ (2007) اهم آهن، جڏهن ته سولو پليز ۾ ”جيدان“، ”نپاهه“ ۽ ”پرهه کان پهرين“ اهم آهن.

اختر رند جي ڊرامن ۾ وڏيرڪي ماحول جي تمام گهٽي عڪاسي ملي ٿي، هو پنهنجي ڊرامن کي ڪوشش باوجود، اهڙي ماحول کان آجو نه ڪري سگهيو آهي. ڳوٺاڻو ماحول، ڏاڙيل ڪلچر وغيره ان جو بهترين مثال آهن.

حق نواز سمون

حق نواز ولد محمد بخش سمون جو جنم بادهه، ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. حق نواز سمون نالي وارو ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس آهي. سندس ڪيتريون ئي ڪهاڻيون مختلف رسالن ۾ شايع ٿيل آهن، جن جو تعداد 25 کان مٿي ٿيندو.

حق نواز سمون ڊرامن جي دنيا ۾ 1990ع کان پوءِ شامل ٿيو. هن جا سنڌي ۽ اردو ۾ ڪيترائي سيريل ۽ سولو پليز هلي چڪا آهن، جن ۾ ”روپ هزار“ (اردو سيريل)، ”اڄ“ (سيريل)، ”دادلو“ (سيريل)، ”معصوم“ (سولوپلي)، ”تو ڪي چاهيوسين“ (سولو پلي) ۽ ”زهر“ (سولو پلي) اهم آهن.

حق نواز جا سنڌي توڙي اردو ڊراما سنڌي معاشري جي عڪاسي ڪن ٿا. هن جي ڊرامن ۾ ڳوٺاڻي ۽ شهري زندگي پنهنجي ڀرپور رونق سميت ملندي. سندس ڊرامن ۾ رومانوي پهلو غالب هوندو آهي.

محمد عثمان ميمڻ (1اپريل 1952ع)

محمد عثمان ميمڻ جنم دادو شهر ۾ ورتو. محمد عثمان ميمڻ محقق ۽ شاعر آهي. ”هن سنڌ جي قديم آثارن جي ڊائريڪٽري“ ۽”سنگيت سنسار“ (ميوزڪ) نالي سان ٻه ڪتاب پڻ لکيا آهن.

محمد عثمان ميمڻ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، جيڪي پي ٽي وي ۽ سنڌ ٽي وي تي هلي چڪا آهن، جن ۾ ”ماچيس“، لانگ پلي، ”رت جا ڳوڙها“ ”شڪاري“، ”ظالم“، ”وارث“ sوغيره اهم آهن ۽ ڪجهه ڊراما جيڪي ڪي ٽي اين تي هليا آهن. انهن ۾ اهي ”حوا“، ”پاٽي مٿي جهوپڙا“، ”آئينو“ وغيره اهم آهن.

انور ابڙو (1 جنوري 1965)

انور ابڙي جو جنم ڳوٺ لالي جاپال، تعلقي ڏوڪري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. هن ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ ڪالم نويسي جي حيثيت ۾ پاڻ مڃرايو آهي. سندس ڪهاڻين جو مجموعو ”خودڪشيءَ جو رومانس“ (2001) شايع ٿيل آهي.

انور ابڙي پي ٽي وي، سنڌ ٽي وي ۽ ڪي ٽي اين لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن. سندس ڊرامن ۾ ”ڳوڙهن صدا گل“ (سولو پلي)، ”ٻاک جي آس“ (1995)، ”عروج“ (1998)، ”ڪچالا“ (سيريل 2001) ۽ ”پيار ناهي پڇتاءُ“ (2005) اهم آهن.

انور ابڙي جي ڊرامن ۾ سنڌ جي مسئلن، مونجهارن، سياسي ٿڳين، طبقاتي استحصال جهڙا موضوع ملندا آهن.

ايوب گل (10 فيبروري 1976)

محمد ايوب ولد نظام الدين راڄڙ جو جنم تعلقي ڪپري ضلعي ميرپور خاص ۾ ٿيو. نئين دور جي سٺن ڊراما نگارن ۾ ايوب گل جو به نالو اچي ٿو. هن خاص طور تي ڪي ٽي اين ۽ سنڌ ٽي وي لاءِ ڊراما لکيا آهن.

سندس سيريلز ۾ ”ٻه ۽ ٻه پنج“ (ڪاميڊي 2003)، ”هوءَ اڪيلي“ (2004)، ”سنڌو“ (2005)، ”چوليون“ (2005)، ”ڪچا ڌاڳا“ (2007)، ”ريشمي ڏور“ (2007)، ”روپلو ڪولي“ (2006) شامل آهن. ان ڪان علاوه سندس 50 کان مٿي سولو پليز به نشر ٿي چڪا آهن، جن ۾ ”سچ ڪي ڦاهي“، ”منهنجي حصي جا گل“، ”هڪڙي هئي ڪنول“، ”خالي گئلري“، ”دوست پيهي در آيو“ ۽ ”رانديڪو“ اهم آهن. سندس ڊرامن جو فوڪس سنڌ جا مسئلا، رومانوي قصا، وڏيرڪو ماحول آهن. شاعراڻو ٽچ هن جي ڊرامن جي خاص خوبي آهي.

ايوب گل ڪجهه ٽيلي فلمون به لکيون آهن، جن ۾ ”بازار ۽ پڳت ڪنور رام“ اهم آهن.

ماڻڪ ڪنگراڻي (26 مارچ 1978)

ماڻڪ ڪنگراڻي جو شمار موجوده دور جي سٺن ليکڪن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪجهه ڪتاب ترجمو ڪيا آهن. ماڻڪ جو تعلق جوهي، ضلعي تعلقي دادو سان آهي.

ماڻڪ ڪي ٽي اين لاءِ ڪيترائي ڊراما لکيا آهن، جن ۾ ”مياڻ“ (2006)، ”ڪوٽو سڪو“، ”اڪ پور“، ”ڪوٽ“ وغيره اهم آهن. سندس ڊراما وڏي چاه سان ڏٺا ويندا آهن.

آزادي کانپوءِ سنڌي فلم

ڊرامي وانگر فلم بہ ڪنهن ملڪ ۽ قوم جي ثقافت کي اجاگر ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. فلم جو ڪينواس ڊرامي کان وڏيڪ ٿئي ٿو. ڇو جو ڊرامي جي تاثر کان فلم جو تاثر وڌيڪ سمجهيو وڃي ٿو. فلم جي وڏنڌڙ شهرت سبب اڄ جو نوجوان فلمي هيرو کي پنهنجو آدرش سمجهي ٿو. اها الڳ ڳالهہ آهي تہ اڄ جي فلم حقيقت پسنديءَ جي گهٽ عڪاسي ڪري ٿي ۽ منجهس پرتشدد واقعات ۽ غير حقيقي منظر وڌيڪ اچي ويا آهن. فلم وسيلي ڪنهن بہ ملڪ جي مزاج، رهڻي ڪهڻي، عادتن، رسم و رواج جي خبر پوي ٿي. فلم ۽ ٽي وي وسيلي اڄ شهر کان ڳوٺاڻو پنهنجي گهر ۾ ويهي ڪنهن بہ شهر ملڪ ۾ ٿيندڙ واقعات ۽ وندر جي پروگرامن جو لطف ماڻي سگهي ٿو. جديد وندر سبب دنيا بلڪل ننڍڙي ٿي ويئي آهي.

هن وقت جڏهن ڊش اينٽينا، ڪيبل سسٽم گهر گهر عام ٿي ويو آهي ۽ گهر گهر سئنيما هال ٿي پيو آهي، تڏهن فلم جي اهميت اڃا بہ وڌي ويئي آهي. اڄ فلمون وندر جو بهترين ۽ طاقتور وسيلو آهن. فلمن جون اهم خوبيون فلم جو وڏو پردو، اداڪار، ڪهاڻي، گيت، ڊائلاگ، ڊانس، چترڪاري، موسيقي سنگتراشي، قدرتي نظارا، گانا وغيره ڪهاڻي کي خوبصورت بڻائي ڇڏيندا آهن.

آزادي کانپوءِ وارين سنڌي فلمن لاءِ مشهور اداڪار گلاب چانڊيي لکيو آهي تہ ”سنڌ هوندئن تہ فن ۽ ثقافت جو گهوارو رهي آهي پر فلمن جي معاملي ۾ سيني قومن کان پٺتي آهي، جنهن جو وڏو سبب وسيلن ۽ تئلنٽ جي کوٽ آهي. جنهن جي ڪري ”سنڌو وڊ“ ٺهي نہ سگهي“. جڏهن تہ مشهور فلمي اداڪار مصطفيٰ قريشي جو خيال آهي تہ سنڌي فلمي صنعت ڪنهن نہ ڪنهن نموني پنهنجو پاڻ زنده رکيو آهي. هي داستان حيرت ناڪ بہ آهي تہ المناڪ بہ. سنڌي فلمي سرڪٽ تمام محدود آهي. ان جو وڏو سبب اهو آهي

تہ سرمايہ ڪار ڏنڌي ۾ گھڻ دلچسپي رکي ٿو. ان ڪان علاوہ اسٽوڊيوز ۽ ٽيڪنڪي سھولتون بہ نالي ماتر آھن."

ايڪتا :سنڌي فلمن جي شروعات ورھاڱي کان اڳ 1942ع ۾ ڪريم بخش نظاماڻي "ايڪتا" ناھي ڪئي ھئي. 1949ع کانپوءِ ڪابہ سنڌي فلم ٺھي نہ سگھي. ورھاڱي کانپوءِ سنڌي فلمن ٺھڻ ۾ رڪاوٽون وڌيون ويون.

عمر مارئي :سنڌ ۾ ورھاڱي کانپوءِ "عمر مارئي" نالي فلم 1956ع ۾ رليز ٿي. ھن فلم جو پروڊيوسر سيد حسين شاھ فاضلاڻي ھو. شيخ حسن، فلم ۾ سنگيت ڏنو. ھن فلم جا مڪالما ۽ گيت رشيد احمد لاشاري لکيا ھئا. شڪاپور ۾ چاول ٽي- ايم- بھاري ڪوششون ونيون، سنڌ ۾ ٺھيل فلم "عمر مارئي" کي گھرائي ھندستان ۾ رليز ڪئي. ھن فلم سان گڏ ھندستان ۾ ٺھيل نندي فلم "**سنت ڪنورام**" پڻ رليز ڪئي ويئي.

پرديسي :عمر مارئي کانپوءِ سنڌي فلم "پرديسي" 12 اپريل 1958ع تي نمائش لاءِ پيش ٿي. ھن فلم جو ناھيندڙ بہ سيد حسين شاھ فاضلاڻي ھو. ھن فلم لاءِ گلاب چانڊيي لکيو آھي تہ "فلم پرديسي" سپرھٽ ويئي. ايتري تائين جو فلم "آن" کي بہ ڏاڍو ڏکيائين. ھن فلم ۾ ان وقت جي مشھور اداڪار مصطفيٰ قريشي بہ پنھنجي ڪيريئر جي شروعات ھن فلم سان ڪئي. ھن فلم جي ڪاميابيءَ جو راز گيت چيا وڃن ٿا. جن جي اڪثر شاعري رشيد احمد لاشاري جي ھئي ۽ موسيقي غلام نبي ۽ عبدالطيف جي ڏنل ھئي."گڏوگڏ فلم "**سسئي پنھون**" بہ تيار ٿي جنھن ۾ پھريون دفعو روبينہ ۽ سشيلا مھتاڻي فلمي گيت ڳايا."

اباڻا: ساڳي سال ۾ ھندستان ۾ مشھور فلم "اباڻا" ناھي ويئي. فلم ۾ وچولي طبقي جي خاندان جي ڪھاڻي ھئي. ورھاڱي کان اڳ واري ھندو سماج جي عڪاسي ٿيل ھئي. ھن فلم جا گيت ڪار، ھدايتڪار، اداڪار وغيرہ سڀ سنڌي ھندو ھئا. اھڙي طرح ھند ۽ سنڌ ۾ سنڌي فلمن ٺھڻ جو سلسلو شروع ٿيو. محترم مصباح الحق ماھوار بادل (1992) ۾ لکيو تہ "سنڌي ٻولي ۾ ھونئن تہ ھن وقت تائين، پنج ڇھ سنڌي فلمون ٺھيون آھن، پر انھن ۾ ٽي انتھائي ڪامياب ويون آھي، جيڪي اولھ پاڪستان جي مختلف

شهرن جي سئنمائن ۾ هلي چڪيون آهن. انهن ۾ حسين شاهه فاضلاڻي جون "عمر مارئي"، "پرديسي" ۽ ٽئين فلم بهادر علي بلوچ جي "شهرو فيروز". ٻولي جي زياده ڪان زياده سڌاري ۽ وڌاري ۾ فلم اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. سچ ته فلمون ٺي آهن، جن جي طفيل ٻولي ڳالهيندڙ جو دائرو وڌي ٿو.

اهڙي طرح سنڌي فلم جو هڪ سلسلو شروع ٿيو ۽ ڪيتريون ئي فلمون ٺهيون، جن ۾ "سسئي پنهون" (1958)، "پرائي زمين" (1958)، "چاندوڪي" (1969) "گهونگهٽ لاهه ڪنوار" وغيره تمام مشهور ٿيون. هندستان ۾ پڻ سنڌي فلمن جو سلسلو شروع ٿيو، جن جا گيت ڪار ۽ هدايتڪار اتان جا مشهور ليکڪ هئا. سنڌ جي مشهور ڪهاڻيڪار امر جليل ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ "گهونگٽ لاهه ڪنوار" (1970)، "بادل" (1972) "منٺڙا شال ملن" (1972)، "البيلي" (1973) وغيره. اهڙي طرح آغا سليم "چاندوڪي" (1969)، "محبوب مٺا"، "رت جا رشتا" وغيره لاءِ رومانوي ڪهاڻيون لکيون. قمر شهباز پڻ ڪيترن ئي فلمن جون ڪهاڻيون لکيون آهن.

فلمن جي گيتن جي سلسلي ۾ رشيد احمد لاشاري جو نالو وڏي اهميت رکي ٿو. هن ڪيترن ئي فلمن لاءِ گيت لکيا، جيڪي اڄ تائين مشهور آهن. هن ڪيترن ئي فلمن جون ڪهاڻيون ۽ مڪالما پڻ لکيا رشيد صابر پڻ ڪيترن ئي فلمن لاءِ گيت لکيا آهن. رشيد صابر جتي بيشمار ريڊيو ڊراما لکيا آهن، اتي هن ڪيترن ئي فلمن لاءِ ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن. انهن فلمن ۾ "گهاتو گهر نه آيا"، "ڦل ماڇي"، "ٽي قيدي"، "برسات جي رات"، "جانو ڊاڙيل" ۽ "سرويچ" وغيره شامل آهن. سندس فلمن جون ڪهاڻيون عام رواجي ۽ عوامي پسند مطابق آهن. ايوب گاد پڻ ڪيترين ئي فلمن جون ڪهاڻيون لکيون آهن، جن ۾ "بيوس"، "مهربان" ۽ "دلاور خان" اهم آهن.

حسين علي شاهه فاضلاڻي جو تمام وڏو ڪردار آهي. هي واحد فلمساز هو، جيڪو سنڌي فلمن لاءِ پتوڙيندو رهيو. اهڙي طرح حاجي فضل شاهه چاموٽ عرف"ايس گل" جو به وڏو ڪم ٿيل آهي، سيد يار محمد شاهه بطور ليکڪ، فلمساز ۽ هدايتڪار سنڌي فلمن لاءِ تمام وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيو آهن.

سنڌي زبان ۾ ڪي مشهور فلمون

نمبر	فلم جو نالو	رليز جو سال	هدايتڪار	ڪهاڻيڪار
.1	ايڪتا	1942	ڪريم بخش نظاماڻي	آغا عبدالغني
.2	عمر مارئي	1956	شيخ حسن	حسين شاهه فاضلاڻي
.3	پرديسي	1958	ايس-اي-غفار	حسين شاهه فاضلاڻي
.4	سسئي پنهون	1958	اڪبر علي	حسين شاهه فاضلاڻي
.5	پرائي زمين	1958	شيخ حسن	گل محمد
.6	شهرو فيروز	1968	شيخ حسن	رشيد احمد لاشاري
.7	چاندوڪي	1969	اي-ڪيو-پيرزادو	آغا سليم
.8	نوري ڄام تماچي	1970	شيخ حسن	امر جليل
.9	گهونگهٽ لاهه ڪنوار	1970	غلام حيدر صديقي	امر جليل
.10	رنگ محل	1970	ايس-وائي احمد	موسيٰ ڪليم
.11	پنون عاقل	1971	اي-ايم-تبسم	رشيد احمد لاشاري
.12	ليلا مجنون	1971	ايس- اي-غفار	رشيد احمد لاشاري
.13	محبوب مٺا	1971	اي-ڪيو-پيرزادو	آغا سليم

.14 باڊل	1972	غلام حيدر صديقي	امر جليل
.15 منڙا شال ملن	1972	اي۔ايڇ۔صديقي	امر جليل
.16 جيجل ماءُ	1972	اي۔ايڇ۔صديقي	موسيٰ ڪليم
.17 پيار ڪيو سينگار	1974	يوسف نصر	يوسف نصر
.18 سوڊا پٽ سنڌ جا	1974	يوسف راٺوڙ	مشتاق جسڪاڻي
.19 پيار تان صدقي	1974	ايس۔واءِ۔ احمد	ايس۔اي۔ شمسي
.20 رت جا رشتا	1974	اي۔ايڇ۔صديقي	آغا سليم
.21 باڊل ۽ برسات	1975	اي۔ڪيو۔پيرزادو	اسماعيل بن واصف
.22 سنڌڙي تان صدقي	1975	جميل مرزا	خواجه بشير احمد
.23 ڌرتي دل وارن جي	1975	غلام حيدر صديقي	دانش احمد
.24 منهنجو پيار پڪاري	1975	ايس۔وائي۔احمد	خورشيد نقوي
.25 ڌرتي لال ڪنوار	1975	خليل قيصر	غالب لطيف، امداد حسيني
.26 رت جي رانڊ	1976	منظور احمد	منظور احمد
.27 غيرت جو سوال	1977	يوسف راٺوڙ	موسيٰ ڪليم
.28 اڄ نہ پاڪر پايون	1977	مشتاق چنگيزي	مشتاق چنگيزي
.29 ڌرتي ۽ آڪاش	1977	اسماعيل نبي	محمد بخش سومرو
.30 دشمن جو پيار	1979	محمد شيخ	سعيده شيخ
.31 حاضر سائين	1980	ايس۔گل	ايس۔گل
.32 اميد	1982	محمود لاسي	محمود لاسي
.33 گهاتو گهر نہ آيا	1982	بابر سلطان	رشيد صابر
.34 لڄ رک	1982		محمودلاسي

.35	ڦل ماڇي	1984	نورالاسلام	رشيد صابر
.36	پرديسي	1984	مشتاق چنگيزي	رشيد صابر
.37	پيار ۽ ممتا	1984	يوسف نصر	آغا نذير
.38	جانو ڏاڙيل	1985		رشيد صابر
.39	برسات جي رات	1985	ايس ايم بروهي	رشيد صابر
.40	جلال چانڊيو	1985	شاهه اسد	شاهه اسد
.41	حيدرخان	1985	يوسف نصر	
.42	سهڻا سائين	1986	ايس۔گل	
.43	هوجمالو	1986	اسلم بلوچ	
.44	قرباني	1986	شڪيل لاسي	
.45	پوتيءَ پڳ	1986	ايڇ۔اي۔بخاري	
.46	حاڪم خان	1986	محترم شيرين	
.47	پرو	1987	شاهه اسد	شاهه اسد
.48	طوفان	1987	اصغرعلي خان	رشيد صابر
.49	دشمن	1988	ايس۔واءِ۔احمد	موسيٰ ڪليم
.50	نادر گوهر	1988	يوسف نصر	علي محمد مجروح
.51	مهراڻ جا موتي	1988	شيخ حسن	شيخ حسن
.52	علي گوهر	1988	محمود صديقي	يار محمد شاهه
.53	محب شيدي	1990	يار محمد شاهه	يار محمد شاهه
.54	وڏيرو سائين	1990		
.55	مسٽر شڪارپوري		يار محمد شاهه	يار محمد شاهه
.56	جيئي لطيف			
.57	بيوس	1982	ايوب گاد	ايوب گاد
.58	دريا خان			
.59	ڪارو ماڇي			
.60	شهيد			
.61	ٽي قيدي			رشيد صابر

هندستان ۾ ڪي سنڌي فلمون

نمبر	فلم جو نالو	رليز جو سال	هداتيڪار	ڪهاڻيڪار / شاعر
.1	سنت ڪنور رام	1952	ايم ـ بهاري مسند	رام پنجواڻي / پرسرام ضيا
.2	اباڻا	1958	ٽي ـ ايم بهاري	پرسرام ضيا
.3	فلم راءِ ڏياچ	1959	هوـ جي ـ بي	پرسرام ضيا
.4	انصاف ڪٿي آهي	1960	ديپڪ آشا	ديپڪ آشا / پرسرام ضيا
.5	سسئي پنهون	1960	رامِ رسيلا	رام رسيلا
.6	جهولي لال	1964	ديپڪ آشا	رام پنجواڻي / پرسرام ضيا
.7	لاڏلي	1966	ديپڪ آشا	ڪندن ڪمار / گوور ڌن ڀارتي
.8	سنڌوءَ ڪناري	1966	گوبند مالهي	گوبند مالي / سي ارجن
.9	هو جمالو	1968	هري موتواڻي	ارجن چاولا / سي ارجن
.10	شل ڏيئر نہ چمن	1968	ديپڪ آشا	رام پنجواڻي / سي راجن
.11	رات هڪ طوفان جي	1969	موتي پنجواڻي	موتي پرڪاش
.12	اڃان تہ مان ننڍڙي آهيان	1970	گلاب	موتي پرڪاش

.13	نقلي شان	1971	تلسي راسي	رميش مهتا/ ڪرشن راهي
.14	هل تہ پڇي هلون	1984	مدن جماڻي	مدن جماڻي/ سي ارجن
.15	امي يا ممي	1986	اشوڪ جئسنگاڻي	گوپال پنجواڻي / ڪان موتهيار
.16	ڪير ڪنهن جو	1993	ڪمل ناناڻي	گوپال پنجواڻي
.17	دل ڏجي دل وارن کي	2001	ڪنوج پيرو واڻي	جي ڪي سيمپار
.18	پاڙيسري	2001	ايس-پي-مينگهاڻي	واسديو نرمل

هند ۾ سنڌ جي فلمن تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي تہ سنڌ ۾ فلم نہ تہ ترقي ڪئي نہ وري سنڌ فلم انڊسٽري قائم ٿي. هند جي ڪيترن ئي سنڌي اداڪارن، گلوڪارن، صداڪارن فلسمازن وغيره هندي فلم ۾ نالو ڪمايو پر هنن ڪڏهن بہ سنڌي فلم کي ترقي ڏيارڻ جي ڪوشش نہ ڪئي.80-1970 واري ڏهاڪي ۾ ڪيتريون ئي فلمون ٺهيون. انهن مان ڪي ٿوريون ڪامياب ٿيون، نہ تہ پيٽ پنهنجو خرچ بہ نہ ڪڍيو.

موجوده دور ۾ مختلف ننڍن ننڍن خانگي ادارن طرفان ۽ سنڌ ٽي وي ۽ ڪاوش ٽيليويزن نيٽ ورڪ طرفان ڪيتريون ئي ٽيلي فلمون ٺهيون آهن. اهي سڀ فلمون گهٽ خرچ، ننڍن ڪيمرائن، غيرمعياري فلمسازي ۽ ادرڪارن جي ڪري فلاپ ٿيون. سڀ کان وڏيڪ افسوس جي ڳالهہ اها آهي تہ انهن فلمن جا موضوع پڻ اهڙا آهن، جن سان سنڌ جي ثقافت کي بدنام ڪري سگهجي ٿو. انهن سيني فلمن ۾ ڏاڙيل ڪلچر، ڪاروڪاري جي حق ۾ دليل، وڏيرڪي نظام جي حمايت، پوليس جا ظلم ۽ جهلات جهڙا موضوع متعارف ڪرايا ويا. انهن کي ڏسڻ سان خبر پوندي تہ انهن ۾ اهڙن بدعتن تي تنقيد بجاءِ تبليغ ڪيل آهي.

گذريل سالن ۾ ڪيتريون ئي ٽيلي فلمون رليز ٿيون آهن، جن ۾ ڪجهہ

هي آهن سنڌوءَ ڪناري، غلامي، هوشو، دريا پار، زمين، تباهي، فيصلو، رهزن، زنجير، باغي، عدالت، ڪاريهر، غلام، وشون بابا، دشمن ديش جا، زيبو ڏاڙيل، جلال جوڳي، سارنگ، ضدي ڏاڙيل، مولابخش، بي رحم، جنگ، ناسور، غدار، انجام، اعلان جنگ، جياپي جي جنگ، انڌو قانون، رت جو ويري، شيرو ڏاڙيل، دشمني، پاپي چونو، جانور، شمن ميرالي، ڍولڻ جاني، انسپيڪٽر يعقوب، پلاند، ڌرتيءَ جو دشمن، محافظ، رت جي راند، تڪرار، ٽانگي واري، جاگير، چور،سالار خان، لاکو ڦلاڻي، قيامت، محب شيدي، بيگناهه، عشق جو انجام، عشق اوڏرتي، واهه لالو واهه ۽ ٻيون ڪيتريون ئي فلمون شامل آهن.

متي ذڪر ڪيل فلمون ننڍين ننڍين ڪيمرائن سان ٺهيل آهن، جيڪي شايد ڪڏهن به سئنيما هال ۾ ڊيڪاريون نه ويون آهن. اهي فلمون سي ڊيز يا وڊيو ڪيسٽن تي رليز ڪيل آهن. سڀ غير تربيت يافته هدايتڪارن ۽ فلمسازن جون ٺهيل آهن.

سنڌي فلم جي ناڪاميءَ جا ڪي سبب:

1. ڊرامي جي نسبت، فلم تي تمام گهڻي سرمائيڪاري ٿئي ٿي. فلم جي عڪسبندي ڪيترن ئي مقامن تي ٿيندي آهي. ان سلسلي ۾ وڏي ۾ وڏو سبب اهو آهي ته سنڌي فلم کي نه ته ڪڏهن سرڪاري سرپرستي ملي نه وري سنڌي سرمايه ڪارن ان طرف ڪڏهن به سوچيو اگر رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جهڙا ڏهه به ماڻهو هن طرف شوق رکن ها ته اڄ سنڌي فلم ڪنهن مقام تي پهتل هجي ها.
2. جڏهن کان سنڌي فلمون ٺهڻ شروع ٿيون، ان ۾ ڪم ڪندڙ اداڪار گلوڪار، موسيقار وغيره سڀ اڻ سکيا رکندڙ هئا. هتي نه ته اسان وٽ ڪو سکيا گهر هو نه وري ڪنهن کي تربيت وٺڻ جو ڪو شوق هو. نتيجو اهو نڪتو ته فلم سان واسطو رکندڙ سڀ غير معياري فلمون پيش ڪندا رهيا.
3. اسان وٽ جيڪي به فلمون ٺهيون، اهي اڪثر ڪري ڪمرشل بنيادن تي ٺهيون. فلم ٺاهيندڙن پيسي خاطر فلم ٺاهيون. انهن ۾ سندن ذاتي

لڳاءُ شامل نہ هو.

4. سنڌي فلم جو هڪ الميو اهو بہ رهيو آهي تہ ڪيترن ئي فلمن جا اداڪار، هدايتڪار، موسيقار، شاعر، گلوڪار غير سنڌي ڪنيا ويندا رهيا. نتيجو اهو نڪتو تہ اهڙيون فلمون سنڌي عوام جي ڪشش جو مرڪز نہ رهيون.

5. سنڌي فلمن جا ناهيندڙ پيسي بچائڻ لاءِ هڪ ئي ماڻهوءَ کان اداڪاري، گلوڪاري، ڪهاڻي، موسيقي وغيره ڪرائيندا هئا. اهڙين فلمن ۾ Professionalism جي ڪمي رهجي ويندي هئي.

6. مارڪيٽ ۾ آڻڻ لاءِ سڀ کان اول ان شيءِ جي مارڪيٽنگ ڪئي ويندي آهي. سنڌي فلمن لاءِ سٺي مارڪيٽنگ ڪڏهن بہ نہ ٿي سگهي. ريڊيو، ٽي وي ۽ اخبارن جي ميڊيا هوندي بہ ايڊور ٽائيزنگ نہ ٿي سگهي.

7. ڪهاڻين جي چونڊ کان وٺي ڊائريڪشن ۽ اداڪاريءَ تائين انهن جي جڙت سنڌي سماج کي دنيا ۾ پوئِ جوڳو بنائي ڇڏيو آهي. مجموعي طور سنڌي فلمن مان اهو تاثر اڀري ٿو تہ سنڌ هڪ اهڙو خطو آهي جتي عورت جي ڪابہ عزت ناهي، ان جي تذليل روز جو معمول آهي. مرد جاهل ۽ وحشي آهن جيڪي ٿوري گهٽي ڳالهہ تي خون ڪندي دير ئي نٿا ڪن. سازشن جا انبار آهن. سهپ، رواداري ۽ پائيچاري نالي ڪا شيءِ سنڌي سماج ۾ وجود ئي نٿي رکي.

8. اڄ سنڌي فلم تہ ڇا پر اردو ۽ پنجابي فلمون بہ زوال پذير آهن. پاڪستان ۾ ڊش ۽ ڪيبل ڪلچر ڪري گهر گهر ۾ سئنما ٺهي پئي آهي. پر غير معياري فلمن نهڻ ڪري هندي ۽ انگريزي فلمن کي وڌيڪ ترجيح ڏني وڃي ٿي. ساڳيا اداڪار، ساڳيون ڪهاڻيون، غيرمعياري فلمبندي پاڪستاني فلمي صنعت کي تباهہ ڪري ڇڏيو آهي.

9. سنڌي موسيقي جي تاريخ شاندار ۽ شاهوڪار آهي. مگر اڄ هندستان جي فلمن جي ڪاپي سبب سنڌي موسيقي تباهہ ٿي رهي آهي ۽ سنڌي فلمن ۾ فلمايل گيت بہ بي ڇسا لڳن ٿا.

10. سنڌي فلم جي ناڪامي جو هڪ سبب اهو بہ آهي تہ سنڌي ڊراما وڌيڪ

مقبول رهيا آهن. پي ٽي وي تان پيش ٿيندڙ سنڌي ڊراما تاريخي حيثيت رکن ٿا.

11. محترم گلاب چانڊيو سنڌي فلمن جي ناڪاميءَ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو ته ”1980ع کان 1990ع واري ڏهاڪي ۾ ڪا به اهڙي فلم نهي نه سگهي، جو چئجي ته ها ٻيلي سنڌين ۾ هاڻي ڪجهه ذوق وڌيڪ آهي. هن ڏهاڪي ۾ قرمار، ڌاڙيل ڪلچر ۽ افراتفريح تي فلمون ٺاهيون ويون، جيڪي ڪيڏانهن جون به نه رهيون. مشهور زمانه ڌاڙيل پروچانڊيو جي نانءَ سان فلم ٺهي، جنهن ۾ ڪيس فلمسازن سنڌ جو هيرو ڪري پيش ڪيو.“ (سنڌي فلم انڊسٽريءَ جا 50 سال)

12. سنڌ ۾ ٻيون به اهڙيون ڪوڙ فلمون ٺهيون جن ڌاڙيل کي هيرو ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙين فلمن ۾ ”نادرگوهر“، ”علي گوهر“ وغيره شامل آهن. مشهور ڳائڻي جلال چانڊيي کي فلمي دنيا ۾ آڻي ”جلال چانڊيو“ فلم ٺاهي ويئي.

13. سنڌ ٽي وي، ڪي ٽي اين ۽ ٻين سنڌي چينلس جي کلڻ سان سنڌ ۾ معياري، فلمن جي اميد جاڳي. پر انهن به ڌاڙيل ڪلچر ۽ ڪاروڪاري جهڙن موضوعن تي ورائي ورائي ٽيلي فلمون ٺاهيون آهن.

14. هندستاني سنڌي ”بالي ووڊ“ جي دنيا ۾ ڇانيل آهن. پر هنن سنڌي فلمن جي سڌاري لاءِ ڪي خاص ڪوششون نه ورتيون آهن.

سنڌي فلم جي ترقي لاءِ ڪي گذارشون:

1. سنڌ جا پڙهيل لکيل اديب، سرمايه ڪار هن طرف اچن ۽ سنڌي ثقافت ۽ ٻوليءَ جي تحفظ خاطر سنڌي معياري فلمون ٺاهن. اهڙين فلمن ۾ سنڌ جي ثقافت، اخلاق ۽ ٻوليءَ کي وڌيڪ اهميت ڏني وڃي.

2. سنڌ حڪومت کي گذارش ڪئي وڃي ته ثقافت کاتي طرفان سکيا اسڪول کوليو وڃي، جنهن ۾ اداڪاري، موسيقي وغيره جي سکيا ڏني وڃي. اداڪارن، شاعرن، ڳائڻ جي مالي سهائتا ڪئي وڃي.

3. غير معياري ۽ ڪاپي ٿيندڙ ڏنن تي باقاعده پابندي مڙهي وڃي، سنڌي

فلمن لاءِ معياري ڳائڻ ڪان معياري شاعري ڳارائي وڃي.

4. سنڌ جي پراڻين فلمن ۽ فلمي گانن کي سي ڊين ڊي وي ڊيز تي منتقل ڪيو وڃي، جيئن اهي دور جديد جي تقاضائن مطابق ٿي وڃن.

5. هي دور ميڊيا جو دور آهي، جنهن ۾ ڪيترائي سنڌي ٽي وي چئنل ڪلي پيا آهن. انهن ٽي وي چئنلن وسيلي معياري ۽ عوامي پسند واريون فلمون ٺاهيون وڃن ۽ ڏيکاريون وڃن، جنهن سان تفريح سان گڏوگڏ سنڌي ثقافت پڻ اجاگر ٿئي.

آزادي کانپوءِ هندستان ۾ سنڌي ڊرامو

1947ع ۾ ملڪ جو ورهاڱو ٿيو. سنڌي هندو هندستان لڏي ويا. جتي هنن کي هڪ نئين زندگيءَ جي شروعات ڪرڻي هئي. هنن لاءِ اٿو لٿو ۽ اجهو مسئلو ٿي پيا. بهرحال سيني ماڻهن نئين ماحول ۽ حالتن سان سمجهوتو ڪيو ۽ زندگيءَ جي چرپر سان ادبي زندگي کي شروع ڪيائون. محترم پريم پرڪاش مطابق 1947ع کان 1950ع تائين ادبي ميدان ۾ بلڪل ماٺار رهي. ناٽڪن جي شروعات سنڌي ساهت منڊل، ممبئي ڪئي، جنهن جو سرپرست هو سداحيات پروفيسر منگهارام ملڪاڻي. ممبئي جي سنڌي اسڪولن بہ پنهنجي ساليانن جلسن ۾ ناٽڪ پيش ڪرڻ شروع ڪيا. اهڙي طرح هندستان ۾ هڪ دفعو ٻيهر سنڌي اديبن جو رونقون شروع ٿي ويون. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، گوبندمالهي، ڄيٺانند نانگراڻي ڪيرت ٻاٻاڻي، موتي پرڪاش، هيم ناگراڻي ۽ پروفيسر رام پنجواڻي ٻين سنڌي ڊرامي جي ابتدا ڪئي.

1957ع ۾ بمبئي ريڊيو پروگرام شروع ٿيو. اتي بہ سنڌي ڊرامي کي سهارو مليو. اهڙي طرح مختلف شهرن ۾ ناٽڪ منڊليون کلي پيون. هندستان ۾ ڊرامي ۽ فلم جي صنعت اڳ ئي انتهائي عروج تي پهتل هئي. ان کان علاوه هندو سنڌي اديب ڊرامي جي صنف سان بي انتها پيار ڪندڙ هئا. هنن ڊرامي کي هڪ نئين جوش و خروش سان لکيو.

ورهاڱي کانپوءِ هندستان ۾ سنڌي اديب مختلف شهرن ۾ ورهائجي ويا. سنڌي ادب جي بقالاءِ ڪين هڪ جنگ وڙهڻي پئي. هنن اديبن هڪ دفعو ٻيهر ناٽڪ منڊلين جو بنياد وڌو، جن سان سنڌي ڊرامي هندستان ۾ تمام گهڻي ترقي ڪئي:

1. سنڌي ساهتيہ منڊل ، بمبئي (1948)
2. سنڌي ساهتيہ سڀا ، دهلي (1950)

3. سنڌو ڪلاڪيندر، دهلي (1950)
4. گربي ناٽڪ منڊل، احمد آباد (1951)
5. سنڌو ساهتيہ سڀا، جئپور (1952)
6. جئہ هند ڪاليج سنڌي سرڪل بمبئي (1952)
7. سنڌي نوجيون سڀا، دهلي (1953)
8. سنڌو ناٽڪ منڊل، الهاس نگر، بمبئي (1953)
9. سنڌي پئنچات،پٽيل نگر، دهلي (1954)
10. ڪلاڪار منڊل، ڀوپال (1954)
11. سنڌو ساهيتہ منڊل، آگره (1954)
12. سنڌو سماج، دهلي (1956)
13. وديارٿي ناٽڪ منڊل، احمد آباد (1957)
14. سنڌو سنگت، دهلي (1957)
15. ڪلاڪار منڊل، بمبئي (1958)
16. سنڌو سماج، لکنو (1957)
17. سنڌو ڪلامندر، بمبئي (1960)
18. هڪ يسر، بمبئي (1960)
19. سنڌو ٻال ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1960)
20. سنڌو ڪلاسنگم، دهلي (1961)
21. سنڌو ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1962)
22. ڪلا سنڌو ڪلچرل سوسائٽي، جئپور (1960)
23. جئہ ڀواني ڪلاڪار منڊل، احمد آباد (1965)
24. سنڌو آرٽ ٿيئٽر، بمبئي (1965)
25. جهڪار ڊرئميٽڪ سوسائٽي الهماس نگر، بمبئي (1965)
26. سنڌي ڪلچرل سوسائٽي، دهلي (1966)
27. سنڌو ڪلا سرڪل، احمد آباد (1969)
28. مهراڻ ناٽڪ منڊلي، دهلي (1972)
29. سنڌو ساهتيہ سنگت، اجمير (1975)

30. سنڌي ڊراما ورڪشاپ، احمد آباد (1976)
31. رنگ ڪرم ٿيئٽر، احمد آباد (1977)
32. سنڌي ناٽڪ گهر، ڪلڪتو (1978)
33. ناٽيه ڪلاڪيندر، آباد (1980)
34. ٿيئٽر والا ناٽڪ منڊل، بمبئي (1980)

ڊاڪٽر موتي پرڪاش موجب ”1960ع ڌاري هند ۾ سنڌي ناٽڪ جي ميدان ۾ وڏو انقلاب آيو. بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر پرپائيو. جنهنجو پايو وجهندڙ آئون هيس ۽ ٻيا ساٿي هئا پڌو آڏواڻي (مشهور فلمي ايڪٽر)، ايس۔ پي۔مينگهاڻي، سچو آڏواڻي، رامڪرشن راهي، اي۔جي۔اتم ۽ ٻيا. مندر جو پهريون طويل ناٽڪ ”اندر سيڪريٽري“ سيپٽمبر 1960 ۾ پيش ٿيو. جيڪو اميشا مهتا جي هندي ناٽڪ جوسنڌي الٿو هو ۽ مون ڪيو هو. هن ناٽڪ سڄي هندستان ۾ ڌوم مچائي“. (ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۽ پوءِ هند ۾ سنڌي ناٽڪ)

پوپٽي هيراننداڻي مطابق ”ملڪ جي ورهاڱي بعد جتي جتي سنڌين اسڪول ۽ ڪاليج برپا ڪيا، اتي سنڌي ناٽڪ کي وري جيئارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. دهليءَ جي بابا نيڀراج اسڪول بمبئي جي سنڌ ماڊل هاءِاسڪول، بمبئي جي جئه هند ڪاليج ۾، جيون گرسهاڻي ۽ هم (دهلي)، پوپٽي هيرانداڻي ۽ رام رسيلا (سنڌ ماڊل اسڪول۔ بمبئي)، رام پنجواڻي ۽ راجن شاد (جئه هند ڪاليج۔ بمبئي) ناٽڪ جي پيش ڪش جا روح روان بڻجي ناٽڪ پيش ڪرڻ لڳا. هن ۾ جڏهن سنڌي ساهت منڊل برپا ٿيو تڏهن داس طالب به چڱائي ناٽڪ لکي ورتا. مالهي ڪيرت به پوئتي ڪين هئو.“ (History of Sindhi Literature)

هن شروعاتي دور ۾ جتي ناٽڪ منڊلين ڪردار ادا ڪيو اتي ڪيترائي رسالا پڻ جاري ٿيا. جن ڊرامن کي ڇپڻ شروع ڪيو. ان سلسلي ۾ ”نئين دنيا“، ”هندوواسي“، ”سهڻي“ ۽ ”ڪونج“ اهم رسالا هئا.

1965ع ۾ ڊرامن پيش ڪرڻ ۾ وڏي تيزي اچي ويئي، جڏهن بمبئي ۾ سنڌو آرٽ ٿيئٽر برپا ٿيو ۽ ڪيترائي ڊراما نگار هن ڏس ۾ اڳتي آيا. جن ۾

سندري اتمچنداڻي، هيم راج ناگواڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، ڪرشن کٽواڻي، موتي پرڪاش مرليڌر سکواڻي، واسديو نرمل، ڄيٺو لالواڻي، موهن ڪلپنا، تيرت بسنت، رميش ڇاڇاڻي، هريڪانت جيٺواڻي، ايم ڪمل، راجن چاولا، پريم پرڪاش، جيون گرسهاڻي، لکمي کلاڻي، سندر اگناڻي، گوپال پنجواڻي، مدن جماڻي، رام هڱوراڻي، برج موهن، ڪيرت مهرچنداڻي، چمن شرما، رام گيان چنداڻي، رام پاڃچنداڻي، آنند ٿهلرماڻي، گرداس آهوجا، ڪرشن راهي، موهن اداسي، جڳجديش لڇاڻي، شيام جئسنگهاڻي، لڇمڻ ڪومل، مايا راهي، واسديو موهي ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

هند ۾ سنڌي ڊرامي ۾ وڏو موڙ 1976ع ۾ آيو. جڏهن پريم پرڪاش ۽ سندس ساٿين احمد آباد ۾ سنڌي ڊراما ورڪشاپ قائم ڪيو. سندر اگناڻي موجب هند ۾ سنڌي ناٽڪ جو اصلي موڙ شروع ڪيو احمد آباد جي سنٿا "سنڌي ڊراما ورڪشاپ" ۽ انجو باني هو پريم پرڪاش جنهن رتائتي نموني ڊراما پيش ڪيا. سنڌي ڊرامي کي هميشہ عروج هندو اديبن ڏنو آهي. هن وقت بہ ڪيترين ئي ناٽڪ منڊلين هندستان ۾ قائم آهن. ڪيترين ئي فلم ڪمپنين جا مالڪ سنڌي آهن. هندستان ۾ ڊرامو Professionalism بنياد تي لکيو وڃي ٿو.

سنڌيءَ جي مشهور ڪهاڻيڪار ۽ ناول نگار ڪرشن کٽواڻي کي سندس لکيل اسٽيج ڊرامي "آشيانو" تي آل انڊيا چٽاڀيٽي ۾ پهريون نمبر انعام مليو هو.

شيام جئسنگهاڻي جديد سنڌي ڪهاڻي جو تمام وڏو نالو آهي. هن جو لکيل طويل ناٽڪ "زلزلو" ڪتابي صورت ۾ ڇپيل آهي. انڊيا جي ساهتيہ اڪادمي طرفان "زلزلو" کي 1998ع ۾ بهترين ڪتاب جو انعام ڏنو ويو هو.

دبئي ۽ ممبئي ۾ قائم ٿيل "سنڌي سنگت" جون سنڌي ٽي وي ڊرامن، خاص طور سنڌي ٽيلي فلمن جي ڏس ۾ ڪيل خدمتون ساراهہ جوڳيون آهن. "سنڌي سنگت" جي روح روان آشا چاند آهي جيڪا سنڌي ساهت جي مشهور جوڙي اُتم ۽ سندري اتمچنداڻي جي ڌيءَ آهي. آشا چاند سان گڏ سنڌي سنگت جا بنيادي ميمبر ڊاڪٽر موتي پرڪاش ۽ مورج منگهاڻي آهن.

سنڌي سنگت طرفان دور درشن انڊيا جي ٽي وي چئنل تان هر هفتي ڇنڇر جي ڏينهن "سنڌي سرهاڻ" جي نالي سان پروگرام پيش ڪيو ويندو آهي. جنهن ۾ سنڌي گيتن کان سواءِ ٽيلي فلمون به ڏيکاريون وينديون آهن.

سنڌي سنگت طرفان تاهيل ٽيلي فلمن ۾ "ڦاسڻ نه ڦٽڪڻ کهڙو"، "هي کهڙو حساب"، "پيار جو احساس"، "کٽڪٽائي"، "کير آهي"، "ويل چيئر"، "جيون ساٿي"، "پهريون پيار"، "پوري"، "ڪٽي پارٽي"، "ياد جي ثابتي"، "ولائتي گهوٽ جي ڳولا"، "زندگي تنهنجي منهنجي"، "سماج شيوڪ"، "پنهنجا پراوا"، "زهر پيار جو" پروڊيوس ڪري انهن جون ڊي وي ڊي پڻ جاري ڪيون ويون آهن. انهن ٽيلي فلمن مان ڪيترين ئي ڪي ٽي اين ٽي وي چينل تي پڻ هلي چڪيون آهن. اهي سموريون ٽيلي فلمون آشا چاند پروڊيوس ڪيون آهن، پر انهن جا ڊائريڪٽر مختلف آهن. جهڙوڪ راجيش بڇاڻي، داس بابو ڪيلاش آڏواڻي ۽ ڪمل ناتاڻي.

آزادي کانپوءِ
هندستان جا مشهور سنڌي ڊراما نگار

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي (1886– 1980)

پروفيسر منگهارام ملڪاڻي آزادي کان اڳ به ڪيترائي ڊراما لکيا هئا ۽ پوءِ به هن جو سفر برابر جاري رهيو. آزادي بعد هندستان ۾ هن جي ڊرامن جا پنج ڪتاب شايع ٿيا، جن ۾ ”جيون ڇهڇٽا“ (1957)، ”پاپ ڪين پڄ“ (1962)، ”ڪڙ ڪهيتا پيا ٽمڪن“ (1967)، ”آخري پيت“ (1975) ۽ ”سمنڊ جي گجگار“ (1979) شامل آهن.

سندس ڊرامي ”**اولاد**“ ۾ هڪ وچولي طبقي واري جوڙي جي گهٽڻ ٻارن جڻڻ واري مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي. ”**ناخلف**“ ۾ هڪ ٻار ماتيلي ماءُ ۽ پيءُ کان پورو پيار نه ملڻ ڪري بغاوت تي لهي اچي ٿو. ”**ٻه ٻاهيون**“ ۾ ٻن شادين جي مصيبت ڏيکاري ويئي آهي. ”**ميلاپ**“ ۾ سنڌين ۽ غير سنڌين جي ميلاپ جي ڪهاڻي آهي. ”**پريت جي ريت**“ ۾ ماءُ ۽ زال جي وچ ۾ ورهايل پيار جي ڪهاڻي آهي. سندس ڊرامو ”**ٻٽئي**“ مسلم هاري ۽ وڏيري جي معاشرتي ڪهاڻي آهي. ”**ليڊيز ڪلب**“ ۾ ڏيکاءُ پسند زالن جي گلاخوري واري عادت کي کولي بيان ڪيو ويو آهي. ”**اڪيلي دل**“ ۾ هڪ مرد مجبور ٿي جيئري تي جيئري شادي ڪرڻ لاءِ مجبور ٿئي ٿو.”**پاپ جو ڪيتو**“ ۾ هڪ جسم فروش عورت جي ڪهاڻي آهي. ”**دل ۽ دماغ**“ ۾ زال مڙس ۽ مڙس جي شاگردياڻي جي ڪهاڻي آهي. زال کي شڪ آهي ته سندس مڙس جا شاگردياڻي سان تعلقات آهن. پر آخر ۾ سندس شڪ دور ٿي وڃي ٿو. ”**ٻه پينر**“ ۾ ٻه ڀينرون هڪ پروفيسر کي پسند ڪن ٿيون پر هو، صرف وڏي کي پسند ڪري ٿو. آخر ۾ ننڍي ڀيڻ ٻنهي جي زندگيءَ مان نڪري وڃي ٿي. ”**ٻي زال**“ ۾ وري هڪ ڇوڪرو پنهنجي ماتيلي ماءُ سان سڪون واري زندگي بسر ڪري ٿو. ”سونهن

جو نماءُ“ ۾ آفيس جي هڪ فيشنبل ڇوڪري سان شادي ڪري زندگي تباهہ ڪري ٿو. پريم جي ”سيما“ زال ۽ مڙس جي وچ ۾ بي دليو پيار ۽ سچي دل سان پيار ڪرڻ جا نتيجا ڏيکاريا ويا آهن. ”**ڪڙڪيتا**“ ۾ وري جواني ديواني جو غرور ڏيکاريل آهي. ”**ڇڪڻ جوقول**“ ۾ هڪ رنڊي سان عشق ڪرڻ ۽ ساڻس شادي ڪرڻ جي ڪهاڻي بڌائي ويئي آهي. سندس مجموعي ”**آخري پيٽ**“ ۾ آيل ڊرامن ۾ ”**پيار ڪين پيسو**“ ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي کنيو ويو آهي. پيءُ ۽ ڌيءُ ۾ ڌيءُ جي شادي بعد پوڙهو پيءُ بيمار ٿي پوي ٿو تڏهن ڌيءُ کي سندس لاءِ وڌيڪ همدردي پيدا ٿئي ٿي. ”روپ ۽ ڪلا“ ۾ ڊرامي جي دنيا جا اداڪار ۽ ڪلاڪار ڏيکاريا ويا آهن. جن ۾ سندن نجي زندگيءَ کي پيش ڪيو ويو آهي. ”**پاپ جون پاڙون**“ ۽ ”**هوگلي جي ڪناري**“ ۾ نفسياتي ۽ جنسي مسئلي کي پيش ڪيو ويو آهي.

اهڙي طرح سندس مجموعي ”**سمنڊ جي گجگار**“ ۾ هڪ ماستر ۽ سندس شاگردياڻي سان پيار بابت آهي. ”**ڪوڙو ڪلينڪ**“ ۽ ”جيون ناس“ ساڳي ڪهاڻي جا حصا آهن.

ان کان علاوه ٻه پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ٻيا ٻه ڪيترائي ڊراما لکيا. جيڪي پنهنجي فن ۽ فڪر جي ڪري مشهور ٿيا. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي کي ڊرامي سان بي حد پيار هو. هن ان فن کي دل وجان سان پنهنجو ڪيو.

گوبند مالهي (1921—2001)

گوبند مالهي جو شمار سنڌي ادب جي نالي وارن ناول نگارن، ڪهاڻيڪارن ۽ ڊراما نويسن ۾ ٿئي ٿو. سندس جنم ڳوٺ ٺارو شاهہ، ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. بي۔اي، ايل ايل بي ٿيل هئس. ورهاڱي ڪانپوءِ هندستان هليو ويو.

گوبند مالهيءَ جي ادبي زندگيءَ جي شروعات انگريز دور ۾ ٿي ٿي هئي. ۽ ڪيترائي شاندار ناول، ڊراما ۽ افسانہ لکي چڪو هو. پر هن کي وڌو اعزاز اهو حاصل آهي تہ هندستان ۾ سنڌي ڊرامي کي ٻيهر هن جياريو. هن سڀ کان اول منشي پريمچند جي مشهور ڪهاڻي ”ڪفن“ کي ڊرامائي روپ ڏنو هو.

بقول پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جي ته "ورهاڱي کانپوءِ سنڌي اسٽيج کي نئين سر زور ونرائڻ ۾ ان ناٽڪ (ڪفن) سنگ ميل جو ڪم ڪيو آهي."

مالهيءَ ڪيترائي ڊراما لکيا، جن ۾ "نمي" (1962)، "ورثي جي ورهاست" (1959)، "گستاخي معاف" (1958)، "جهوجي ڪناري" (1959)، "مهمان" (1960)، "ڏيهي پر ڏيهي ٿيا" (1962)، "گهوٽ ڪنوار راضي"، "جنهن ڏيئي ۾ تيل ڪونهي"، "تنهنجو سو منهنجو"، "تون به رهه مان به رهان"، "ان ۾ ڪو شڪ نه اٿو" ۽ ٻيا ڪيترائي شامل آهن.

گوبند مالهي اڪثر ايڪانڪي ڊراما لکيا، جن ۾ سماج جي الڳ الڳ مسئلن جي نشاندهي ٿيل هوندي هئي. مالهي اٽڪل 34 ڊراما لکيا، جن ۾ گوناگون موضوع کنيا. ان سلسلي ۾ واسديو نرمل لکي ٿو ته "مالهي جا ناٽڪ نڪو ڪنهن مقرر فلسفي، نڪو ڪنهن مقرر فارمولا تائين محدود آهن. ناٽڪن ۾ کنيل مسئلا، گهڻو ڪري سنڌي جيوت سان وابسته آهن. سنڌي رنگ منچ کي نئين سر زور ونرائڻ لاءِ هن اهڙا موضوع پنهنجن ناٽڪن لاءِ چونڊيا، جيڪي عام فهم هئا. نه فقط ايترو پر پلاٽ جي اردگرد ناٽڪ جي اڏت ۽ ناٽڪ پيش ڪرڻ جو ڍنگ به عام فهم هئا. جنهن دور ۾ سنڌي جاتي گذري رهي هئي، ان دور کي ان دور جي سماجي حالتن کي مرڪز بڻائي مالهي ڊراما لکيا." (گوبد مالهيءَ جون سنڌي ناٽڪ لاءِ ڪيل خدمتون)

مالهيءَ "جنهن ڏيئي ۾ تيل ڪونهي" ۾ ايمپلا ئمينٽ ايڪسچينج مان نوڪري ملڻ جي آس کي ڪوڙي آس ٿو سمجهي. "مهمان" ناٽڪ ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪامياب فلمي هيري تي هرڪ هارڻ بيسود آهي.

"گستاخي معاف" ۾ سيٺن جي ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ نالو ڪمائڻ لاءِ، ڪوڙي ساک ڪڍڻ لاءِ کهڙو به غلط طريقو اپنائڻ ۽ "تون به رهه مان به رهان" ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي ته مختلف سوچن جا ملڪ به هڪ ئي ڇت هيٺان رهي سگهن ٿا. "تنهنجو سو منهنجو" ۾ چائنا ۽ هندستان جي 1962ع واري لڙائي جي حالتن کي چٽيو ويو آهي. "ناچو" ۾ ڏيتي ليتي واري مسئلي کي کنيو ويو آهي.

گوبند مالهي ڊرامن ۾ ڪي نوان تجربا پڻ ڪيا آهن. سندس ڊرامي "جهو جهي ڪناري" ۾ فقط ٻه ڪردار کنيا آهن. هڪ غريب ڪلارڪ آهي،

جيڪو پنهنجن ننڍن ٻارن جا انگل پورا ڪري نٿو سگهي. هو زندگيءَ کان تنگ ٿي خودڪشي ڪرڻ ٿو چاهي. هيو ليڪڪ جو پنهنجو ڪردار آهي، جيڪو زندگيءَ ۾ ايندڙ مقابلن جي ترغيب ٿو ڏئي.

سندري اتمچنداڻي (28 سيمپٽبر 1924ع)

سندري آسنداسدس اتمچنداڻيءَ جو جنم حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس ادبي حياتي ورهاڱي کان اڳ شروع ٿي چڪي هئي. پر 1947ع جي آزادي کانپوءِ هندستان لڏي وئي، جتي پڻ پنهنجون ادبي سرگرميون جاري رکيائين. هو نالي واري ڪهاڻيڪار، ڊرامانويس، ناول نگار ۽ مضمون نگار آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.هن ڪيترائي ڊراما پڻ لکيا آهن، جن ۾ ”املهه ماڻڪن جو واپار“ (1955)، ”وڻجارو“ (1959) ۽ ”ڪرندڙ ديوار“ ، ”گل ۽ ڪنڊا“، ”ساهيڙي“ وغيره شامل آهن. سندريءَ جاسيئي ڊراما عورت جي سماجي حيثيت، رومانوي موضوع ۽ اسان جي عام زندگيءَ ۾ آيل ننڍن ننڍن واقعن سان ڀرپور آهن. هن پنهنجي ڊرامن ۾ مزاح سان گڏوگڏ سماجي اوڻاين ۽ معاشرتي مسئلن تي طنز ڪئي آهي.

هيمر راج ناگواڻي (1931—1985)

هيم راج ولد گوڪلداس ناگواڻي جو جنم ڪاهي قاسم ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هو نالي واري شاعر نارائڻ شيام جو ننڍو ڀاءُ هو. سندس اصل سڃاڻپ ڊراما نگاري ، هدايتڪاري، اداڪاري ۽ هندستان ۾ سنڌي ٿيئٽر جو بنياد وجهڻ آهي. هو سٺي ڊراما نگار سان گڏوگڏ شاعر به هو. سندس ڊرامن ۾ ”ٽڏو پاڻي“ (1951)، ”ڪليم“ (1952)، ”عاشق زهر پياڪ“ (1977)، ”سورج جي آخري ڪرڻي“، (1978)، ”صبح نہ آيو“، (1978)، ”سؤ سال مبارڪ“ (1980) اهم آهن. هيم ناگواڻي ”مور نچندا رهن“ جي عنوان سان دهلي ۾ 1950ع کان 1970ع تائين سنڌي ناٽڪ جي سرگرمين بابت هڪ ڪتاب پڻ لکي ڇپرايو هو. هن 12 ايڪانڪي، 2 فل لينٿ ڊراما لکيا ۽ ڊائريڪٽ ڪيا.

هيم راج بهترين اداڪار هئو. هن پنهنجي ۽ ٻين جي ڊرامن ۾ ڪم

ڪيو. سندس پنهنجا ڊراما معاشي ۽ معاشرتي مسئلن جي اپٽار ڪن ٿا. هو اسٽيج جو ماڻهو هو. ڪيس خبر هئي تہ عام ماڻهو ڇا ٿا ڏسڻ چاهين. هن کي اها بہ خبر هئي تہ پنهنجو پيغام ڀين تائين ڪيئن پهچائجي. اهوئي سبب آهي جو هو بهترين ڊراما نگار بہ هو. هو بنيادي طور تي شاعر هو. انڪري سندس ڊرامن جي ٻولي شاعراڻہ ۽ وڻندڙ هئي.

ڪيرت ٻاٻاڻي (3 جنوري 1922)

ڪيرت چوئٿرام ٻاٻاڻي جو جنم موريو لاکو، تعلقو سڪرنڊ ضلعي نوابشاهہ ۾ ٿيو. هو شاعر، ڪهاڻيڪار، نقاد، صحافي ۽ مشهور ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن.

ڪيرت ٻاٻاڻي جي ڊرامن جو مجموعو ”سوري سڏ ڪيو“ 1972ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ سياسي، انقلابي ۽ معاشي مسئلن تي ڪيترائي ڊراما شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ ”آخري جيت اسان جي“، ”هندستان ڇڏي وڃو“ (1962)، ”دعوت نامو“ (1962)، ”سانوري ڪنوار“، ”سوري سڏ ڪيو“، ”دعوت نامو“، ”ٿڌي جنگ“، ”اپائيندڙ جو شان“، ”حيف تنهين کي هوءِ“ ۽ ”هولي“ شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ رومانوي، انقلابي ۽ ترقي پسند فڪر جي پرچار ملندي آهي.

سوري سڏ ڪيو: هيمو ڪالاڻي جي شهادت تي ٻڌل ڊرامو آهي.

هندستان ڇڏي ويو: هي ڊرامو 1942ع واري آزادي جي هلچل جي انقلابي موضوع تي آهي.

حيف تنهين کي هوءِ: ۾ سنڌي هوندي بہ سنڌي نہ پڙهائڻ واري موضوع کي کنيو ويو آهي. ٻاٻاڻي صاحب سنڌين کي حيف ڏنو آهي تہ اهي پنهنجي ٻارن کي سنڌي پڙهان. باقي سندس ٻيا ڊراما روزمره جي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

موتي پرڪاش (18 مئي 1931)

ڊاڪٽر موتي سڪرامداس شرما جو جنم ڳوٺ دڙي ضلعي ٺٽي ۾ ٿيو.

ننڍي عمر کان ادبي دنيا ۾ پير پاتائين. "سنڌي شعر ۾ استري جو چٽ "جي عنوان سان ٿيسز لکي پي-ايچ-ڊي ڪئي اٿائين هو قابل ذڪر شاعر، نقاد، ناٽڪ نويس، ناول نويس، مترجم ۽ تعليم دان آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن ڪي ڊرامن لکڻ ۽هدايتڪاريءَ جوگهڻوچاهه آهي،سندس هڪ سئو کن ڊراما ريڊيو تان نشرتي چڪاآهن .1960ع ۾هن ڪن ساٿين سان گڏجي بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر جو بنياد وڌو ۽ ان سنستا طرفان ورهاڱي بعدپهريون ئي سنڌي اصلوڪو ناٽڪ پيش ٿيو.

موتي پرڪاش هڪ بهترين ڊرامانگار پڻ آهي، ان سلسلي ۾ سندس ڪيترائي طويل ڊراما شايع ٿي چڪا آهن، جن ۾ "رات هڪ طوفان جي"(1965) "پردي اڳيان پردي پٺيان" (1975)، "اندر سيڪريٽري" (رميش مهتا جي هندي ڊرامي جو ترجمو (1960).

رات هڪ طوفان جي: هن ڊرامي ۾ سماج جي اگري پهلو رشوت خوري کي اگهاڙو ڪيو. جنهن سبب ڊئم ناهڻ وقت ٺيڪيدار سستو مال ڪتب آڻي ٿو آخر ڊئم جاڳيٽ تني پون تا ۽ پاڻي ٻوڙان ٻوڙ ڪري ڇڏي ٿو.

پردي اڳيان پردي پٺيان: هن ڊرامي ۾ سستي مشهوري ۽ نالي پٺيان پونڊڙ شيوڪ رام جيڪو دان ٻه ان ڪري ڏيندو آهي جيئن ڪيس گهڻا گلن جا هار پون ۽ هو جلسي ۾ مکيه مهمان ٿئي.

موتي پرڪاش ڪيترن ئي سنڌي فلمن لاءِ ڊائلاگ پڻ لکيا آهن. جن ۾ "رات هڪ طوفان جي"، "نقلي شان"، "اجان نه مان ننڍڙي آهيان" اهم آهن. سندس ڊراما "اندر سيڪريٽري" هڪ مزاحيه ڊرامو آهي، جنهن ۾ سنڌي ماحول مطابق ڪردار ڏنا ويا آهن.

ڊاڪٽر مرليڌر سکواڻي (5 نومبر 1921)

ڊاڪٽر مرليڌر ولد آتمارام سکواڻي جو جنم پومي مگڻائي ضلعي سکر ۾ ٿيو. هو اعليٰ قسم جو ڪهاڻيڪار ۽ ڊراما نويس آهي، سندس ريڊيو ڊرامن جو مجموعو "سپ ۾ پنج موتي" (1969) ۾ شايع ٿيو. سندس طويل ڊراما "امي ممي" تي هند سرڪار طرفان انعام مليل آهي. سندس ايڪانڪي

ڊرامن جو مجموعو "چار گل گلاب جا" جنهن ۾ "او اها ڳالهه"، "نه ٿي نه"، "ٽڪر" "چپ"، شامل آهن. سندس ڊرامن ۾ نهايت باريڪ مزاح گاڏڙ طنز سمايل آهي. جنهن ۾ سماجي اوڻاين ۽ معاشرتي بدحالي جو وستار نهايت سهڻي ۽ بامحاوره عبارت ۾ ڪيل آهي.

جيون گرسهاڻي (1928– 1994)

جيون گرسهاڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. هن کي ڊرامي سان بي حد چاهه هو. هو نه صرف اداڪار ۽ ڊراما نويس هو پر ناٽڪ منڊلين جو بنياد به وڌائين. بهترين اداڪار هئڻ کان علاوه تقريباً ڊرامن جو مصنف پڻ آهي. سندس هيٺيان ڊراما قابل ذڪر آهن. "ڊيٽي ليٽي" (1950)، "فيشنل" (1952)، "نيلام" (1959)، "ڪاڪو ڀلاڻي وارو" (1953)، "مئريج بيورو" ۽ "سبيلا جو برٿڊي".

سندس مٿيان ڊراما طبعزاد آهن. جيڪي مزاح سان ڀرپور ۽ کلائيندڙ هوندي به طنزيه آهن ۽ منجهن ڪا نه ڪا سکيا سمايل آهي. انهن جي سٽاءَ ۾ روزمره زندگي ۾ پيش ايندڙ ڪي نج مسئلا کنيل آهن.

لکمي کلاڻي (2 آڪٽوبر 1935)

لکمي چند پريومل کلاڻي جو جنم ڳوٺ جهان خان، ضلعي سکر ۾ ٿيو. پاڻ مشهور ڪهاڻيڪار، ناول نگار ۽ ڊراما نويس آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ڊرامن جا مجموعا به شايع ٿي چڪا آهن. پر سندس اڪثر ڊراما طويل شايع ٿيل آهن.سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ "گڏا گڏيون" (1974)، "واريءَ سندو ڪوٽ" (1978)، "پنهنجو دشمن" (1993) ۽ "ڪوئا قاس" (2008) شامل آهن. سندس ڊرامن کي ڪيترائي ايوارڊ ملي چڪا آهن.

لکمي کلاڻي پنهنجي ڊرامن لاءِ منفرد ڪهاڻي جي چونڊ ڪندو آهي. "ڪوئا قاس" هڪ نفسياتي ۽ علامتي ڊرامو آهي. "واريءَ سندو ڪوٽ" ۾ ورهاڱي جي دردناڪ ڪهاڻي آهي. "پنهنجو دشمن" پڻ هڪ نفسياتي ۽

سماجي ڪهاڻي تي ٻڌل آهي. ”گڏا گڏيون“ هڪ علامتي ڊرامو آهي.

واسديو نرمل (2 جون 1936)

واسديو ولد وسيني مل ماڌيو نرمل جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. هو بهترين ڊراما نويس، شاعر، مضمون نگار ۽ مترجم آهي. سندس ڪيترائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ ”هيءُ پياسو من منهنجو“ (ٽه فصلو ناٽڪ ايش پانڊي جي مرهٽي ناٽڪ جو ترجمو: 1965)، ”پيار ڪري ڏس“ (ناٽڪ 1966)، ”پلٿ پلي“ (ٽه فصلو ناٽڪ هار نوگ جي آمريڪي ناٽڪ ”فورپوسٽرس“ جو ترجمو: 1972)، ”ٻوڙا اچي مڙيا“ (پنج هڪ فصلا ناٽڪ: 1972)، ”بنا ڏيتيءَ ليتيءَ شادي“ (چار هڪ فصلا ناٽڪ: 1978)، ”سَسُ ڙي سَسُ!“ (ڇهه هڪ فصلا ناٽڪ: 1980)، ”منهنجي دل“ (1984)، ”هڪ ٻه ٽي“ (ٽه فصلو ناٽڪ: ترجمو)، ”عورت ۽ بوتل“ (هڪ فصلو ناٽڪ: ترجمو)، ”مس ريٽا“ (ٽه فصلو ناٽڪ: ترجمو)، ”پاتال“ (مئڪسم گورڪيءَ جا ناٽڪ : Lower Depth جو ترجمو)، ”ضرورت آگهوٽ جي“ (1988) شامل آهن

واسديو نرمل جي مشهور ڊرامن ۾ ”انيتا“ (1962)، ”شادي ٿه ڪر“ (1962)، ”بنڊل باز“ (1971) ”مڪان ۽ مصيبت“ (1971)، ”نئين هيروئن“ (1972)، ”پڙدي اڳيان پٺيان“ (1957)، ”منهنجا مور لاڏا“ (1976)، ”ٻوڙا اچي مڙيا هڪ ماڳ“ (1976)، ”شڪار“ (1977)، ”هي پيا سو منهنجو من“، ”جيون ساٿي“، ”لوليٽر چوري چوري“، ”رات جو يارهي بجي“، ”هڪ ٻئي ٿي“، ”واه ڙي زمانه“، ”ضرورت آهي جوءِ جي“، ”جڏهن سان نه هوندس“ مشهور آهن.

منگهارام ملڪاڻي جو چوڻ آهي ته ”هندستان ۾ سنڌي ناٽڪ جي سجاڳي ۾ نرمل مکيه ڀرو ورتو آهي ۽ گهڻي ۾ گهڻا طويل ڊراما لکي ڊرامي جي دنيا کي نت نئين روشني ڏني اٿس. کيس سنڌي ٻولي تي چڱو عبور حاصل آهي. سندس عبارت موزون ۽ محاوريدار هوندي به عام فهم آهي. سندس ڊرامن جا موضوع گهڻو ڪري گنڀير ۽ سماجي نوعيت جا آهن. ڪن ڪن ڊرامن ۾ جاسوس ستا پڻ آندي اٿس.“

¹ پارت ۾ سنڌي ساهت جو مختصر جائزو

واسديو نرمل ڊرامن لکڻ جو آغاز جيتوٽيڪ ڪاليج جي زماني کان ڪيو هو. پر ان ميدان ۾ سندس ڀرپور ڪوشش ڏهن ورهين کان پوءِ 1961ع ۾ بمبئي ۾ سنڌو ڪلا مندر جو بنياد پيو ۽ هن جو ڀرپور طويل ڊرامو "هي پيا سومن منهنجو" پدمشري پي-ايل-ديش پانڊي جي مراٺي ڊرامي "تجهي آهي، تجهه پاشي" تان سهڻي سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. سندس هي ڪلاسيڪل ڊرامو 1966ع تي اسٽيج تي پيش ٿيو ۽ بيحد مقبوليت حاصل ڪيائين.

پريم پرڪاش سندس ڊرامن لاءِ لکي ٿو ته: "شاعر واسديو نرمل سنڌي ناٽڪ جي ميدان ۾ خوب پاڻ ملهايو آهي. هن گهڻي ۾ گهڻا ناٽڪ الٿو ڪري سنڌي ۾ پيش ڪيا آهن. تازو سندس ناٽڪ "امان جو پينگهو" به نهايت اثر ڪندڙ ناٽڪ آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته هڪ سنڌي پوڙهي مبمبئي ۾ اچي پٽ، نونهن، پوٽن ۽ پوٽين جي زور بار آڏو مهاڏو اٽڪائي ٿي ۽ پنهنجو پراڻو پينگهو وڪڻڻ لاءِ راضي نه ٿي ٿئي، ڇو جو هن نئين نويلي ڪنوار هوندي ان ۾ لوڏا ڪاڏا، ننڍون ڪيون ۽ اولاد کي لوليون ڏنيون آهن. ٿوري ۾ امان جو پينگهو سنڌي ثقافت جي علامت آهي ۽ اهو وڪري لاءِ نه آهي." (سنڌي ناٽڪ جي اوسر)

ڄيٺو لالواڻي (8 مارچ 1945)

ڄيٺو ولد ماڌو داس لالواڻي جو جنم ڪنڊياري ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. پاڻ ڪهاڻيڪار، ڊراما نويس ۽ صحافي آهي. کيس ڊرامي جي دنيا سان خاص لڳاءُ ۽ دلچسپي آهي، سندس ايڪانڪي ڊرامن جا ٻه مجموعا "قاتل ڪير؟" ۽ "تنهنجا غم منهنجا آهن" (1980) شايع ٿي چڪا آهن. هن مجموعن ۾ "قاتل ڪير؟"، "مگڻو" (1964)، "اشتهاري شادي"، "طوفان"، "انسپيڪٽر" (1960)، "مونجهه جو سودو"، "آپگهات"، "قيدي نمبر 312" (1962) "ڪوئي به نه پڇندو" (1975)، "انڌيري نگري" (1976)، "راهوڪيو" (1976)، "ڪوئي ڪڏهن ايندو" (1977)، "نئون ٽيليفون" (1977)، "وڻ" (1976)، "طوفان" (1978)، "چورن مٿان مور" (1975)، "هيلٽ

سينٽر" (1979) شامل آهن.

انهن ڊرامن کان علاوه سندس ڪهاڻين جو مجموعو "ڏنڌلا عڪس"، مضمونن جو مجموعو، "ويچار" ۽ فلمي ڪلاڪارن جا انٽرويو "فلم اسٽار" جي نالي سان پڻ شايع ٿيا آهن. سندس ڊرامن مان پهريان 3 گجراتي ڊرامانگار داموسنگهاڻي جي ڊرامن جا ترجما آهن ۽ باقي 4 سندس طبعزاد سرمايو آهن. سندس ڊرامن جي عبارت سليس ۽ سهڻي آهي.

تيرٿ بسنت (1909– 1994)

تيرٿ بسنت خيرپور ۾ ڄائو ۽ حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو. هو ته حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر به چونڊيو هو ۽ هري سندر جي ڪوڙومل ساهت منڊل ۽ ٿياسافيڪل بسنت لاج جو سرگرم ڪاريه ڪرتا هو."سنڌو" مخزن ۾ ڪهاڻي ۽ مضمون لکيا. جيئن سندس پهريون اصلوڪو ڪتاب "چٽنگون" (1941) آهي.

تيرٿ بسنت جي ڊرامن جو ادبي سفر ورهاڱي کان اڳ شروع ٿيو هو. هن ڪيترائي ڊراما لکيا. جن ۾ "ملڪا"، "مهاتما"، "ميران"، "چترا"، "آٿيلو" (1977)، "هئملٽ" (1980) اهم هئا. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو، "تيرٿ بسنت جو اڀياس ۽ علم اهڙو ته وسيع آهي، جو هو کهڙي به موضوع تي هڪ شاهي گرنٿ رچي سگهي ٿو. تازو جو "ساهتيه سرج" پستڪ پڌرو ڪيو اٿس سو سندس سيني ڪتابن جو سرموڙ آهي. هو نه صرف نيٺ سنڌي زبان ۾ گَرهر آهي، پر هندي، اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين تي به دسترس اٿس. تن مڙني مان سنڌيءَ جي طبيعت سان ٺهڪندڙ لفظ ۽ محاورا چونڊي ملائي ان کي مالا مال ڪيو اٿس... هن جي چمڪاري لکڻي جو مثال "ڪلڪ ڪلا" مضمون ۾ ملندو جو ڪلڪ ڪلا جو ڪمال آهي... هو اڄ اسان جو برک فيلسوف ۽ مفڪر آهي، جنهن تي سنڌي جاتيءَ کي فخر آهي." (سنڌي ساهت جي سمالوچنا)

ميران: ڊرامي ۾ اڪبر ۽ ميران جي محبت جو داستان سمايل آهي. ان کان علاوه هي ڊرامو ان دور جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتن جي به عڪاسي

ڪري ٿو. ”آٿيلو“ ۽ ”هئملٽ“، شيڪسپيئر جي ڊرامن جا ترجما آهن، جيڪي هن اصل نالن ۽ ماحول مطابق ڏنا آهن.

تيرٿ بسنت جو شمار وڏن ڊرامن نگارن ۾ ٿئي ٿو. سندس ادبي سفر ورهاڱي کان اڳ شروع ٿيو هو. هن سياسي ۽ رومانوي موضوعن تي شاندار ڊراما لکيا. سندس سيئي ڊراما تمام گهڻا مقبول رهيا. ان کان علاوه هو بهترين مضمونگار پڻ هو ۽ سندس ڪيترائي ڪتاب پڻ شايع ٿيل آهن. بسنت جو 1957ع ۾ لکيل ڪتاب ”ڪنور“ سچ پچ ناياب نه ته اصل شاهڪار آهي. اُن ۾ هن نه رڳو سنت ڪنور رام جي حياتي ڏني آهي پر سندس ڳاتل سڀ سنڌي ڪلام ۽ ڪافيون (شاهه، سچل، سامي، روحل، دريا خان وغيره جون) پر ڪبير، ميران، تلسي داس وغيره جا ڳاتل گيت به ڏنا آهن ۽ انهن سان گڏ سنت ڪنور رام جيڪي بيت ۽ ڏوهيڙا ڏيندو هو، سي به ڏنا اٿس.

پريم پرڪاش (2 آگسٽ، 1946)

ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو پورو نالو پريم سنگهه مسنگهاڻي آهي، سندس جنم حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو. پريم پرڪاش جو شمار هند جي نالي وارن سنڌي ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. ان کان علاوه هو نقاد، محقق، ڪهاڻيڪار ۽ شاعر به آهي. پريم پرڪاش جي وڏي سڃاڻپ ڊرامو آهي. هو ڊاڪٽر ارجن شاد جي رهبريءَ ۾ ”سنڌي ناٽڪ جي اوسر“ جي عنوان سان مقالو لکي ڊاڪٽريٽ ڪري چڪو آهي. ان کان علاوه 1974ع ۾ هن احمد آباد ۾ ”ڊراما ورڪشاپ“ برپا ڪري، هندستان ۾ سنڌي ڊرامي کي نئون موڙ ڏنو. سندس شايع ٿيل ڪتابن ۾ ”پڪنڪ“ (ڊرامو 1974)، ”ولين“ (تي ڪهاڻيون 1976)، ”مورچابندي“ (وڏو ڊرامو 1979)، ”پيريءَ جو عشق“ (15 ڊراما 1982)، ”فرشتن جي دنيا“ (وڏو ناٽڪ 1982)، ”باهه“ (5 ڊراما 1985)، ”ڪوتا“ (تنقيد 1985)، ”ڪهاڻي“ (تنقيد 1988)، ”مڪتي“ (ڊراما 1979) ”سنڌي ناٽڪ جي اوسر“ (مقالو 1993)، ”ويهه“ (20 ڪهاڻيون 1994)، ”يگت“ (شاعري 1997)، ”گجراتي ايڪانڪي“ (ترجمو ٿيل 13 ڊراما 1980) شامل آهن.

پريم پرڪاش ڊرامن جي دنيا ۾ هڪ ادارو آهي. ان سلسلي ۾ موتي

پرڪاش لکي ٿو ته "پريم پرڪاش به گهڻي ڀڱي گهڻا تجرباتي ناٽڪ لکيا آهن. هو پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ادارو آهي." پروفيسر منگهارام ملڪاڻي سندس ڊرامن لاءِ لکيو ته "بهرحال مان ته هاڻي مذاقي ناٽڪن مان بيزار ٿي پيو آهيان. جو اصلوڪن گنڀير وڏن ناٽڪن لاءِ پيو واجهايان. شڪر آهي جو آخر منهنجي تمنا پوري ٿيڻ جا آثار ڏسڻ ۾ پيا اچن. تازو احمد آباد مان هڪ اتساهي نوجوان پريم پرڪاش جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌي ڊراما ورڪشاپ برپا ٿيو آهي. جيڪا پنهنجا تجرباتي ناٽڪ ڀارت جي وڏن شهر ۾ ڏيکاري رهي آهي. مون سندس ڪي ناٽڪ ڪلڪتي ۾ ڏٺا آهن. مون کي پسند پيا آهن. ورڪشاپ جو مکيه متو آهي گنڀير ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ ۽ مون کي خوشي آهي ته سماج جا نندا نندا پهلو ڏيکارڻ جي مقصد ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويا آهن. (سنگيتا: جنوري 1979)

لڇمڻ ڀاٽيا ڪومل (26 مارچ 1936ع)

لڇمڻ ڪومل سنڌي زبان جو مشهور شاعر، مضمون نگار ۽ ڊرامه نگار آهي. سندس جنم نوابشاهه ۾ ٿيو. هن جا لکيل ٽي ڊرامه اسٽيج تي پيش ڪيا ويا ۽ بيحد ڪامياب ٿيا. 1 سورٺ، 2 مومل راڻو، 3 سهڻي ميهار. ان کان سواءِ لڇمڻ ڪومل جون لکيل ڇهه ايڪانڪيون، هڪ مڪمل ڊرامو دهلي ۽ بمبئي ۾ اسٽيج تي پيش ڪيا ويا. لڇمڻ ڪومل جي لکيل آتم ڪٿا جا 3 جلد سنڌ ۾ شايع ٿي چڪا آهن.

سندر اگناڻي (1 آڪٽوبر 1936ع)

سندر اگناڻي جو جنم شهدادپور ۾ ٿيو. سندر اگناڻي ڪهاڻيڪار، ڊرامه نگار، ائڪٽر ۽ ڪارٽونسٽ آهي. سندس لکيل ناٽڪن جو مجموعو "پاڇا" 1987ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. هن جا لکيل ۽ پيش ڪيل مشهور ڊراما آهن: اشتهاري شادي، نواهه گرهه، مفت جو مال ۽ اگني سنسڪار. سندس ڊرامي "اشتهاري شادي" کي تمام گهڻي مقبوليت حاصل ٿي ۽ ان کي ڪلڪتي ۾ آل انڊيا سنڌي ڊراما فيسٽيول 1964ع ۾ ٻئين نمبر تي

بهترين ڊرامي جو ايوارڊ مليو. ان کان سواءِ سندر اگناڻي کي 1995ع ۾ پروفيسر منگھارام ملڪاڻي ايوارڊ ۽ ساڳئي سال ممبئي ۾ آيل پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا طرفان ڊرامي جي ميدان ۾ لائيف ٽائيم يوگدان جو ايوارڊ ڏنو ويو. سندر اگناڻي 1997ع کان وٺي آيل پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جو پريزيڊنٽ رهندي اچي ۽ هن سڀا جي طرفان مختلف شهرن ۾ 16 آل انڊيا سنڌي ڊراما فيسٽيول ڪرايا آهن.

ايس پي مينگهاڻي (1934ع-2011ع)

سويراج پرسرام مينگهاڻي جو جنم ميرپورخاص ۾ ٿيو. سويراج مينگهاڻي سنڌي اسٽيج ڊرامن جو تمام ناميارو ڊائريڪٽر ٿي گذريو آهي. هن 30 فل لينٿ ڊراما، 150 ون ائڪٽ ڊراما، آل انڊيا ريڊيو کان 100 ۽ دور درشن ٽي وي تي 25 سنڌي ڊراما پيش ڪيا. 1972ع کان وٺي 2000ع تائين ڪيس 7 ايوارڊ ڏنا ويا. هن ٿيئٽر جي دنيا ۾ 50 سالن تائين خدمت سرانجام ڏني. ”سنڌو ڪلا مندر“ قائم ڪرڻ ۾ هن جو وڏو هٿ هو. ڪامياب هدايتڪار هجڻ سان گڏ هڪ بهترين اسٽيج ايڪٽر پڻ هو. ”انڊر سيڪريٽري“، ”ياد ڪندا“، ”ٽي پارٽي“، ”لو ليٽر“، ”سائين رام رام“، ”هي يا هو“ سندس مشهور ڊراما آهن.

مدن جماڻي (21 ڊسمبر 1934ع)

مدن رامچند جماڻي 50 سالن کان سنڌي ڊرامن سان وابسته آهي. هو ڊرامه نگار، پروڊيسر، هدايتڪار ۽ ائڪٽر آهي. مدن جماڻي اسٽيج، ريڊيو ۽ ٽي وي تي 120ڊراما پيش ڪري چڪو آهي. هن جي لکيل ڊرامن جو وڏو تعداد آهي، جن مان ”گهر گروءَ جو در“، ”ڪاڪو ڪلومل“، ”هل ته ٻجي هلون“ (فلم اسڪرپٽ)، ”جيئي اسان جي جيجل سنڌ“ مشهور آهن. مدن جماڻي ڪجهه سال اڳ سنڌ ۾ آيو هو ۽ هن ڀڳت ڪنور رام تي ٽيلي فلم ٺاهي هئي. ڪيس ڏهه ايوارڊ ملي چڪا آهن، جن ۾ يونيسڪو جو ايوارڊ (هيوبرٽ مارشل ڪپ) ڪيس 1964ع ۾ مليو. مدن جماڻي کي آيل پارٽ

سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا طرفان 1998ع ۾ ۽ مهاراشٽرا اسٽيٽ ساهتيہ اڪادمي طرفان 2001ع ۾ لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ مليا.

رام رسيلا (12 ڊسمبر 1922ع)

رام ايسرداس سنڌي اسٽيج جو ناميارو ليکڪ، هدايتڪار ۽ ائڪٽر ٿي گذريو آهي. "رڌٽي ۾ رولو" سندس مشهور اسٽيج ڊرامو آهي. هن کي 1978ع ۾ سندس لکيل ڊرامي "پکيئڙا پچري جا" تي بهترين ڊرامي جو ايوارڊ مليو. هن جا ٻہ ڪتاب "ڪيئن لڪايان داغ" ۽ "عبرت" ڇپيل آهن. رام رسيلا ورهاڱي کان اسٽيج سان وابستہ رهيو. هن بطور ائڪٽر فلمن ۾ پڻ ڪم ڪيو.

رميش مهتا (1929 – 2003)

رميش اتمچند مهتا ورهاڱي کان پوءِ سنڌي اسٽيج ڊراما کي نئين سر جيئارڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. هن پنهنجي زندگيءَ جا 60 سال ڊراما نگاري، اسٽيج ۽ ائڪٽنگ کي ارپي ڇڏيا. هن ڪيترائي ايڪانڪي ڊراما لکيا. جن ۾ "لنگڙو ڊاڪٽر"، "ممبئي بند"، "ڊاڪٽر مان ڪين تون"، "ماڻي وئي نوڪري" جيڪي ممبئي ۽ ٻين ڪيترن شهرن ۾ ڪيئي ڀيرا اسٽيج تي پيش ٿيا. رميش مهتا کي 2002ع ۾ ڀوپال ۾ آيل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا طرفان ڊرامي جي ميدان ۾ لائيف ٽائيم اچيومينٽ ايوارڊ ڏنو ويو.

موهن چاٻڙيا (1929ع – 1978ع)

موهن چاٻڙيا سنڌي اسٽيج ڪي-سي-موهن جو خاص طور شئڊو (Shadow) ڊرامن ۾ وڏو نالو آهي، جن ۾ "سنت ڪنور رام"، "هيمو ڪالاڻي"، "يسوع مسيح"، "ساڌو - ٽي- ايل واسواڻي"، "مرڪي مليا جي موت سان" تمام گهڻو مشهور ٿيا. هن ٻارن جي لاءِ ٿيئٽر پڻ ڪيو. ڪيس دادا جشن واسواڻي جي هٿان ممبئي ۾ اسٽيج ڊرامن جي لاءِ ڪيل بهترين خدمتن جي عيوض گولڊ ميڊل مليو.

سندر ٻناڻي (1933 - 2008ع)

سندر ڀڳونداس ٻناڻي ڊرامہ نگار، هدايتڪار ۽ ائڪٽر هو. 1977ع کان وٺي 2000ع تائين "سنڌو ڪلا مندر" سان وابستہ رهيو. سندس مشهور ڊرامن ۾ "سوريءَ سڏ ڪيو"، "هڪ عجيب داستان"، "فنا"، "رام اجا بنواس ۾ آهي"، "هي پياسو من منهنجو" شامل آهن.

سندس لکيل اسٽيج ڊرامي "فنا" کي راجستان سنڌي اڪيڊمي طرفان بهترين ڊرامي جو ايوارڊ ڏنو ويو. ڊرامن ۽ ڪلچر جي ميدان ۾ بهترين خدمتن جي عيوض سندر ٻناڻي کي مهارشٽرا اسٽيٽ سنڌي اڪيڊمي طرفان 1999ع ۾ ناگپور ۾ ايوارڊ ڏنو ويو. هن سنڌي ڊرامن کان سواءِ هندي ڊرامن ۾ پڻ هدايتون ڏنيون ۽ انهن ۾ ائڪٽنگ بہ ڪئي.

لڇمڻ ڀمياڻي (17 نومبر 1938ع)

لڇمڻ ڀمياڻيءَ جو جنم نوابشاهہ ۾ ٿيو. لڇمڻ ڀمياڻي سنڌيءَ جو ناميارو ڪهاڻيڪار ڊرامہ نگار پڻ آهي، هن کي اسٽيج ڊرامن سان خاص لڳاءُ آهي. سندس لکيل ناٽڪن جو مجموعو "ممي موتي آءُ" ڇپيل آهي، لڇمڻ ڀمياڻي ڊرامن لکڻ کان سواءِ 30 اسٽيج ڊرامن، 25 ريڊيو ڊرامن ۽ ٽي وي ناٽڪن ۾ بطور آرٽسٽ ڪم ڪيو آهي. هو گهڻي وقت کان آيل پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جو جنرل سيڪريٽري رهندو اچي.

ڀڳونداس چنديراماڻي (13 مارچ 1927)

ڀڳونداس چنديراماڻي جو جنم ڪراچي۾ ٿيو. ناٽڪ سندس ٻهريون ۽ ٻويون عشق آهي. 1973ع ۾ جيوتي ڪلا مندر ٻرپا ڪيائون. ان جي بئنر هيٺ پنجٽيهہ ناٽڪ ڪيا اٿائين:

(1) سورٺ راءِ ڏياچ (2) هليو آهي پٽ ائڪٽر ٿيڻ (3) بنڊل باز (4) ماءُ تہ منهنجي (5) ڪاڪو ڪلومل (6) جوءِ تہ پنهنجي (7) سپنن جو سوداگر (8) دي گيم (9) ضرورت آهي گهوٽ جي (10) تنهنجو ڪوئي آڌار (11) سپر اسٽار جهمٽمل (12) هرفن مؤلا (13) آيو نئون زمانو (14) چڪرويو (15) زال جليبي

مڙس مالپڙو (16) ڪال چڪر (17) ٻيو مئدان تي (18) پريم پکيئڙا (19) هني مون تہ هئڙو (20) ديوان گورڌنداس گوپالاڻي (21) آنتي نمبر وَن (22) بابا مان شادي ڪندس (23) بابا هليو شادي ڪرڻ (24) ڏس رنگيءَ جا رنگ (25) سنڌ منهنجي اَمان (26) تيءَ نہ جدا جاني مون کان (27) زال ڪري تي تال (28) موالي ملڪ جا والي (29) رشتا آهن رشتن جو چا (30) سچ چا آهي (31) نٽو چريو (32) ڊاڪٽر مان ڪين تون (33) مست قلندر (34) سورث (35) زندگي هڪ ناٽڪ. اُن کان سواءِ تي هندي ۾ هڪ مرهٽي ناٽڪ.

اتم هنگوراڻي (1923_1999)

اتم ديارام جو جنم پريا، ضلعي نوشهروفيروز ۾ ٿيو. سنڌي ۽ انگريزي ٻولين جو نهايت وڏو ماهر آهي. سنڌي ۾ ٽيهن سالن کان وٺي ڊراما لکندو پيو اچي. سندس ڊراما سنڌي زبان ۽ ادب ۾ شاهڪار آهن. هن وقت هندستان جي شهر احمدآباد ۾ رهي ٿو. سندس ڊرامن ۾ ”قاتل ڪير“، ”چورن مٿان مور“ ۽ ”رهجي وياسين ڪنوارا“ مشهور آهن.

اندر

اندر ڪيولراماڻي جو تعلق پڻ پريا ضلعي نوشهروفيروز سان آهي. ڪيترن سالن کان مختلف ادبي صنفن ۾ پاڻ نيائيندو پيو اچي. سڀ کان وڏيڪ سندس ڊراما پسند ڪيا وڃن ٿا. سندس ڊرامن ۾ ”ضرورت آهي جوءِ جي“ ڊونگ ٺي ڊونگ“، ”وڏا ماڻهو“ ۽ ”وڏوا“ گهڻا مقبول آهن.

رام گيانچنداڻي (1933_2005)

رام گيانچنداڻي جو جنم ٿارو شاهہ ضلعي نوشهرو فيروز ۾ ٿيو. هن ڪيترائي ناٽڪ، مضمون ۽ ڪهاڻيون لکيون آهن. ڪيترن ئي ناٽڪن جي هدايتڪاري بہ ڪئي اٿس. سنگيتڪار بہ آهي. بانسري لاجواب وڄائي ڄاڻي. سندس ڊرامن جو هڪ ڪتاب ”مون کي صرف ڪم کپي“ شايع ٿيل آهي.

رميش چاچاڻي (1929_2003)

رميش چاچاڻي جو شمار بہ هندستان جي نالي وارن سنڌي ڊراما نگارن ۾ ٿئي ٿو. هن ڪيترائي اصلوڪا ۽ ترجما ڪري سنڌي ڊرامي کي مال مال ڪيو آهي. رميش چاچاڻي نيشنل اسڪول آف ڊراما اينڊ ايشين ٿيئٽر مان 1965ع ۾ پروڊيوسر/ڊائريڪٽر جي شعبي ۾ گريجوئيشن ڪئي. کيس 1999ع ۾ مهارشٽرا سرڪار ساهتہ اڪيڊمي طرفان لائيف اچيومينٽ ايوارڊ ڏنو ويو.

سندس ڊرامن ۾ "انٽرويو" (1961)، "ڏس پيسي جا رنگ" (1965)، "وڏوا جو بنڌڻ" (1966)، "طلاق" (1967)، "هيلو ڊارلنگ" (1967)، "انسان ۽ آتما" (1968)، "ڀهروپي" (1968)، "آخري رات" (1969) "چندو چانڊواڻي" (1973) "سالا هجن تہ اهڙا" (1979)، "گهر جمائي"، "آخري سوال"، "آيو نئون زمانو"، "انوکي ڪهاڻي" وغيره اهم آهن.

1965ع ۾ هن صاحب بمبئي ۾ سنڌو آرٽ ٿيئٽر برپا ڪيو. هن پليٽ فارم تان ڪيترائي ڊراما اسٽيج ٿيا.

رميش چاچاڻي هندي جي ڪيترن ئي ڊرامن جا ترجما پڻ ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ سندس "مهورت"، "دوپ هول"، "نئين دنيا"، "استري هڪ روپ"، "انٽرويو"، "پيار ۽ پيو"، "سمرپڻ"، "اڏيڪار ۽ ڪرتو"، "ايمان جو بدلو"، "جيو ديا منڊل"، "پيڙا ۽ آنسو"، "ترمان جو ديوتا" سندس ڊرامو "انوکي ڪهاڻي" انگريزي دي فادر جو ترجمو آهي.

هريڪانت جيٺواڻي (1935– 1994)

هريڪانت جيٺواڻي جو شمار هندستان جي بهترين سنڌي ڊراما نگارن ۾ٿئي ٿو. هن سنڌي ڊرامي کي نوان لاڙا ڏنا آهن. هن قومي ۽ انقلابي موضوعن کي ترجيح ڏني آهي.

کيس ڊرامن لکڻ لاءِ اتساهہ پيدا ٿيڻ جو سبب 1962ع واري هند_چين جنگ آهي. جنهن کان متاثر ٿي هن پهريون ڊرامو "آخر جيت اسان جي " اسان جي لکيو. هي هڪ انقلابي سٽا وارو ڊرامو آهي جنهن کي هند جي عوام بيحد

پسند ڪيو.

سندس ٻيا ڊراما "مڪان خالي آهي" (1977). هند جي عوام ۾ بيحد مقبوليت حاصل ڪئي آهي. سندس پهريون ڊرامو جتي گنڀير موضوع تي لکيل هو اتي هيءُ مزاحيہ انداز ۾ لکيل شاهڪار ڊرامو آهي. ڊرامي ۾ طنز ڪان ڪم وٺندي مالڪ مڪان کي هڪ سماجڪ ٺڳ هنيل آهي. سندس اڪثر ڊراما مزاحيہ انداز ۾ لکيل آهن. جن ۾ ڪا نہ ڪا سماجي طنز(Social Satire) پيش ڪيل آهي.

سندس ڊرامائي فن متعلق منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو تہ "هريڪانت جيٺواڻي کي پهريون هڪ قابل ڪهاڻي نويس جي حيثيت ۾ مون سڃاتو. "مڪان خالي آهي" بعد ڪيس هڪ قابل مذاقي ۽ طنزي ناٽڪ نويس جي روپ ۾ ڏٺم. پرهاڻ هوند چاهيان تہ هو پنگتي ۽ قومي مسئلن تي ڪي گنڀير ناٽڪ جوڙي اسٽيج تي ڪري ڏيکاري. سندس ايڪانڪي ڊرامن جو مجموعو "مڪان خالي آهي" جي عنوان سان شايع ٿيو آهي. هريڪانت جي ڊرامن ۾ :"آخرجيت اسان جي" (1962)، "مڪان خالي آهي" (1963)، "ڏينهن جا سپنا" (1965)، "ڪوئي اڇٽو آهي" (1964)، "بس اسٽاپ تي" (1964)، "مون کي ڪنورڪپي" (1964) وغيره سندس اهم ڊراما آهن.

ايم ڪمل(1925_2010)

مولچند منگهارام (ايم ڪمل) بندراڻي جو جنم ڪراچي ۾ ٿيو. سندس وڏن جو تعلق ڪندياري سان هو .ايم ڪمل سنڌي زبان جو اهم شاعر آهي، پرهن ڪيترائي سٺا ڊراما بہ لکيا آهن.

سندس ڊرامن جي ڪتابن ۾ "ميونسپل ڪائونسلر" (ٽي ايڪانڪيون: 1979)، "ناٽڪ" (ٽي ايڪانڪيون: 1980)، "ماچيس ڪٿي آهي" (ست ايڪانڪيون:1983)، "ڪوتوسڪو" (1985)، "خوشخبري" (طنز ۽ مذاح ڇهہ ايڪانڪيون:1990)،"فريم ۾ مڙهيل شخص" (1991) ۽ "آل انڊيا پوليس اسٽيشن" (1997) شامل آهن.

ناٽڪ بابت سندس رايو آهي تہ "ناٽڪ صحيح معنيٰ ۾ اهو آهي جيڪو

ناٽڪ نہ لڳي پر اڄ سنڌي ناٽڪ جو خيال ڪندي اسان جي سوچ صرف بي مطلب مذاق ۽ "ڪل ڪل" ڏانهن وري ٿي. زندگي جي سچائين تي سوچڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۽ فڪري دعوت ڏيڻ وارا ناٽڪ، ڪي چون ٿا، درشڪن کي پسند ڪونهن، ان ڪري منچ تي ٿينگ ٽپا، ڪجهہ پيي، ڪنهن پيي ريت ٻول ٻهائي، "هزار ٽهڪ" ڪمائڻ وارا ناٽڪ ئي ڪامياب آهن. ان ڪري ئي اهي ناٽڪ آهن. ڇا اهو سچ آهي؟ جي ها- تہ اسان وٽ ناٽڪ مري چڪو آهي باقي ان جي ڪائي ڪٽڻي آهي".

ايم ڪمل ڪيترن ئي فنڪارن جي رهنمائي ڪري چڪو آهي. ان لاءِ هن "مهراڻ رنگ منچ" جي نالي هڪ ڊراما گروپ قائم ڪيو. ڪيس ڪيترن ئي انعامن سان گڏ مرڪزي سرڪار ساهتيہ اڪيڊمي ايوارڊ، مرڪزي هندي ڊائريڪٽوريٽ پاران بہ انعام ۽ 1990ع ۾ مهاراشٽر سرڪار کان هڪ لک روپين جو "گرو پرسڪار" پڻ حاصل ڪري چڪو آهي.

راجن چاولا

راجن چاولا جي ڊرامن جو مجموعو "دل جو سهارو" 1961ع ۾ شايع ٿيو. هن مجموعي ۾ "ڊا ڏوڪلاٽي"، "مهاشيہ مکيچوس" ۽ "مهماني" شامل آهن.

هي سڀ مزاحيہ ڊراما آهن، جن کي فارس چيو وڃي ٿو. هي ڊراما عام رواجيءَ زندگي جي ننڍين ننڍين مسئلن تي لکيا ويا آهن. راجن چاولا پنهنجي ننڍين ننڍين ڊائلاگن ۽ خوبصورت ٻوليءَ سان انهن کي وڻندڙ بڻائي ڇڏيو آهي.

مددي ڪتاب

نمبر	ڪتاب جو نالو	ليکڪ
.1	ڊرامي جي تاريخ ۽ تنقيد، نسيم بوڪ ڊيپو 1967ع	پروفيسر حبيب الله مرزا
.2	سنڌي ڊراما، ان جي ارتقا فن ۽ تاريخ ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو	مير محمد نظاماڻي
.3	سندھی ڈرامہ کی صدی (اردو)	آغا خالد سليم
.4	سنڌي ناٽڪ جي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، 1992ع	ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور
.5	سنڌي ناٽڪ جي اوسر، انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1993ع	ڊاڪٽر پريم پرڪاش
.6	چار مقالا، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1983ع	محمد اسماعيل عرساڻي
.7	سنڌي نثر جي تاريخ، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1977ع	ڊاڪٽر غلام علي الانا
.8	سنڌي نثر جي تاريخ، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو۔1993ع	پروفيسر منگھارام ملڪاڻي
.9	برطانوي دور ۾ سنڌي نثر، ڊپارٽمنٽ آف سنڌي، يونيورسٽي آف ممبئي، 2003ع	مرتب :ڊاڪٽر منوهرلعل متلاڻي
.10	سنڌي ادب جو مختصر جائزو، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد	اڪبر لغاري

نمبر	ڪتاب جو نالو	ليکڪ
11.	سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ساهت گهر 2007ع	لعل سنگهه اجواڻي ـ هيرو شيوڪاڻي
12.	محمد عثمان ڏيپلائي (انسان دوست، اديب ۽ بيباڪ صحافي)، سنڌ ماڻڪ موتي	مرتب : تاج جويو
13.	ماروجي مليرجا (گنج بخش ڪتاب گهر)	مرتب :خادم حسين چانڊيو
14.	ادبي اصطلاحن جي لغت (اڻچپيل)	مختيار احمد ملاح
15.	سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو، نيو ڪائياواڙ اسٽور ڪراچي، 2005 ع	مختيار احمد ملاح
16.	سنڌي ڪهاڻي ناٽڪ ۽ تنقيد، ڪپنا ڪتاب گهر، الهاس نگر، 1981ع	اي جي اتم
17.	سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، 1983ع	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
18.	سنڌي ادب ۾ طنز و مزاح	ڊاڪٽر غلام قادر سومرو

مددي مقالا

نمبر	مقالي جو نالو	ليکڪ
.1	سنڌي ادب ۾ ناٽڪ نويسي (نئين زندگي:اپريل 1954)	الله بخش سرشار عقيلي
.2	سنڌي ادب ۾ ڊرامي، (روزاني مهراڻ سالگرهه نمبر 15 جنوري 1962)	قريشي حامد علي خانائي
.3	جديد ڊراما نگاري (مقالو 1962 سنڌ يونيورسٽي)	نور احمد بدوي
.4	ريڊيائي ناٽڪ (نئين زندگي: جنوري 1968)	مراد علي مرزا
.5	قديم سنڌي ڊرامو (نئين زندگي: جون 1969)	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
.6	سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ ۽ ڊراما جي اوسر (ڇهماهي سنڌي ادب: 1981)	حبيب الله مرزا
.7	ڊراما نويسيءَ جو فن (ماهوار پيغام، ڪراچي)	ميمڻ عبدالغفور سنڌي
.8	سنڌي اسٽيج ڊرامي جو ماضي ۽ حال (پيغام آڪٽوبر 1983)	ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور
.9	سنڌي ڊرامن جي روشني ۾ سنڌي سماج جو مطالعو (مهراڻ 4_1987)	ڊاڪٽر غلام علي الانا
.10	سنڌي ۾ ٽي وي ڊراما (سنڌي ادب ششماهي 1985)	هدايت آخوند
.11	ڊراما جو اصل وطن سنڌ يا يونان (عبرت: آڪٽوبر 1998)	شاهه علي جوڻيجو
.12	سنڌي ڊرامي جي مختصر تاريخ (تخليق 1988)	سرياسوز ڏيپلائي

نمبر	مقالي جو نالو	ليکڪ
.13	سنڌي ناٽڪ جو هڪ سؤ سال (نئين زندگي 1993)	اي جي اتم
.14	سنڌي جديد ڊراما (ادب ۽ روايتون)	پروفيسر قاضي خادم
.15	سنڌي ناٽڪ جو جائزو (ڪنمال)	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
.16	سنڌي ڊرامو (ماهوار بختاور 1996)	خواجه امداد علي
.17	شاهه ايليا هڪ مقبول ڊرامو (مهراڻ 4، 1984)	ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي
.18	قليچ جي ڪتابن جو تعارف (پيغام: جولاءِ 1981)	نعيمه جمع تيجاڻي
.19	هند ۾ جديد سنڌي ناٽڪ جي اوسر ـ نوان تجربا	سندر اگناڻي
.20	قليچ سنڌي ناٽڪ جو باني (نئين زندگي: جولاءِ 1991)	ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور
.21	ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۽ پوءِ هند ۾ سنڌي ناٽڪ (انٽرنيشنل ڪانفرنس سنڌ ماضي، حال ۽ مستقبل)	ڊاڪٽر موتي پرڪاش
.22	سنڌي سنگيت ڊراما (سنڌي ادب: مئي 1988)	ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ
.23	سرحد جي هن پار سنڌي ڊراما (ماهوار ڪونج)	شوڪت حسين شورو
.24	سنڌ ۾ سنڌي فلمن جو مڪمل جائزو (پيغام)	عبدالرزاق اسد ڪيريو
.25	سنڌي فلم انڊسٽري جا 50 سال (ماهوار بادل: 1997)	گلاب چانڊيو
.26	لعلچند امرڏني مل جي ڪتا ساهتہ جي ڪٿ (ماهوار پورب 2000)	هريش واسواڻي
.27	سنڌي ناٽڪ نويسي: هڪ سرسري نظر	چينيو لعلواڻي

نمبر	مقالي جو نالو	ليکڪ
.28	رام پنجواڻي ۽ سنڌي ناٽڪ جي اسٽيج جي اوسر	موهن گيهاڻي
.29	محمد اسماعيل عرساڻي (هڪ شخصيت ڊاڪٽر ۽ منفرد لکڻهار(فن شخصيت ۽ انداز)	شمس الدين عرساڻي
.30	غالب لطيف جي ادبي حيثيت (ڇپائي غلام ياسين سڏايو 1994)	
.31	ماهوار پرک جو طارق عالم ابڙو نمبر، ايڊيٽر نثار منصور جنوري 2003ع	

مددي انگريزي ڪتاب

1.	Pakistan Television Drama	Nasreen Pervez
2.	Drama	B.R. Mullik
3.	A History of Greek Drama	T.A. Sinclair

نوٽ: هنن مددي ڪتابن ۽ مقالن کان علاوه به ڪيترائي ڊرامن جا ڪتاب ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل ڊراما مطالعي هيٺ آيا.